

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ**

Г.Е. ГРОНТКОВСЬКА, КОСІК А.Ф., О.І. РЯБА

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

**Навчальний посібник
для самостійного вивчення дисципліни**

Для студентів напрямів підготовки: 6.040106 “Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування”, 6.040301 „Прикладна математика”, 6.050202 „Автоматизація та комп’ютерно-інтегровані технології”, 6.050301 „Гірництво”, 6.050503 „Машинобудування”, 6.050601 “Теплоенергетика”, 6.050602 “Гідроенергетика”, 6.060101 „Будівництво”, 6.060102 „Архітектура”, 6.060103 „Гідротехніка (водні ресурси)”, 6.070101 „Транспортні технології”, 6.070106 „Автомобільний транспорт”, 6.080101 „Геодезія, картографія та землеустрій”, 6.090101 „Агрономія”, 6.090201 „Водні біоресурси та аквакультура”

**Кредитно-модульна система
організації навчального процесу**

Рівне – 2010

УДК 330.1(075.8)
ББК У01я73
Г-87

*Затверджено вченою радою Національного університету
водного господарства та природокористування
(Протокол № 11 від 30 жовтня 2009 р.)*

Рецензенти:

Варналій З.С., доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії Київського національного університету ім. Т.Шевченка;
Кухар О.В., кандидат економічних наук, доцент національного університету водного господарства та природокористування.

Г-87 **Гронтковська Г.Е., Косік А.Ф., Ряба О.І. Економічна теорія.** Навчальний посібник для самостійного вивчення дисципліни. – Рівне: НУВГП, 2010.– 369 с.

У навчальному посібнику досліджуються закономірності функціонування сучасної ринкової змішаної економічної системи, основаної на приватній власності та державному регулюванні і відкритої для міжнародних зв'язків. Найгостріші проблеми сучасного суспільства (безробіття, інфляція, злиденність, розтрата ресурсів і т.п.) розглядаються у тісному зв'язку з циклічним характером розвитку приватно організованої економічної системи. На основі аналізу ринкової поведінки економічних суб'єктів з'ясовуються чинники, що породжують коливання економічної активності та неефективність державного регулювання.

Навчальний посібник включає основні складові навчально-методичного комплексу дисципліни: робочу програму, методичні вказівки до виконання та тематику індивідуального навчально-дослідного завдання, контрольну тестову програму, розв'язки типових задач і графоаналітичних вправ, список рекомендованої літератури. Призначений для самостійного вивчення навчальної дисципліни студентами технічних спеціальностей вищих навчальних закладів в умовах кредитно-модульної організації навчального процесу.

УДК 330.1(075.8)
ББК У01я73

© Гронтковська Г.Е., Косік А.Ф., Ряба О.І., 2010
© НУВГП, 2010

З М І С Т

<i>Передмова</i>	5
1. Програма навчальної дисципліни „Економічна теорія”.	7
1.1. Опис навчальної дисципліни.....	7
1.2. Мета викладання та завдання навчальної дисципліни.....	7
1.3. Програмний матеріал курсу.....	8
1.4. Структура навчальної дисципліни.....	11
1.5. Плани практичних занять.....	12
1.6. Індивідуальне навчально-дослідне завдання.....	14
1.7. Методи контролю та діагностики навчальних досягнень студента.....	15
1.8. Рекомендована література та інформаційні ресурси.....	16
2. Лекційний курс. Практикум	18
<i>Змістовий модуль 1. Загальні основи економічного розвитку</i>	18
Тема 1. Економічна теорія як наука. Фундаментальні поняття економічної теорії	18
<i>Контрольні завдання</i>	40
<i>Відповіді та розв’язки до контрольних завдань</i>	42
Тема 2. Основні форми організації суспільного виробництва	43
<i>Контрольні завдання</i>	58
<i>Відповіді та розв’язки до контрольних завдань</i>	59
Тема 3. Еволюція форм господарювання. Відокремлення функціональних форм капіталу	61
<i>Контрольні завдання</i>	78
<i>Відповіді та розв’язки до контрольних завдань</i>	79
	82
<i>Змістовий модуль 2. Основи мікроекономіки</i>	
Тема 4. Загальні основи теорії конкурентного ринку	82
<i>Контрольні завдання</i>	95
<i>Відповіді та розв’язки до контрольних завдань</i>	98
Тема 5. Теорії формування ринкового попиту. Моделі поведінки споживача	99
<i>Контрольні завдання</i>	115
<i>Відповіді та розв’язки до контрольних завдань</i>	118
Тема 6. Теорії формування ринкового пропонування	120
<i>Контрольні завдання</i>	145
<i>Відповіді та розв’язки до контрольних завдань</i>	149

Тема 7. Теорія ринків недосконалої конкуренції.....	152
<i>Контрольні завдання.....</i>	167
<i>Відповіді та розв'язки до контрольних завдань.....</i>	170
Змістовий модуль 3. Основи макроекономіки	173
Тема 8. Вимірювання результатів суспільного виробництва.	
Базові макроекономічні моделі.....	173
<i>Контрольні завдання.....</i>	190
<i>Відповіді та розв'язки до контрольних завдань.....</i>	192
Тема 9. Формування сукупного попиту у змішаній економіці.....	193
<i>Контрольні завдання.....</i>	217
<i>Відповіді та розв'язки до контрольних завдань.....</i>	220
Тема 10. Державне регулювання сукупного попиту. Фіскальна політика.....	222
<i>Контрольні завдання.....</i>	239
<i>Відповіді та розв'язки до контрольних завдань.....</i>	241
Тема 11. Формування сукупного пропонування у змішаній економічній системі.....	243
<i>Контрольні завдання.....</i>	264
<i>Відповіді та розв'язки до контрольних завдань.....</i>	266
Тема 12. Ринок грошей та монетарна політика.....	268
<i>Контрольні завдання.....</i>	298
<i>Відповіді та розв'язки до контрольних завдань.....</i>	301
Тема 13. Зовнішньоекономічні відносини у змішаній економічній системі.....	303
<i>Контрольні завдання.....</i>	323
<i>Відповіді та розв'язки до контрольних завдань.....</i>	325
3. Контрольна тестова програма.....	326
4. Предметний покажчик.....	361

Передмова

Незалежно від того, є людина фахівцем з економіки чи ні, реальні економічні проблеми зачіпають інтереси усіх. Раніше чи пізніше всі люди замислюються над запитаннями:

- чому в одних країнах спостерігається тенденція до швидкого зростання економіки, а в інших – спад виробництва?
- чому в одних країнах ціни швидко зростають, а в інших зберігають стабільність, або зростають незначно? Що є дійсною причиною інфляції?
- чому мільйони людей не можуть знайти роботу і живуть на межі голоду? Що є причиною безробіття?
- чому в одних країнах експорт вітчизняної продукції перевищує імпорт іноземної, а в інших – навпаки? Як зовнішньоторговельні операції впливають на стан економіки та добробут суспільства?
- яким чином центральний банк країни впливає на виробництво, ціни, міжнародну торгівлю, зайнятість населення?
- чи впливають дії урядів на загальноекономічні тенденції?

На ці та багато інших запитань дає відповідь економічна теорія. Не лише професійні економісти, але й всі інші фахівці повинні розуміти суть економічних процесів і явищ з тим, щоб свідомо приймати оптимальні рішення для себе, своєї фірми, свого регіону чи країни. Вивчаючи економічну теорію, ви матимете змогу оволодіти основними принципами оптимізації господарських рішень як на рівні індивідуальних суб'єктів, так і на рівні національної економіки в цілому.

Економічна теорія – це фундаментальна наука про господарство, яка досліджує поведінку людей і допомагає пояснити, чому і як вони приймають ті чи інші економічні рішення.

Пропонована структура курсу охоплює основні складові сучасної економічної теорії – основи політичної економії, мікро- та макроекономіки – і дає можливість діалектично охарактеризувати сучасну відкриту змішану ринкову економіку: від висвітлення основних форм економічного розвитку та еволюції форм господарювання, розгляду ефективності та динамізму досконало конкурентного ринку до нарощування дефектів монополізму і розширення сфер неспроможності ринкової системи, зокрема через циклічність економічної динаміки та вад державного регулювання.

Навчальний посібник включає основні складові навчально-методичного комплексу дисципліни:

- ✓ програму навчальної дисципліни;
- ✓ лекційний курс;
- ✓ тести для самоконтролю та підсумкового контролю знань;
- ✓ типові задачі та графоаналітичні вправи з розв'язками до них;

- ✓ методичні вказівки до виконання індивідуального навчально-дослідного завдання;
- ✓ термінологічний словник;
- ✓ список рекомендованої літератури.

Виклад теоретичного матеріалу у лекційному курсі супроводжується необхідними формулами, розрахунками, графічними моделями, сприйняття яких не представляє складності для студентів технічних спеціальностей, а навпаки – полегшує засвоєння теоретичних положень. Зокрема, графічне моделювання певного економічного процесу дозволяє більш чітко виявити основні взаємозв'язки змінних та характер впливу зовнішніх і внутрішніх чинників.

Кожна тема завершується базовими, типовими контрольними завданнями, які складаються з тестів, задач та графоаналітичних вправ. Виконання практичних завдань дозволяє студентам перевести одержані під час лекцій і самостійного вивчення навчального посібника „Економічна теорія” теоретичні знання у практичну площину, набути досвіду здобуття знань, отже, сприяє поглибленому вивченню матеріалу курсу в цілому. Правильність самостійного виконання контрольних завдань можна перевірити за відповідями та розв'язками, наведеними в кінці кожної теми.

Автори сподіваються, що цей посібник стане добрим і цікавим помічником студентів у роботі над курсом економічної теорії і визначить їх вибір серед сучасного великого різноманіття підручників і посібників, а вивчення економічної теорії дозволить сформулювати раціональність та інноваційність мислення сучасних інженерів.

Автори будуть вдячні за будь-які конструктивні зауваження та відгуки на адресу навчального посібника, які можна надсилати на електронну поштову скриньку: kaf_economteory@nuwm.rv.ua.

1. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ „ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ”

1.1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Напря́м підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів, відповідних ECTS – 3,0	Напря́ми підготовки: 6.040106 “Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування”, 6.040301 „Прикладна математика”, 6.050202 „Автоматизація та комп’ютерно-інтегровані технології”, 6.050301 „Гірництво”, 6.050503 „Машинобудування”, 6.050601 “Теплоенергетика”, 6.050602 “Гідроенергетика”, 6.060101 „Будівництво”, 6.060102 „Архітектура”, 6.060103 „Гідротехніка (водні ресурси)”, 6.070101 „Транспортні технології”, 6.070106 „Автомобільний транспорт”, 6.080101 „Геодезія, картографія та землеустрій”, 6.090101 „Агрономія”, 6.090201 „Водні біоресурси та аквакультура”	Нормативна	
Модулів – 3		Рік підготовки	
Змістових модулів – 3		3-й	3(4)-й
Загальна кількість годин - 108		Семестр	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 3, СРС – 3,3		5(6)-й	6(7)-й
		Лекції	
		26	8
		Практичні	
		18	4
		Самостійна робота	
	52	84	
Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	ІНДЗ – 12 год.		
	Вид контролю – екзамен		

1.2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою дисципліни є формування системи знань, яка надає цілісне уявлення про закони та суттєві зв’язки у реальній економіці.

Основними завданнями навчальної дисципліни є:

- вивчення загальних основ економічного розвитку, закономірностей становлення та функціонування економічної системи і діалектики взаємозв’язку її структурних елементів;
- з’ясування механізму дії економічних законів і механізму їх використання людьми у господарській діяльності;
- вивчення принципів оптимізації господарських рішень на мікро- та макрорівнях;
- формування вільного володіння категоріальним апаратом, вміння застосовувати отримані теоретичні знання до аналізу конкретних економічних ситуацій;

- підвищення економічної та загальної культури фахівця.
У результаті вивчення дисципліни студент повинен:
 - *знати*: основні положення економічних теорій, на які спирається сучасна економічна наука та господарська практика; основні показники економічної діяльності мікроекономічних суб'єктів та макроекономічні показники; види та інструменти економічної політики;
 - *уміти* аналізувати з наукових позицій явища і процеси, що відбуваються в економічному житті України і світу; застосовувати знання економічних теорій та моделей до аналізу сучасної економічної політики.

1.3. Програмний матеріал курсу

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Тема 1. Економічна теорія як наука.

Фундаментальні поняття економічної теорії

Зародження та розвиток економічних знань.

Фундаментальні поняття економічної теорії.

Предмет економічної теорії.

Методи досліджень і функції економічної теорії.

Тема 2. Основні форми організації суспільного виробництва

Натуральне і товарне виробництво.

Товар і його властивості.

Виникнення та розвиток грошових відносин. Суть та функції грошей.

Закон вартості та закон спадної граничної корисності.

Перетворення грошей в капітал. Соціально-економічна суть капіталу та його будова.

Тема 3. Еволюція форм господарювання.

Відокремлення функціональних форм капіталу

Кругообірот і оборот капіталу.

Витрати виробництва та прибуток. Міжгалузєва конкуренція та утворення середнього прибутку.

Торговий капітал і торговий прибуток.

Позичковий капітал і позичковий процент.

Акціонерний капітал і акціонерні товариства.

Особливості аграрного сектора економіки.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВИ МІКРОЕКОНОМІКИ

Тема 4. Загальні основи теорії конкурентного ринку

Ринок і ринкові структури. Інфраструктура ринку.

Аналіз попиту і пропонування, їх чинників.

Утворення ринкової ціни. Ринкова рівновага та зміни у стані рівноваги.

Еластичність попиту і пропонування: види, показники, чинники.

Практичне значення теорії еластичності.

Тема 5. Теорії формування ринкового попиту.

Моделі поведінки споживача

Мета споживача у кардиналістській та ординалістській теорії. Закон спадної граничної корисності. Крива байдужості та гранична норма заміни благ.

Обмеження споживача: бюджетна лінія та її властивості.

Оптимізація споживчого вибору. Рівновага споживача та зміни у стані рівноваги.

Особливості формування ринкового попиту.

Тема 6. Теорії формування ринкового пропонування

Підприємництво. Поняття фірми.

Теорія виробництва. Поняття виробничої функції.

Теорії витрат і прибутків. Мета виробництва.

Обмеження виробника: продуктивність ресурсів і витрати виробництва у короткостроковому періоді.

Вибір фірмою оптимального обсягу виробництва і конкурентне пропонування у короткостроковому періоді.

Обмеження виробника та рівновага конкурентної фірми і галузі у довгостроковому періоді.

Тема 7. Теорія ринків недосконалої конкуренції

Нарощування дефектів ринкової системи в процесі її еволюції. Утворення монополій.

Моделі рівноваги монополії. Соціально-економічні наслідки монополії та моносонії. Природна монополія.

Монопольна влада. Цінова дискримінація.

Особливості поведінки олігополістів. Моделі олігополії.

Моделі монополістичної конкуренції. Нецінова конкуренція.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ОСНОВИ МАКРОЕКОНОМІКИ

Тема 8. Вимірювання результатів суспільного виробництва. Базові макроекономічні моделі

Принципи побудови системи національних рахунків.

Валовий випуск і валовий внутрішній продукт. Номінальний та реальний ВВП.

Валовий національний продукт. Обмеженість показників ВВП і ВНП. Показники суспільного добробуту.

Моделі кругопотоку продуктів і доходів у закритій і відкритій економіці та похідні показники національного виробництва.

Основні макроекономічні тотожності та базові моделі макроекономічної рівноваги.

Тема 9. Формування сукупного попиту у змішаній економіці

Споживчий попит домогосподарств.

Інвестиційний попит у приватній економіці.

Попит держави. Взаємодія державного сектора з приватною економікою.

Роль закордону у формуванні сукупного попиту.

Тема 10. Державне регулювання сукупного попиту. Фіскальна політика

Визначення рівноважного обсягу виробництва. Зміна рівноваги та мультиплікативний ефект.

Суть і види фіскальної політики. Дискреційна фіскальна політика.

Автоматичні стабілізатори і обмеження фіскальної політики

Дефіцит державного бюджету і методи його балансування.

Державний борг і його вплив на національну економіку.

Тема 11. Формування сукупного пропонування у змішаній економічній системі

Економічний цикл, його види, фази та чинники. Причини циклічного розвитку економіки.

Зайнятість та безробіття як явища ринкової економіки. Показники, види та наслідки безробіття.

Моделі економічного зростання екстенсивного та інтенсивного типу.

Тема 12. Ринок грошей та монетарна політика

Попит на гроші та його види.

Пропонування грошей. Створення грошей банківською системою.

Рівновага на ринку грошей та зміни у стані рівноваги.

Теоретичні основи та засоби монетарної політики. Види монетарної політики та механізм її впливу на економіку.

Інфляція та антиінфляційна політика.

Тема 13. Зовнішньоекономічні відносини у змішаній економічній системі

Платіжний баланс як показник діяльності у відкритій економіці.

Теоретичні основи і вигоди зовнішньої торгівлі. Зовнішньоторговельна політика.

Валютний курс та його різновиди. Режими обмінних курсів.

Валютний ринок і валютна політика в умовах гнучкого та фіксованого режимів обмінних курсів.

1.4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	Денна форма				Заочна форма			
	Усього	у тому числі			Усього	у тому числі		
		л	п	ср		л	п	ср
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Модуль 1								
Змістовий модуль 1. Загальні основи економічного розвитку								
Тема 1. Економічна теорія як наука. Фундаментальні поняття економічної теорії	8	2	-	6	8	-	-	8
Тема 2. Основні форми організації суспільного виробництва	7	2	2	3	7	1	-	6
Тема 3. Еволюція форм господарювання. Відокремлення функціональних форм капіталу	7	2	2	3	7	1	1	5
Змістовий модуль 2. Основи мікроекономіки								
Тема 4. Загальні основи теорії конкурентного ринку	7	2	2	3	7	1	1	5
Тема 5. Теорії формування ринкового попиту. Моделі поведінки споживача	7	2	2	3	7	1	-	6
Тема 6. Теорії формування ринкового пропонування	7	2	2	3	7	1	1	5
Тема 7. Теорія ринків недосконалої конкуренції	8	2	-	6	8	-	-	8
Змістовий модуль 3. Основи макроекономіки								
Тема 8. Вимірювання результатів суспільного виробництва. Базові макроекономічні моделі	7	2	2	3	7	1	1	5

Тема 9. Формування сукупного попиту у змішаній економіці	8	2	1	5	8	-	-	8
Тема 10. Державне регулювання сукупного попиту. Фіскальна політика	8	2	1	5	8	1	-	7
Тема 11. Формування сукупного пропонування у змішаній економічній системі	7	2	2	3	7	-	-	7
Тема 12. Ринок грошей та монетарна політика	7	2	2	3	7	1	-	6
Тема 13. Зовнішньоекономічні відносини у змішаній економічній системі	8	2	-	6	8	-	-	8
<i>Усього годин:</i>	<i>96</i>	<i>26</i>	<i>18</i>	<i>52</i>	<i>96</i>	<i>8</i>	<i>4</i>	<i>84</i>
Модуль 2								
ІНДЗ	12			12	12			12
<i>Усього годин:</i>	<i>108</i>	<i>26</i>	<i>18</i>	<i>64</i>	<i>108</i>	<i>8</i>	<i>4</i>	<i>96</i>

1.5. Плани практичних занять

Заняття 1. Основні форми організації суспільного виробництва

1. Натуральне і товарне виробництво. Товар і його властивості.
2. Виникнення та розвиток грошових відносин. Суть та функції грошей.
3. Закон вартості та закон спадної граничної корисності.
4. Перетворення грошей в капітал. Соціально-економічна суть капіталу та його будова.

Заняття 2. Еволюція форм господарювання.

Відокремлення функціональних форм капіталу

1. Кругооборот і оборот капіталу.
2. Витрати виробництва та прибуток. Міжгалузєва конкуренція та утворення середнього прибутку.
3. Торговий капітал і торговий прибуток.
4. Позичковий капітал і позичковий процент. Акціонерний капітал і акціонерні товариства.
5. Особливості аграрного сектора економіки.

Заняття 3. Загальні основи теорії конкурентного ринку

1. Ринок і ринкові структури. Інфраструктура ринку.
2. Аналіз попиту і пропонування, їх чинників.
3. Утворення ринкової ціни. Ринкова рівновага та зміни у стані рівноваги.
4. Еластичність попиту і пропонування: види, показники, чинники, практичне значення.

Заняття 4. Теорії формування ринкового попиту.

Моделі поведінки споживача

1. Мета споживача у кардиналістській та ординалістській теоріях.
2. Бюджетне обмеження споживача.
3. Оптимізація споживчого вибору. Рівновага споживача та зміни у стані рівноваги.
4. Особливості формування ринкового попиту.

Заняття 5. Теорії формування ринкового пропонування

1. Теорії витрат і прибутків. Мета виробництва.
2. Обмеження виробника: продуктивність ресурсів і витрати виробництва у короткостроковому періоді.
3. Вибір фірмою оптимального обсягу виробництва і конкурентне пропонування у короткостроковому періоді.
4. Обмеження виробника та рівновага конкурентної фірми і галузі у довгостроковому періоді.

Заняття 6. Вимірювання результатів суспільного виробництва.

Базові макроекономічні моделі

1. Валовий випуск і валовий внутрішній продукт. Номінальний та реальний ВВП.
2. Валовий національний продукт. Обмеженість показників ВВП і ВНП. Показники суспільного добробуту.
3. Моделі кругопотоку продуктів і доходів у закритій і відкритій економіці та похідні показники національного виробництва.
4. Основні макроекономічні тотожності та базові моделі макроекономічної рівноваги.

Заняття 7. Формування сукупного попиту у змішаній економіці та його державне регулювання

1. Споживчий попит домогосподарств.
2. Інвестиційний попит у приватній економіці.
3. Попит держави. Взаємодія державного сектора з приватною економікою.
4. Суть і види фіскальної політики. Дискреційна фіскальна політика. Автоматичні стабілізатори і обмеження фіскальної політики

Заняття 8. Формування сукупного пропонування у змішаній економічній системі

1. Економічний цикл, його види, фази та чинники. Причини циклічного розвитку економіки.
2. Зайнятість та безробіття як явища ринкової економіки. Показники, види

та наслідки безробіття.

3. Моделі економічного зростання екстенсивного та інтенсивного типу.

Заняття 9. Ринок грошей та монетарна політика

1. Попит на гроші та його види.
2. Пропонування грошей. Створення грошей банківською системою.
3. Рівновага на ринку грошей та зміни у стані рівноваги.
4. Теоретичні основи та засоби монетарної політики. Види монетарної політики та механізм її впливу на економіку.
5. Інфляція та антиінфляційна політика.

1.6. Індивідуальне навчально-дослідне завдання

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) виконується в межах годин, відведених для самостійної роботи студента.

ІНДЗ студентів денної форми навчання передбачає:

I. Опрацювання літератури за певною темою та підготовку звіту (реферату).

II. Виконання аналітичного завдання, що складається з 5 задач.

Варіант ІНДЗ призначається студенту викладачем на першому практичному занятті.

Орієнтовна тематика рефератів

1. Аналіз динаміки реального ВВП України.
2. Аналіз виробництва та розподілу ВВП України за видами економічної діяльності та галузями економіки.
3. Україна у вимірі індексу людського розвитку.
4. Україна у вимірі індексу економічної свободи та рівня глобалізації.
5. Аналіз структури споживання домогосподарств України
6. Аналіз динаміки доходів і видатків населення України.
7. Аналіз структури грошових витрат та заощаджень домогосподарств України.
8. Аналіз структури та динаміки грошових доходів домогосподарств України.
9. Аналіз динаміки диференціації життєвого рівня населення України.
10. Аналіз динаміки інвестицій в основний капітал в Україні.
11. Аналіз динаміки споживчих цін в Україні.
12. Особливості державного бюджету України.
13. Аналіз динаміки зовнішнього боргу України.
14. Аналіз динаміки чисельності та складу населення України.
15. Аналіз структури та динаміки економічної активності населення України.
16. Аналіз структури динаміки безробіття в Україні.

17. Аналіз структури та динаміки безробіття у Рівненській області.
18. Аналіз динаміки наукових кадрів та інноваційної діяльності в Україні.
19. Аналіз динаміки реформування власності в Україні.
20. Аналіз динаміки промислового виробництва в Україні.
21. Аналіз динаміки сільськогосподарського виробництва в Україні.
22. Аналіз основних показників стану земельних та водних ресурсів України
23. Аналіз динаміки зовнішньої торгівлі України.
24. Аналіз динаміки прямих іноземних інвестицій в економіку України.
25. Аналіз стану платіжного балансу України.
26. Аналіз динаміки курсу національної валюти України.
27. Аналіз динаміки монетарної бази та грошової маси в Україні.

ІНДЗ студентів заочної форми навчання складається з двох теоретичних питань та двох задач і виконується ними згідно з варіантом завдання, виданим викладачем під час установчої сесії.

1.7. Методи контролю та діагностики навчальних досягнень студента

Поточний контроль: загальна сума балів – **60**:

- систематичність та активність роботи на практичних заняттях (1 бал × 9 семінарів = 9 балів);
- звіт про виконання індивідуального навчально-дослідного завдання – 11 балів;
- виконання модульних контрольних робіт (20 балів × 2 роботи = 40).

Заохочувальні бали:

- участь в університетській предметній олімпіаді – 2 бали (призове місце – 5 балів);
- участь у Всеукраїнській предметній олімпіаді – 5 балів (призове місце – 10 балів);
- участь в Економічному турнірі – 5 балів;
- виступ з доповіддю на університетській студентській науковій конференції – 5 балів;
- виступ з доповіддю на Всеукраїнській студентській науковій конференції – 5 балів;
- публікація тез доповіді – 5 балів;
- публікація наукової статті – 10 балів.

Підсумковий контроль: письмовий іспит – загальна сума балів – **40**.

Розподіл балів, що присвоюються студентам

Модуль 1. Поточний контроль і самостійна робота														2.	3.	Сума		
Модуль 1. Поточний контроль і самостійна робота														Модуль 1. Поточний контроль	Модуль 2. Самостійна робота	Модуль 3. Підсумковий контроль		
Змістовий модуль 1								Змістовий модуль 2				Змістовий модуль 3						
Т1	Т2	Т3	Т4	Т5	Т6	Т7	М1	Т8	Т9	Т10	Т11	Т12	М2	Т13				
1	1	1	1	1	1	1	20	1	1	1	1	1	20	-				
25								24				11	40	100				

Шкала оцінювання в КМСОНП та ECTS:

90-100 балів – „відмінно” (A);

82-89 балів – „дуже добре” (B);

74-81 бал – „добре” (C);

64-73 бали – „задовільно” (D);

60-63 бали – „достатньо” (E);

35-59 балів – „незадовільно” з можливістю повторного складання іспиту (FX);

0-34 бали – „незадовільно” з обов’язковим повторним вивченням курсу (F).

1.8. Рекомендована література

Базова:

1. Гальчинський А., Єщенко П. Економічна теорія: Підручник. – К., 2007. – 503 с.
2. Економічна теорія: макро -і мікроекономіка: навчальний посібник / За ред. З. Вагаманюка, С. Панчишина. – К.: Альтернативи, 2001. – 606 с.
3. Економічна теорія: Підручник / За ред. В.М.Тарасевича. – К.: ЦНЛ, 2006. – 784 с.
4. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. - К.: Знання-Прес, 2008. – 719 с.
5. Кулішов В.В. Основи економічної теорії: Підручник. – Львів: Магнолія, 2007. –516 с.
6. Мочерний С.В., Скотний В.Г. Основи економічної теорії: Підручник. – Львів: Новий Світ, 2006. – 600 с.
7. Основи економічної теорії: Навч. посібник / За заг. ред. П.В. Круша та ін. – К.: Каравела, 2007. – 448 с.
8. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / За ред. Г.Климка. – К. – 2004. - 615 с.

Допоміжна:

1. Введение в рыночную экономику: Учеб. пособие / А.Я. Лившиц и др. – М.: Высш. школа, 1994. – 447с.
2. Гронтковська Г.Е., Косік А.Ф. Мікроекономіка. Практикум: Навч. посібник. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене.– К.: ЦУЛ, 2008. – 418 с.
3. Долан Э., Линдсей Д. Рынок: микроэкономическая модель: Пер. с англ.- С-Пб, 1992. – 496 с.
4. Економічна енциклопедія. Том 1-3. – К.-Тернопіль: ВЦ „Академія“, 2001.
5. Косік А.Ф., Гронтковська Г.Е. Мікроекономіка: Навчальний посібник. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. – К.: ЦУЛ, 2008. – 438 с.
6. Кучерявенко І.А. Макроекономіка. Практикум. Навч. посібн. – К.: Вікар, 2003. – 239 с.
7. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. с англ.: В 2 Т. – М.: Республика, 1992.
8. Менкью Н. Г. Принципы экономикс. – СПб: Питер Ком, 1999. – 784 с.
9. Мікроекономіка і макроекономіка: Підручник / С. Будаговська та ін.– К.: Основи. 1998. – 518 с.
10. Самюэльсон П. Экономика: Пер. с англ. – М.: Алгон, 1992.– Т.2.– 416 с.
11. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. – М.: Дело ЛТД, 1993. – 864 с.
12. Экономическая теория. Задачи, логические схемы, методические материалы: Учеб. Для вузов / под общ. ред. А.И. Добрынина, Л. С Тарасевича – Санкт – Петербург.: Питер Ком, 1999. – 448 с.

Інформаційні ресурси:

1. Наукова бібліотека НУВГП – м. Рівне, вул. Приходька, 75, навчальний корпус № 2, т. 22-25-39.
2. Обласна наукова бібліотека – м. Рівне, майдан Короленка, 6, тел. 22-70-63.
3. <http://www.niss.gov.ua>
4. <http://www.ukrstat.gov.ua> – Державний комітет з статистики України
5. <http://www.cpsr.org.ua>.
6. <http://www.hdr.undp.org>.
7. <http://www.e-news.com.ua/govt>
8. <http://www.portal.rada.gov.ua> – Верховна Рада України

2. ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС. ПРАКТИКУМ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

ТЕМА 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ЯК НАУКА. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Ключові поняття: політична економія, економікс, мікроекономіка, макроекономіка, економічні потреби, економічні інтереси, виробництво, праця, робоча сила, предмети праці, засоби праці, засоби виробництва, продуктивні сили, виробничі відносини, спосіб виробництва, економічна власність, юридична власність, об'єкти власності, суспільна власність, приватна власність, роздержавлення, приватизація, економічні блага, альтернативна вартість, ефективність, ринок, ринкові структури, економічна система, економічний цикл, економічне зростання.

1.1. Зародження та розвиток економічних знань

Господарську діяльність людей вивчають різні економічні науки, які носять фундаментальний (теоретичний), функціональний і прикладний характер. До перших належить економічна теорія, до других – фінанси, статистика, економетрія і т.п., до третіх – економіка підприємства, бухгалтерський облік, аналіз господарської діяльності та інші.

Економічна теорія – сучасна фундаментальна наука про господарство, – майже три століття носила назву „політична економія”, а на межі XIX–XX століть стала називатись „економікс”, що в перекладі з англійської трактується нині як „економічна теорія”.

Назва „політична економія” закріпилась за наукою після виходу в світ праці французького економіста *Антуана Монкретьєна* „Трактат політичної економії” (1615 р.), а назва „економікс” – завдяки праці англійського вченого *Альфреда Маршалла* „Принципи економікс” (1890 р.). Останнім часом поширюється вживання інших аналогів „економікс” – „аналітична економіка”, „теоретична економіка”. Кожна з цих назв відображає певні зміни в самому змісті науки.

Політична економія, яка досягла своїх вершин у працях таких геніальних вчених як *Адам Сміт* („Дослідження про природу та причини багатства народів”, 1776 р.) та *Карл Маркс* („Капітал”, 1867-1894 рр.), прагнула проникнути в глибинну сутність економічних процесів, пояснити їх природу та суперечності. В ній переважав *якісний аналіз і об'єктивний підхід* до вивчен-

ня економічних взаємозв'язків. Вона відкрила *об'єктивні економічні закони*, які управляють виробництвом, обміном, розподілом і споживанням матеріальних благ незалежно від волі і свідомості самих учасників цих процесів. В основі всієї науки лежала *теорія трудової вартості*, започаткована англійцем *Вільямом Петті*. Представники класичної політекономії здійснювали свої дослідження переважно на рівні окремих товаровиробників, у сучасній термінології – на мікрорівні. Проте вони описали також деякі процеси, що відображають взаємозв'язки на рівні всього суспільства. Так, французьким вченим *Франсуа Кене* була створена модель суспільного відтворення (господарського кругообігу) – перша геніальна спроба з'ясувати умови макроекономічної рівноваги. *К. Маркс* розвинув цю ідею у своїх числових схемах реалізації суспільного продукту і обґрунтував умови розширеного відтворення суспільного капіталу. Отже, класики мали уяву і про макроекономічні процеси.

Економікс віддає перевагу *кількісному аналізу і суб'єктивно-психологічному підходу до вивчення ринкових сил*. Вона зосереджує свою увагу на зовнішніх явищах, узагальнює поведінку учасників ринкових відносин, враховуючи їх психологію, бажання, смаки, очікування. В основі всіх досліджень лежить *теорія граничної корисності*, обґрунтована представниками австрійської школи *К. Менгером, Є. Бьом-Баверком, Ф. Візером* у другій половині XIX – на початку XX ст.

Відокремлення економікс від традиційної політичної економії було своєрідною реакцією на марксизм, який з класових позицій розкрив економічні корені соціальних суперечностей у суспільстві і, розглядаючи розвиток людського суспільства як природно-історичний процес, обґрунтував закони зародження, розквіту і загибелі кожної формації, в якій існують антагоністичні класи. Економікс намагалась відійти у сферу „чистої науки”, підкресливши свій нейтральний характер відмовою від назви „політична економія”. Вона ставила за мету обґрунтувати виключно економічну мотивацію господарської діяльності, зосередилась на вивченні ринкового господарства, основою якого є приватна власність, і намагалась не помічати тих величезних соціальних конфліктів, які час від часу виливались у бурхливі революції. Представники економікс досліджували закономірності функціонування фірм, галузей, ринків з тим, щоб надати рекомендації щодо оптимізації господарських рішень.

Тривалий час класичні економісти були переконані, що в умовах досконалої конкуренції існує потужна тенденція до відновлення рівноваги виробництва на природному рівні повної зайнятості, тому що ринкова система має внутрішні механізми саморегулювання, такі як гнучкість цін, заробітної плати і процентної ставки, які, коливаючись, швидко повертають систему до оптимального стану в разі його порушення. Розгорнуте обґрунтування цієї ідеї було зроблене французьким економістом *Ж.Б.Сєєм* та англійським економістом *Альфредом Маршаллом*, а франко-швейцарський економіст *Леон Валь-*

рас створив першу економіко-математичну модель загальної рівноваги ринкової системи.

Іншу версію моделі загальної рівноваги економічної системи запропонував *Карл Маркс*. У схемах простого і розширеного відтворення Маркс представив моделі економічного циклу для стаціонарного і зростаючого народного господарства. Вченим були визначені умови реалізації сукупного суспільного продукту, які фактично є *умовами макроекономічної рівноваги*. Водночас Маркс звернув увагу на нестабільність реального економічного розвитку і охарактеризував кризи і безробіття як закономірні і неминучі явища капіталістичної системи господарювання.

На рубежі XIX-XX ст. кризи, що періодично повторювались у капіталістичному господарстві, привертають все більшу увагу вчених. Поворотною подією в історії економічної науки стала *Велика депресія* 1929-33 рр. Світова економіка доти не знала такого значного падіння обсягів виробництва (близько 40%) та високого рівня безробіття, від якого постраждав кожний четвертий працюючий. Велика депресія остаточно поставила під сумнів основний постулат класичної економічної теорії, що ринкові механізми самостійно зможуть перебороти крупномасштабну кризу і хронічне безробіття, з якими зіткнулася світова економіка.

Погляди класиків на причинно-наслідкові зв'язки в економіці спростував англійський економіст *Джон Мейнард Кейнс*. Вихідним пунктом кейнсіанської теорії стало положення про те, що ринкова економіка не здатна до саморегулювання. Вона не гарантує низького безробіття і високого рівня випуску. Навпаки, вона зазнає значних коливань ділової активності, які є результатом зміни масових настроїв інвесторів. Кейнс надавав великого значення суб'єктивно-психологічній характеристиці поведінки господарюючих суб'єктів. Він вважав, що поворот до песимізму серед інвесторів викликає значне падіння інвестиційної активності і може призвести до падіння загального обсягу виробництва та зростання безробіття. І навпаки, оптимістичний настрій сприяє економічному зростанню. Криза такої глибини, як Велика депресія, не може бути переборена ринковими механізмами. Відтак Кейнс зробив висновок, що повинна бути розроблена спеціальна програма заходів уряду, реалізація якої дозволить протистояти депресії. Кейнс стверджував, що держава повинна проводити активну стабілізаційну політику, коригуючи обсяги державних видатків і ставки податків та застосовуючи інструменти грошово-кредитної політики.

Ці висновки були настільки вражаючими, що ідеї Кейнса були сприйняті економістами як „кейнсіанська революція”. Книга Дж. М. Кейнса „*Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей*” (1936), в якій він виклав свою позицію, донині залишається найбільш фундаментальною працею XX століття в галузі економічної науки. Дослідження Дж. М. Кейнса значно поглибили знання про економіку в цілому і сприяли виділенню двох великих розділів

економікс – *мікроекономіки* та *макроекономіки*.

Протягом 25 повоєнних років популярність кейнсіанських рекомендацій постійно зростала в усьому світі. Завдяки їх реалізації економіки країн не зазнавали значних коливань ділової активності, всі були впевнені, що держава здатна запобігати економічним спадам. Однак в кінці 60-х – на початку 70-х років ера макроекономічної стабільності закінчилась. Посилились циклічні коливання економіки. Більшість країн зіткнулись з небаченим до цього феноменом – *стагфляцією*, коли спад виробництва супроводжувався підвищенням рівня цін. Для кейнсіанців ця проблема виявилась загадковою, і вони не змогли знайти способу стабілізації економіки. Криза 1973-1974 років за глибиною порівнювалась з Великою депресією 1929-1933 років.

Багатьом вченим і громадським діячам стало здаватися, що головним джерелом нестабільності є сама економічна політика держави, зокрема додержання кейнсіанських рекомендацій активного втручання держави в економіку. На чолі розгорнутої критики кейнсіанства став американський вчений *Мілтон Фрідмен*, який висунув альтернативну кейнсіанській доктрину обмеження державного втручання. Вона отримала назву „*контрреволюції Фрідмена*” і була підтримана значним числом відомих економістів. У своїй праці „Історія монетаризму в США” (1963) М.Фрідмен та його співавтор Анна Шварц стверджували, що економічні коливання значною мірою викликані зміною грошової маси в результаті проведення активної макроекономічної політики. Прихильники М. Фрідмена утворили нову течію в науці – „*монетаризм*”. Основою стійкої економіки, вважають монетаристи, повинна бути стабільна грошова маса. Як і класики, вони вважають, що ринкова економіка є саморегульованою і без будь-якого втручання ззовні буде прагнути до повернення на рівень повної зайнятості.

У 70-80 роки ХХ ст. ряди критиків кейнсіанства поповнилися прихильниками так званої *неокласичної макроекономіки* на чолі з *Робертом Лукасом*, які ще більш категорично стверджували, що державне втручання дестабілізує економіку. Вони висунули концепцію „*раціональних очікувань*”, згідно з якою будь-які заходи урядової політики нейтралізуються поведінкою економічних суб'єктів. Фірми і приватні особи намагаються передбачити вплив дій уряду на власний добробут, пристосовуються до них, приймаючи рішення на випередження, і тим самим нейтралізують вплив урядових заходів на економіку.

Зовсім недавно виокремився ще один напрямок, який критикує як кейнсіанців, так і монетаристів. Це – прихильники теорії *реального ділового циклу*. Вони стверджують, що кейнсіанці невірно вбачають джерело економічних коливань у сукупному попиті, а монетаристи невірно вважають таким джерелом економічну політику, її помилки. Насправді, з точки зору теоретиків реального ділового циклу, коливання викликаються технологічними шоками.

Так у запеклих суперечках розвивалась теоретична економічна думка,

збагачуючись новими ідеями та більш глибокими знаннями сучасних економічних реалій. Відбулось розширення меж економічного аналізу. Тепер вчені акцентують увагу на тому, що сучасна економіка відкрита для зовнішнього світу, а на її стан чинять надзвичайний вплив **міжнародні чинники** які стали новим спеціальним об'єктом дослідження. Зростання взаємозв'язку та взаємозалежності національних економік, інтернаціоналізація обміну і виробництва, підвищення ступеня відкритості національних господарств набувають дедалі всеохоплюючого характеру. Формується єдиний глобальний світовий економічний організм, який функціонує за законами ринкової економіки. Розвиток цих процесів зумовив відокремлення ще однієї частини економічної теорії – **міжнародної економіки**, яка вивчає закономірності взаємодії національних економік у сфері міжнародного обміну, виробництва і розподілу факторів виробництва на мікро – та макrorівнях.

Такий поділ економічної теорії можна вважати досить умовним, тому що всі економічні процеси тісно взаємопов'язані, переплітаються та взаємодіють на різних рівнях господарського життя. Результати господарської діяльності залежать як від об'єктивних умов, так і від суб'єктивних рішень окремих індивідів. Тому ще від початку ХХ століття і до останніх часів чимало вчених робили спроби поєднати кращі досягнення класичної політичної економії з кращими досягненнями економікс, зокрема, теорію трудової вартості з теорією граничної корисності. Вони вважали, що таким поєднанням підходів можна позбутися обмеженості наукового пізнання, яка спричинена однобічністю ортодоксальних шкіл. Цих вчених іноді називають „еклектиками”. До них відносять **А. Маршалла, М. І. Тугана-Барановського, П. Семюелсона** та інших. У наш час все більше вчених схильні до „синтезу” різних напрямів економічної думки.

Сучасна економічна теорія є відображенням такого синтезу. Вона складається з трьох частин, в яких господарські зв'язки досліджуються з різних позицій і на різних рівнях:

- **політична економія** – досліджує систему виробничих відносин за допомогою абстрактних категорій, таких як товар, гроші, капітал, вартість, ціна, прибуток, заробітна плата, власність тощо;
- **мікроекономіка** – вивчає явища і процеси на рівні первинних елементів господарської системи, таких як споживач, конкурентна фірма, монополія, галузь;
- **макроекономіка** – узагальнює економічні явища на рівні всього суспільства в цілому, зосереджує свою увагу на таких проблемах як вимірювання валового внутрішнього продукту, економічний цикл, безробіття, інфляція, цілі та інструменти економічної політики.

1.2. Фундаментальні поняття економічної теорії

До економічної діяльності людей спонукає *потреба* в споживанні різних благ.

Економічні потреби – це об'єктивна необхідність людини в матеріальних та духовних благах, що спонукає її до економічної діяльності для забезпечення власного добробуту та добробуту своєї сім'ї.

Існують кілька рівнів економічних потреб. На першому рівні знаходяться основні матеріальні потреби людей. До основних матеріальних потреб відносять потреби людей у їжі, питві, одязі, житлі, відтворенні роду.

Наступні рівні потреб складають: потреби у різних формах діяльності, у тому числі і праці; потреби в захисті (від злиднів, хвороб, злочинців, зовнішніх ворогів тощо); соціальні потреби (в спілкуванні, дружбі, коханні, повазі тощо); потреби в творчості та реалізації своїх можливостей.

Потреби людини безмежні. Постійне зростання потреб свідчить про дію всезагального економічного закону зростання потреб.

Закон зростання потреб виражає внутрішньо-необхідні, сталі, суттєві зв'язки між виробництвом і досягнутим рівнем задоволення потреб, розвиток яких (зв'язків) викликає появу нових потреб та засобів їх задоволення.

Виробництво, створюючи конкретні види матеріальних і духовних благ, породжує конкретні потреби в них. З іншого боку, бажання задовольнити потреби спонукає людину до виробництва. Отже, економічні потреби виступають спонукальним мотивом виробництва, *потреба* є передумовою *виробництва*.

У реальному житті *потреби* набувають конкретної форми *інтересів*. Розвиток потреб зумовлює розвиток інтересів.

Економічні інтереси – це усвідомлене прагнення економічних суб'єктів (окремих людей, колективів, соціальних верств, держави, суспільства) задовольнити певні економічні потреби.

Існують інтереси загальні, колективні і особисті. **Загальні**, або **суспільні інтереси** полягають у задоволенні потреб суспільства в цілому, **колективні** – у задоволенні потреб груп людей, об'єднаних у трудовому процесі, **особисті** – в задоволенні потреб окремих людей.

Необхідність реалізації економічних інтересів об'єктивно штовхає людей до *виробничої діяльності*.

Виробництво – це процес створення благ, необхідних для існування і розвитку людини. Це матеріальна основа життя суспільства.

Виробництво – насамперед процес праці, який включає безпосередньо працю, робочу силу людини, засоби праці та предмети праці.

Праця – це свідома, цілеспрямована діяльність людей, в процесі якої вони видозмінюють речовини зовнішньої природи і пристосовують їх для задоволення своїх потреб.

Працюючи, людина витрачає свою робочу силу.

Робоча сила – це сукупність розумових та фізичних здібностей людини, набутих знань та досвіду, які використовуються в процесі праці. Це здатність людини до праці.

Предмети праці – це те на що діє людина в процесі праці, що піддає обробці, з чого виробляє необхідні матеріальні блага.

Засоби праці – це річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці.

Предмети праці у сукупності з засобами праці складають **засоби виробництва**.

Робоча сила виступає як *особистий фактор виробництва*. *Засоби виробництва* виступають як *речовий фактор виробництва*.

Засоби виробництва і робоча сила в їх єдності і взаємодії утворюють **продуктивні сили суспільства**. Крім того до продуктивних сил відносяться сили природи, наука, інформація, форми і методи організації виробництва.

Виділяють матеріальне і нематеріальне виробництво.

Матеріальне виробництво включає в себе галузі і підприємства по виробництву матеріальних благ (промисловість, сільське господарство, будівництво), та по наданню послуг матеріального характеру (транспорт, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування – ремонт та пошиття одягу, взуття, хімічстка тощо).

В галузях **нематеріального виробництва** створюються особливі нематеріальні блага (духовні цінності), а також надаються нематеріальні послуги – послуги охорони здоров'я, освіти, науки тощо.

Люди ніколи не працюють відокремлено один від одного. Вони пов'язані в своїй виробничій діяльності. Отже, будь-яке виробництво носить **суспільний характер**.

Господарські зв'язки людей утворюють різні види відносин між ними. Серед них виділяють **техніко-економічні**, пов'язані з технологією і спеціалізацією виробничих процесів; **організаційно-економічні**, пов'язані з кооперацією та комбінацією виробництва, та **соціально-економічні**, пов'язані з власністю на засоби виробництва. Перші два види відносин утворюють в єдності з продуктивними силами **технологічний спосіб виробництва**. Третій вид відносин отримав назву **виробничі відносини** і в єдності з продуктивними силами формує **суспільний спосіб виробництва**, який і є предметом вивчення політичної економії.

Технологічний спосіб виробництва базується на техніко-економічному поєднанні речових та особистих факторів виробництва. Виділяють три типи технологічного способу виробництва, які послідовно приходять на заміну один одному.

Перший, **доіндустріальний**, базується на примітивних засобах праці і важкій ручній некваліфікованій праці. Існував з моменту виникнення людства

до кінця XVIII- початку XIX століття. Технічні функції виконувала сама людина, рух знарядь праці визначався рухами людини.

Другий, **індустріальний**, базується на праці машин. Виник наприкінці XVIII- початку XIX століття і проіснував до 50-х років XX століття (до початку НТР). Робітник перетворюється на додаток до машини. Етапами становлення машинного (промислового) виробництва є проста кооперація, мануфактура, фабрика. **Проста кооперація** – це найпростіша форма підприємства, за якої наймані робітники спільно виконують однорідну роботу, застосовується ручна праця, відсутня спеціалізація. **Мануфактура** прийшла на зміну простій кооперації. Це підприємство, що базувалося на поділі праці і спеціалізації найманих робітників, ручній праці і примітивній техніці. **Фабрика** – це вища стадія становлення промислового виробництва, це крупне підприємство, яке засноване на застосуванні системи машин.

Третій, **постіндустріальний**, базується на автоматизованій праці. Робітник перестає бути додатком до машини, його замінює автоматично керуючий пристрій.

Виробничі відносини – це система відносин які виникають між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання. Вони пов'язані з присвоєнням засобів і результатів виробництва, визначають поділ людей на різні класи та соціальні групи, їх положення у суспільстві та характер взаємовідносин між ними.

Продуктивні сили показують рівень розвитку суспільства та ступінь оволодіння людиною силами природи, тобто виступають як матеріальний зміст суспільного виробництва. Виробничі відносини надають суспільному виробництву соціальної визначеності, виступають його *соціально-економічною формою*.

Продуктивні сили розвиваються більш динамічно й активно, а тому пред'являють певні вимоги до стану виробничих відносин. Це означає, що виробничі відносини (відносини економічної власності) постійно розвиваються і змінюються об'єктивно, не з волі людей і не за їхнім бажанням. Той чи інший тип виробничих відносин – результат певного рівня розвитку і характеру продуктивних сил.

В свою чергу, виробничі відносини активно впливають на розвиток продуктивних сил. Вплив виробничих відносин залежить від ступеня їх відповідності рівню і характеру розвитку продуктивних сил. Наявність такої відповідності обумовлює прогресивну роль виробничих відносин. Відставання виробничих відносин перетворює їх у консервативну силу, у гальмо розвитку продуктивних сил.

Нагромадження невідповідностей рано чи пізно приводить до ліквідації старої системи виробничих відносин і створення нової. Тобто відбувається зміна *суспільних способів виробництва*. Це – всезагальний економічний **закон адекватності** (відповідності) виробничих відносин рівню і характеру розви-

тку продуктивних сил.

Пізнання цього закону дає можливість в межах одного способу виробництва здійснити зміну виробничих відносин, вдосконалити їх, пристосувати до змін у продуктивних силах.

Ключовою категорією є власність.

Власність – багатопланова категорія, яка виражає сукупність економічних, правових, соціальних, психологічних, національних та інших відносин.

Важливо розрізнити економічне і юридичне поняття власності.

Поняття економічної власності має кількісну та якісну сторону. *Кількісна* сторона власності означає сукупність матеріальних благ у суспільстві, різноманітних об'єктів власності.

Об'єкти власності – це все те, що можна привласнити або відчужити. Об'єктами власності є використовувані людьми природні блага, засоби виробництва, предмети споживання, послуги, робоча сила людини, гроші, цінні папери, патенти, ліцензії, інформація.

Якісна сторона власності виражає систему виробничих відносин між людьми з приводу присвоєння реальних об'єктів.

Серед об'єктів власності найважливішими є засоби виробництва. Адже основою життя суспільства є процес виробництва, який здійснюється за допомогою засобів виробництва. Від того, якими будуть відносини щодо засобів виробництва, залежать і відносини в суспільстві в цілому. Від власності на засоби виробництва залежить поєднання матеріально-речового та особистого факторів в процесі виробництва, здійснення розподілу, обміну та споживання продуктів економічної діяльності.

В ролі **суб'єкта власності** може виступати окрема людина, колектив, держава.

Формою вияву реальних економічних відносин власності є юридична власність.

Юридична власність – загальна умова виробництва, вияв волі певних класів та правове оформлення цієї волі в юридичних актах і нормах, у праві власності. Це юридичні закони, що фіксують і регулюють правову сторону відносин власності. Найважливішими компонентами юридичної власності є **володіння, користування, розпорядження**.

Економічна власність – це сукупність виробничих відносин між людьми з приводу присвоєння ними реальних об'єктів, в першу чергу засобів виробництва, які породжують право володіння, користування, розпорядження цими об'єктами та результатами їх функціонування.

В процесі історичного розвитку суспільства виділилось дві форми власності – суспільна і приватна.

Суспільна власність – це спільне привласнення засобів виробництва та його результатів.

Приватна власність – це виключне право на володіння, користування і

розпорядження засобами та результатами виробництва, яке надається приватній (фізичній чи юридичній) особі.

Розрізняють три рівні власності:

- *індивідуальний рівень* – засоби виробництва розраховані на індивіда;
- *колективний рівень* – засоби виробництва розраховані на колективне користування;
- *державний рівень* – засоби виробництва розраховані на народ, націю (залізничний транспорт, електросистеми, корисні копалини та ін.).

Кожен рівень представлений певними *типами власності*.

Особиста трудова власність використовується для задоволення власних потреб власника і не являється джерелом його доходів (домашнє майно, автомобіль, швейна машинка та ін.).

Приватна трудова власність ґрунтується на власній праці власника, або членів його сім'ї та приносить дохід (автомобіль та швейна машина використовуються для надання послуг та виготовлення товарів на продаж).

Приватна нетрудова заснована на використанні найманої (чужої) праці. В сучасних умовах вона виступає як приватна капіталістична, яка прийшла на заміну феодалській та рабовласницькій.

Зі зростанням масштабів виробництва та його ускладненням приватна власність видозмінюється і починає проявлятися не лише на індивідуальному, але й на колективному рівні.

Колективна власність поділяється на трудову і нетрудову. Трудова ґрунтується на праці усіх членів колективу, нетрудова колективна власність – повністю або частково на найманій праці.

На індивідуальному рівні за кожним об'єктом власності стояла окрема особа (персона). Розвиток колективної власності означає деперсоніфікацію власності. Суб'єктом власності стають колективні юридичні особи (пенсійні фонди, інвестиційні компанії, корпорації) та різні за розмірами колективи дрібних акціонерів. Це вказує на те, що на колективному рівні проявляється суспільна власність. В залежності від способу формування і використання власності на колективному рівні розрізняють колективну неподільну (колгоспи, церковні общини), колективно дольову (корпоративну) та власність суспільних організацій (профспілки, партії, товариства сліпих та ін.).

Суспільна власність виступає як на колективному рівні так і на державному.

Об'єктами державної власності є підприємства, дороги, пошта, телеграф, комунальне господарство, земля та її надра, водні ресурси та ліси, культурне надбання, тобто все, що має суспільне, загальнонаціональне значення.

Приватна і суспільна форми власності постійно розвиваються і видозмінюються. Вони завжди співіснують. Не існує суспільства з єдиною формою власності. В різних країнах, на різних етапах розвитку одна з форм є домінуючою, панівною. Примітивне розуміння цієї форми приводить до її деформації, а відповідно і до деформування суспільного ладу. Так зведення суспільної

власності лише до державної спричиняє тотальне одержавлення економіки. Позбутися негативних наслідків даного процесу можна шляхом здійснення роздержавлення та приватизації власності.

Роздержавлення – це комплекс заходів, спрямованих на усунення монополії держави на власність, скорочення державного сектору та утворення багатукладної економіки.

Приватизація – перехід права власності від держави до окремих осіб. Це лише етап роздержавлення.

Шляхи роздержавлення:

- акціонування державних підприємств і продаж певної частини акцій громадянам і господарським об'єднанням;
- оренда державного майна громадянами та господарськими об'єднаннями;
- обмеження втручання держави у ціноутворення;
- скасування примусового державного замовлення;
- відмова від надання підприємствам дотацій, субсидій і гарантування кредитів.

Способи приватизації: викуп об'єктів малої приватизації; викуп державного майна підприємства згідно з альтернативним планом приватизації; викуп державного майна, зданого в оренду; продаж на аукціоні та за конкурсом; продаж акцій відкритих акціонерних товариств.

При здійсненні роздержавлення та приватизації необхідно керуватися економічними інтересами, виходити з принципу економічної доцільності.

Метою роздержавлення та приватизації є підвищення оптимальності та ефективності виробництва, а також створення та розвиток в країні ринкової ситуації.

Світовий досвід роздержавлення і приватизації свідчить, що приватизація не означає знищення державного сектору. Її проводять так, щоб не ослабити державний сектор, а підсилити його активність, його ефективність. Паралельно з приватизацією та роздержавленням в усіх країнах здійснюється націоналізація та реприватизація власності (Англія, Франція, Австрія). Державний сектор є тією матеріальною основою, яка дає можливість державі здійснювати регулюючий вплив на економіку, послаблювати соціальну напругу в суспільстві і забезпечувати доступ населення до суспільних благ.

„**Благо**” – поняття більш широке, ніж поняття „товари і послуги”. Товари і послуги можна одержати лише шляхом купівлі – продажу, у той час як споживання блага не завжди пов'язане з обміном.

Блага бувають **індивідуальними**, які привласнюються кожним, хто може заплатити за певну їх кількість, а також **суспільними**, які використовуються лише колективно, а споживачі прямо не сплачують за користування ними (наприклад, збройні сили, міліція, маяки, світлофори). Блага також поділяються на **природні** або вільні та **економічні**.

З економічними благами пов'язане фундаментальне припущення про *обмеженість або рідкісність ресурсів*. *Необмежені природні ресурси*, такі як сонячне тепло, повітря, вода в ріках та морях, доступні для всіх і *не мають цінності*. *Обмежені ресурси мають цінність*, вони купуються і продаються, тому і називаються *економічними*. Основна суперечність у суспільстві – це суперечність між *обмеженістю ресурсів* і *необмеженістю людських потреб*. Тут мова йдеться про абсолютну потребу як бажання людини. Задоволення однієї потреби викликає іншу потребу, вищу. Але внаслідок обмеженості ресурсів перед кожним індивідом постає *проблема вибору*: щоб одержати потрібне благо, людина змушена відмовитись від іншого блага.

Вибір – це компроміс, на який кожен індивід змушений йти, щоб за обмежених можливостей задовольнити якомога більше потреб. Щоб зробити найкращий вибір, треба знати цінність втрачених можливостей. У зв'язку з цим у мікроекономіці широко застосовується поняття альтернативної вартості або альтернативної цінності. У загальному розумінні альтернативна вартість – це суб'єктивна оцінка індивідом тих благ, якими він змушений пожертвувати, щоб одержати бажане благо. Вона вимірюється переважно в натуральних одиницях, але пов'язана з ціною блага і його корисністю.

Альтернативна вартість – це кількість одного блага, якою потрібно жертвувати заради одержання додаткової одиниці іншого блага. Обмеженість ресурсів і відносні рівні цін змушують суб'єктів змінювати рішення, здійснювати вибір між альтернативними технологіями у виробництві, змінювати набір товарів у споживчому кошику, навіть вибирати спосіб реалізації своїх рішень, враховуючи фактор часу, який вважається одним з найбільш дефіцитних ресурсів.

Економісти звертають увагу на необхідність враховувати *альтернативну цінність часу* не тільки у процесі виробництва, де економія робочого часу безпосередньо пов'язана з продуктивністю праці, але і в процесі споживання матеріальних благ людиною. Споживання розглядається як вид економічної діяльності, подібної до виробництва. Працюючи, людина може заробити за годину певну суму грошей. Витрачаючи годину на вибір споживчого кошика і на саме споживання, вона втрачає цю суму доходу. Логічно припустити, що чим більшим є годинний заробіток людини, тим більшу альтернативну цінність має година часу, витрачена на споживання.

Економісти відзначають також таку тенденцію: чим вищою є в країні продуктивність праці, тим більше громадян цієї країни економлять час, а у слаборозвинених країнах, де низька продуктивність праці, час витрачається дуже недбало, а речі поцінують високо і беруть. Виникає логічна суперечність: країна, багата товарами, бідна на час, тому у розвинених країнах такий метушливий стиль життя, і навпаки, бідна країна багата на час, який марнується, тому що альтернативна вартість години відповідає незначній кількості товарів і послуг.

Одним з центральних в економічній теорії є поняття „*ефективність*“. У загальному розумінні *ефективність* – це одержання найкращого результату від використання наявних ресурсів. Оскільки в економіці взаємодіють багато різноманітних суб'єктів і ринків, то досягнення ефективності кожного виду діяльності пов'язане з розподілом ресурсів і способами їх використання. У той же час, коли всі суб'єкти досягають ефективності, має місце загальна ефективність всієї ринкової системи. Поняття загальної ефективності пов'язане з відсутністю розтрата ресурсів, з повним їх використанням у найкращий спосіб. Найбільш ефективним щодо розподілу обмежених ресурсів вважається конкурентний ринок, оскільки він забезпечує перелив ресурсів до тих суб'єктів, які використовують їх найбільш раціонально.

Поняття економічної ефективності пов'язане не лише з припущенням обмеженості ресурсів, але й ще з одним фундаментальним припущенням – *спадної віддачі факторів виробництва*, яке трактується багатьма економістами як закон спадної продуктивності. Суть його в тому, що з нарощуванням використання певних ресурсів за умов незмінності деяких інших кожна додаткова одиниця змінного ресурсу дає все менше продукції за одиницю часу. Дія цього закону обмежує використання окремих ресурсів у процесі виробництва, вимагає пошуку оптимального співвідношення між основними факторами виробництва. Іншим проявом закону спадної віддачі є *закон зростаючих альтернативних витрат*.

Фундаментальним в економічній теорії є також припущення щодо раціональності поведінки суб'єктів. *Раціональна поведінка* суб'єкта в сучасному розумінні означає, що мета його господарської діяльності – *одержання безпосередньої матеріальної вигоди*. Це стосується як виробництва, так і споживання. Купуючи різноманітні блага, споживач прагне зробити такий вибір, який дозволить йому одержати максимум корисності; фірма в процесі виробництва намагається максимізувати суму прибутку за певний період, інвестор бажає найбільшій віддачі від капітальних вкладень. Ще *А. Сміт* висунув ідею „економічної людини“, припустивши, що головний спонукальний мотив діяльності індивіда – його власний егоїстичний інтерес. Прагнучи максимізації власного добробуту, мікроекономічні суб'єкти приймають рішення на основі критерію „*витрати – вигоди*“ і реалізують їх, якщо вигоди перевищують витрати.

Всі суб'єкти діють у ринковому середовищі. *Ринок* – найважливіше поняття економічної теорії. Він розглядається як важливий суспільний інститут, який регулює всю діяльність суб'єктів. Саме його „невидима рука“, за образним висловом *А. Сміта*, скеровує приватний економічний інтерес індивідів до досягнення суспільних цілей. Поняття „*ринок*“ визначають по-різному: як місце зустрічі покупця і продавця; як групу економічних суб'єктів, які взаємодіють між собою для обміну товарами чи послугами.

Ринок існує багато тисячоліть. За цей час людство досягло величезних ус-

півів у пізнанні і використанні законів природи, в розвитку техніки і технології, але не змогло вигадати нічого більш досконалого в організації економічної діяльності, ніж ринок. Спроби деяких країн організувати взаємодію багатьох мільйонів людей з єдиного центру за допомогою лише директивного централізованого планування закінчилися невдачею.

Ринок також не є ідеальним регулятором економіки. В сучасному суспільстві виникає чимало проблем, які він самостійно вирішити не може. Неспроможність ринку, яка виникла в процесі еволюції господарської діяльності, зумовлює необхідність державного втручання в економіку. Воно сприяє ефективності і більш справедливому розподілу національного багатства. Але в переважній більшості ситуацій споживачі і фірми, приймаючи свої рішення щодо купівлі і продажу, орієнтуються лише на ринкові ціни, які надають їм інформацію про вигідність тих чи інших рішень.

Ринкові ціни є тими специфічними сигналами, які координують поведінку економічних суб'єктів. Розрізняють ціни в абсолютному вираженні (номінальні) і відносні (порівняльні) ціни. За допомогою відносних цін визначають зміну ціни одного товару відносно цін на інші. Ціни є головним засобом передачі інформації в ринковій економіці. Їх зміна стимулює збільшення або зменшення споживання чи виробництва того чи іншого продукту, в результаті чого формуються попит і пропонування на ринку.

В ринкових умовах існують рівні можливості для господарської діяльності економічних суб'єктів, незалежно від їх розмірів чи сфери функціонування. Найважливішою умовою, що забезпечує прозорість ринкових відносин, є **конкуренція**. Завдяки їй „невидима рука” ринку визначає ту економічну поведінку всіх господарюючих суб'єктів, яка зрештою забезпечує економічну ефективність і максимізацію вигоди для всіх і кожного. Ступінь розвитку конкуренції відрізняє ринкові структури і визначає особливості поведінки учасників ринку.

У реальному житті споживачам і фірмам доводиться діяти у надзвичайно різноманітних ринкових ситуаціях, і досконально дослідити кожную з них неможливо. Тому в економічній теорії виділяють кілька основних **ринкових моделей** або **структур** з характерними типами поведінки мікроекономічних суб'єктів. У найбільш загальному вигляді виділяють **дві групи ринків**: ринок досконалої конкуренції та ринок недосконалої конкуренції.

Ключовим поняттям економічної теорії також є поняття **економічна система**.

Економічна система – сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованої на виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів та послуг, на регулювання економічної діяльності відповідно до мети суспільства.

Основними **елементами економічної системи**, її підсистемами є **продуктивні сили, техніко-економічні відносини, виробничі відносини (відносини**

економічної власності), господарський механізм.

Виходячи із власних суб'єктивних уявлень про суть цивілізаційного підходу, автори по різному трактують етапи розвитку економічної системи суспільства. Л.Морган виділяє три етапи (дикість, варварство, цивілізація). А.Тойнбі виділяє існування десятків цивілізацій.

Значного поширення набула теорія згідно з якою у розвитку суспільства від найдавніших часів до наших днів виділяють аграрну (доіндустріальну), індустріальну та постіндустріальну цивілізації. Згідно з такою періодизацією в основі суспільного розвитку лежить зміна технологічних способів виробництва, відношення людини до природи. Представники даного напрямку ігнорують суспільну сторону розвитку.

Згідно з теорією суспільно-економічних формацій закономірні ступені розвитку суспільства визначаються суспільним способом виробництва, органічною єдністю та взаємодією продуктивних сил та виробничих відносин. Економічне становище вважається базисом суспільства. Крім того суспільно-економічна формація включає надбудову, елементи якої також впливають і часто визначають стан суспільства. Надбудова – це соціальні, політичні, юридичні, правові, національно-культурні, духовні, сімейні та інші відносини.

Формаційне вчення ґрунтується на системному аналізі суспільства, що передбачає урахування принципу субординації. Так з поміж усіх складових формації визначальним, системоутворюючим елементом є виробничі відносини (відносини власності).

В залежності від типу власності на засоби виробництва виділяють п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинна, рабовласницька, феодалська, капіталістична, комуністична.

Кожній історично сформованій економічній системі властива пануюча форма власності і форма регулювання економічних процесів. Специфічне поєднання форм власності і регуляторів розвитку економіки є головною ознакою, що відрізняє одну систему від іншої.

Розрізняють три основних **типи економічних систем**: ринкову, неринкову (командно-адміністративну) і змішану. Кожна з цих систем має свої позитивні риси і недоліки.

Ринкова система характеризується пануванням приватної власності. Основним регулятором розвитку економіки виступає ринок, а основною рушійною силою розвитку – конкуренція. Перевагою ринкової системи є здатність забезпечувати ефективний розподіл і використання ресурсів, ініціативність виробників, швидке реагування на зміну попиту. Система має здатність до саморегулювання. Основними дефектами системи є циклічний характер розвитку, надмірна диференціація доходів населення, хронічне безробіття та інфляція.

Неринкова (командно-адміністративна) система характеризується пануванням суспільної власності, переважно у формі державної. Основним регулятором виробництва виступає централізоване планування, план має дире-

ктивний, тобто обов'язковий до виконання, характер. Інструментами регулювання слугують безпосередні прямі постанови уряду, які визначають головні напрямки розвитку економіки. Централізація всіх основних ресурсів в руках держави дає можливість при потребі швидко мобілізувати їх і спрямувати на реалізацію стратегічних завдань, що забезпечує високі темпи і безперервність економічного зростання, загальну зайнятість трудових ресурсів, відносно незначну відмінність в доходах. Недоліками командно-адміністративної системи є затратний характер економіки, недостатня гнучкість виробництва, нечутливість до інновацій, бюрократизація апарату управління, можливість суб'єктивних помилок у плануванні.

Змішана економіка поєднує різні форми власності за пріоритету приватної, два регулятори розвитку економіки – індикативний план і ринок. Індикативний план означає, що уряд розробляє основні перспективні напрямки і показники бажаного розвитку країни, але приватні виробники не обов'язково приймають їх до уваги, вони можуть долучатись до виконання державних замовлень, якщо це приносить їм високі прибутки. Ринкові механізми саморегулювання значно обмежені монополіями, біржами, державними законами та нормативами. Переважає нецінова конкуренція. З метою подолання вад ринкової системи держава розробляє заходи стабілізації економіки, проте повністю перебороти циклічні коливання неспроможна.

Перші два типи систем відносяться до **ідеальних** – це наукові абстракції, які в реальній дійсності не існують в чистому вигляді, але у деяких країнах простежуються і можуть переважати характерні риси тієї чи іншої системи. **Реальною** системою в сучасному світі є змішана економіка, яка поєднує риси ринкової і неринкової систем.

Стан економічної системи і його зміну найбільш узагальнено характеризують показники **сукупного обсягу виробництва – валовий внутрішній продукт (ВВП)** та **валовий національний продукт (ВНП)**. Спостереження за динамікою показників сукупного обсягу виробництва виявили, що економіки країн розвиваються хвилеподібно: періоди зростання змінюються періодами спаду. Такі періодично повторювані через певні проміжки часу коливання ділової активності отримали назву „**економічний цикл**“.

Економічний цикл, як правило, складається з **чотирьох фаз: кризи** (рецесії), **депресії** (дна), **пожвавлення, піднесення** (піку).

Якщо проаналізувати поведінку економічної системи за досить тривалий період, наприклад, більше як за 100 років, то виявляється загальна тенденція до економічного зростання.

Економічне зростання – це зміна виробничих можливостей країни в результаті науково-технічного прогресу та інших чинників. Виробничі можливості, тобто максимальний обсяг випуску, якого економічна система може досягти у даний період, вимірює **потенційний ВВП**. Потенційний обсяг виробництва часто називають **обсягом виробництва за повної зайнятості** або

природним рівнем випуску (Y_f). Протягом ділових циклів фактичний ВВП відхиляється від потенційного у бік перевищення або відстає від нього. Якщо відставання незначне, стан економіки називають *рецесією*, якщо значне – *депресією*. Різниця між потенційним та фактичним ВВП називається *ВВП-розривом*.

Економічне зростання необхідне для того, щоб створити нові робочі місця для нових робітників, які вливаються до складу робочої сили, а також для підвищення життєвого рівня населення. Однак в сучасних умовах економічне зростання має і зворотний бік, на що звертають увагу чимало вчених: воно тягне за собою посилене забруднення довкілля і створює небезпеку глобальної екологічної катастрофи.

Циклічні коливання економіки змінюють рівень зайнятості працездатного населення в країні.

Безробіття є ще одним ключовим поняттям і предметом вивчення для економічної теорії. *Рівень (норма) безробіття* вимірює частку сукупної робочої сили, яка не зайнята і шукає роботу. До складу робочої сили не входять безробітні, які не шукають роботи. Рівень безробіття змінюється в ході ділового циклу. Коли в період кризи виробництво скорочується, попит на робочу силу зменшується, норма безробіття зростає. Проте досвід розвинених країн показує, що навіть в періоди піднесення частина працездатного населення не працює з різних особистих причин. Це явище *називають добровільним безробіттям*. Коли ж люди активно шукають роботу, але не знаходять вільних робочих місць у зв'язку зі скороченням виробництва, виникає *циклічне безробіття*, яке називають *вимушеним*. Якщо циклічне безробіття відсутнє, вважають, що в економіці має місце *повна зайнятість*, обсяги виробництва досягають потенційного рівня, а в країні існує *природний рівень безробіття*. В середньому природний рівень безробіття сягає 6% сукупної робочої сили.

Важливим поняттям економічної теорії є *рівень цін*. Найбільш бажаним для країни є стабільний рівень цін. На конкурентному ринку стабільні ціни забезпечують високу ділову активність. Падіння загального рівня цін, так само як і його швидке зростання, негативно впливає на поведінку економічних суб'єктів, вони втрачають орієнтири для своєї діяльності. Підвищення середнього рівня цін в економіці країни називається *інфляцією*, зниження – *дефляцією*. *Темп інфляції* показує зміну середнього рівня цін в економіці у відсотках. Найпоширенішим вимірником загального рівня цін є *індекс споживчих цін*, який показує зміну вартості фіксованого кошика товарів та послуг.

Ще одним ключовим поняттям економічної теорії є *міжнародна торгівля*. Всі країни прагнуть отримати вигоду від участі у міжнародній торгівлі. Вони експортують та імпортують товари, послуги, капітал, позичають гроші у іноземних партнерів, або дають їм в борг, купують чи продають нові технології за кордон. Важливою змінною, що визначає стан міжнародної торгівлі є

торговельний баланс або *чистий експорт*.

Торговельний баланс – це сумарний експорт за вирахуванням сумарного імпорту. Якщо країна вивозить більше, ніж ввозить, вона має позитивне торговельне сальдо, а коли імпорт перевищує експорт, країна має дефіцит торговельного балансу. Коли країна більше імпортує, ніж експортує, то їй доводиться оплачувати імпорт за допомогою іноземних позик або за рахунок зменшення частини кредитів, які вона видала раніше іноземцям. Якщо ж країна більше експортує, ніж імпортує, її вважають кредитором зовнішнього світу. Важливе значення для успіху країни у міжнародній торгівлі має валютний курс. *Обмінний курс валюти* – це ціна власної валюти у валюті інших країн або ціна іноземної валюти у національній валюті. Коли національна валюта дорожчає, ціни на імпортні товари знижуються, а на експортні – підвищуються, в результаті чого країна стає менш конкурентоспроможною на світових ринках. Експорт товарів зменшується, відповідно і чистий експорт зменшується. Це негативно впливає на внутрішній стан економіки: обсяг виробництва скорочується, зростає безробіття.

Для того, щоб з'ясувати закономірності функціонування економічної системи, необхідно співставити у часі ключові економічні показники, порівняти їх величини за тривалий період або по різних країнах. Проблема співставлення показників у часі виникає через те, що ціни також зазнають коливань. Тому, наприклад, збільшення ВВП може відображати різні процеси – або дійсне зростання обсягів виробництва, або розвиток інфляції, або одночасно і те, і інше.

На проблему визначення дійсного стану економіки звернули увагу ще економісти XIX століття, зокрема *Девід Юм*. Він і його сучасники вважали, що всі економічні процеси необхідно вивчати за двома групами показників (змінних) – номінальними та реальними. Цю позицію вчених назвали *класичною дихомією*.

Номінальні змінні – це величини, що вимірюються у грошових одиницях. *Реальні змінні* – величини, які вимірюються у фізичних одиницях. Так, ціна кукурудзи у гривнях за тонну – це номінальна змінна, а величина врожаю кукурудзи у тоннах з гектару – величина реальна. Реальними величинами вважають також відносні ціни, тому що вони відображають пропорції між реальними кількостями різних продуктів. Наприклад, номінальна ціна одного центнера кукурудзи становить 10 грн., а одного центнера пшениці – 20 грн. Відносна ціна пшениці складе: $20/10 = 2$. Це означає, що за один центнер пшениці треба віддати 2 центнери кукурудзи, тому що її ціна у 2 рази нижча від ціни пшениці.

Динаміку номінальних величин можна привести до реальної динаміки, якщо зняти вплив коливання рівня цін. Для цього треба фізичні показники різних років обчислити у незмінних цінах. Перехід від номінальних до реальних показників здійснюється за допомогою індексів цін.

1.3. Предмет, метод та функції економічної теорії

Зважаючи на фундаментальні поняття та основні проблеми, які вивчаються, можна дати наступне визначення предмету економічної теорії.

Економічна теорія вивчає поведінку економічних суб'єктів в умовах обмеженості ресурсів у різних ринкових структурах та економічних системах.

Економічна теорія, як і будь-яка наука, має свій **метод пізнання**, тобто певні прийоми і засоби, за допомогою яких можна науково описати об'єкт дослідження. Цей метод являє собою сукупність взаємопов'язаних загальних та специфічних методів.

Найбільш **загальним методом** пізнання є діалектика, яка включає в себе єдність конкретного та абстрактного підходу, аналізу та синтезу, індукції та дедукції, логічного та історичного, кількісного та якісного аналізу. Цим методом широко користується політична економія.

Починають дослідження за допомогою таких загальнонаукових методів як спостереження та **відбір** конкретних *фактів*, які можуть підтвердити висунуту *гіпотезу*. Проте факти дають доволі хаотичну картину. Для того, щоб їх впорядкувати та виявити домінуючу тенденцію, необхідно провести *статистичний аналіз* – згрупувати, звести в таблиці та прослідкувати динаміку. За статистичним слідом *економічний аналіз*, який дозволяє *абстрагуватись* від нетипових, другорядних рис, виявити окремі сутнісні сторони певної економічної структури, що підтверджують або спростовують висунуті гіпотези. Далі виявляють функціональні зв'язки між елементами системи (синтез).

У кожній країні діючі економічні системи виникають і розвиваються у певних історичних умовах, які породжують особливості їх функціонування. Тому важливо дотримуватись єдності історичного і логічного підходу.

Розрізняють аналіз минулого періоду (*ex post*), і аналіз майбутнього (*ex ante*). Аналіз даних за минулий період (*ex post*) дуже важливий для пояснення шляхів і засобів, за допомогою яких система досягла сьгоднішніх параметрів розвитку. Він дозволяє коригувати попередні концепції та слугує основою для визначення чинників подальшого розвитку. Аналіз *ex ante* – це прогнозування майбутніх тенденцій на основі вже підтверджених наукових концепцій. Він дозволяє виявити засоби впливу на досягнутий стан економіки з метою сприяння позитивним тенденціям і виключення впливу негативних.

Аналіз також вимагає деяких **припущень**. Найчастіше застосовується припущення „за інших рівних умов“. Це припущення забезпечує „чистоту“ аналізу. В реальному житті на розвиток будь-якого процесу впливають численні чинники, які діють одночасно і в різних напрямках. Завдання аналізу – виділити один з них і відстежити його вплив за інших незмінних умов, а потім проаналізувати вплив іншого чинника. Такий прийом дозволяє більш виразно показати вплив кожного з досліджуваних чинників. Проте слід застерегти, що припущення „за інших рівних умов“ може спричинити помилку, як-

що непоміченим виявиться головний чинник, який, власне, і визначає провідну тенденцію.

Дослідник також повинен прийняти до уваги правило: „що є вірним для частини, не завжди справджується для цілого“. Не можна застосовувати висновки, одержані для окремого суб'єкта, до їх сукупності чи всього суспільства. Це може призвести до так званої „*помилки композиції*“. Наприклад, якщо один фермер виростить великий урожай, то він збільшить своє багатство. Це цілком правильне твердження, однак, не можна застосовувати до всіх фермерів. Адже якщо врожайність підвищиться у всіх фермерських господарствах, то величина доходу кожного з них може скоротитися внаслідок збільшення сукупного пропонування і зниження ринкових цін на сільськогосподарську продукцію.

В аналізі важливо також уникати логічної помилки „*post hoc*“ (неминуче; після цього, отже, внаслідок цього). Це помилка причини і наслідку. Вона може виникнути, якщо, не врахувавши всіх важливих чинників, вважати, що коли подія А передувала події Б, то саме подія А спричинила подію Б. Наприклад, уряд знизив ставки оподаткування, після чого податкові надходження до бюджету почали зростати. На цій підставі не можна робити висновок, що зниження ставок оподаткування завжди призводить до збільшення податкових надходжень. Потрібно зважати й на інші обставини. Зростання суми податкових надходжень могло статись через те, що в цей час економіка перебувала у фазі піднесення, доходи населення зросли, розширилась база оподаткування. Наведені приклади показують важливість всебічного аналізу при вивченні економічних ситуацій.

В економічних дослідженнях також можуть проводитись *експерименти*, але вони не такі поширені, як у фізиці чи інших природничих науках, і не завжди бажані, тому що негативні наслідки експерименту можуть мати вплив на багатьох людей.

До *специфічних методів* мікро- та макроекономіки належать граничний аналіз і економічне моделювання.

Граничний аналіз базується на використанні математичного поняття границі функції для пояснення складної взаємодії різних чинників, що впливають на процес. Як правило, всі чинники, за винятком одного, котрий досліджується, приймають як дані, незмінні і вивчають наслідки нескінченно малого приросту змінного чинника. У такий спосіб досліджуються зв'язки між змінними величинами певної економічної структури. Граничний аналіз складає основу вивчення поведінки споживачів і виробників, ринкового попиту і пропонування, державного регулювання економіки.

Всі змінні поділяються на *ендогенні* (внутрішні) та *екзогенні* (зовнішні). Прикладом ендогенних змінних для ринку є обсяг попиту або пропонування та ціна, які взаємодіють між собою, їх вивчають за допомогою граничного аналізу. Екзогенні змінні формуються поза досліджуваною системою. Їх бе-

руть як дані і вивчають, як вони впливають на ендогенні змінні. Прикладом екзогенних змінних є технологія, що визначається розвитком науки, урядові заходи – встановлення податків, мінімальної зарплати, тощо. Їх часто називають „інші чинники“.

Економічне моделювання – це спрощений опис досліджуваної економічної системи, який характеризує властивості, суттєві сторони певної структури. **Економічна модель** є умовним відображенням економічних явищ, процесів, об'єктів. Вона досить далека від реального життя, оскільки не відображає всього різноманіття впливів. Разом з тим, вона розкриває сутність певної економічної реальності в цілому. Наприклад, модель поведінки споживача дозволяє охарактеризувати чинники, котрі впливають на вибір споживачем тієї чи іншої кількості благ, їх комбінації в споживчому кошику, що важливо для прогнозування сукупного ринкового попиту на те чи інше благо. Об'єктом аналізу в економічній моделі є ендогенні змінні, їх реакція на дію екзогенних змінних.

Основним завданням моделі є визначення **точки рівноваги** системи. У стані рівноваги система цілком реалізує всі свої можливості, як правило, досягає оптимального стану і не має жодних причин або стимулів змінювати його за незмінності інших умов. Щоправда, точка рівноваги не завжди означає досягнення ефективності. Економічне моделювання застосовується для різних рівнів аналізу, як у мікро-, так і у макроекономіці.

Для прикладу розглянемо макроекономічну **модель виробничих можливостей** за умови обмеженості ресурсів. Рис. 1.1 ілюструє межу виробничих можливостей в узагальненому вигляді. Точки *A, B, C, D* і решта, розташованих на межі виробничих можливостей, є точками ефективного розподілу ресурсів.

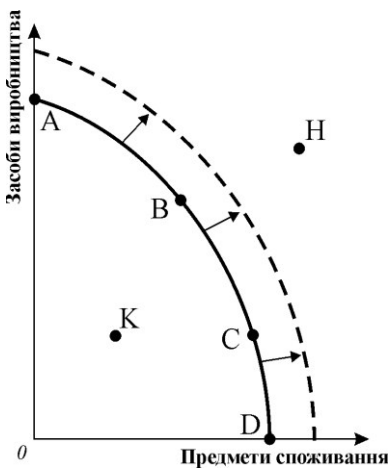


Рис. 1.1. Межа виробничих можливостей

Всі точки над нею (точка *H*) є недосяжними за даного обсягу ресурсів і даної технології. Всі точки під межею виробничих можливостей (точка *K*) відповідають неповному використанню ресурсів, є неефективними.

Всі точки над нею (точка *H*) є недосяжними за даного обсягу ресурсів і даної технології. Всі точки під межею виробничих можливостей (точка *K*) відповідають неповному використанню ресурсів, є неефективними.

Подальше розширення виробництва можливе лише за рахунок науково-технічного прогресу або залучення додаткових ресурсів, знайдених у країні або за її межами. У таких випадках межа виробничих можливостей зміщується праворуч (пунктир на графіку). Це означає, що відбувається економіч-

не зростання.

Розглянувши предмет вивчення, а також методи дослідження економічної теорії, можемо зробити висновки про її функції. Виділяють чотири **функції економічної теорії як науки**: теоретико-пізнавальну (гносеологічну), практичну, прогностичну, а також світоглядну.

Теоретико-пізнавальну функцію виконує **позитивна економічна теорія**. Вона вивчає економічні явища і процеси, пояснює поведінку економічних суб'єктів, тобто намагається дати відповідь на питання, якою є економічна ситуація в країні, як функціонує економічна система, які сили забезпечують розквіт або занепад національної економіки. Економічний аналіз описує реальні проблеми сучасної змішаної економіки, механізм дії різних чинників, що впливають на поведінку системи, умови макроекономічної рівноваги та її порушення.

Практичну функцію виконує **нормативна економічна теорія**, яка формує уявлення про те, якою має стати економіка. Вона намагається надати рекомендації для урядів щодо можливих шляхів вирішення нагальних проблем економічного розвитку, окреслити межі державного втручання у хід саморозвитку системи. Рекомендації часто залежать від позиції вчених, які представляють різні економічні школи і відображають інтереси різних суб'єктів. Відповіді на запитання: який бюджет кращий – збалансований чи дефіцитний?, що небезпечніше – інфляція чи безробіття? що справедливо – диференціація доходів чи їх вирівнювання? – будуть різними у кейнсіанців, у монетаристів, у представників сучасної ліберальної течії. Економічна політика залежить від того, які погляди домінують в науці.

Прогностична функція економічної теорії полягає у розробці перспектив економічного розвитку країни. На основі оцінки економічної кон'юнктури та знання основних тенденцій вчені намагаються окреслити стратегії досягнення позитивних результатів, передбачати наслідки державного регулювання та реформування економіки.

Світоглядна функція впливає з того, що вивчення реальних проблем та можливостей розвитку сучасного суспільства в сфері економіки формує тип економічного мислення та світогляд людини, допомагає визначити активну позицію в громадянському суспільстві та реально оцінювати економічну політику урядів. Слід відзначити, що вчені і представники владних структур повинні усвідомлювати велику відповідальність при прийнятті рішень, тому що їх помилки можуть мати надзвичайно високу ціну для всієї країни, для добробуту всього населення.

Особливого значення позитивна і нормативна функція економічної теорії набувають у перехідних економічних системах. Тут мова йде не лише про вивчення специфічних проблем і ситуацій, які не мають аналогів у світовій практиці, але і про вибір моделі розвитку, яка була б прийнятною для національної економіки. У цьому питанні варто проявити велику обережність і максимально врахувати історичний досвід власної та інших країн.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

1. Економічні інтереси – це:

- а) прагнення людей реалізувати свою мету;
- б) прагнення людей задовольнити свої матеріальні потреби;
- в) усвідомлені економічні потреби окремих людей, соціальних верств, груп та класів, суспільства;
- г) потреба у життєво необхідних благах.

2. Суб'єктивний (особистий) фактор виробництва – це:

- а) матеріальні умови праці;
- б) робоча сила людини;
- в) засоби праці;
- г) продуктивні сили суспільства.

3. Проблема вибору, з якою постійно стикаються економічні суб'єкти, зумовлена тим, що:

- а) потреби людей безмежні, а ресурси обмежені;
- б) всі люди мають різні смаки та уподобання;
- в) всі люди прагнуть якнайкраще задовольнити свої потреби;
- г) всі люди прагнуть вищого рівня добробуту.

4. В якому з варіантів відповідей типи ринкових структур перераховані послідовно – від найбільш до найменш конкурентного ринку?

- а) досконала конкуренція, олігополія, монополістична конкуренція, монополія;
- б) монополія, досконала конкуренція, олігополія, монополістична конкуренція;
- в) досконала конкуренція, монополістична конкуренція, олігополія, монополія;
- г) монополістична конкуренція, олігополія, досконала конкуренція, монополія.

5. Сутність методу наукової абстракції полягає у:

- а) розчленуванні цілого на окремі елементи і дослідженні кожного з них окремо;
- б) логічному висновку про ціле на основі окремих фактів;
- в) відмові при вивченні явища від розгляду його поверхневих, несуттєвих сторін і зосередженні дослідження на з'ясуванні внутрішніх, суттєвих зв'язків;
- г) формулюванні гіпотез і подальшій їх перевірці на фактах.

ЗАДАЧІ

Задача 1.

У галузі виробляються комп'ютери та принтери. У таблиці наведено ефективні варіанти зміни структури виробництва:

Варіанти	A	B	C	D	E	F	G
Принтери, шт.	6	5	4	3	2	1	0
Комп'ютери, шт.	0	8	15	21	26	30	33

1. Зобразіть графічно криву трансформації виробничих можливостей галузі.
2. Обчисліть альтернативні витрати виробництва одного додаткового комп'ютера в різних варіантах зміни структури виробництва.
3. Поясніть, як змінюються альтернативні витрати в міру розширення виробництва принтерів.

Задача 2.

У деякій країні за умови цілковитого використання всіх ресурсів виробляються тільки два товари – велосипеди і пральні машини. Якщо всі ресурси будуть задіяні у виробництві велосипедів, то їх буде вироблено 100; якщо всі ресурси будуть задіяні у виробництві пральних машин, то їх буде вироблено 40.

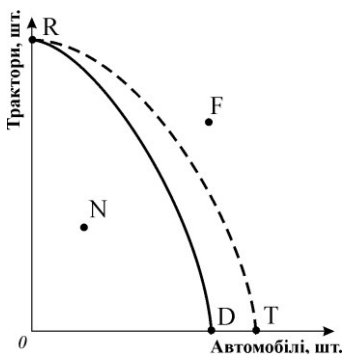
1. Побудуйте криву виробничих можливостей.
2. Визначте альтернативні витрати виробництва обох видів товарів.
3. Покажіть, які зміни відбудуться на графіку, якщо у виробництві велосипедів буде застосована нова, більш продуктивна технологія.
4. Чи зміниться у цьому випадку альтернативна вартість виробництва?
5. Позначте на графіку точки, які відповідали б ефективним і неефективним способам використання обмежених ресурсів.

ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ

Вправа 1.

Поясніть, яка модель представлена на графіку.

1. Позначте декілька точок ефективного розподілу ресурсів між виробництвом двох видів продукції у галузі.
2. Проілюструйте графічно вплив закону спадної віддачі факторів виробництва.
3. Поясніть ситуації, які складаються у точках N і F.
4. Який процес відображає зміна положення кривої від RD до RT?



Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – в, 2 – б, 3 – а, 4 – в, 5 – в.

Задача 1.

- Див. *рис. 1.1*.
- $\Delta\Pi/\Delta\kappa$ – від А до В: $1\kappa=1/8\Pi$;
В–С: $1\kappa=1/7\Pi$; С–Д: $1\kappa=1/6\Pi$; Д–Е: $1\kappa=1/5\Pi$;
Е–F: $1\kappa=1/4\Pi$; F–G: $1\kappa=1/3\Pi$.
- Альтернативні витрати зростають:
F–G: $1\Pi=3\kappa$; E–F: $1\Pi=4\kappa$; D–E: $1\Pi=5\kappa$;
C–D: $1\Pi=6\kappa$; B–C: $1\Pi=7\kappa$; A–B: $1\Pi=8\kappa$.

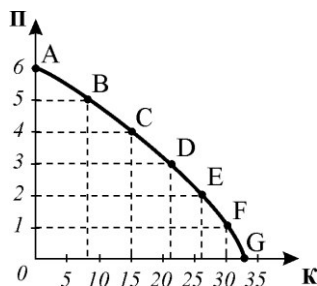


Рис. 1.1.

Задача 2.

- Див. *рис. 1.2*.
- $1\nu=0,4\Pi\text{м}$; $1\Pi\text{м}=2,5\nu$.
- КВМ змінить кут нахилу, точка вертикального перетину переміститься вище по осі виробництва велосипедів.
- Альтернативна вартість виробництва велосипедів зменшиться, а пральних машин – зросте.
- Всі точки на КВМ є ефективними (А,В), під нею – неефективними (С).

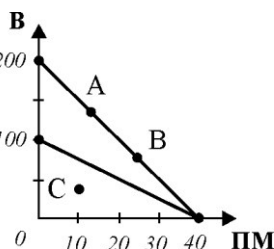


Рис. 1.2.

Вправа 1.

- Криві трансформації виробничих можливостей.
- Див. *рис.1.3*. Всі точки, розташовані на кривій виробничих можливостей (R,А,В,С,Д).
- Закон спадної віддачі проявиться як зростання альтернативних витрат виробництва: послідовне збільшення на одиницю виробництва автомобілів вимагає відмови від все більшої кількості тракторів – спочатку від 1, потім від 2,3,7.
- Точка N відповідає неефективному використанню, недовикористанню ресурсів; точка F є недосяжною за даного обсягу обмежених ресурсів.
- Процес економічного зростання.

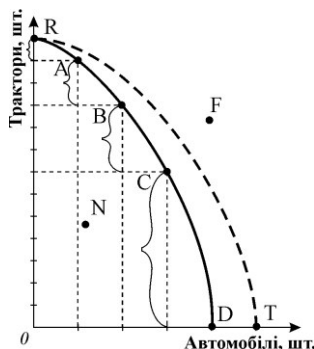


Рис. 1.3.

ТЕМА 2. ОСНОВНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Ключові поняття: *натуральне виробництво, товарне виробництво, суспільний поділ праці, просте товарне виробництво, розвинуте товарне виробництво, товар, споживна вартість, вартість, мінова вартість, конкретна праця, абстрактна праця, суспільно-необхідний робочий час, продуктивність праці, інтенсивність праці, гроші, функції грошей, закон грошового обігу, грошові агрегати, закон вартості, капітал, додаткова вартість, постійний капітал, змінний капітал, просте та розширене відтворення, нагромадження капіталу, концентрація та централізація капіталу.*

2.1. Натуральне і товарне виробництво

Людству відомі дві основні форми організації суспільного виробництва – натуральне та товарне. Історично першою формою господарювання було натуральне виробництво.

Натуральне виробництво – це виробництво, за якого продукти праці використовуються для задоволення власних потреб виробника, для споживання всередині господарства, що їх виробляє.

Натуральне господарство переважає в умовах примітивного рівня продуктивних сил, відсутності суспільного поділу праці, товарно-грошових відносин, коли виробничі відносини є прозорими, тобто безпосередніми відносинами між людьми. Для натурального господарства характерні обмеженість виробництва і споживання, незмінність пропорцій і структури виробництва, рутинна техніка, домінування ручної праці та ін.

Натуральне господарство існувало у первісних общинах, у патріархальних селянських господарствах, переважало в рабовласницьких латифундіях, середньовічних феодальних маєтках, де виконувались всі необхідні для життя види робіт. Натуральне господарство задовольняло лише примітивні потреби людей. Для феодалів і рабовласників предмети розкоші і екзотичні продукти привозилися з інших країн. Зазвичай вироблений продукт не виходив за межі господарської одиниці, а рівень споживання визначався виключно рівнем виробництва. Між окремими господарствами поділу праці не було, хоч всередині їх раби чи кріпаки могли закріплюватись за певними видами робіт. Окремі продукти праці одних господарств інколи могли обмінюватися на продукти праці інших, проте цей обмін був випадковим і не чинив суттєвого впливу ані на їх виробництво, ані на споживання. Головною галуззю натуральної економіки було сільське господарство. Виробничі відносини у натуральному господарстві виступали як відносини між самими людьми, а не між продуктами їх праці, тобто не уречевлювалися. Експлуатація ґрунтувалась на

позаекономічному примусі, на відносинах особистої залежності рабів і кріпаків від господаря. Замкненість господарств (*автаркія*) спостерігалася і на рівні окремих країн, переважала політика господарського відокремлення і самозабезпечення.

З розвитком продуктивних сил натуральне виробництво витісняється товарним. У той же час пережитки натурального господарства зберігаються і в умовах панування товарно-грошових відносин. У багатьох слаборозвинутих країнах натуральні форми господарювання складають значну, а в деяких країнах – переважну частину економіки.

Товарне виробництво – це форма організації суспільного господарства, за якої економічні відносини між людьми проявляються через ринок, через купівлю-продаж продуктів. В результаті таких відносин продукт праці стає товаром.

Матеріальною основою, *першою умовою виникнення товарного виробництва є суспільний поділ праці*.

Суспільний поділ праці – це спеціалізація виробників на виготовленні окремих видів продуктів або на певній виробничій діяльності.

Генезис суспільного поділу праці включає три етапи.

Впродовж майже трьох мільйонів років існування первіснообщинного ладу суспільний поділ праці був відсутній. Це означало, що кожна доросла людина виконувала усі види роботи. У III-II тисячоліттях до н.е. пастуші племена відокремлюються від землеробських. Це *перший великий суспільний поділ праці*. Пізніше відбувся *другий великий суспільний поділ праці* – ремесло відокремилось від землеробства. *Третій великий суспільний поділ праці* відбувся в рабовласницькому суспільстві, коли виділився клас купців.

Розрізняють *три форми суспільного поділу праці*:

- **загальний** – поділ суспільного виробництва на великі сфери, роди (промисловість, сільське господарство);
- **частковий** – поділ сфер і родів на окремі галузі, види виробництва;
- **одиничний** – поділ праці всередині окремого підприємства на професії, види зайнятості.

Внаслідок загального та часткового суспільного поділу праці окремі господарства почали спеціалізуватися на виготовленні певного продукту. Це дало їм можливість вдосконалити засоби праці, підвищити її продуктивність, збільшити обсяги виробництва продуктів та об'єктивно зумовило виникнення і перетворення обміну у життєву необхідність.

Однак здійснити обмін може лише власник засобів виробництва і виробленого продукту. Отже, *другою умовою виникнення товарного виробництва є соціально-економічна відокремленість виробників*, яка виступає у формі приватної власності на засоби виробництва. На основі приватної власності і особистої праці виникло просте товарне виробництво.

Відокремлене ведення господарства на основі приватної власності і влас-

ної праця ставить у пряму залежність рівень споживання сім'ї від рівня і ефективності виробництва. Кожен виробник хоче обміняти продукт своєї праці на рівноцінний продукт чужої праці, тобто за принципом еквівалентності, – це сприяє раціональному використанню ресурсів, скороченню витрат виробництва.

З розвитком продуктивних сил засоби праці (знаряддя праці особливо) стають настільки великими, що переростають рамки індивідуального господарства, а конкуренція розорює дрібних виробників, у яких нижча продуктивність праці, вони втрачають свої засоби виробництва. Більш досконалі засоби виробництва зосереджуються в руках невеликої частини суспільства. З іншого боку поступово зникає рабство і кріпацтво як економічні явища, – люди отримують особисту свободу. Не маючи засобів виробництва і засобів існування, вони змушені найматись до власників засобів виробництва – так виникає капіталістичне товарне господарство, основане на чужій найманій праці. Таким чином розвиток простого товарного виробництва в кінцевому результаті привів до утворення капіталістичного господарювання.

Просте і розвинене (капіталістичне) товарне виробництво як форми організації суспільного виробництва мають як загальні риси, так і відмінності.

Загальні риси простого і розвинутого товарного виробництва полягають у тому, що, по-перше, обидві форми в своїй основі мають приватну власність на засоби виробництва; по-друге, економічні зв'язки між виробниками здійснюються у формі обміну продуктами.

Відмінності цих форм наступні:

- при простому товарному виробництві власник засобів виробництва і виробник поєднуються в одній особі; при розвинутому – виробниками є наймані робітники, позбавлені засобів виробництва;
- просте товарне виробництво основане на особистій праці, а капіталістичне – на найманій, на експлуатації чужої праці;
- продукт праці при простому товарному виробництві належить товаровиробникові, у капіталістичному – власникові засобів виробництва, тобто капіталістові;
- просте товарне виробництво є дрібним, розпорошеним; у ньому не існує одиничного поділу праці; капіталістичне товарне виробництво передбачає спільну працю багатьох найманих працівників, розвинений одиничний поділ праці;
- метою простого товарного виробництва є задоволення особистих потреб товаровиробника, метою ж капіталістичного виробництва є нажива, отримання прибутку капіталістом;
- просте товарне виробництво має обмежений характер, тобто лише частина вироблених продуктів використовується для обміну, інша частина – для споживання; розвинене (капіталістичне) товарне виробництво має пануючий характер в суспільстві, воно стає загальним. Всі блага виробляються

для продажу.

Основною категорією товарного виробництва є товар.

2.2. Товар і його властивості

Товар – це продукт праці, виготовлений для продажу.

Сама річ, продукти праці, ще не товар. Товаром вони стають лише коли опосередковують відносини обміну між людьми. Тобто, товар – це певні економічні відносини – відносини еквівалентного обміну продуктами праці між товаровиробниками.

Будь-який товар має дві властивості: споживну вартість та вартість.

Споживна вартість – це здатність товару задовольняти певну суспільну потребу. Щоб продукт став товаром, він має бути корисним не для виробника, а для покупця. Повинен бути *суспільною споживною вартістю*.

Здатність товару обмінюватись на інші товари у певних кількісних пропозиціях називається *міною вартістю*.

На ринку обмінюються товари, що мають різні споживні вартості. Що дає можливість їх співставляти, порівнювати один до одного? Єдине що об'єднує усі товари – це те, що усі вони є продуктом праці. Товари порівнюються один до одного у відповідності з тією кількістю суспільної праці, яка витрачається на їх виробництво.

Втілена у товарі суспільна праця називається **вартістю**. Це друга властивість товару. Вартість – це внутрішня властивість товару, яка проявляється при обміні як мінова вартість. Отже, мінова вартість є зовнішньою формою прояву вартості.

Наявність двох властивостей у товару пояснюється **двоїтим характером праці, втіленої у товарі**.

З одного боку, праця будь-якого товаровиробника виступає як конкретна праця (певної спеціальності). **Конкретна праця** – це корисна праця, яка витрачається у особливій формі і якісно відрізняється від усіх інших видів діяльності. Види конкретної праці відрізняються своєю метою, предметами і засобами праці, значенням, навичками і досвідом виробника, кінцевими результатами. Праця пекаря, столяра, токаря якісно різна. Все це різні види конкретної праці, які створюють різні *споживні вартості*.

З іншого боку, праця товаровиробників, що виступає як витрата робочої сили взагалі, безвідносно до її конкретного виду, називається абстрактною працею. **Абстрактна праця** – це витрата в трудовому процесі фізичної, психічної енергії людини, те що притаманне усім видам діяльності. Абстрактна праця створює *вартість*.

Абстрактна і конкретна праця – це дві сторони одного трудового процесу, праці, втіленої в товарі. Вони нерозривні у просторі і часі.

Розкриття двоїстого характеру праці дає можливість зрозуміти суперечливий характер товарного господарства. Так, конкретна праця виступає як при-

ватна, бо сам товаровиробник вирішує, якою саме конкретною працею він буде займатися. Однак усі товаровиробники тісно між собою пов'язані розподілом праці та обміном. Саме в процесі купівлі-продажу товару проявляється абстрактна праця, її суспільний характер. Між приватним і суспільним характером праці існують суперечності, які проявляються на ринку у формі різних труднощів реалізації товару – через їх надвиробництво, високу ціну, низьку якість, тощо.

Вартість – це уречевлена в товарі абстрактна суспільна праця. Тому її величина визначається не індивідуальними витратами праці окремого виробника, а суспільно-необхідними витратами праці, або кількістю суспільно-необхідного робочого часу, витраченого на створення товару. **Суспільно-необхідний робочий час** – це час, що відповідає суспільно-нормальним (типовим) для даного суспільства умовам виробництва (середньому рівню умілості працівників, техніки, інтенсивності праці).

Суспільно-необхідний робочий час – величина мінлива. Він змінюється під впливом кількох чинників, основними з яких є продуктивність, інтенсивність та складність праці.

Продуктивність праці – це кількість продукції, що створюється у одиницю робочого часу. Продуктивність праці зростає внаслідок застосування нової технології, нових засобів праці. Зі зростанням продуктивності праці така сама кількість праці створює більше продуктів. Кількість продукції зростає, а вартість усієї продукції за одиницю робочого часу не змінюється, тому вартість одиниці продукції зменшується.

Інтенсивність праці – це напруженість праці, витрати робочої сили в одиницю часу. Зі зростанням інтенсивності праці вартість одиниці продукції не змінюється, а кількість виготовленої продукції збільшується, відтак вартість усієї продукції зростає.

На величину вартості товару впливає і **складність праці**, яка визначається кількістю суспільно-необхідного часу, затраченого на підготовку даного працівника. Чим вищим є рівень освіти і кваліфікації працівника, тим складнішою є його праця, тим більшу вартість в одиницю часу вона створює.

2.3. Виникнення та розвиток грошових відносин. Суть та функції грошей

Вартість – це внутрішня властивість товару, формою прояву якої є мінова вартість. Тобто вартість одного товару виражається через вартість іншого товару.

Історично першою була **проста, одинична або випадкова форма вартості**:

1 сокира = 20 кг зерна.

Товар, який виражає свою вартість по відношенню до іншого товару, знаходиться у відносній формі вартості (сокира). Інший товар, за допомогою якого

виражається вартість першого виступає в ролі еквівалента (зерно).

Внаслідок першого суспільного поділу праці (виділення скотарства) в обмін систематично починають надходити одні і ті ж товари, які обмінюються на інші товари. Виникає **повна або розгорнута форма вартості**:

$$1 \text{ вівця} \left\{ \begin{array}{l} = 40 \text{ кг зерна} \\ \text{або} \\ = 20 \text{ м тканини} \\ \text{або} \\ = 2 \text{ сокири} \end{array} \right.$$

З подальшим поглибленням суспільного поділу праці, зростанням товарного виробництва із маси товарів починає виділятися товар, який стає еквівалентом для усіх інших товарів. Це означало появу **загальної форми вартості**:

$$\left. \begin{array}{l} 40 \text{ кг зерна} = \\ \text{або} \\ 20 \text{ м тканини} = \\ \text{або} \\ 2 \text{ сокири} = \end{array} \right\} 1 \text{ вівця}$$

Спочатку роль загального еквіваленту у різних місцевостях виконували різні товари: хутро, сіль, велика рогата худоба, вівці, рис, тютюн, золото.

З часом роль загального еквіваленту майже повністю закріпилась за золотом і сріблом. Виникла **грошова форма вартості**:

$$\left. \begin{array}{l} 40 \text{ кг зерна} = \\ \text{або} \\ 20 \text{ м тканини} = \\ \text{або} \\ 2 \text{ сокири} = \end{array} \right\} 3 \text{ г золота}$$

Золото не є грошима за своєю природою. Воно стає ним в результаті тривалого історичного процесу розвитку товарного виробництва, обміну і форми вартості, коли людство з поміж маси товарів обрало золото. Це сталося завдяки його природнім властивостям. Золото однорідне, м'яке, ковке, подільне, неокислювальне. Саме головне, золото – досить трудомісткий товар і тому має високу вартість.

Отже, **гроші** – це особливий товар, який об'єктивно виділився з усіх інших товарів і слугує загальним еквівалентом при обміні товарів. Це товар, який виражає вартість інших товарів.

Суть грошей розкривається у їх функціях.

Перша функція – **функція міри вартості** – означає, що за допомогою грошей вимірюється вартість усіх інших товарів. Виражену в грошах вартість товару називають **ціною**. Ціни вимірюються за допомогою масштабу цін.

Масштаб цін – це грошова одиниця певної країни, що містить певну кількість золота (срібла) і слугує для цінового виміру вартості. Масштаб цін встановлюється державою в законодавчому порядку, тоді як функцію міри вартості гроші виконують об'єктивно.

Друга функція грошей – це **функція засобу обігу**. Гроші виконують її тоді, коли стають посередником у реалізації товарів при їх обміні. З появою грошей безпосередній товарний обмін $T_A \overline{\text{Товар}} - T_B \overline{\text{Товар}}$ перетворюється у товарний обіг $T_A \overline{\text{Товар}} - G \overline{\text{Гроші}} - T_B \overline{\text{Товар}}$.

Третя **функція** – **засіб утворення скарбів або нагромадження**. Часто гроші вилучаються з обігу для створення грошових резервів, нагромадження. Грошові резерви потрібні для обслуговування процесу виробництва (виплати зарплати, закупівлі сировини, устаткування тощо). Нагромадження повноцінних грошей (золота, срібла) означає створення скарбів. Вилученні з обігу паперові гроші не являються скарбом, тому що в результаті інфляційних процесів, вони швидко знецінюються.

Четверта функція – **функція засобу платежу** – пов'язана з кредитом. Він виникає тоді, коли час реалізації товарів відривається від часу їх оплати. Це означає, що перехід товарів від продавця до покупця не супроводжується одномоментною передачею грошей за цей товар. Оплата має відбутись у майбутньому. Цю функцію виконують при сплаті боргу, податків, виплаті пенсії, стипендії, заробітної плати, при оплаті комунальних послуг тощо.

В умовах розвитку міжнародних відносин гроші виконують п'яту функцію – **функцію світових грошей**. Спочатку цю функцію виконували повноцінні (золоті чи срібні) гроші. Нині, як міжнародний купівельний та платіжний засіб, використовуються національні валюти провідних країн світу та міжнародні розрахункові грошові одиниці.

Існують такі **види грошей**: **повноцінні або товарні гроші** (золоті або срібні монети), **паперові або символічні гроші** (банкноти та казначейські білети), **кредитні гроші** (вексель, чек, депозит, кредитні картки, електронні гроші).

Закон грошового обігу полягає у дотримуванні в обігу необхідної кількості грошей.

Для визначення необхідної кількості готівки застосовується формула:

$$KG = \frac{SC - K + P - BP}{O}, \quad (2.1)$$

де KG – кількість грошей, необхідних для обігу;

SC – сума цін реалізованих за рік товарів;

K – сума цін товарів, платежі по яких виходять за межі даного періоду (продані в кредит);

P – сума платежів, по яких наступив строк оплати;

BP – сума платежів, що взаємно погашаються, не вимагаючи викорис-

тання готівки;

O – середня кількість оборотів грошової одиниці за рік (швидкість обігу грошей).

Застосовується також *класична формула кількісної теорії грошей* (рівняння Фішера):

$$M \cdot V = P \cdot Y, \quad (2.2)$$

де M – грошова маса;

V – швидкість обігу грошової одиниці;

P – рівень цін;

Y – реальний обсяг національного виробництва.

Надмірна кількість грошей в обігу породжує інфляцію (знецінення грошей), а поява їх нестачі спричинить дефляцію.

В сучасному суспільстві кількість грошей, що пропонується в обіг, перебуває під контролем держави. Для вимірювання грошової маси всі фінансові активи поділяють на агрегати за ступенем ліквідності, тобто за швидкістю перетворення їх у засіб оплати покупки. Найбільш ліквідним активом є паперові гроші і монети (готівка). У кожній країні центральний банк виділяє свої агрегати. Так, Національний банк України з 1993 року визначає чотири агрегати, кожен наступний агрегат включає в себе вужчий попередній:

M_0 – готівка, що перебуває поза банківською системою;

$M_1 = M_0 +$ кошти на рахунках і поточних депозитах;

$M_2 = M_1 +$ строкові депозити і валютні заощадження;

$M_3 = M_2 +$ кошти клієнтів за трастовими операціями банків.¹

Цей поділ умовний. Банк може контролювати лише агрегат M_0 – гроші високої ефективності (готівку).

Детально закономірності грошового ринку та явище інфляції будуть розглянуті в розділі 12.

2.4. Закон вартості та закон спадної граничної корисності

На всіх етапах розвитку товарного виробництва діє закон вартості.

Закон вартості – це об'єктивний економічний закон, згідно з яким виробництво та обмін товарів здійснюються на основі суспільної вартості, величина якої визначається витратами суспільно-необхідної праці.

Закон вартості виконує наступні *функції*:

- *стихійно регулює пропорції товарного виробництва, розподіл ресур-*

¹ Трастові операції – це операції банків щодо управління майном і виконання інших послуг в інтересах і за дорученням клієнтів.

сів між сферами виробництва; в реальній дійсності закон вартості проявляється як закон цін. Кожен вироблений товар надходить в обмін з певною ціною виробництва. Якщо пропозиція даного товару менша за існуючий на нього попит, ціна на цей товар почне підвищуватись. Його виробники отримають високі доходи. Як наслідок, в дану галузь почнуть вкладати ресурси, вилучені з інших, менш прибуткових галузей. Виробництво товару розшириться. Якщо ж пропозиція перевищує попит, ціна, а разом з нею і доходи виробників, падають, ресурси ж перерозподіляються у більш прибутковій галузі;

▪ **стимулює розвиток продуктивних сил;** товаровиробники, у яких індивідуальні затрати виробництва нижчі від суспільно-необхідних, отримують додатковий дохід, тому між товаровиробниками відбувається змагання за зниження індивідуальних затрат. Цього можна досягнути шляхом вдосконалення техніки, технології, підвищення рівня кваліфікації працівників. Як наслідок – прискорюється прогрес у розвитку продуктивних сил.

▪ **диференціює товаровиробників** – постійне коливання цін, зміни у ринковій кон'юктурі призводять до диференціації (розшарування) виробників – одні процвітають, а інші несуть збитки і розоряються.

Обґрунтування обміну товарів і рівня ціни суспільно необхідними витратами праці (закон вартості) складає сутність **класичної теорії трудової вартості**. За теорією трудової вартості еквівалентний обмін товарів означає, що в якісно різних благах міститься однакова кількість суспільної праці, витраченої на виробництво кожного з цих благ. Отже, ціна – це грошова форма вартості. Як поверхнева форма вартості ціна на ринку коливається навколо своєї основи (вартості) під впливом взаємодії покупця і продавця, в залежності від співвідношення обсягів ринкового попиту і пропонування. Вважають, що закон вартості в повну силу діяв у простому товарному виробництві.

Однак у 70-80 рр. ХІХ ст. поширилась протилежна позиція обґрунтування ринкової ціни. Представники австрійської школи (К. Менгер, Ф. Візер, О.Бюм-Баверк) зосередили увагу на корисності товару як визначальному чинникові обміну. Основою ціноутворення вони вважали суб'єктивно-психологічну оцінку корисності блага кожним покупцем. Гроші також розглядалися як благо, яка має корисність. Еквівалентність обміну означала однакову сукупну корисність товару і грошей для кожного з учасників обміну, яка проявлялась на ринку в цінності (і ціні) товару.

Ці ідеї були розвинуті за допомогою методу граничного аналізу економістами, які створили школу **маржиналізму** (від marginal – граничний). Був сформульований **закон спадної граничної корисності**, згідно з яким величина корисності блага залежить від запасу його у споживача – чим більший запас, тим меншу корисність (а відповідно і ціну) матиме для покупця кожна наступна одиниця блага. Цим пояснювали спадний характер кривої попиту. Дета-

льно сучасні погляди на закономірності ринкового ціноутворення вивчаємо в розділах мікроекономіки.

2.5. Перетворення грошей в капітал. Соціально-економічна суть капіталу та його будова

Аналіз товарного обігу показує, що гроші є останнім його продуктом і першою формою прояву капіталу. Процес перетворення грошей в капітал детально пояснив К. Маркс.

На поверхні ринкових відносин кожен капітал, починає своє життя як певна сума грошей, котру кидають в обіг, і з обігу повертається більша сума, ніж попередня. Проте гроші як гроші і гроші як капітал мають не однакові формули обігу.

Формула простого товарного обігу має вигляд:

$$T - G - T \text{ (товар - гроші - товар),} \quad (2.3)$$

а загальна формула обігу капіталу:

$$G - T - G', \quad (2.4)$$

де $G' = G + \Delta G$ (ΔG – приріст початкової кількості грошей).

Обидві формули складаються з однакових фаз $T - G$ (продаж товару) і $G - T$ (купівля товару), але послідовність фаз інша, і саме це змінює сутність і рушійні мотиви обігу.

У формулі $T - G - T$ кінцевою метою товарного обігу виступає задоволення потреби у іншому товарі. Гроші тут витрачаються власником остаточно, кругообіг закінчується одноразово, куплений товар вилучається з ринку і надходить у споживання.

У формулі $G - T - G'$ кінцевою метою обігу грошей як капіталу є зростання кількості грошей. Цей обіг нескінченний, адже будь-яку велику суму грошей можна перетворити на ще більшу, кинувши в обіг ($G - T - G' - T' - G'' \dots$). Гроші не витрачаються, вони авансуються власником і повертаються з приростом.

Загальна формула капіталу містить в собі суперечність. Капіталіст мусить купити товар за вартістю, продати за вартістю і все ж таки в кінці отримати додаткову вартість. У відповідності до закону вартості в сфері обігу вартість не може зростати, оскільки обмінюються еквіваленти. Гроші не можуть зрости в обігу і при порушенні закону вартості, – через націнки на товари або шляхом обману, тому що один і той же ринковий агент виступає то як продавець, то як покупець. Що виграє від продажу, втратить при покупці, або що виграє один, то втратить інший. Проте весь суспільний капітал зростає. Гроші не можуть зрости також поза сферою обігу, бо вилучені з ринку вони перетворюються на скарб. Отже, гроші як форма вартості не можуть зрости у будь-якому випадку. Очевидно, зростання вартості потрібно шукати в особ-

ливому товарі, в його споживанні. Суперечність вирішиться, коли власник грошей знайде на ринку такий товар, споживання якого є процесом створення вартості більшої, ніж власна вартість товару.

Таки особливим товаром є **товар робоча сила** (здатність до праці), а споживання робочої сили є процесом праці.

Перетворенню робочої сили в товар сприяли два історичні процеси:

- юридичне звільнення людей праці від рабовласницької та кріпосної залежності;
- позбавлення власника робочої сили будь-яких засобів виробництва, а відтак – можливості самостійно виробляти і продавати товари, і засобів існування.

У Європі, починаючи з Англії, у XV-XVIII ст. відбувається примусове відокремлення більшості безпосередніх виробників – селян і ремісників – від власності на засоби виробництва та перетворення їх на найманих працівників. Одночасно в руках небагатьох осіб зосереджуються гроші і засоби виробництва, які перетворюються в капітал. Цей історичний процес називається **первісним нагромадженням капіталу**. Первісним його називають тому, що в цьому процесі створюються умови для виникнення капіталізму.

Водночас робоча сила найманих робітників стає товаром. Товар „робоча сила”, як і будь-який інший товар, має дві властивості – вартість і споживну вартість.

Вартість товару робоча сила визначається вартістю засобів існування, необхідних для відтворення робочої сили, тобто для задоволення фізичних та соціально-культурних потреб працівника, що наймається, та його сім'ї. В цілому вартість робочої сили залежить від рівня соціально-економічного розвитку країни, природно-кліматичних умов, історико-релігійних традицій, рівня освіти та кваліфікації працівника.

Споживна вартість товару робоча сила – це здатність робітника створювати в процесі праці нову вартість, більшу, ніж вартість самої робочої сили, тобто здатність створювати додаткову вартість.

Праця – це завжди процес поєднання засобів виробництва та робочої сили. У розвинутому (капіталістичному) товарному виробництві засоби виробництва і робоча сила поєднуються через ринок, на якому власник грошей купує робочу силу та засоби виробництва. Тому процес праці виступає як процес споживання робочої сили найманого працівника і має наступні особливості:

- по-перше, він здійснюється для капіталіста і під контролем капіталіста; капіталіст придбав робочу силу на певний строк, протягом якого використовує її на власний розсуд, визначаючи тривалість, інтенсивність, організацію праці;
- по-друге, оскільки використовуються засоби виробництва і робоча сила, які належать капіталістові, то і продукт їх взаємодії є власністю капіта-

ліста, а не безпосередніх виробників.

Процес праці одночасно є процесом створення споживної вартості, вартості та додаткової вартості.

Капіталісту однаково які споживні вартості виробляти – зброю чи іграшки. Виробництво споживної вартості потрібно йому тому, що вона є матеріальним носієм вартості. В процесі створення товару капіталісту важливо отримати додаткову вартість (рис. 2.1). Капіталістичне виробництво виникло тоді, коли продуктивність праці досягла такого рівня, що виробник міг створити більше продукції, ніж потрібно для його споживання, а отже – і більшу вартість, ніж його власна.

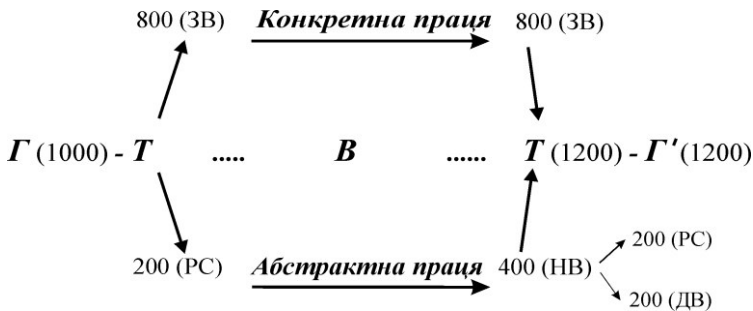


Рис. 2.1. Виробництво додаткової вартості

Припустимо, у капіталіста є 1000 грошових одиниць. З них на 800 він придбав засоби виробництва (ЗВ) та найняв робочу силу (РС), денна вартість якої становить 200. Робочий день триває 8 годин, а робітники відтворюють денну вартість робочої сили за 4 години. Своєю конкретною працею вони створюють новий товар і в його вартість переносять стару вартість – вартість спожитих засобів виробництва (800). Зберігаючи і переносячи стару вартість конкретною працею, робітники в той же час витрачають свою робочу силу, абстрактну працю. Абстрактною працею вони створюють нову вартість (НВ), яка теж включається у вартість створеного товару. Припустимо, що за 4 години створюється вартість, яка є еквівалентом вартості робочої сили, тобто 200. Але ж робочий день ще не закінчується. Тривалість його визначена у 8 годин. Робітники продовжують працювати і в наступні 4 години, створюючи ще вартість в 200. Отже, абстрактною працею була створена нова вартість у 400 грошових одиниць. Робітники не тільки відтворили вартість, за яку капіталіст купив їх робочу силу (200), але й створили надлишок над нею (200). Цей надлишок і є додатковою вартістю (ДВ).

У підсумку виходить: капіталіст витратив на придбання засобів виробництва і робочої сили 1000, а вироблено за їх допомогою продукції вартістю 1200. Реалізувавши створену продукцію, капіталіст виручить 1200, що на 200

більше від затраченого. Відбулося збільшення вартості, але без порушення закону вартості.

Зростання вартості відбувається не за рахунок зростання витрат власника засобів виробництва. Цього досягають виключно завдяки праці найманого робітника, який отримує лише частину створеної ним вартості. Іншу частину – додаткову вартість – безкоштовно привласнює власник засобів виробництва.

Додаткова вартість – це вартість, що створюється абстрактною працею найманих робітників і яка безоплатно привласнюється власником засобів виробництва.

В залежності від ролі у створенні вартості та додаткової вартості, капітал поділяється на постійний і змінний.

Постійний капітал (c) – це частина капіталу, затрачена на придбання засобів виробництва, вартість якої залишається незмінною і переноситься на створений продукт конкретною працею робітника. Він є матеріальною основою виробництва, але не створює додаткової вартості.

Змінний капітал (v) – це частина капіталу, яка витрачається на придбання робочої сили і в процесі виробництва зростає на величину додаткової вартості. Є джерелом створення додаткової вартості.

Формула вартості товару має вигляд:

$$W = c + v + m, \quad (2.5)$$

де W - вартість товару;

m – додаткова вартість;

$(c + m)$ – нова вартість.

Пропорцію, в якій нова вартість $(c + m)$ розподіляється між власником засобів виробництва та найманим робітником, показує **норма додаткової вартості** (m'):

$$m' = \frac{m}{v} \cdot 100\%. \quad (2.6)$$

Норма додаткової вартості виражає ступінь експлуатації найманих працівників власником капіталу.

Аналіз процесу виробництва додаткової вартості виявляє, що робочий день – величина не однорідна і складається з двох частин.

Частина робочого дня, протягом якої працівник працює на себе, відтворюючи вартість своєї робочої сили, називається **необхідним робочим часом**. Праця, затрачена в цей час, – це **необхідна праця**.

Друга частина робочого дня, впродовж якої робітник працює на капіталіста, створюючи додаткову вартість, називається **додатковим робочим часом**. Праця, затрачена в цей час, – **додаткова праця**.

Власника засобів виробництва цікавить додаткова вартість. З розвитком капіталістичного виробництва вдосконалюється система експлуатації найманої робочої сили.

В епоху становлення зрілого капіталізму зростання додаткової вартості досягалося шляхом подовження робочого дня за незмінної або дещо зрослої ціни робочої сили. Це – *абсолютна додаткова вартість*. В сучасних умовах абсолютну додаткову вартість отримують внаслідок підвищення інтенсивності праці. Це прихована форма подовження робочого дня.

В умовах законодавчого обмеження робочого часу здійснюється виробництво *відносної додаткової вартості*. Цей спосіб полягає у скороченні тривалості необхідного робочого часу і збільшенні тривалості додаткового робочого часу в межах незмінного робочого дня. Необхідною умовою виробництва відносної додаткової вартості є зниження вартості робочої сили. Цього можна досягти шляхом підвищення продуктивності суспільної праці, насамперед в галузях, що виробляють предмети масового споживання.

Існує також *надлишкова додаткова вартість*. Це різниця між суспільною вартістю товару і його більш низькою індивідуальною вартістю. Більш низька індивідуальна вартість пов'язана з підвищенням рівня продуктивності праці на окремому підприємстві, скороченням затрат постійного капіталу.

Поняття „капітал” досить поширене як в економічній теорії, так і в економічній практиці. З приводу економічного змісту цього поняття впродовж усієї історії політичної економії аж до сьогодення ведеться безперервна полеміка.

Сучасна економічна теорія Заходу всебічно розкриває лише матеріально-речовий зміст капіталу (нагромаджена праця, знаряддя праці, сировина, дороги, мости, споруди, комп'ютери, знання і т. ін.). Соціально-економічна природа капіталу повністю ігнорується. Однак засоби виробництва, гроші, товари не на всіх етапах розвитку суспільства виступали як капітал. Такої ролі вони не виконували за умов первісного ладу, рабовласництва та феодалізму. Лише при капіталізмі засоби виробництва перетворюються в знаряддя експлуатації, в капітал.

Капітал – це не речі, а певні суспільні виробничі відносини, які представлені в речах і надають цим речам специфічного суспільного характеру.

Природа капіталу така, що він постійно повинен знаходитись у русі. Без руху припиниться самозростання вартості і капітал перестане існувати.

Рух капіталу означає його постійне поновлення і розширення. В основі цього процесу лежить виробництво, яке постійно відновлюється, тобто *відтворення*. Відтворення буває простим і розширеним.

Просте відтворення – це повторення процесу виробництва в незмінних масштабах. При простому відтворенні вся створена найманим працівником додаткова вартість спрямовується на особисте споживання власника засобів виробництва. Отже, додаткова вартість не перетворюється в додатковий капі-

тал і величина функціонуючого капіталу залишається незмінною.

Розширене відтворення – це відновлення процесу виробництва у зростаючих масштабах. Воно передбачає регулярне приєднання певної частини додаткової вартості до функціонуючого капіталу:

$$c + v + m = W$$

The diagram shows the equation $c + v + m = W$ at the top. Below it, a solid line connects the m term to the label $m_{СП}$. A dashed line connects the m term to the label m_H . A vertical dashed line connects the v term to the m_H label. A solid line connects the c term to the m_H label. This indicates that m_H is composed of v and m , while $m_{СП}$ is composed of m alone.

де m_H – частина додаткової вартості, яка споживається власником підприємства як капітал;

$m_{СП}$ – частина додаткової вартості, яка споживається власником підприємства як доход.

Постійне збільшення розмірів капіталу називається **нагромадженням капіталу**.

Нагромадження може відбуватись у формі концентрації та централізації.

Концентрація капіталу – це зростання капіталу шляхом перетворення додаткової вартості в капітал.

Централізація капіталу – це вимушене чи добровільне злиття самостійних капіталів і встановлення контролю над ними з боку одного підприємства.

Концентрація капіталу збільшує розміри сукупного суспільного капіталу, а централізація – ні. При централізації капітал лише перерозподіляється між підприємствами. Тому основою нагромадження суспільного капіталу є його концентрація.

Концентрація і централізація капіталу веде до концентрації суспільного виробництва, тобто збільшення його розмірів.

В процесі нагромадження капіталу відбуваються зміни в його структурі.

Капітал має речову та вартісну форми. Тому будову капіталу розглядають з двох сторін.

Технічна будова капіталу – це відношення кількості засобів виробництва до кількості працівників, що приводять їх у дію. З розвитком науково-технічного прогресу кількість засобів виробництва (машин, обладнання та ін.) на одного працівника збільшується.

Вартісна будова – це відношення вартості засобів виробництва до вартості робочої сили. Чим більше машин і витрат на досконалі технології буде припадати на одного робітника, тим більше буде змінюватись вартісна будова капіталу.

Вартісну будову капіталу в її нерозривному зв'язку з технічною будовою

називають *органічною будовою капіталу* $\left(\frac{c}{v}\right)$. Органічна будова капіталу ві-

дображає зміни вартісної будови під впливом змін технічної будови капіталу.

Технічна будова, а отже й органічна будова капіталу, постійно зростають. Це означає, що в міру розвитку НТП частка змінного капіталу в сукупному капіталі відносно зменшується. Застосування машин і нових „безлюдних” технологій стає все більше вигідним, тому використання робочої сили відносно скорочується. Тобто соціально-економічним наслідком нагромадження капіталу є поява промислової резервної армії праці (безробіття).

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

1. **Натуральне виробництво – це виробництво:**

- а) призначене для задоволення власних потреб виробника;
- б) засноване на суспільному поділі праці;
- в) засноване на особистій праці та виготовленні продукції на продаж;
- г) призначене для задоволення суспільних потреб.

2. **Корисна властивість товару, його здатність задовольняти потреби покупця – це:**

- а) вартість;
- б) споживна вартість;
- в) мінова вартість;
- г) суспільна вартість.

3. **Внаслідок підвищення продуктивності праці вартість одиниці товару:**

- а) не зміниться;
- б) знизиться;
- в) зросте;
- г) підвищення продуктивності праці не пов'язане з вартістю товару.

4. **Норма додаткової вартості визначається за формулою:**

- а) $m' = \frac{m}{v} \cdot 100\%$;
- б) $m' = \frac{v}{m} \cdot 100\%$;
- в) $m' = \frac{m}{K} \cdot 100\%$;
- г) $m' = \frac{m}{c} \cdot 100\%$.

5. Добровільне або примусове злиття індивідуальних капіталів називається:

- а) концентрацією капіталу; б) концентрацією виробництва;
в) централізацією капіталу; г) монополізацією виробництва.

ЗАДАЧІ

Задача 1.

Протягом робочого дня, що триває 8 годин, робітник виготовляє 2 вироби. Визначте, чи зміниться вартість усієї продукції та вартість одного виробу, якщо:

- а) продуктивність праці підвищиться у два рази;
б) інтенсивність праці підвищиться у два рази.

Задача 2.

Авансований капітал дорівнює 75 тис. грошових одиниць, з яких на придбання засобів виробництва витрачено 35 тис. гр. од. Рівень експлуатації на підприємстві – 300%.

Визначте вартість, яку створюють наймані працівники, та вартість всієї продукції.

Задача 3.

На виробництво товару затрачено 120 тис. грошових одиниць капіталу. Його органічна будова – 2:1. Норма додаткової вартості – 100%.

Визначте, чому буде дорівнювати вартість продукту на другий рік, якщо капіталізується 3/4 додаткової вартості за умови, що органічна будова капіталу не змінюється.

Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – а, 2 – б, 3 – б, 4 – а, 5 – в.

Задача 1.

Дано:

$t = 8$ год.

$Q = 2$ вироби

а) $\Delta e = 2$ рази

б) $\Delta i = 2$ рази

Початково вартість виготовленої за день продукції дорівнювала – $W_Q = 8$ год., вартість 1 виробу:

$$W_1 = \frac{W}{Q} = \frac{8}{2} = 4 \text{ год.}$$

Відомо, що із зростанням як продуктивності праці так і інтенсивності кількість виготовленої продукції зростає. Отже, $Q_e = 2 \times 2 = 4$ вироби, $Q_i = 2 \times 2 = 4$ вироби.

а) Із зростанням продуктивності праці вартість одиниці продукції знижується, а всієї не змінюється.

а) $W_{1e}; W_{Qe} - ?$

б) $W_{1i}; W_{Qi} - ?$

$$W_{1e} = \frac{W_1}{2} = \frac{4}{2} = 2 \text{ год.}; W_{0e} = Q_e \times W_{1e} = 4 \times 2 = 8 \text{ год.}$$

б) із зростанням інтенсивності праці вартість одиниці продукції не змінюється, а всієї - зростає.

$$W_{1i} = 4 \text{ год.}, W_{0i} = Q_i \times W_{1i} = 4 \times 4 = 16 \text{ год}$$

Задача 2.

Дано:

$$K_{ав.} = 75 \text{ тис. гр.од.}$$

$$c = 35 \text{ тис.гр.од.}$$

$$m' = 300\%$$

$$v + m - ? \quad W - ?$$

$$W = c + v + m$$

$$K_{ав.} = c + v = 75 \text{ тис. гр. од.} \quad v = 75 \text{ тис.} - 35 \text{ тис.} = 40 \text{ тис. гр. од.}$$

$$m' = \frac{m}{v} 100\% \Rightarrow m = \frac{m' \times v}{100\%};$$

$$m = \frac{300\% \times 40}{100\%} = 120 \text{ тис. гр. од.}$$

$$v + m = 40_v + 120_m = 160 \text{ тис. гр. од.}$$

$$W = 35_c + 40_v + 120_m = 195 \text{ тис. гр. од.}$$

Задача 3.

Дано:

$$K = 120 \text{ тис.гр.од.}$$

$$\frac{c}{v} = \frac{2}{1} = \text{const}$$

$$m' = 100\%$$

$$m_k = \frac{3}{4} m$$

$$W_{2p} - ?$$

$$K = c + v = 120 \text{ тис.}$$

$$\frac{c}{v} = \frac{2}{1} \Rightarrow c = 2v$$

$$K = c + v = 2v + v = 3v; \quad 3v = 120;$$

$$v = 40; \quad c = 2v = 80 \text{ тис.}$$

$$m' = \frac{m}{v} \times 100\% \Rightarrow m = \frac{m' \times v}{100\%}$$

$$m = \frac{100\% \times 40}{100\%} = 40 \text{ тис.}$$

$$m_k = \frac{3}{4} m = 30 \text{ тис.} \quad m_k = m_{kc} + m_{kv}$$

$$\text{Так як } \frac{c}{v} = \frac{2}{1} = \text{const то, } m_{kc} = 20 \text{ тис.; } m_{kv} = 10 \text{ тис.}$$

$$c_2 = c + m_{kc} = 80 + 20 = 100 \text{ тис.}$$

$$v_2 = v + m_{kv} = 40 + 10 = 50 \text{ тис.}$$

$$m_2 = \frac{m' \times v_2}{100\%} = \frac{100\% \times 50}{100\%} = 50 \text{ тис.}$$

$$W_2 = c_2 + v_2 + m_2$$

$$W_2 = 100 + 50 + 50 = 200 \text{ тис.}$$

ТЕМА 3. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ФОРМ КАПІТАЛУ

Ключові поняття: *кругооборот капіталу, оборот капіталу, основний капітал, оборотний капітал, амортизація, моральний знос, фізичний знос, витрати виробництва, собівартість, авансований капітал, прибуток, рентабельність, міжгалузева конкуренція, середній прибуток, ціна виробництва, торговий капітал, капітал обігу, витрати обігу, позичковий капітал, процент, акціонерне товариство, акція, дивіденд, засновницький прибуток, реальний капітал, фіктивний капітал, контрольний пакет акцій, оренда землі, орендна плата, рента, диференціальна рента, абсолютна рента, монопольна рента, агропромисловий комплекс.*

3.1. Кругооборот капіталу

У будь-якому процесі виробництва, незалежно від його суспільної форми, беруть участь матеріальний й особистий фактори виробництва. Якщо розглядати їх поза конкретною соціальною формою, то вони виступають як звичайні засоби створення корисного продукту для задоволення природної мети виробництва. В цій якості фактори виробництва виступають як *фонди підприємства*.

В умовах розвинутого товарного виробництва фактори виробництва слугують для створення і збільшення додаткової вартості, а відтак набувають форми *капіталу*.

Капітал в процесі виробництва здійснює свій кругооборот (рис. 3.1).

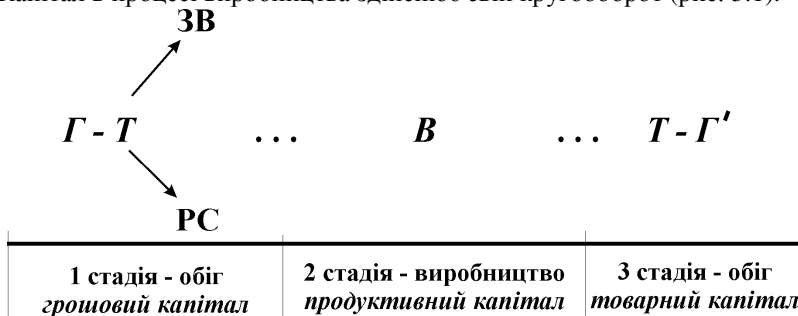


Рис. 3.1. Кругооборот капіталу

Кругооборот капіталу – це рух капіталу, в процесі якого капітал послідовно набуває трьох функціональних форм і проходить три стадії.

Перша і третя стадії – це стадії обігу, друга стадія є стадією виробництва.

На першій стадії капітал виступає у грошовій формі. Гроші авансуються на придбання необхідних засобів виробництва і робочої сили. Створюються умови для здійснення процесу виробництва. *Грошовий капітал* перетворюється на *продуктивний*.

На другій стадії відбувається процес виробництва, який полягає у споживанні поєднаних засобів виробництва і робочої сили. Капітал у продуктивній формі створює новий товар, його споживну вартість і вартість, яка включає додаткову вартість. Тобто відбувається зміна *продуктивної* форми капіталу на *товарну* форму.

На третій стадії відбувається реалізація створеного товару. *Товарний* капітал перетворюється на *грошовий*. Власнику підприємства повертається авансована на виробництво сума разом з реалізованою додатковою вартістю у формі прибутку.

Умовою безперервного кругообороту є зміна однієї функціональної форми іншою. Необхідно також, щоб капітал одночасно знаходився в усіх трьох формах: частина має перебувати в грошовій формі, частина – у продуктивній, частина – у товарній формі.

Безперервне повторення процесу кругообороту називається **оборотом капіталу**.

Оборот капіталу не співпадає з часом кругообороту. Протягом одного кругообороту власнику підприємства повертається лише частина авансованих (вкладених у виробництво) коштів. Повний оборот передбачає повернення усіх авансованих коштів.

Час обороту ($t_{об}$) складається із часу виробництва (t_g) і часу обігу (t_o):

$$t_{об} = t_g + t_o.$$

Час виробництва (t_g) включає робочий період (t_p) – це час праці людини, її дії на предмети праці; час перебування предметів праці і обладнання у виробничих запасах ($t_з$); технологічні перерви (t_{nn}) або час дії сил природи на продукт (наприклад, пшениця достигає, фарба сохне, тісто сходить); час перерв у процесі праці, які пов'язані з організацією виробництва (t_{no}):

$$t_g = t_p + t_з + t_{nn} + t_{no}. \quad (3.1)$$

Час обігу – це час, який витрачається на закупівлю факторів виробництва і час реалізації готового продукту.

Швидкість обороту капіталу вимірюється кількістю оборотів протягом

року:

$$n = \frac{O}{o}, \quad (3.2)$$

де n – кількість оборотів капіталу за рік;

O – одиниця виміру часу обороту (рік);

o – час обороту даного капіталу.

В залежності від особливостей обороту продуктивний капітал поділяється на основний та оборотний.

Основний капітал – це частина капіталу, яка повністю бере участь у виробництві і тривалий час зберігає свою фізичну форму (споживну вартість), але переносить свою вартість на створену продукцію частинами протягом значного проміжку часу (більше 365 календарних днів). До основного капіталу відносять виробничі будівлі та споруди, машини, обладнання, інструменти тощо.

Оборотний капітал – це частина капіталу, яка протягом одного виробничого циклу (кругообороту) втрачає свою споживну вартість (змінює фізичну форму), а її вартість повністю переноситься на новостворений товар і повністю повертається у грошовій формі до свого власника. До оборотного капіталу відносять сировину, матеріали, паливо, електроенергію, напівфабрикати, робочу силу.

Основний капітал здійснює свій оборот більше одного року, як правило, за кілька років. Оборотний капітал робить декілька оборотів за рік.

Розрізняють загальний та реальний оборот капіталу. **Загальний оборот капіталу** – це його оборот по вартості:

$$O_k = \frac{K_{oc}}{t} + K_{об} \cdot n, \quad (3.3)$$

де O_k – величина загального обороту капіталу протягом року;

K_{oc} – вартість основного капіталу;

$K_{об}$ – вартість оборотного капіталу.

Реальний оборот капіталу – це оборот по натуральній формі. Реальний оборот здійснюється повільніше, він завершиться лише тоді, коли закінчать оборот по вартості найповільніші елементи продуктивного капіталу.

Основний капітал поступово зношується. Розрізняють фізичний та моральний знос.

Фізичний знос основного капіталу – це поступова втрата засобами праці споживчої вартості в процесі виробничого використання та під впливом сил природи.

Моральний знос – це знецінення основного капіталу внаслідок появи на ринку аналогічних, але більш продуктивних чи дешевих засобів праці, що автоматично зменшує вартість уже задіяного основного капіталу.

Якщо фізичний знос настає в результаті використання основного капіталу, то його вартість не втрачається, а переноситься по мірі зносу, частинами, на створюваний товар. При реалізації товару ця частина вартості повертається

власнику підприємства у грошовій формі. Процес відшкодування у грошовій формі вартості основного капіталу, що відповідає його зносу, називається **амортизацією**. Самі відрахування називаються амортизаційними. Амортизаційні відрахування зосереджуються в амортизаційному фонді підприємства. Кошти з амортизаційного фонду використовуються для заміни засобів праці після їх повного зносу або для їх капітального ремонту.

Щорічні амортизаційні відрахування, які надходять до амортизаційного фонду, здійснюються за спеціальними нормами амортизації. Норма амортизації (A') розраховується за формулою:

$$A' = \frac{A}{K_{oc}} \cdot 100\%, \quad (3.4)$$

де A – сума амортизаційних відрахувань за рік;
 K_{oc} – вартість основного капіталу.

Окрім основного та оборотного капіталу, кожне підприємство використовує **капітал обігу**, який складається з готової продукції та грошових коштів. Сукупність оборотного капіталу та капіталу обігу утворює **оборотні засоби** підприємства (рис. 3.2).

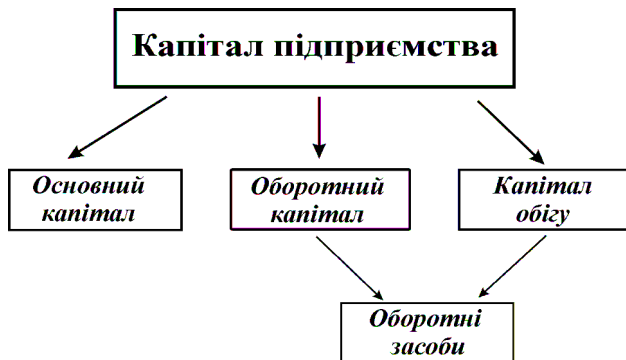


Рис. 3.2. Структура капіталу підприємства

3.2. Витрати виробництва та прибуток.

Міжгалузєва конкуренція та утворення середнього прибутку

З погляду окремого підприємства **витрати виробництва** – це те, у що обходиться йому виготовлення товарів. Вони складаються з витрат на предмети праці, певної частки зношених засобів праці і оплати робочої сили. Витрати виробництва виражаються формулою:

$$k = c_{cn} + v, \quad (3.5)$$

де k – витрати виробництва;

c_{cn} – вартість спожитих засобів виробництва;

v – вартість необхідного продукту (необхідного для відтворення робочої сили працівника).

Якщо капіталісту для виробництва товарів необхідно затратити лише $c + v$, то суспільство затрачує працю і витрати суспільства приймають форму вартості.

Витрати суспільства – це те, у що обходиться створення товару всьому суспільству. Вони виражаються формулою $W = c + v + m$.

Потрібно розрізняти авансований капітал і витрати виробництва.

Авансований капітал – це початково вкладений капітал. Витрати втілюють лише спожитий (використаний) капітал.

Для власника підприємства не існує поділу на постійний та змінний капітал, він ігнорує роль змінного капіталу у створенні додаткової вартості. Властник чекає віддачі від усіх частин капіталу. Він прагне знати, у що обходиться йому виробництво товару та якими шляхами можна досягти зниження витрат.

Виражені в грошовій формі витрати підприємства на виготовлення та реалізацію продукції називаються **собівартістю**. У зниженні собівартості зацікавлені як окремий власник підприємства, так і суспільство в цілому. Підприємцю зниження собівартості забезпечує додатковий прибуток. Для суспільства низька собівартість означає ефективне використання вивільнених ресурсів для виробництва додаткових матеріальних благ. Крім того, зниження собівартості окремими підприємствами створює передумови для зниження цін.

Сучасна концепція витрат підприємства в ринковій економіці ґрунтується на *теорії спадної граничної продуктивності факторів виробництва* (законі спадної віддачі). У відповідності до дії закону спадної віддачі витрати виробництва мають специфічну динаміку у коротко- і довгостроковому періодах, значення якої важливе для оптимізації обсягів виробництва. Існує складна класифікація витрат. Детально ці новітні концепції вивчаємо в розділі „основи мікроекономіки”.

З точки зору класичної політичної економії **прибуток** – це перетворена форма додаткової вартості, що виражає відносини економічної власності між найманими працівниками та власниками засобів виробництва щодо створення та реалізації додаткової вартості.

Створюється додаткова вартість робочою силою. Але її не виробити без затрат постійного капіталу. Тому при реалізації товару додаткова вартість виступає як породження всього авансованого капіталу. Реалізована додаткова

вартість – це є **прибуток**. Додаткова вартість створюється в процесі виробництва, а прибуток виборюється в гострій конкурентній боротьбі. Додаткова вартість – це не прибуток, а джерело прибутку.

Вартість створеного товару включає $c + v + m$, а **формула ціни виробництва реалізованого товару** має вигляд:

$$Ц_B = c_{cn} + v + P, \quad (3.6)$$

де $c_{cn} + v$ – витрати виробництва;

P – прибуток.

Прибуток вираховується як різниця між ціною (грошовим виразом вартості) і повною собівартістю. У господарській практиці розрізняють прибуток балансовий і чистий (розрахунковий). **Балансовий прибуток** – це вся сума прибутку, отриманого підприємством після реалізації продукції (виторг мінус повна собівартість). **Чистий прибуток** – це той прибуток, що залишається після сплати податків та інших платежів у бюджет.

Прибуток завжди належить власнику підприємства. Визначаючи доходність підприємства, власник порівнює додаткову вартість з усім авансованим капіталом ($K_{ав}$), тобто розраховує норму прибутку (P'):

$$P' = \frac{m}{K_{ав}} \cdot 100\%. \quad (3.7)$$

Маса або абсолютна величина прибутку (P) розраховується за формулою:

$$P = K_{ав} \cdot P'. \quad (3.8)$$

У вітчизняній практиці застосовується такий узагальнюючий показник ефективності витрат підприємства, як **рентабельність**:

$$P_{вн} = \frac{P_{\bar{\sigma}}}{\Phi_{oc} + O_3} \cdot 100\%, \quad (3.9)$$

де $P_{\bar{\sigma}}$ – балансовий прибуток,

Φ_{oc} – вартість основних фондів,

O_3 – нормативні оборотні засоби.

Підприємства можуть розраховувати і поточну рентабельність (рентабельність продукції):

$$P_{вн} = \frac{P_{\bar{\sigma}}}{C_{\bar{\sigma}}} \cdot 100\%, \quad (3.10)$$

де $C_{\bar{\sigma}}$ – собівартість продукції.

Природа капіталу як самозростаючої вартості відображає прагнення підп-

приємців до одержання максимального прибутку. Але в різних галузях внаслідок неоднакових умов виробництва, що у першу чергу пов'язано з різною органічною будовою капіталу, рівні капітали створюють різну по величині додаткову вартість. Отже, різними будуть і галузеві норми прибутку. Виникає суперечність, яка розв'язується міжгалузеву конкуренцією.

Підприємці, які вклали капітал в галузі з нижчою нормою прибутку, намагаються вилучити його з цих галузей і перемістити в галузі з найвищою нормою прибутку. Якщо це вдається, то виробництво товарів в галузях з низькою нормою прибутку скорочується і розширюється в галузях з високою нормою прибутку. Тепер пропозиція в галузях, звідки відбувся вплив капіталу, зменшується, попит на товари зростає, ціни стають вищими від ринкової вартості товарів. В галузях, куди переливаються капітали, навпаки, пропозиція збільшується, попит зменшується, ринкові ціни знижуються, поки не опустяться нижче їх вартості.

Все це відбувається до того моменту, поки норми прибутку в різних галузях не вирівнюються. Тоді приплив додаткових капіталів припиниться, адже у кожній галузі тепер буде рівний прибуток на рівний капітал.

Капітали завжди шукають галузі з більш високою нормою прибутку. Однак в умовах вільної конкуренції, коли немає жодних обмежень для переливу капіталу із галузі в галузь, цей рух завжди веде до вирівнювання норми прибутку.

Отже, завдяки постійному переливу капіталів і зміні співвідношення між попитом та пропозицією, норма прибутку вирівнюється в усіх галузях. Конкуренція капіталів різних галузей забезпечує таку їх пропорцію між різними галузями, яка приносить на однакові капітали, незалежно від їх органічної будови і швидкості обороту, в середньому однаковий прибуток.

Середня норма прибутку ($P'_{сер}$) може бути визначена за формулою:

$$P'_{сер} = \frac{\sum m}{\sum K_{ав}} \cdot 100\% = \frac{\sum m}{\sum (c + v)} \cdot 100\%. \quad (3.11)$$

Середній прибуток є добутком індивідуального капіталу на середню норму прибутку:

$$P_{сер} = K_{ав} \cdot P'_{сер} \quad (3.12)$$

Міжгалузєва конкуренція веде до встановлення середніх ринкових цін, які забезпечують капіталам, зайнятим у різних галузях, однакову загальну, середню норму прибутку. Така середня ціна товарів називається їх **ціною виробництва**.

Ціна виробництва включає витрати і середній прибуток:

$$Ц_B = c_{сн} + v + P_{сер}. \quad (3.13)$$

3.3. Торговий капітал і торговий прибуток

Розвинуте капіталістичне виробництво не може обійтись без торгівлі. Її найчастіше організує торговий капітал.

Торговий капітал – це відособлена товарна форма промислового капіталу, що функціонує в сфері обміну товарів.

За часів зародження товарного виробництва промислові підприємці самі реалізували свій товар. Зі зростанням обсягів виробництва, з ускладненням проблеми реалізації поєднувати виробництво і торгівлю одному підприємцю стає не під силу. В умовах розвинутого (капіталістичного) товарного виробництва торгівля відособлюється в окрему сферу застосування капіталу. У сфері обігу, як відомо, не створюється ні вартості, ні додаткової вартості. Тут відбувається лише зміна товарної форми капіталу на грошову. Водночас, беручи на себе збут товару, торговий капітал сприяє зростанню промислового прибутку, адже дає можливість промислового капіталу зосереджуватись лише на виробництві.

Спеціалізація особливої групи підприємців на реалізації товару сприяє скороченню часу обігу, прискорює оборот всього капіталу. Зменшується частка суспільного капіталу, що перебуває в сфері обігу, збільшується питома вага виробничого капіталу, маса створеного прибутку.

Торговий капіталіст може обслуговувати збут товарів кількох промислових підприємств. Він торгує не одним, а багатьма видами товару, обслуговуючи обороти капіталів різних галузей виробництва. При цьому торговий капітал значно швидше здійснює власний оборот, адже час його обороту обмежується лише часом купівлі і продажу товару.

Спеціалізація торгового капіталу скорочує витрати обігу. На торгові операції торговці витрачають менші кошти, ніж витрачали б промисловці, якби самі реалізували свій товар.

Торговий капітал, визначаючи попит на товари, впливає на виробництво, пристосовує його до ринку, змушує промисловців випускати товари, які користуються попитом. Торговий капітал впливає й на попит, рекламує продукцію і доставляючи її на віддалені ринки.

Все це пояснює необхідність і доцільність відособлення торгового капіталу.

Торговий капітал складається з двох частин: капіталу обігу і витрат обігу.

Капітал обігу – це капітал, авансований на придбання у промислового капіталіста продукції для продажу. Ця частина торгового капіталу відшкодовується у результаті реалізації продукції.

Витрати обігу – це частина капіталу, авансованого на обслуговування процесу продажу товару. Вони поділяються на додаткові та чисті витрати обігу.

Додаткові витрати обігу – витрати, пов'язані з продовженням процесу виробництва у сфері обігу (транспортування товарів, їх сортування, фасуван-

ня, упакування й зберігання). Це всі операції, які повинно робити виробництво, але частково передає у сферу обігу. Праця, затрачена на ці процеси, створює як вартість (у т. ч. і додаткову), так і споживну вартість. Тому ці витрати включаються у вартість товару і покриваються в процесі його реалізації як витрати виробництва.

Чисті витрати обігу – це витрати, зумовлені процесом обігу, тобто йдуть на суто торгівельні операції (зарплата торгівельних робітників та службовців, адміністративно-управлінські видатки, оренда й утримання торгівельних приміщень, реклама). Ці витрати покриваються за рахунок додаткової вартості.

Торговий капітал має приносити прибуток. Його джерелом є додаткова вартість, яка складається з двох частин. Одна з них створюється у торгівлі (при виконанні операцій, які продовжують процес виробництва). Друга – це частина додаткової вартості, створеної у сфері виробництва, яку промисловці виділяють торговцям за збут їх товарів.

Торговий прибуток – це перетворена форма додаткової вартості, яку отримують торгові підприємці у процесі їх господарської діяльності.

Норма торгового прибутку повинна бути не меншою за норму промислового прибутку. Торговий капітал приймає участь у гострій міжгалузевій конкуренції. Капітал мігрує між виробництвом та обігом доти, доки норми прибутку не вирівняються в середню. Формула середньої норми прибутку з урахуванням торгового капіталу і витрат обігу буде такою:

$$P'_{сер} = \frac{\sum m - ЧВО}{K_{np} + K_T} \cdot 100\%, \quad (3.14)$$

де $P'_{сер}$ – середня норма прибутку;

$ЧВО$ – чисті витрати обігу.

Якби торговець не отримував на свій капітал середнього прибутку, він перерів би його у більш прибуткову галузь, а промисловцю довелось би самому займатись збутом свого товару, що значно зменшило б його прибутки.

Перетворення частини додаткової вартості у торговий прибуток вносить певні корективи у механізм ціноутворення. Відбувається розщеплення вартості на два види ціни виробництва. Торговий капіталіст купує у промислового товари за цінами виробництва промисловості (або *оптовими цінами*), які включають витрати виробництва промислового підприємства та середній прибуток. Продає торговий капіталіст кінцевим споживачам товар за дійсною ціною виробництва (*роздрібною*), до якої входять ціна виробництва промисловості, а також витрати обігу і торговий прибуток:

$$Ц_o = k + P_{сер}, \quad (3.15)$$

$$Ц_p = Ц_o + ЧВО + P_T, \quad (3.16)$$

де C_o – ціна оптова; C_p – ціна роздрібна;
 $ЧВО$ – чисті витрати обігу; P_T – прибуток торговий.

В роздрібній ціні торгівцю повертаються витрати обігу і отримується торговий прибуток. Додаткові витрати обігу враховуються разом з витратами виробництва, адже вони є прямим продовженням останніх. Чисті витрати обігу відшкодовуються через торгівлю націнку до оптової ціни.

3.4. Позичковий капітал і позичковий процент

В умовах розвинутого товарного виробництва поряд з промисловим та торговим капіталом отримує рух також грошовий капітал. Він перетворюється у особливу форму капіталу – позичковий капітал. Це означає, що гроші перетворюються в товар, споживна вартість якого – це здатність приносити прибуток у формі проценту.

Виникнення торгівлі грошима пов'язано з появою в процесі кругообороту капіталу тимчасово вільних грошей, які не можуть бути відразу використані як капітал. Так у функціонуючих капіталістів амортизаційні відрахування нагромаджуються в амортизаційних фондах і певний час не використовуються. Тимчасово вільними є гроші, які виручені в результаті реалізації продукції і чекають строку виплати заробітної плати та купівлі сировини і матеріалів для продовження виробництва. Частина прибутку функціонуючі капіталісти виділяють на нагромадження. Ці гроші не можуть бути використані за призначенням, доки не буде зібрана необхідна сума. Всі ці вільні грошові засоби акумулюються в банках. У цих же банках тримають свої гроші самі торговці грошима – банкіри, капіталісти-рантє – грошові капіталісти, що не займаються бізнесом і живуть на доходи від грошей, які вони нагромадили в минулому. В банках концентруються і заощадження різних верств населення. З іншого боку, завжди є ті, хто має тимчасову потребу в грошах.

Наявність тимчасово вільних грошей і тимчасова потреба в них призводять до виникнення і функціонування самостійного позичкового капіталу. Всі, хто має тимчасово вільні гроші, позичають їх банкам, а ті позичають їх усім, хто тимчасово потребує грошей. Гроші, що знаходяться в банку, називають депозитами, видані банками – позиками.

І депозити і позики приносять дохід – процент. Депозитний процент дещо нижчий за позичковий. Різниця між ними (маржа) і утворює дохід банку.

Позичковий капітал – це певна сума вільних грошей, які надаються у тимчасове користування (у позик) з метою отримання проценту.

Позичковий капітал виступає у двох самостійних формах. Для кредитора він – власність, бо приносить дохід не через те, що функціонує, а через те, що є власністю. Цей же капітал для позичальника (функціонуючого капіталіста) являється капіталом-функцією. Функціонуючий капіталіст застосує його

в діло і отримає середній прибуток. Оскільки процес виробництва здійснився за умови використання позичкового капіталу, то прибуток розподіляється на дві частини. Капіталіст-функціонер отримує частку, яка називається *підприємницьким доходом*. Частка, яку отримує кредитор – це *позичковий процент*.

Оскільки підприємницький доход і процент мають одне і теж джерело – додаткову вартість (прибуток), то між грошовими та функціональними капіталістами існує жорстка конкурентна боротьба за те, щоб привласнити якомога більше додаткової вартості. Чим вища ставка проценту, тим менший дохід, і навпаки.

Норма (ставка) проценту (s) – це відношення суми проценту до величини позичкового капіталу:

$$s = \frac{i_s}{K_s} \cdot 100\%, \quad (3.17)$$

де i_s – сума позичкового проценту;

K_s – величина позичкового капіталу.

Величина проценту регулюється попитом на позичковий капітал та його пропозицією. Однак процент має свої межі. Він не може перевищувати всього прибутку на позичковий капітал, навіть дорівнювати йому, але й не може впасти до нуля. У підсумку позичкові капітали так само приносять середній прибуток, як і всі інші капітали.

3.5. Акціонерний капітал і акціонерні товариства

На основі руху позичкового капіталу та відокремлення власності на капітал від його функції набули поширення акціонерні товариства. Історично виникнення акціонерних товариств пов'язане з розвитком продуктивних сил та розширенням капіталістичного виробництва. У 30-х роках XIX століття об'єктивно виникає потреба у спорудженні залізниць, будівництві велетенських фабрик, заснуванні великих банків. Однак індивідуальні капітали, навіть великі, виявилися недостатніми для організації таких підприємств. Формою організації виробництва і мобілізації капіталу, яка дозволила подолати суперечність між зростаючими потребами суспільства і можливостями індивідуальних капіталів, стало акціонерне товариство.

Акціонерне товариство – це основна форма організації великих та частини середніх підприємств, капітал яких формується шляхом об'єднання багатьох індивідуальних капіталів, а також залучення коштів через механізм продажу акцій та облігацій. Капітал, утворений таким чином, називається акціонерним капіталом. Засоби, отримані в результаті випуску і продажу акцій, формують власний капітал товариства. Він може збільшуватись шляхом на-

ступних випусків акцій та вкладення частини прибутку в розширення виробництва.

Засоби, отримані від випуску і продажу облігацій, становлять позичковий капітал акціонерного товариства.

Акціонерні товариства поділяються на два основних типи:

- *відкриті* – акції яких вільно продаються і купуються всіма бажаючими;
- *закриті* – акції яких не надходять у вільний продаж, а розподіляються серед засновників.

Акція – це вид цінного паперу без встановленого строку обігу, який засвідчує внесок в капітал акціонерного товариства, дає право на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду і участь у розподілі майна підприємства у разі його ліквідації.

Дивіденд – це дохід від акції. Загальні збори акціонерів та адміністрації за результатами господарського року визначають частину прибутку, яка буде розподілятися на акції. Інша частина прибутку витрачається на сплату податків державі, зарплату персоналові, поповнення резервного фонду тощо.

Як предмет постійного продажу і купівлі акції мають свою ціну. Сума, зазначена на акції, становить її *номінальну вартість*, а її фактична продажна ціна називається **курсом акції**.

Курс акції (KA) визначається за формулою:

$$KA = \frac{D}{s} \cdot 100\%, \quad (3.18)$$

де D – дивіденд.

Курс акції залежить від розміру виплачуваного дивіденду і від рівня позичкового проценту. Чим вища величина дивіденду від позичкового процента, тим привабливішим є вкладання капіталу в акції. Курс акцій залежить і від економічних, політичних, психологічних факторів. Непостійність курсу акцій створює можливість для спекуляції ними в ході біржової гри.

Створення акціонерних товариств викликало появу нового особливого прибутку – засновницького.

Засновницький прибуток – це різниця між курсовою ціною акцій і сумою капіталу, реально вкладеного в акціонерне товариство, котра привласнюється засновниками акціонерного товариства:

$$P_z = \sum KA - K_{AT}, \quad (3.19)$$

де P_z – засновницький прибуток;

K_{AT} – капітал акціонерного товариства (реальний).

Розрізняють чотири види акцій: *іменні, на пред'явника, привілейовані та прості*. При продажу **іменних акцій** до книги реєстрації вносять відомості про кожну таку акцію (в т. ч. про власника), а також про їхню кількість у ко-

жного акціонера. Такі акції, як правило, випускаються крупним номіналом. Вони випускаються підприємствами закритого типу і не надходять на фондову біржу.

При реєстрації **акцій на пред'явника** до книги заносяться лише відомості про їх загальну кількість. Ці акції мають малий номінал. Вони випускаються підприємствами відкритого типу і надходять на фондову біржу.

За розміром отримуваного дивиденду акції поділяються на *привілейовані та прості*. За **привілейованими акціями** дивіденди виплачують у формі стабільного, заздалегідь фіксованого проценту, незалежно від поточного прибутку компанії. У випадку ліквідації акціонерного підприємства їх власникам повертаються вкладені в акції кошти за їх номінальною ціною. Водночас власники привілейованих акцій не мають права голосу на зборах акціонерів. Вплинути на діяльність акціонерного товариства власники “безголосих” акцій можуть шляхом раптового їх продажу на біржі. Масовий продаж акцій веде до падіння їх курсу, що, в свою чергу, може привести до банкрутства підприємства. Запобіжним заходом щодо такої ситуації є підвищення розмірів дивідендів.

За **простими (звичайними) акціями** дивіденди виплачують в залежності від величини прибутку акціонерного товариства в поточному році. Ці акції дають право участі їх власнику в справах акціонерного товариства. Міра участі акціонера в роботі підприємства визначається кількістю акцій, якими він володіє. Кожна проста акція дає своєму власнику право на один голос. Керівні посади в товаристві займають лише ті, хто має більшу кількість акцій. Політику акціонерного товариства визначають власники контрольного пакету акцій.

Контрольний пакет акцій – це найбільша кількість акцій, яка зосереджена в руках одного акціонера і забезпечує власникові безроздільний вплив на прийняття рішень в акціонерному товаристві. Теоретично – це 50 % всіх випущених акцій плюс ще одна. В реальному житті контрольний пакет акцій набагато менший. Іноді достатньо мати 5-10 % від загальної кількості акцій, щоб заправляти справами акціонерного товариства.

Виникнення акціонерних товариств і випуск цінних паперів (акцій, облігацій, тощо) ведуть до роздвоєння капіталу на реальний та фіктивний.

Реальний капітал – це промисловий капітал у всіх його формах (грошовий, продуктивний, товарний). Це капітал, який безпосередньо функціонує, опосередковує виробництво і реалізацію продукції.

Фіктивний капітал – це відображення реального капіталу в цінних паперах. Цінні папери дають право на отримання доходу, але самі участі у створенні цього доходу (у виробництві) не беруть. Виникнувши на основі реального капіталу, фіктивний капітал відривається від нього, потрапляє на фондову біржу й стає там об'єктом купівлі-продажу. Це тінь реального капіта-

лу, його збільшення чи зменшення не обов'язково є наслідком зростання реального капіталу.

3.6. Особливості аграрного сектора економіки

Сільське господарство розвивається на основі тих же об'єктивних економічних законів, що й інші галузі. Водночас аграрний сектор економіки відрізняється рядом особливостей:

- якщо для промисловості земля являється загальною умовою функціонування, то для сільського господарства земля – головний об'єкт виробничих відносин і основний засіб виробництва. Специфіка землі полягає в тому, що вона є обмеженою в просторі та в значній мірі невідтворюваною. Площа придатної для використання землі поступово скорочується, землю поглинають міста, кар'єри і водосховища, вона забруднюється, засмічується, засолюється тощо. Водночас за раціонального використання вона не втрачає своїх корисних властивостей, може поліпшуватись. Земля займає постійне місце розташування, її неможливо транспортувати, не можна „наблизити” до ринку. Земля неоднорідна за якістю (родючістю);

- у сільському господарстві існує тісне переплетіння та взаємодія економічних законів із природними та біологічними законами;
- робочий період у сільському господарстві не співпадає з часом виробництва. Прискорити виробництво практично не можливо;
- існує значний розрив між робочим періодом та кінцевим результатом;
- наявний сезонний характер використання техніки та робочої сили;
- специфічними основними виробничими фондами є продуктивна худоба, деревинні та плодово-ягідні культури. Своєрідними оборотними фондами є насіння, молодняк на відгодівлі, корми тощо. Виробничим фондам властива повільніша оборотність (внаслідок нетривалого використання).

Названі особливості стосуються продуктивних сил аграрного сектора. Мають свою специфіку в аграрному виробництві і виробничі відносини.

Виробничі відносини (відносини економічної власності) в аграрному секторі – це відносини, які виникають з приводу привласнення та використання землі та інших засобів сільськогосподарського виробництва, а також виробництва, розподілу, обміну й споживання сільськогосподарської продукції та послуг. В сільському господарстві у виробничі відносини вступають три групи суб'єктів: *землевласники, орендарі (власники капіталу), наймані сільськогосподарські працівники.*

Первіснообщинне суспільство будувало свої відносини на принципах колективізму і передбачало общинне володіння землею. В рабовласницькому суспільстві виникає приватна власність на землю, яка набула законодавчого закріплення уже в епоху феодалізму. В умовах розвинутого товарного виробництва (капіталізму) поряд з приватною та колективною власністю у багатьох

країнах світу існує значна частка державної власності на землю.

Земля як об'єкт власності приносить своєму власникові постійний дохід у формі земельної ренти. В рабовласницькому та феодальному суспільстві існувала особиста залежність безпосереднього виробника (раба, кріпака) від власника (рабовласника, феодала), тому земельна рента охоплювала весь додатковий продукт, а іноді й частину необхідного. За умов капіталістичного аграрного виробництва у виробничі відносини вступають уже три групи суб'єктів – землевласники, орендарі (користувачі) та наймані сільськогосподарські працівники. Рента ж виступає як частина додаткового продукту, а саме, надлишок над середнім прибутком. Сьогодні у світі найбільш поширеною формою *рентних відносин* – відносин з приводу виплати та привласнення земельної ренти – є оренда землі селянами, фермерами чи капіталістами у земельних власників.

Оренда землі – це передача права користування та розпорядження землею користувачу власником на принципах повернення, строковості, платності та умовах, передбачених договором. За землю віддану в оренду сплачується орендна плата.

Орендна плата – це заздалегідь визначена певна величина доходу орендаря, яка встановлюється в абсолютній величині на весь строк орендного договору й виплачується власникові землі. Основну частину орендної плати складає рента. Крім неї до орендної плати можуть входити процент на раніше вкладений капітал, амортизаційні відрахування за користування будівлями і спорудами розміщеними на цій землі.

Земельна рента існує в трьох формах: диференціальної, абсолютної та монопольної ренти.

Рента – це додатковий дохід із землі, прибуток понад середній прибуток орендаря.

В промисловості надприбуток одержують тоді, коли витрати виробництва на підприємстві менші, ніж в середньому в галузі. Проте вільна конкуренція не дозволяє одержувати цей надприбуток тривалий час. Застосування більш сучасних засобів виробництва, нової технології та організації виробництва неминуче приводять до зникнення надлишкового прибутку.

На землі інші умови господарювання. Обмеженість земельних угідь та зростання потреб населення у сільськогосподарській продукції робить необхідним залучення до обробітку не лише кращих і середніх, але й гірших земель. Це можливо, якщо останні приносять господарям середній прибуток. Тому ціна на сільськогосподарську продукцію формується не середніми умовами виробництва, як у промисловості, а умовами виробництва на гірших земельних ділянках. Ціна виробництва на гірших ділянках стає *суспільною ціною виробництва*. Індивідуальна ціна виробництва продукту на кращих та середніх землях буде меншою від суспільної. На цих землях буде отримуватись надприбуток – *диференціальна рента*. Вона визначається як різниця

між суспільною ціною виробництва сільськогосподарської продукції та індивідуальною ціною продукції, отриманої на кращих та середніх земельних ділянках. Диференціальна рента (надприбуток) носить не тимчасовий, а постійний характер, адже ніхто, крім орендаря, не може використати переваги більш родючої ділянки. Отже, *причиною існування диференціальної ренти є монополія на землю, як об'єкт господарювання (монополія землекористування).*

Диференціальна рента виступає у двох формах: ***диференціальної ренти I і диференціальної ренти II.***

Умовою існування *диференціальної ренти I* є *різниця у природній родючості земель та віддаленості від ринків збуту.* Диференціальна рента I є даром природи, а тому привласнюється власником землі.

Умовою виникнення *диференціальної ренти II* є *різниця в економічній (штучній) родючості земель.* Штучне підвищення продуктивності ґрунту є результатом додаткових вкладень капіталу в землю (іригація чи осушення земель, використання хімічних та біологічних добрив, гербіцидів тощо). Привласнює диференціальну ренту II орендар. Однак, після закінчення строку орендного договору, вона перетворюється в дохід землевласника, тому що останній, при укладанні нового договору, врахує появу диференціальної ренти II і включити її до орендної плати.

Диференціальна рента I є результатом екстенсивного ведення сільського господарства, вона зростає за рахунок залучення до обробітку нових земель. Диференціальна рента II виникає як наслідок інтенсифікації виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу. За сучасних умов вона стала основною формою рентного доходу.

Абсолютна рента – це форма земельної ренти, яку необхідно сплачувати власникові за будь-яку ділянку землі незалежно від її родючості та розташування. *Причиною виникнення абсолютної ренти* є існування у сільському господарстві особливої монополії – *монополії власності на землю.*

Умовою виникнення абсолютної ренти є *більш низька органічна будова капіталу в сільському господарстві ніж у промисловості.* Традиційно висока частка робочої сили означає, що в сільському господарстві на затрачений капітал створюється більше додаткової вартості. В промисловості в різних галузях існують різні норми додаткової вартості, але в результаті вільного переливу капіталів (міжгалузєва конкуренція) ці відмінності в індивідуальних нормах додаткової вартості вирівнюються в середню норму прибутку. Сільське господарство не приймає участі у міжгалузєвій конкуренції. Монополія власності на землю перешкоджає вільному переливу капіталу з інших галузей в сільське господарство. Тому ринкові ціни на аграрну продукцію формуються на основі індивідуальної вартості товару. Різниця між ринковою вартістю сільськогосподарських товарів та їх суспільною ціною виробництва, надлишок прибутку над середнім прибутком, не перерозподіляється між підприєм-

цями різних галузей, а привласнюється у вигляді абсолютної ренти землевласником. Абсолютну ренту приносять всі без винятку земельні ділянки. На кращих і середніх ділянках виникатиме ще й диференціальна рента.

Серед земель виділяються ділянки, що розташовані у винятково сприятливих ґрунтово-кліматичних умовах. На цих унікальних за своїми якостями землях вирощуються рідкісні сорти рослин (кави, чаю, винограду, цитрусових), екзотичні фрукти та овочі. Попит на такі товари постійно великий, він набагато перевищує їх пропозицію. Тим самим створюються умови для реалізації продукції за цінами, що стабільно перевищують вартість продукції. Такі ціни називаються монопольними. Різниця між монопольною ціною і вартістю рідкісного землеробського продукту називається *монопольною рентою*. Вона привласнюється власником цієї унікальної землі.

Джерелом будь-якої ренти є землеробська праця (дрібних фермерів та найманих сільськогосподарських працівників).

Із рентними відносинами тісно пов'язана ціна землі.

З точки зору ціноутворення земля є поняттям ірраціональним (невимірним). Ціна, як відомо, формується на основі витрат виробництва. Земля – особливий товар. Вона є продуктом природи і на неї початково не затрачена праця. З часом з'являються витрати на освоєння та поліпшення якості землі. Ціна землі базується не на вартості, а на величині доходу, який вона приносить своєму власникові – ренті. Покупець землі купує не саму землю, а право на одержання фіксованого рентного доходу протягом усього часу володіння даною ділянкою землі. *Ціна землі* є капіталізованою земельною рентою і визначається за формулою:

$$Ц_z = \frac{\sum R}{s} \cdot 100\%, \quad (3.20)$$

де $\sum R$ – сума усіх видів ренти, отриманих з ділянки;
 s – позичковий процент.

Власник землі, продаючи її, хоче отримати таку суму, щоб, поклавши її до банку і тим самим перетворивши у грошовий капітал, одержати аналогічний дохід, але тепер уже не як ренту, а як процент по вкладах.

Сільське господарство розвивається не відокремлено, а в тісному зв'язку з іншими галузями виробництва. Процес зближення і тісної взаємодії галузей, які технологічно, організаційно, економічно тяжіють до сільського господарства називається *агропромисловою інтеграцією*. Результатом агропромислової інтеграції є формування аграрно-промислового комплексу.

Аграрно-промисловий комплекс (АПК) – це сукупність галузей національної економіки, зайнятих безпосереднім виробництвом, переробкою, зберіганням і доведенням до споживача сільськогосподарської продукції.

Аграрно-промисловий комплекс має виконувати чотири основні функції:

- стійке, стабільне забезпечення населення якісними продуктами харчування;
- зниження трудомісткості сільськогосподарського виробництва;
- поліпшення родючості землі;
- поліпшення умов праці, побуту працівників села.

Сучасний стан аграрного сектора національної економіки показує, що передача засобів виробництва (в тому числі і землі) селянам не є достатньою умовою підвищення ефективності виробництва. Щоб функціонування сільськогосподарства та АПК у цілому було ефективним, потрібна зважена, науково обґрунтована політика держави щодо напрямків його фінансово-кредитної підтримки, цінового, податкового, митно-тарифного регулювання.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

- 1. Послідовний рух капіталу, в процесі якого він проходить три стадії (обіг – виробництво – обіг) і набуває трьох функціональних форм (грошова, продуктивна, товарна), називається:**
 - а) оборотом капіталу;
 - б) кругооборотом капіталу;
 - в) часом обігу капіталу;
 - г) відтворенням капіталу.
- 2. Витрати обігу, пов'язані з продовженням процесу виробництва у сфері обігу, називаються:**
 - а) додатковими витратами обігу;
 - б) чистими витратами обігу;
 - в) сукупними витратами обігу;
 - г) необхідними витратами обігу.
- 3. Грошовий капітал, який власник грошей віддає у позичку і який приносить йому дохід у вигляді проценту, називається:**
 - а) акціонерним капіталом;
 - б) промисловим капіталом;
 - в) авансованим капіталом;
 - г) позичковим капіталом.
- 4. Доход від акцій називається:**
 - а) процентом;
 - б) дивідендом;
 - в) депозитом;
 - г) трансфертом.
- 5. Причиною виникнення диференційної земельної ренти є:**
 - а) монополія приватної власності на землю;
 - б) наявність різних за родючістю та місцерозташуванням земель;
 - в) різний рівень агротехніки;
 - г) монополія на землю як об'єкт господарювання.

ЗАДАЧІ**Задача 1.**

Основний капітал дорівнює 30 тис. гр. од. Строк його служби 10 років. Оборотний капітал дорівнює 40 тис. гр. од., змінний капітал – 10 тис. гр. од. Ступінь експлуатації – 140%.

Визначте витрати виробництва за рік, річну вартість продукції і норму прибутку.

Задача 2.

У три галузі виробництва вкладено рівновеликі капітали по 200 тис. дол. Органічна будова капіталу в галузях: в першій – 9:1; в другій – 4:1; в третій – 7:3. Норма додаткової вартості в усіх галузях – 100%. Спожитий постійний капітал становить 50% в усіх галузях.

Визначте річні витрати виробництва, галузеві норми прибутку, середню норму прибутку та ціну виробництва.

Задача 3.

Припустимо, що всі землі поділяються тільки на дві категорії – гірші (А) і кращі (Б). В ділянки вкладено однаковий капітал в 100 гр. од., який використовується за рік. З кращих ділянок отримали 12 ц продукції, з гірших – 10 ц. Середня норма прибутку становить 20%.

Визначте:

- 1) величину диференціальної ренти I;
- 2) величину диференціальної ренти II за умови, що на кращих землях зроблені додаткові капіталовкладення в 100 гр. од. і внаслідок цього одержано додаткову продукцію в 15 ц;
- 3) всю суму диференціальної ренти з кожної ділянки;
- 4) складіть таблицю, яка проілюструвала б процес утворення диференціальної ренти.

Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – б, 2 – а, 3 – г, 4 – б, 5 – г.

Задача 1.

Дано:

$K_{oc} = 30$ тис.гр.од.

$t = 10$ р.

$K_{об} = 40$ тис.гр.од.

$v = 10$ тис.гр.од.

$m' = 140\%$

$$1) k = \frac{K_{oc}}{t} + K_{об} = \frac{30}{10} + 40 = 43 \text{ тис. гр. од.}$$

або

k - ? ; W - ? ; p' - ?

$$k = c + v = \left(\frac{K_{oc}}{t} + K_{об} - v \right) + v,$$

$$k = \left(\frac{30}{10} + 40 - 10 \right) + 10 = 43 \text{ тис. гр. од.}$$

$$2) W = c + v + m = k + m;$$

$$m' = \frac{m}{v} \times 100\% \Rightarrow m = \frac{m' \times v}{100\%}$$

$$m = \frac{140\% \times 10}{100\%} = 14 \text{ тис. гр. од.}$$

$$W = 43_k + 14_m = 57 \text{ тис. гр. од.}$$

$$3) p' = \frac{m}{K_{ав}} \times 100\%;$$

$$K_{ав} = K_{oc} + K_{об} = 30 + 40 = 70 \text{ тис. гр. од.}$$

$$p' = \frac{14}{70} 100\% = 20\%.$$

Задача 2.

Галузь	K	c/v	m %	c	v	$c_{cn} = 50\%c$	k	m	$P_{гал.} \%$	$P_{сеп} \%$	$P_{сеп}$	Π_B
1	200	9/1	100	180	20	90	110	20	10	20	40	150
2	200	4/1	100	160	40	80	120	40	20	20	40	160
3	200	7/3	100	140	60	70	130	60	30	20	40	170

$$1) c_1/v_1 = 9/1 \Rightarrow c_1 = 9v_1$$

$$K_{ав} = c + v = 200$$

$$K_{ав1} = 9v_1 + v_1 = 10v_1 \Rightarrow v_1 = 20; c_1 = 180$$

$$c_2/v_2 = 4/1 \Rightarrow c_2 = 4v_2$$

$$K_{ав2} = 4v_2 + v_2 = 5v_2 \Rightarrow v_2 = 40; c_2 = 160$$

$$c_3/v_3 = 7/3 \Rightarrow c_3 = \frac{7}{3} v_3$$

$$K_{ав1} = \frac{7}{3} v_3 + v_3 = \frac{10}{3} v_3 \Rightarrow v_3 = 60; c_3 = 140$$

$$2) k = c_{cn} + v$$

$$c_{cn1} = 50\%c_1 = 90; c_{cn2} = 50\%c_2 = 80; c_{cn3} = 50\%c_3 = 70$$

$$k_1 = 110 \text{ тис. гр. од.}; k_2 = 120 \text{ тис. гр. од.}; k_3 = 130 \text{ тис. гр. од.}$$

$$3) p' = \frac{m}{K_{ав}} \times 100\%; \quad m' = \frac{m}{v} \times 100\% \Rightarrow m = \frac{m' \times v}{100\%}$$

$$m_1 = 20; m_2 = 40; m_3 = 60$$

$$p'_1 = 10\%; p'_2 = 20\%; p'_3 = 30\%$$

$$4) p'_{сер} = \frac{\sum m}{\sum K_{ав}} \times 100\%; \quad p'_{сер} = \frac{20 + 40 + 60}{200 \times 3} 100\% = 20\%$$

$$5) \Pi_{вир} = k + P_{сер}; \quad P_{сер} = K_{ав} \times p'_{сер}$$

Задача 3.

Ді- лянк- и	К гр.од	п _ц	p'сер	Pсер	Ц _н	Ц _{1ц}	Ц _{с1} ц	Ц _{сн}	DR I	DR II	∑DR
А	100	10	20	20	120	12	12	120	0	-	0
Б	100	12	%	20	120	10	12	144	24	-	84
	100	15		20	120	8	12	180	-	60	

1. Відомо, що $DR = \Pi_{суспільна} - \Pi_{індивідуальна}$

$$\Pi_{інд} = k + P_{сер}; \quad P_{сер} = K_{ав} \times p'_{сер}$$

$$\text{За умовою } K = k \Rightarrow \Pi_{інд} = 100 + 20 = 120$$

$$\Pi_{інд 1ц} = \Pi_{інд} : n$$

Відомо, що суспільна ціна на сільськогосподарську продукцію дорівнює індивідуальній ціні продукції з гіршої ділянки. Отже $\Pi_{с1ц} = 12$ гр. од.

Різниця між суспільною та індивідуальною ціною на сільськогосподарську продукцію є диференціальною рентою. На ділянці „А” вона дорівнює 0, на ділянці „Б” – 24 гр. од. Це буде диференціальна рента I, тому, що її виникнення викликано різницею у природній родючості землі.

2. Якщо у ділянку „Б” додатково вкласти ще 100 гр. од., що додатково дають 15 ц продукції, то індивідуальна ціна 1ц цієї продукції буде 8 гр. од. Різниця між суспільною та індивідуальною ціною всієї продукції становитиме 60 гр. од. Це буде диференціальна рента II, тому, що вона отримана завдяки додатковим капіталовкладенням в земельну ділянку.

3. Загальна диференціальна рента з ділянки А – 0, з ділянки Б – 84 гр. од.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. ОСНОВИ МІКРОЕКОНОМІКИ

ТЕМА 4. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ТЕОРІЇ КОНКУРЕНТНОГО РИНКУ

Ключові поняття: *ринку, ринкові структури, інфраструктура ринку, попит, обсяг попиту, закон попиту, чинники попиту, нормальні блага, нижчі блага, товари-субститути, товари-комплементи, пропонування, обсяг пропонування, закон пропонування, чинники пропонування, ринкова рівновага, ціна рівноваги, дефіцит і надлишок товару, еластичність попиту та пропонування, часові періоди.*

4.1. Ринок і ринкові структури. Інфраструктура ринку

Мікроекономіка як складова сучасної економічної теорії *вивчає поведінку індивідуальних господарських суб'єктів – споживачів і фірм – в різних ринкових структурах.*

Всі економічні суб'єкти діють у ринковому середовищі. **Ринок** є способом організації економічної діяльності людей, формою їх взаємодії, механізмом координації їх рішень. Специфічними сигналами, які координують поведінку економічних суб'єктів, головним засобом передачі інформації в ринковій економіці слугують **ринкові ціни**. Їх зміна стимулює збільшення або зменшення споживання чи виробництва того чи іншого продукту, в результаті чого формуються попит і пропонування на ринку.

Сучасний ринок представляє собою надзвичайно розгалужену систему зв'язків між численними економічними суб'єктами, як приватними, так і державними. Ринок має дуже складну багаторівневу структуру, тому існує чимало її класифікацій в залежності від вибору критерію угруповання. За територіальним принципом розрізняють національний, міжнародний, світовий, регіональний, місцевий ринки. За об'єктами виділяють ринок товарів і послуг, ринок праці, ринок природних ресурсів, фінансовий ринок, ринок науково-технічних розробок та ін.

В свою чергу кожен вид ринку має свою внутрішню структуру. Так, ринок товарів і послуг поділяється на споживчий ринок і ринок товарів виробничого призначення; оптовий і роздрібний. Споживчий ринок в свою чергу охоплює ринки продовольства, одягу, побутової техніки, меблів та ін. Фінансовий ринок ділять на ринок грошей, капіталів і цінних паперів; первинний і вторинний ринок; організований і неорганізований і т.п.

Важливим видом ринку є валютний ринок, на якому купують і продають різні національні валюти. Виділяють за критерієм відповідності законодавчим нормам ринок легальний і тінювий („чорний”).

В мікроекономічному аналізі основну увагу приділяють ринковим структурам, виділеним за ступенем розвитку (обмеження) конкуренції, які відрізняються характерними типами поведінки мікроекономічних суб'єктів.

Окремі суб'єкти виступають на ринку як **відкриті мікросистеми**, незалежні у прийнятті рішень та їх виконанні. Для ринкової діяльності економічних суб'єктів, незалежно від їх розмірів чи сфери функціонування, існують рівні можливості, які забезпечує **конкуренція**. Ступінь розвитку конкуренції відрізняє ринкові структури і визначає особливості поведінки учасників ринку – споживачів і фірм.

Розрізняють кілька основних **ринкових структур** з характерними типами поведінки мікроекономічних суб'єктів. Їх об'єднують у **дві групи ринків**: досконалої та недосконалої конкуренції.

Ринок досконалої конкуренції – це структура, яка має низьку концентрацію продавців і покупців, регулюється виключно автоматичними ринковими механізмами попиту, пропонування, ціни, без втручання будь-яких інституцій – державних чи недержавних.

Група ринків **недосконалої конкуренції** включає кілька ринкових структур – **чисту монополію (монопсонію), олігополію (олігосонію), монополістичну конкуренцію**. Це ринки, на яких або покупці, або продавці у своїх рішеннях враховують власну здатність впливати на ринкову ціну.

Досконалу конкуренцію і чисту монополію називають **ідеальними** ринковими структурами. У сучасній практиці господарювання країн світу лише деякі галузі наближено нагадують ці полярні випадки, а найбільш поширеними є **олігополія та монополістична конкуренція**, які відносять до **реальних** ринкових структур. Мікроекономічні дослідження реальних ринкових структур ґрунтуються на моделях ідеальних ринкових структур.

Ефективне функціонування різних ринкових структур забезпечують допоміжні господарські ланки, які називаються інфраструктурою. **Ринкова інфраструктура** – це сукупність господарських інституцій (служб, установ, підприємств), які опосередковують взаємодію ринкових суб'єктів, забезпечують переміщення матеріальних і фінансових ресурсів, їх розподіл, полегшують укладання ринкових угод, їх реалізацію, фінансовий та правовий контроль.

В реальному секторі економіки інфраструктура представлена біржами, торговими центрами, ярмарками, крамницями та іншими видами торговельної мережі. Крім того в неї входять освітні заклади, система перепідготовки кадрів, служба зайнятості, тощо. У фінансовому секторі – це банки, небанківські фінансово-кредитні установи (страхові компанії, пенсійні фонди, інвестиційні фонди, тощо). Важливу роль відіграють інформаційно-консультативні фірми, аудиторські, податкові, маркетингові установи, рекламні агентства, лізингові та консалтінгові фірми. Державні установи, такі як біржі праці, митна і патентна служби та ін., здійснюють законодавче забезпе-

чення ринкових відносин.

Серед багатьох посередників головну роль відіграють **біржі** (товарні, фондові, товарно-сировинні, валютні, біржі праці), а в фінансовому секторі – **банки**. Біржа – це місце, де у визначений час відбувається торгівля товарами, активами, тощо. Біржі організують торгівлю, вони надають інформацію про якість товару, а головне – вони регулюють ціноутворення, здешевлюють торговельні угоди і операції. В сучасних умовах поширились термінові угоди: форвардні – на реальну купівлю чи продаж товару (або активу), ф'ючерсні – на майбутню поставку за попередньо узгодженими цінами, опціони – торгівля за попередніми контрактами. Своєю діяльністю біржі збалансовують попит і пропонування, стимулюють розвиток ринку. Вони є важливим індикатором ділової активності. Діяльність банківської системи детально розглядається в розділах макроекономіки.

Ринок характеризують такі основні змінні: **попит, пропонування, ціна**. Вони тісно пов'язані і **взаємно впливають** одна на одну, формуючи **ринковий механізм саморегулювання**. Поведінку покупців описує категорія „попит”, поведінку продавців – категорія „пропонування”. **Ринкова ціна** визначається як результат складної **взаємодії** продавців і покупців.

4.2. Аналіз попиту і пропонування

Попит є формою вираження потреб, представлених на ринку і забезпечених грошовими засобами. Розрізняють **індивідуальний** (попит окремих економічних суб'єктів) та **ринковий** (агрегований з попиту окремих суб'єктів) попит. У будь-якому випадку попит формується двома складовими: **ціною** (P) та **кількістю** товару чи послуги (Q), яку бажають придбати покупці.

Попит (D) – це множина співвідношень цін і відповідних кількостей товару. Наприклад, щоденний попит на яблука може відобразити така множина співвідношень цін і кількостей:

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>B</i>	<i>Г</i>	<i>Д</i>	<i>Е</i>
Ціна (P), грн. за кілограм	10	8	6	4	2	1
Кількість (Q), кг за день	0	3	10	20	35	45

Обсяг попиту (Q_D) – це конкретна кількість товару, яку покупці бажають і можуть придбати за деякий період часу за певного значення ціни. Його можна визначити за таблицею або за графіком (рис. 4.1) як параметр точки на кривій попиту.

Закон попиту твердить, що між ціною і обсягом попиту існує обернений зв'язок: обсяг попиту скорочується з підвищенням ціни і зростає зі зниженням ціни.

Математичним виразом закону попиту є **функція попиту**: $Q_D = f(P)$.

Графічним відображенням функції попиту є **крива попиту**, яка звичайно є

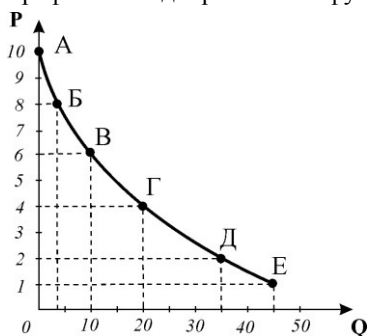


Рис. 4.1. Крива попиту на яблука

спадною і у більшості випадків – нелінійною (рис. 4.1). **Лінійна функція попиту** описується рівнянням: $Q_D = a - b \cdot P$. Застосовується у теоретичних дослідженнях.

Важливо розрізнити зміни в обсязі попиту і зміни у попиті, які визначаються різними чинниками. **Ціна** є внутрішнім (ендогенним) чинником попиту. Зміна ціни спричиняє **зміни в обсязі попиту**, що графічно відповідає **руху між точками вздовж даної кривої попиту** (рис. 4.2.а).

Нецінові (зовнішні або екзогенні) **чинники**, що формуються поза ринком, спричиняють **зміни у попиті** за даної ціни, тобто змінюють всю **множину співвідношень цін і обсягів** благ, що графічно відповідає **зміщенню всієї кривої попиту** (рис. 4.2.б).

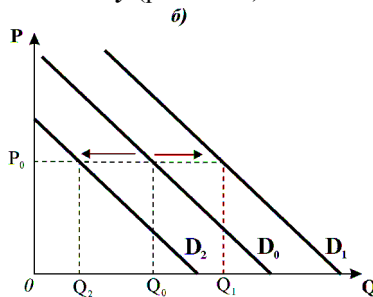
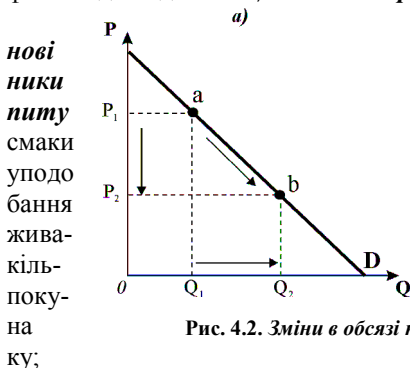


Рис. 4.2. Зміни в обсязі попиту (а) та зміни у попиті (б)

Нецінові чинники – це та до- спо- чів; кість пців рин- дохо-

ди споживачів; ціни сполучених товарів; очікування споживачів відносно зміни цін і доходів у майбутньому.

Доходи споживачів чинять неоднозначний вплив на попит. Відповідно до динаміки попиту в залежності від динаміки доходів розрізняють:

- **нормальні блага** – це товари, попит на які зростає зі зростанням доходів споживачів (крива попиту зрушується праворуч від D_0 до D_1);
- **нижчі блага** – це товари, попит на які скорочується зі зростанням доходів споживачів (крива попиту зрушується ліворуч від D_0 до D_2).

Ціни сполучених товарів також чинять неоднозначний вплив на попит залежно від характеру взаємозв'язку товарів:

- **товари-субститути або взаємозамінники** – це пари товарів, для яких пі-

двигнення ціни одного викликає зростання попиту на інший, і навпаки.

- **товари-комплемнти або взаємодоповнювачі** – це пари товарів, для яких підвищення ціни одного призводить до зменшення попиту на інший, і навпаки.

З врахуванням нецінових чинників функція попиту може бути представлена як: $Q_D = f(P, N_D)$, де N_D – нецінові чинники попиту.

Пропонування – це кількість товарів, яка перебуває на ринку або може бути доставлена на ринок. Розрізняють **індивідуальне** пропонування (окремої фірми) та **ринкове** пропонування (сумарний обсяг індивідуального пропонування всіх фірм галузі).

Пропонування (S) – це множина співвідношень цін і відповідних кількостей товару. **Обсяг пропонування** (Q_S) – це конкретна кількість товару, яку продавці бажають і можуть поставити на ринок за деякий період часу за певного значення ціни.

Закон пропонування твердить, що між ціною і обсягом пропонування існує прямий зв'язок.

Математичний виразом закону пропонування є **функція пропонування**: $Q_S = f(P)$. Графічним відображенням функції пропонування є **крива пропонування**, яка звичайно є висхідною і нелінійною. **Лінійна функція пропонування** описується рівнянням: $Q_S = -c + d \cdot P$ і застосовується у теоретичних дослідженнях.

Зміни ціни спричиняють **зміни в обсязі пропонування**, що графічно відповідає руху між точками вздовж даної кривої пропонування (рис. 4.3. а).

Нецінними спричиняють зміни у пропонуванні, що графічно дає зміщення всієї кривої пропонування (рис. 4.3. б).

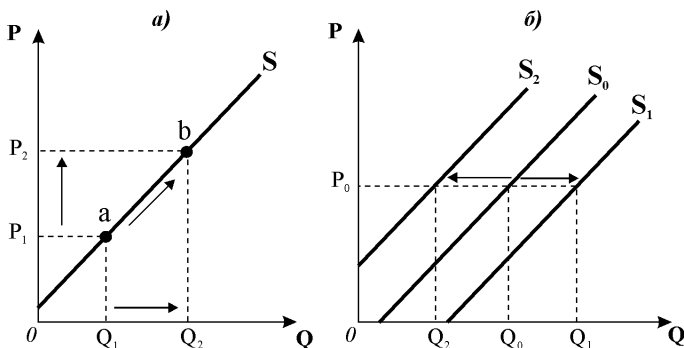


Рис. 4.3. Зміни в обсязі пропонування (а) та зміни у пропонуванні (б)

цінові
ки
няють
про-
ванні,
фічно
дає
цен-
кри-
пону-
(рис.

Неціновими чинниками пропонування виступають ціни ресурсів, технологія виробництва; кількість продавців на ринку; податки та субсидії; зміни цін інших товарів; очікування відносно зміни цін у майбутньому. Наприклад, підвищення цін ресурсів або встановлення податку на виробника збільшують

Неці-

витрати виробництва і скорочують пропонування, зрушуючи криву пропонування ліворуч від S_0 до S_2 . Більш продуктивні технології виробництва або надання субсидій збільшують пропонування і зрушують криву пропонування праворуч від S_0 до S_1 . З врахуванням нецінових чинників функція пропонування може бути представлена рівнянням: $Q_S = f(P, N_S)$, де N_S – нецінові чинники пропонування.

4.3. Ринкова рівновага: утворення ринкової ціни та її роль

Взаємодія попиту і пропонування визначає ринкову рівновагу.

Ринкова рівновага – це стан ринку, за якого обсяги попиту та пропонування збігаються.

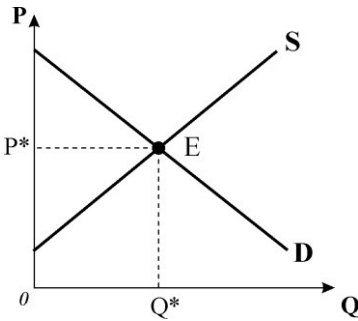


Рис. 4.4. Ринкова рівновага

Рівновага, що стосується окремого ринку певного товару, називається **частковою рівновагою** і встановлюється за умови: $Q_D = Q_S$. Графічно відповідає точці перетину кривих попиту та пропонування (рис. 4.4).

Ціна рівноваги – це ринкова ціна, за якої обсяг попиту дорівнює обсягу пропонування. Це ціна, яка задовольняє і продавців, і покупців, за цією ціною їхні інтереси збігаються, а на ринку не існує ні дефіциту, ні

надлишку продукції. **Рівноважний обсяг продукції** – це обсяг попиту та пропонування за ціною рівноваги.

Ринок не завжди перебуває в стані рівноваги, але завжди існує тенденція до вирівнювання обсягів попиту і пропонування. Якщо ціна вища за рівноважну (рис. 4.5), з'являється **надлишок** товарів у продавців ($Q^s_1 > Q^d_1$). Загострення конкуренції і прагнення переманити до себе покупців, змушує їх знижувати ціни. Якщо ціна нижча за рівноважну, виникає **дефіцит** товарів ($Q^d_2 > Q^s_2$) і, користуючись конкуренцією за придбання товару серед покупців, продавці піднімають ціну. Отже, зміна ціни повертає ринок до рівноваги. Таким чином, самі дії покупців і продавців спрямовують рух ціни в напрямку до рівноваги.

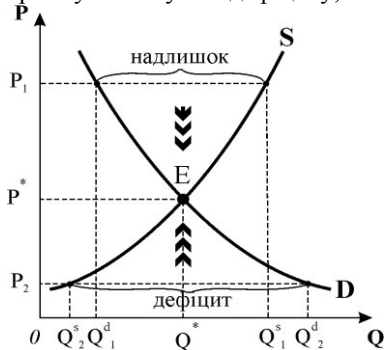


Рис. 4.5. Наслідки відхилення цін від ціни рівноваги

Точка ринкової рівноваги є стійкою, а коливання ціни відіграє роль механізму саморегулювання ринкової системи.

Рівновага може змінитися під впливом будь-якого з **нецінових чинників**, які змінюють попит чи пропонування. Точка рівноваги переміщується в нове положення і не повертається назад, ринкова система набуває нової рівноваги з іншими параметрами рівноважних ціни і обсягу.

Зміни у стані рівноваги за зміни попиту (рис. 4.6.а): якщо на ринку за інших рівних умов зростає (скорочується) попит, то рівноважна ціна і рівноважний обсяг продукції зростуть (скоротяться).

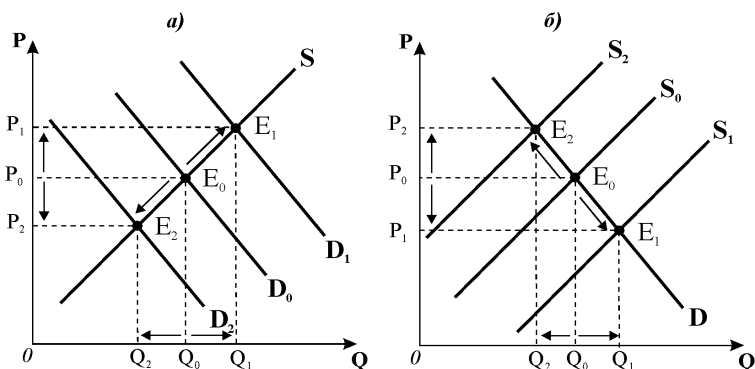


Рис. 4.6. Зміни у стані рівноваги під впливом нецінових чинників попиту (а) та пропонування (б)

Зміни у стані рівноваги за зміни пропонування (рис. 4.6.б): якщо на ринку за інших рівних умов зростає (скорочується) пропонування, то рівноважна ціна знизиться (підвищиться), а рівноважний обсяг зросте (скоротиться).

У всіх випадках, коли попит чи пропонування змінюються на *абсолютну величину*, відбувається *паралельне зміщення відповідних кривих*. У випадку *відсоткових змін* криві будуть зміщуватись з одночасною *зміною кута нахилу*.

Зміни параметрів ринкової рівноваги можна визначити *аналітично*. Наприклад, у разі встановлення потоварного (як суми з одиниці товару) податку на виробника параметри нової рівноваги визначаються шляхом корекції *рівняння пропонування*: $Q_S^T = -c + d(P - T)$, де T – сума податку. Відтак у точці нової рівноваги: $a - b \cdot P = -c + d(P - T)$, звідки визначаються нові рівноважні ціна та обсяг продукції. Надання субсидії (*sub*) потребує іншого коригування рівняння пропонування: $Q_S^{sub} = -c + d(P + sub)$.

У разі встановлення відсоткового податку *рівняння пропонування* матиме вигляд: $Q_S^t = -c + d(1 - t) \cdot P$, де t – ставка податку. У точці нової рівнова-

ги: $a - b \cdot P = -c + d(1 - t)P$, звідки можна визначити нову рівноважну ціну та обсяг продукції. Якщо відсоткові зміни стосуються попиту, наприклад він збільшується на 25%, то відповідно коригується рівняння попиту: $Q_D = 1,25(a - b \cdot P)$, звідси також можна визначити параметри нової рівноваги за рівнянням: $(1 + r) \cdot (a - b \cdot P) = -c + d \cdot P$, де r – відсоткова зміна попиту.

Втручання держави або інших регулюючих інституцій в процес ринкового ціноутворення може бути спрямованим на **відхилення цін від рівноважних**. Якщо ціна встановлюється на рівні, вищому за рівноважну (нижня межа або „**підлога**” цін), з’являється **надлишок** продукції. Якщо ціна відхиляється вниз від рівноважної (верхня межа або „**стеля**” цін), з’являється **дефіцит**. Таке втручання розбалансовує ринок, ціна втрачає свою роль регулятора, а ринкова система втрачає здатність до саморегулювання.

4.4. Поняття еластичності, її види та показники.

Аналіз еластичності попиту

Попит і пропонування мають властивість реагувати на зміну численних чинників. Еластичність показує ступінь їх чутливості до цих змін.

Еластичність – це міра чутливості функціонально пов’язаних величин. Вона обчислюється як співвідношення процентних змін залежної і незалежної змінних: якщо $y = f(x)$, то $E_x^y = \% \Delta y / \% \Delta x$, або

$$E_x^y = \left(\frac{y_2 - y_1}{y_1} \cdot 100 \right) : \left(\frac{x_2 - x_1}{x_1} \cdot 100 \right) = \frac{\Delta y}{y_1} : \frac{\Delta x}{x_1}, \text{ звідки отримуємо базову}$$

формулу для обчислення будь-якого виду еластичності: $E_x^y = \frac{\Delta y}{\Delta x} \cdot \frac{x_1}{y_1}$.

Показник E_x^y є **коефіцієнтом лінійної еластичності**, який визначає еластичність у **початковій точці зміни** і може застосовуватись лише у випадку незначних змін або для лінійної функції.

Показник **дугової еластичності** \widehat{E}_x^y визначає процентну зміну в **центральної точці інтервалу**. Для розрахунку дугової еластичності беруть середні значення змінних: $\widehat{E}_x^y = \frac{\Delta y}{\Delta x} \cdot \frac{\bar{x}}{\bar{y}}$. Відтак незалежно від того, зростає чи зменшується змінна, результат, виміряний цим показником, буде один і той же.

Основними **видами еластичності попиту** є: цінова еластичність попиту, перехресна еластичність та еластичність попиту за доходом.

Еластичність попиту за ціною – це процентна зміна обсягу попиту, спричинена однопроцентною зміною ціни даного товару:

$$E_p^D = \frac{\Delta Q_D}{\Delta P} \cdot \frac{P_1}{Q_{D1}} \quad \text{або} \quad \widehat{E}_p^D = \frac{Q_2 - Q_1}{(Q_1 + Q_2)/2} \cdot \frac{P_2 - P_1}{(P_1 + P_2)/2} = \frac{\Delta Q_D}{\Delta P} \cdot \frac{\bar{P}}{\bar{Q}_D}$$

Ці показники вимірюють процентну зміну обсягу попиту **вдвоєж кривої попиту** і мають від'ємний знак, який часто не враховують.

Еластичність лінійної функції попиту не постійна. **Кожна лінійна крива попиту має два відрізки**: верхній, у межах якого попит є еластичним, і нижній, у межах якого попит стає нееластичним, вони розмежовуються точкою одиничної еластичності. Для нелінійної функції попиту ця закономірність може виконуватись, а може й не виконуватись. Існують також нелінійні функції, які мають постійну еластичність.

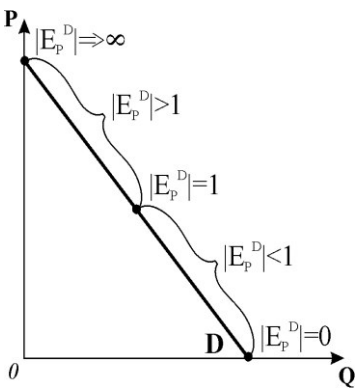


Рис. 4.7. Еластичність лінійної функції попиту

Розрізняють наступні випадки цінової еластичності попиту (рис. 4.7).

Попит еластичний, якщо $|E_p^D| > 1$, тобто однопроцентна зміна ціни призводить до більшої процентної зміни обсягу попиту.

Попит нееластичний, коли $|E_p^D| < 1$, тобто однопроцентна зміна ціни спричиняє менш ніж однопроцентну зміну обсягу попиту.

Попит з одиничною еластичністю має місце, коли $|E_p^D| = 1$, тобто однопроцентна зміна ціни веде до однопроцентної зміни обсягу попиту.

Існують також граничні випадки еластичності.

Абсолютно еластичний попит має місце, коли $|E_p^D| \rightarrow \infty$, і означає, що споживачі купують товар у необмеженій кількості, але лише за однією ціною. Найменше підвищення ціни зменшує попит до нуля, а будь-яке зниження ціни веде до безмежного його зростання. Крива попиту є горизонтальною прямою.

Абсолютно нееластичний попит має місце, коли $|E_p^D| = 0$, і означає, що покупці зовсім нечутливі до зміни ціни, незалежно від її рівня попит пред'являється на одну й ту саму кількість товару. Крива попиту має вигляд вертикальної прямої.

Чинниками цінової еластичності попиту виступають:

- **наявність товарів–замінників:** чим більше близьких і досконалих замінників має товар, тим більш еластичним є попит на нього, і навпаки;
- **питома вага товару у видатках споживача:** чим більшу частку займає товар у видатках, тим більш еластичним є попит на нього, і навпаки;
- **фактор часу у споживанні:** у короткостроковому періоді попит менш еластичний, ніж у довгостроковому, оскільки для зміни смаків, уподобань і структури споживання потрібен час;
- **важливість товару для споживача:** попит на товари першої необхідності є нееластичним, на предмети розкоші – еластичним за ціною.

За **неціновими чинниками попиту** розрізняють перехресну еластичність попиту та еластичність попиту за доходом. Обидва показники вимірюють процентне **зміщення кривої попиту** під впливом відповідного нецінового чинника.

Перехресна еластичність попиту – це процентна зміна обсягу попиту на один товар, спричинена однопроцентною зміною ціни іншого товару:

$$E^D_{XY} = \frac{\Delta Q_X}{\Delta P_Y} \cdot \frac{P_Y}{Q_X} \quad \text{або} \quad \widehat{E}^D_{XY} = \frac{Q_{X2} - Q_{X1}}{(Q_{X1} + Q_{X2})/2} \cdot \frac{P_{Y2} - P_{Y1}}{(P_{Y1} + P_{Y2})/2} = \frac{\Delta Q_X}{\Delta P_Y} \cdot \frac{\bar{P}_Y}{\bar{Q}_X}.$$

Для **товарів–субститутів** перехресна еластичність попиту додатна ($E^D_{XY} > 0$), тому що з підвищенням ціни одного товару обсяг його продажу зменшується, а попит на товар–замінник зростає.

Для **товарів–комплементів** перехресна еластичність попиту від’ємна ($E^D_{XY} < 0$), оскільки підвищення ціни одного товару призводить до зменшення обсягу попиту на цей товар скорочення попиту на товар–доповнювач.

Еластичність попиту за доходом – це процентна зміна обсягу попиту, викликана однопроцентною зміною доходу:

$$E^D_I = \frac{\Delta Q}{\Delta I} \cdot \frac{I}{Q} \quad \text{або} \quad \widehat{E}^D_I = \frac{Q_2 - Q_1}{(Q_1 + Q_2)/2} \cdot \frac{I_2 - I_1}{(I_1 + I_2)/2} = \frac{\Delta Q}{\Delta I} \cdot \frac{\bar{I}}{\bar{Q}}.$$

Еластичність попиту за доходом **для нормальних благ** є додатною ($E^D_I > 0$), **для нижчих** – від’ємною ($E^D_I < 0$). **Предмети розкоші** мають еластичність попиту за доходом $E^D_I > 1$, **предмети першої необхідності** – $0 < E^D_I < 1$.

4.5. Еластичність пропонування. Часові періоди і пристосування ринку. Практичне значення теорії еластичності

Еластичність пропонування характеризує чутливість продавців (виробників) до зміни ціни продукції.

Цінова еластичність пропонування – це процентна зміна обсягу пропонування, обумовлена однопроцентною зміною ціни товару:

$$E_p^S = \frac{\Delta Q_S}{\Delta P} \cdot \frac{P_1}{Q_{S1}} \quad \text{або} \quad \widehat{E}_p^S = \frac{Q_2 - Q_1}{(Q_1 + Q_2)/2} \cdot \frac{P_2 - P_1}{(P_1 + P_2)/2} = \frac{\Delta Q_S}{\Delta P} \cdot \frac{\bar{P}}{\bar{Q}_S}$$

Оскільки крива пропонування має позитивний нахил, то значення коефіцієнта еластичності пропонування завжди є додатним, $E_p^S > 0$: зміни цін і обсягів пропонування відбуваються в одному напрямку.

Для пропонування, як і для попиту, розрізняють декілька **випадків еластичності**: еластичне пропонування ($E_p^S > 1$), нееластичне пропонування ($E_p^S < 1$), пропонування з одиничною еластичністю ($E_p^S = 1$), абсолютно нееластичне пропонування ($E_p^S = 0$) і абсолютно еластичне пропонування ($E_p^S \rightarrow \infty$).

Кожна точка лінійної кривої пропонування, яка виходить з початку координат, має **одиничну еластичність**. Криві пропонування, що починаються від перетину з вертикальною віссю, мають $E_p^S > 1$, отже, відповідають **еластичному пропонуванню**. Криві пропонування, які починаються від горизонтальної осі, мають значення $E_p^S < 1$ і відповідають **нееластичному пропонуванню**.

Абсолютно нееластичне пропонування означає, що обсяг пропонування не реагує на зміни ціни. Крива пропонування є вертикальною прямою. **Абсолютно еластичне** пропонування має місце, коли пропонування зовсім відсутнє доти, доки ціна не досягне певного рівня, за якого продавці готові продати будь-яку кількість продукції. У цьому випадку крива пропонування є горизонтальною прямою.

Продавці також можуть переключатись з виробництва одного товару на виробництво іншого, тому і для пропонування застосовується показник **перехресної еластичності**, значення якого є від'ємним. **Перехресна еластичність** показує, на скільки процентів *зміститься крива пропонування* одного товару при зміні ціни іншого.

Основним чинником еластичності пропонування є **час**.

Часові періоди враховуються при аналізі всіх змін у ринкових процесах. Розрізняють три часових періоди:

- **Найкоротший (миттєвий) період** – це період часу, протягом якого у попиті чи пропонуванні не відбувається жодних змін: ні продавці, ані покупці

не встигають відреагувати на зміну ціни. У цьому випадку і попит, і пропонування є абсолютно нееластичними; їх криві – D_m і S_m – мають вигляд вертикальних ліній (рис. 4.8).

- **Короткостроковий період** – це період часу, протягом якого відбувається часткова адаптація виробників і споживачів до зміни ціни, а попит і пропонування стають більш еластичними. Виробничі потужності залишаються незмінними, але виробники можуть збільшити випуск продукції за рахунок більш інтенсивного їх використання. Споживачі можуть знайти заміники певного товару або обмежити споживання. Криві попиту і пропонування набувають від’ємного (D_s) або додатного (S_s) нахилу (рис. 4.8).

- **Довгостроковий період** – це період, достатній для повної адаптації і покупців, і продавців до зміни ціни. За цей період виробники можуть розширити виробничі потужності. Споживачі можуть змінити смаки і уподобання. Попит і пропонування стають надзвичайно еластичними, а відповідні криві D_l і S_l (рис. 4.8) стають

дуже похилими або навіть горизонтальними лініями.

В цілому **еластичність попиту і пропонування за ціною у довгостроковому періоді є значно вищою, ніж у короткостроковому**.

Аналіз пристосування ринку до змін у

попиті та пропонуванні показує, що у короткостроковому періоді на ці зміни найбільше реагує ціна, у довгостроковому періоді – обсяги продукції.

Концепція еластичності має численні сфери **практичного застосування**:

- визначення цінової стратегії продавців;
- аналіз і прогнозування наслідків зміни ринкових умов;
- визначення наслідків державного втручання у ціноутворення;
- прогнозування наслідків оподаткування.

Продавцям, результати діяльності яких пов’язані з обсягом купівлі-продажу продукції, важливо визначити, яку ціну призначити, щоб отримати найбільший виторг, чи варто її знижувати або підвищувати. Сукупний виторг продавців ($TR = P \cdot Q$) одночасно є видатками покупців, тому зв’язок між показником еластичності і зміною видатків представляє інтерес для обох сторін.

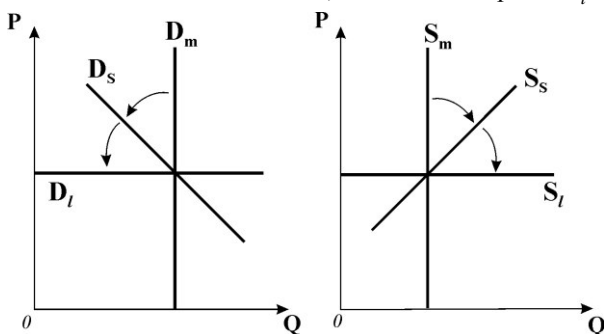


Рис. 4.8. Зміна еластичності попиту і пропонування у часі

Якщо попит на товар еластичний ($|E_p^D| > 1$), то незначне зниження ціни набагато збільшує виторг продавців (видатки покупців). І навпаки, підвищення ціни призводить до зменшення виторгу (рис. 4.9). Отже, у випадку **еластичного попиту ціна і виторг змінюються у протилежних напрямках**.

Якщо попит нееластичний ($|E_p^D| < 1$), то зниження ціни зменшує виторг продавців (видатки покупців); підвищення ціни, навпаки, призводить до зростання виторгу. Таким чином, у **випадку нееластичного попиту виторг і ціна змінюються в одному напрямку**.

У **випадку одиничної еластичності** видатки покупців і виторг продавців **не змінюються зі зміною ціни**, а в точці, де $|E_p^D| = 1$, **виторг досягає максимальної величини**.

У разі державного втручання у ціноутворення і відхилення цін від рівноважних величини **дефіцитів та надлишків**, котрі виникають в результаті, **прямо залежать від еластичності попиту та пропонування**.

Важливою сферою застосування концепції еластичності є **політика оподаткування**. Звичайно податки встановлюються на товари та послуги, попит на які **нееластичний**, що дозволяє **збільшити податкові надходження**. Якщо **попит на товар еластичний**, встановлення чи підвищення податку може призвести до **скорочення податкових надходжень**.

Законодавче визначення платника податків **не впливає на економічний розподіл податкового тягаря**. Його величина відповідає сумі податку, а графічно (рис. 4.10) – сумі заштрихованих площ A і B . Податкове навантаження несуть обидва суб'єкти ринку – і продавці, і покупці. **Розподіл податкового тягаря** між ними визначається **відносною еластичністю попиту і пропонування**.

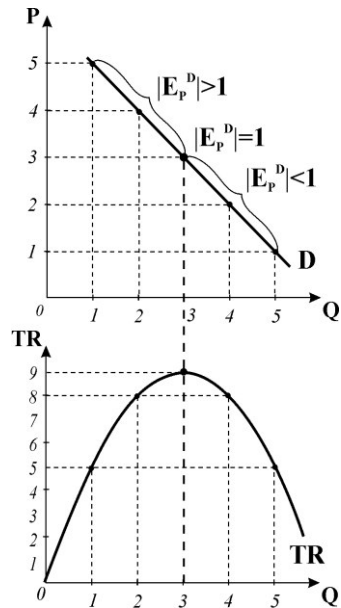


Рис. 4.9. Еластичність попиту і динаміка сукупного виторгу

Якщо **попит** на товар **відносно нееластичний**, а **пропонування** **більш еластичне** (рис. 4.10.а), то більшу частину податкового тягаря (A) будуть нести **покупці**, меншу частину (B) – продавці. І навпаки, якщо **попит** на товар

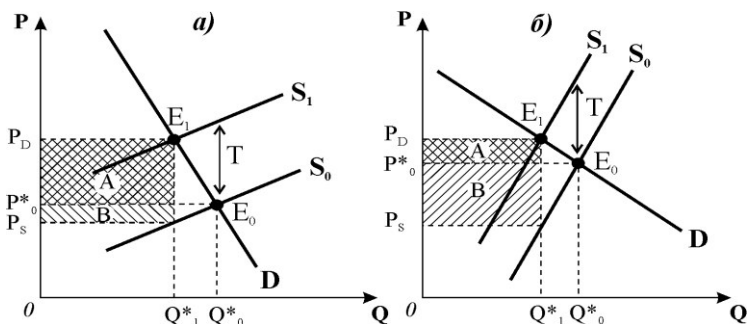


Рис. 4.10. Розподіл податкового тягаря між покупцями і продавцями в залежності від еластичності попиту та пропонування

стичніший за його пропонування, більшу частину податкового тягаря будуть нести **продавці**, а меншу частину – покупці (рис. 4.10.б).

Отже, теорія еластичності попиту і пропонування має важливе практичне значення для аналізу і прогнозування цінової стратегії продавців, динаміки ринку, наслідків державної політики регулювання цін та оподаткування.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

1. На ринковий попит не чинять впливу:

- а) ціни товарів-замінників;
- б) число покупців на ринку;
- в) доходи споживачів;
- г) ціни ресурсів.

2. Удосконалення технології виробництва товару переміщує:

- а) криву попиту на нього праворуч;
- б) криву попиту на нього ліворуч;
- в) криву його пропонування праворуч;
- г) криву пропонування ліворуч.

3. Якщо ринкова ціна нижча за рівноважну, то:

- а) виникає дефіцит товару;
- б) з'являється надлишок товару;
- в) знижується ціна ресурсів;
- г) у галузь увійдуть нові фірми.

4. Якщо попит на товар є еластичним за ціною, то з підвищенням ціни товару сукупний виторг продавця:

- а) зменшиться;
- б) не зміниться;
- в) збільшиться;
- г) зміни виторгу не пов'язані з еластичністю попиту.

5. Цінова еластичність пропонування залежить головним чином від:

- а) наявності товарів-замінників;
- б) періоду часу, протягом якого продавці можуть пристосуватися до зміни ціни;
- в) того, чи є даний товар предметом першої необхідності або розкоші;
- г) того, чи відноситься даний товар до предметів тривалого користування або точного споживання.

ЗАДАЧІ**Задача 1.**

Функція попиту на товар задана рівнянням: $Q_D = 4750 - 350 P$,
функція пропонування: $Q_S = 1600 + 100 P$.

1. Побудуйте графіки попиту та пропонування, визначте рівноважні ціну (грн.) та обсяг продажу (шт.).
2. Поясніть і проілюструйте графічно, як зміниться стан ринку, якщо на даний товар урядом буде встановлена фіксована ціна у 9 грн.?

3. Порівняйте сукупний виторг продавця за обох значень ціни.

Задача 2.

Ціна на ринку пшениці коливається від 15 до 20 грн. за центнер, а попит відповідно від 40 до 20 тис. центнерів за місяць.

1. Визначте коефіцієнти лінійної еластичності попиту за умови зниження і зростання ціни.
2. Обчисліть коефіцієнт дугової еластичності попиту.

Задача 3.

Припустимо, що доходи родини зросли з 600 грн. до 1500 грн. на місяць, а її видатки на товар N за цей же період зросли відповідно з 50 грн. до 100 грн.

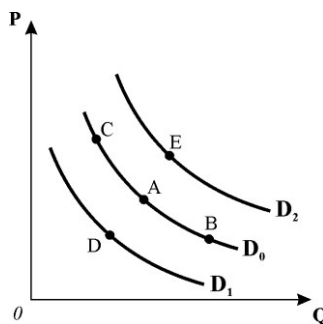
Обчисліть коефіцієнт еластичності попиту за доходом і визначте, яким є товар N – предметом першої необхідності чи предметом розкоші.

ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ

Вправа 1.

На графіку зображені криві попиту. Припустимо, що початковий вибір покупця відповідає точці А. В яку точку переміститься покупець з точки А:

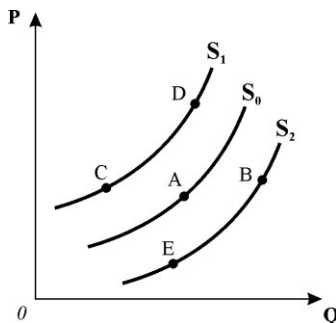
- 1) якщо ціна на даний товар зросте? Як можна охарактеризувати цей рух?
- 2) якщо зросте ціна на товар-замінник;
- 3) якщо зросте ціна на товар-доповнювач? Як охарактеризувати цей рух?
- 4) чим викликаний рух покупця з точки А в точку В? Якими є його наслідки?
- 5) чим викликаний рух з точки В у точку С? Якими є його наслідки?



Вправа 2.

На графіку зображені криві пропонування. Поясніть:

- 1) які події могли спричинити зрушення з точки А в точку В? У яких категоріях описуються ці зміни?
- 2) чим викликаний рух з точки А в точку С? Як називається таке зрушення?



- 3) чим викликаний рух з точки С в точку D?
- 4) чим викликаний рух з точки В у точку Е? Як називається таке зрушення?

Вправа 3.

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання:

- 1) яка функція представлена на графіку? яку залежність між якими змінними вона характеризує?
- 2) яким випадкам цінової еластичності попиту відповідають відрізки кривої, позначені на графіку, які значення показника еластичності їм відповідають?
- 3) в якому інтервалі продавцям доцільно знижувати ціни, а в якому – не доцільно?
- 4) за якої умови виторг продавців є максимальним?
- 5) за даними графіка добудуйте сполучений з ним графік сукупного виторгу продавця.

Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – г, 2 – в, 3 – а, 4 – а, 5 – б.

Задача 1.

1. $Q_D = Q_S$; $4750 - 350P = 1600 + 100P$; $P^* = 7$; $Q^* = 2300$.
2. За $P=9$ виникне надлишок продукції у 9000 шт. ($Q_D=1600 < Q_S=2500$).
3. Сукупний виторг продавця зменшиться: $TR_1=16100$, $TR_2=14400$.

Задача 2.

1. За зниження ціни: $E_P^D = \Delta Q / \Delta P \times P_0 / Q_0 = 20 / 5 \times 20 / 20 = -4$; за зростання ціни: $E_P^D = 20 / 5 \times 15 / 40 = -1,5$.
2. $\widehat{E}_P^D = -2,4$ як за зниження, так і за зростання ціни.

Задача 3.

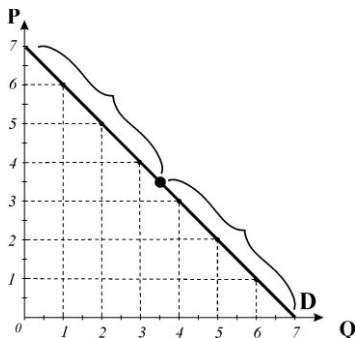
$E_I^D = \Delta Q / \Delta I \times I_0 / Q_0 = 0,6$; предмет першої необхідності, оскільки $0 < E_I^D < 1$.

Вправа 1.

- 1) у точку С, зміна (зменшення) обсягу попиту;
- 2) у точку Е;
- 3) у точку D, зміни у попиту (скорочення попиту);
- 4) зниженням ціни товару, обсяг попиту зріс;
- 5) підвищенням ціни, обсяг попиту скоротився.

Вправа 2.

1) зниження цін ресурсів, податків, збільшення кількості продавців на ринку та ін., що призводять до зростання пропонування; зміни у пропонуванні,



що виникають під впливом нецінових чинників;

- 2) дія нецінових чинників, що викликає зменшення пропонування;
- 3) підвищення ціни товару, зміни обсягу пропонування;
- 4) зниження ціни товару.

Вправа 3.

1) лінійна функція попиту, характеризує обернену залежність між ціною і обсягом попиту;

2) верхній відрізок відповідає еластичному попиту, нижній – нееластичному з відповідними показниками еластичності (рис. 4.7);

3) ціни доцільно знижувати в інтервалі від $P = 6$ до $P = 3,5$, коли попит еластичний (виторг буде зростати) і недоцільно знижувати нижче $P = 3,5$, коли попит нееластичний (виторг буде зменшуватись);

4) виторг продавця буде максимальним за ціни $P = 3,5$, яка відповідає точці одиничної еластичності на кривій попиту;

5) див. рис. 4.9.

ТЕМА 5. ТЕОРІЇ ФОРМУВАННЯ РИНКОВОГО ПОПИТУ. МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ СПОЖИВАЧА

Ключові поняття: *корисність, сукупна корисність, гранична корисність, закон спадної граничної корисності, крива ізокорисності, гранична норма заміни благ, модель бажаного, крива байдужості; бюджетне обмеження, бюджетна лінія, модель можливого, рівновага споживача, еквімаржинальний принцип; крива „ціна – споживання“, ефект заміни, ефект доходу, індивідуальний попит, крива „дохід – споживання“, криві Енгеля, ринковий попит, споживчий надлишок.*

В основі формування ринкового попиту лежать рішення споживачів. Модель поведінки споживача будується за загальними правилами мікроекономічного моделювання і включає три основних елементи: мету, обмеження, вибір.

Мета споживача полягає в отриманні якомога більшого задоволення від споживання певного набору благ, тобто у **максимізації корисності**.

Обмеження – це всі обставини, які не дозволяють споживачу отримати все, що забажається, найважливішими з них є ціни товарів і послуг та дохід споживача.

Вибір полягає у прийнятті рішення щодо обсягу і структури оптимального споживчого набору за даних обмежень, який дозволив би максимізувати задоволення потреб.

5.1. Мета споживача в кардиналістській та ординалістській теоріях

Метою споживання товарів та послуг є задоволення потреб людини. *Потреба* – це стан незадоволення, з якого людина прагне вийти, збільшуючи споживання благ. Коли людина придбає потрібне благо і починає його споживати, у неї покращується настрій, вона відчуває задоволення. Для характеристики задоволення як психологічно-суб'єктивного почуття в економічній науці застосовують категорію „*корисність*”. На основі спостережень економісти прийшли до висновку, що людина прагне отримати від споживання максимальне задоволення, величину якого можна виміряти. *Максимізація корисності* була визнана основним мотивом економічної поведінки, *метою споживача*. Однак ряд вчених критикували можливість кількісного виміру корисності, вони зауважили, що можна описати поведінку споживача лише на основі порядкового ранжирування корисності. Так виникли у мікроекономіці два підходи до пояснення поведінки споживача, на основі якої формується споживчий попит: *кардиналістський* або кількісний та *ординалістський* або порядковий.

Кардиналістська модель поведінки споживача виходить з того, що корисність може вимірюватись кількісно за допомогою умовної одиниці – „ютіля” (від англ. *utility* – корисність). Маючи на меті максимізацію корисності, споживач оцінює споживчу властивість кожного товару в ютилях і вибирає товари з найбільшим числом ютилів. Величина корисності залежить як від властивостей блага, так і від його кількості, тобто визначається функціонально.

Загальна величина задоволення, яку отримує споживач від всіх спожитих благ, називається *сукупною корисністю (TU)*. Залежність сукупної корисності від кількості спожитих благ відображає функція: $TU = f(X, Y)$, де X, Y – кількості споживаних благ.

Для випадку споживання одного блага (X) функція сукупної корисності має вигляд: $TU = f(X)$.

Для оцінки зміни сукупної корисності при нарощування споживання блага X застосовують поняття „*гранична корисність*”.

Гранична корисність (MU) – це додаткова корисність, отримана від споживання додаткової одиниці блага, або приріст сукупної корисності при зміні кількості блага на одиницю: $MU_x = \Delta TU / \Delta X$.

Спостереження за поведінкою споживача виявили, що кожна наступна одиниця блага приносить споживачу менше задоволення, ніж попередня. Це дозволило німецькому економісту Г.Госсену сформулювати **закон спадної граничної корисності (перший закон Госсена)**: величина задоволення від споживання кожної додаткової одиниці благ даного виду зменшується до досягнення нульового значення у точці повного насичення потреби.

Цей закон ілюструють дані таблиці 5.1, на основі яких побудовані криві сукупної та граничної корисності (рис 5.1) для споживача, що нарощує споживання блага X від 0 до 8 одиниць. Зауважте, що значення граничної корисності у таблиці пишемо між рядками, щоб показати, що це природні величини.

Крива сукупної корисності (рис. 5.1.а) представляє зростаючу опуклу вгору функцію, що є наслідком дії **закону зростаючої сукупної корисності**: з нарощуванням споживання будь-якого блага загальна сума корисності зростає, але прирости корисності зменшуються. Графік граничної корисності (рис. 5.1.б) представлений гістограмою та спадною кривою.

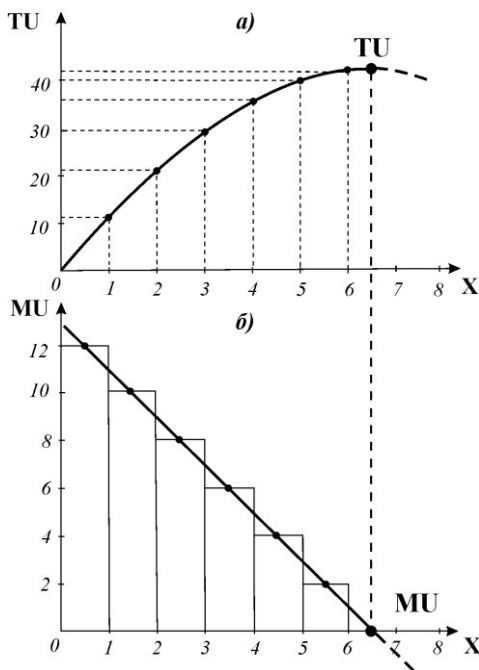


Рис. 5.1. Функції сукупної та граничної корисності

Таблиця 5.1

Одиниці блага X за порядком	Сукупна корисність TU_X , ютилів	Гранична корисність MU_X , ютилів
1	2	3
0	0	12
1	12	10
2	22	8
3	30	6
4	36	4
5	40	2
6	42	0
7	42	-2
8	40	-

Набір товарів, який купує споживач, називається **ринковим споживчим кошиком**. Сукупна корисність ринкового кошика утворюється додаванням значень граничної корисності кожної одиниці товарів. Функція сукупної корисності визначається присвоєнням числового показника кожному споживчому кошику. Таким чином можна забезпечити **кількісне ранжирування** споживчих кошиків: раціональний споживач вибере кошик з найбільшою сумою корисності (ютилів).

Припустимо, що специфічний споживчий кошик містить набір з двох товарів X і Y і має рівень корисності, заданий рівнянням $TU = (X, Y) = X \cdot Y$. Якщо корисність – це суб'єктивна оцінка споживачем власного задоволення від споживання набору товарів, то логічно припустити, що він, додавши всі граничні корисності товарів кошика, оцінив його початкову сукупну корисність загальною сумою, наприклад, у 25 ютилів. Згідно з рівнянням ми можемо визначити структуру множини кошиків з різними комбінаціями товарів за даного рівня сукупної корисності: $TU = X \cdot Y$; $Y = TU / X$; $Y = 25 / X$ і представити їх у вигляді таблиці 5.2.

На підставі одержаних даних, відкладаючи на відповідних осях кількості товарів X і Y , ми можемо побудувати графік **ізокорисності** або **криву однакової корисності**, яка відображає всі комбінації товарів у ринкових кошиках однакового рівня корисності (рис. 5.2). Для нашого прикладу крива ізокорисності відповідає значенню $TU = 25$ ютилів.

Таблиця 5.2

Кошики Товари	А	Б	В	Г	Д	Е
X	2,5	3	4	5	7	10
Y	10	8,3	6,25	5	3,57	2,5

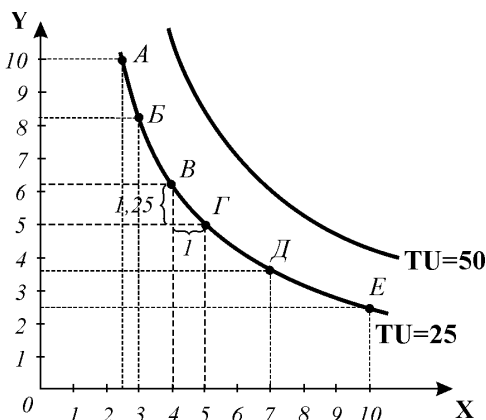


Рис. 5.2. Крива ізокорисності.
Гранична норма заміни благ

Крива ізокорисності є опуклою до початку координат функцією з від'ємним нахилом. Це означає, що збільшити кількість одного товару без зміни рівня корисності можна лише за рахунок зменшення кількості іншого блага.

Пропорції заміни одного товару іншим показує **гранична норма заміни благ**.

Гранична норма заміни – це кількість одного блага, від якої

споживач змушений відмовитись, щоб одержати додаткову одиницю іншого блага. Вона може бути визначена як кутовий коефіцієнт кривої ізокорисності в кожній точці:

$$MRS_{XY} = -\Delta Y / \Delta X = -MU_X / MU_Y. \quad (5.1)$$

Наприклад, якщо на відрізку $B\Gamma$ $\Delta Y / \Delta X = 1,25$, це означає, що споживач готовий пожертвувати 1,25 одиниці товару Y заради того, щоб одержати додаткову одиницю товару X .

Крива ізокорисності на рис. 5.2 побудована для споживчих кошиків з $TU = (X \times Y) = 25$. Так само можна побудувати множину кривих, які відобразять кошики з вищими рівнями однакової корисності, кожна з яких має свій числовий показник: $TU = 2X \times Y = 50$; $TU = 4X \times Y = 100$ і т.д. За висотою розташування кривих в системі координат можна порівняти корисності кошиків різного рівня без визначення в ютилях числового значення корисності. Цей підхід був покладений в основу ординалістської версії поведінки споживача.

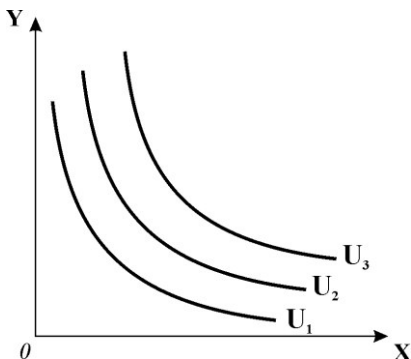
Ординалістська версія поведінки споживача відкидає необхідність кількісного вимірювання корисності і передбачає лише **порядкове ранжирування** споживачем множини споживчих наборів. **Ординальною корисністю** або порядковою вимірністю корисності називають впорядкованість наборів благ за ступенем їх привабливості для споживача.

В основі ординалістського підходу лежать наступні припущення:

- людина здатна з двох наборів благ вибрати для себе привабливіший;
- споживач встановлює певний порядок уподобань, – якщо набір благ А привабливіший для суб'єкта, ніж набір В, той в свою чергу переважає привабливістю набір С, то набір А буде привабливішим також і за набір С;
- споживач завжди віддає перевагу набору, в якому більша кількість товарів.

На ринку існує множина споживчих кошиків. Серед них споживач завжди може знайти однаково привабливі, тому що вони мають однаковий рівень корисності. Набір споживчих кошиків з однаковим рівнем корисності називається **набором байдужості** (індиферентності).

Будь-яка комбінація двох благ (X, Y) може бути показана точкою в прямокутній системі координат. З'єднавши точки з такими комбінаціями товарів, які забезпечують однаковий рівень задоволення потреб, ми одержимо криву байдужості.



Крива байдужості (U) – це лінія рівної корисності, всі точки якої показують множину наборів комбінацій двох благ (X, Y) , що забезпечують

Рис. 5.3. Карта байдужості

один і той же рівень корисності.

Для описання уподобань споживача щодо всіх можливих комбінацій двох товарів застосовується *карта байдужості* (рис. 5.3) – *сукупність кривих байдужості* (U_1, U_2, U_3, \dots), кожна з яких представляє інший рівень корисності. Кожен з кошків на вибраній кривій байдужості однаково бажаний для споживача, тому кожна крива байдужості й їх сукупність представляють так звану „модель бажаного”.

У *моделі бажаного* ми не приймаємо до уваги, що рівнокорисні кошики з різною комбінацією товарів будуть мати різну ціну, і не зважаємо на можливості споживача платити за них. Більше того, ми припускаємо (цілком справедливо), що споживач бажає придбати кошик, розташований на якомога вищій кривій байдужості, оскільки у ньому більша кількість обох товарів, отже, його корисність вища. Рухаючись вздовж обраної кривої байдужості, споживач залишається на одному і тому ж рівні корисності, але може змінювати набір товарів у кошику. Опуклість кривих байдужості до початку координат означає, що збільшення в кошику кількості одного товару супроводжується зменшенням кількості іншого, тобто споживач може лише замінювати один товар іншим.

Кількість одного блага, від якої змушений відмовитись споживач заради одержання додаткової одиниці іншого, є *граничною нормою заміни* (*MRS*), її визначає кутовий коефіцієнт кривої байдужості у кожній точці:

$$MRS_{XY} = -\Delta Y / \Delta X = -MU_X / MU_Y. \quad (5.2)$$

Форма кривих байдужості залежить від ступеня заміності благ у споживанні, визначається *уподобаннями споживача*. Оскільки більшість товарів є неповними замінниками, то їхні криві байдужості є монотонно спадними, опуклими до початку координат. Разом з тим, вони можуть мати й іншу форму (рис. 5.4).

Якщо товари є *абсолютними замінниками*, споживачу байдуже, який з них споживати (купити учнівський зошит червоного чи синього кольору), гранична норма заміни є сталою, а криві байдужості матимуть вигляд спадних прямих (U_1, U_2).

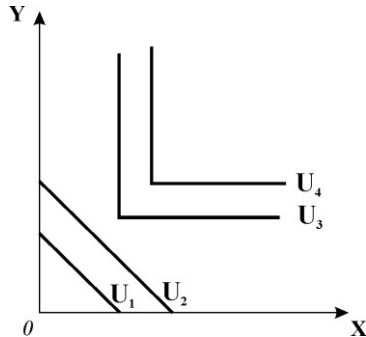


Рис. 5.4. Криві байдужості

Якщо товари є *абсолютними взаємодоповнювачами* (наприклад, взуття на праву та ліву ногу), то заміна неможлива, *MRS* дорівнює нулю або є нескінченною, а криві байдужості мають

вигляд прямого кута (U_3, U_4).

Узагальнимо *властивості* кривих байдужості:

- криві байдужості не можуть перетинатися, оскільки кожна крива відповідає конкретному рівню корисності;
- криві байдужості, розташовані далі від початку координат, відповідають наборам благ з вищим рівнем корисності;
- криві байдужості мають від'ємний нахил для абсолютної більшості благ;
- в міру просування донизу по кривій байдужості вона стає пологішою, випрямляється, а значення *MRS* зменшуються, що є іншим виразом дії закону спадної граничної корисності.

Звичайно, споживач бажав би обрати кошик, який належить найвищій кривій байдужості, з найбільшою кількістю товарів. Однак його бажання стикаються з обмеженнями.

5.2. Бюджетне обмеження споживача

Бюджетне обмеження споживача формують його *дохід* і *ціни* товарів та послуг. Мікроекономічна модель бюджетного обмеження визначає множину наборів товарів, *доступних* споживачу, тобто враховує його фінансові можливості, і має назву „*модель можливого*”.

Рівняння бюджетного обмеження визначає сукупні видатки споживача на придбання двох товарів (X, Y) в межах певного доходу (I):

$$I = P_X \cdot X + P_Y \cdot Y. \quad (5.3)$$

Наприклад, якщо тижневий дохід споживача складає 80 грн. і цілком витрачається на покупку двох товарів, ціни яких $P_X = 1$ грн., а $P_Y = 2$ грн., то він може вибрати будь-який кошик з такими варіантами наборів (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Варіанти	А	Б	В	Г	Д
Товар X	0	20	40	60	80
Товар Y	40	30	20	10	0

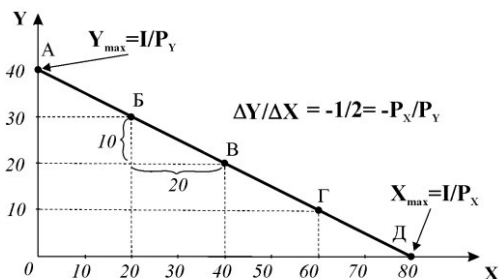


Рис. 5.5. Бюджетне обмеження споживача

Графічно ці варіанти відображає пряма з від'ємним нахилом, яка називається *бюджетною лінією* або *лінією бюджетного обмеження* (рис. 5.5).

Бюджетна лінія – це лінія рівних видатків. Вона є межею між можливим і неможливим.

Всі споживчі кошики, які

відповідають точкам на бюджетній лінії або під нею, доступні для споживача, всі точки над бюджетною лінією відповідають недоступним споживчим кошам. Точки на бюджетній лінії характеризують множину комбінацій двох товарів, видатки на які не перевищують в сумі доходу споживача.

Бюджетна лінія має *від'ємний нахил* і показує компроміс, на який повинен піти споживач у виборі між двома товарами: щоб одержати додаткову одиницю одного товару, він повинен відмовитись від певної кількості іншого. Пропорції можливої заміни (кут нахилу бюджетної лінії – $\Delta Y / \Delta X$) визначаються співвідношенням цін товарів (P_X / P_Y) або *відносною ціною* благ.

Властивості бюджетної лінії:

- бюджетна лінія показує множину *можливого вибору* споживчих кошків;
- *бюджетна лінія має від'ємний нахил* – це означає, що споживач готовий відмовитись від певної кількості одного товару заради додаткового споживання іншого; пропорції заміни показує співвідношення цін (відносна ціна);
- *зміна доходу споживача зміщує бюджетну лінію паралельно* вгору або вниз, відповідно збільшуючи або зменшуючи купівельну спроможність споживача;
- *зміна ціни одного з товарів змінює кут нахилу бюджетної лінії*, що також впливає на купівельну спроможність споживача.

Розглянувши дві складові моделі поведінки споживача – мету (*модель бажаного*) і обмеження (*модель можливого*), тепер проаналізуємо їх взаємодію цих, в результаті якої споживач приймає рішення про вибір конкретного кошика, який задовольнить його потреби *оптимально*. Оскільки існують два підходи до пояснення поведінки споживача, розглянемо вибір споживача послідовно з позицій кардиналістської та ординалістської теорій. Кардиналістський підхід вивчаємо за допомогою переважно табличного і аналітичного методів, а ординалістський – на основі графічних моделей оптимізації споживчого вибору.

5.3. Оптимізація споживчого вибору

Кардиналістський підхід до аналізу рівноваги споживача полягає у порівнянні співвідношень між граничними корисностями і цінами товарів. Споживач прагне досягти максимуму корисності за наявних бюджетних обмежень, а корисність кошика обчислюється як сума граничних корисностей кожної одиниці товарів, що входять до нього. Він віддасть перевагу тому товару, який додає на кожну грошову одиницю більше корисності. Порівнюючи граничні корисності кожної одиниці товару з розрахунку на грошову одиницю, споживач послідовно переключає свій вибір з одного товару на інший, доки в межах свого бюджету вже не зможе збільшити сумарної корисності.

Припустимо, що споживач вибирає кошик з товарами X і Y (табл. 5.4). Ціна одиниці товару X : $P_X = 2$ грн., а товару Y : $P_Y = 4$ грн. Тижневий дохід споживача дорівнює 20 грн. Граничні корисності кожної одиниці товарів подані у колонках 2 і 4. Граничну корисність на 1 грн. обчислюємо за формулою: MU/P (колонки 3 і 5). Як показують дані таблиці, найбільшу граничну корисність на 1 грн. приносить в кошик перша одиниця товару Y (6 ютилів), далі по 5 ют./грн. додають перша одиниця товару X і друга одиниця товару Y .

Потім споживач обирає третю одиницю Y – 4,5 ют./грн. І, нарешті, можна додати до кошика ще по одній одиниці товарів X і Y , які мають по 4 ют./грн.. Всього в кошику маємо набір: $2X + 4Y$. Перевіряємо, чи вистачає доходу на такий набір: $2X \times 2\text{грн.} + 4Y \times 4\text{грн.} = 20\text{грн.}$ Споживач витратив весь свій дохід.

Одиниці товарів за порядком	Граничні корисності благ (MU)			
	MU_X , ютилів	MU_X на 1 грн. (ют./грн)	MU_Y , ютилів	MU_Y на 1 грн. (ют./грн.)
1	2	3	4	5
1	10	5	24	6
2	8	4	20	5
3	7	3,5	18	4,5
4	6	3	16	4
5	5	2,5	12	3
6	4	2	6	1,5

Обчислимо величину сукупної корисності кошика:

$$(TU) = (10+8)_X + (24+20+18+16)_Y = 96 \text{ ютилів.}$$

Жодна інша комбінація товарів не дасть більшої сукупної корисності в межах доходу в 20 грн. Останні грошові одиниці, витрачені на товари споживачем, додали до кошика однакову граничну корисність з розрахунку на 1 гривню, тобто $8/2 = 16/4 = 4$.

Правило максимізації корисності: корисність максимізується вибором такого кошика в границях бюджетного обмеження, для якого відношення граничних корисностей останніх одиниць кожного виду благ до їхніх цін однакове для всіх благ:

$$MU_X / P_X = MU_Y / P_Y = \dots = MU_n / P_n, \quad (5.4)$$

де MU_X, MU_Y, \dots, MU_n – граничні корисності останніх спожитих одиниць відповідних благ, P_X, P_Y, \dots, P_n – ринкові ціни відповідних благ.

Це співвідношення має назву *принципу рівної корисності* або *еквівар-жинального принципу*.

Загальне правило оптимізації вибору споживача можна сформулювати так: вибір є оптимальним, якщо в рамках бюджетного обмеження відношення граничних корисностей будь-якого виду благ дорівнює відношенню їхніх цін:

$$MU_X / MU_Y = P_X / P_Y. \quad (5.5)$$

Прийнявши оптимальне рішення, споживач знаходиться у стані рівноваги. *Рівновагу споживача* описує *другий закон Госсена*: для максимального задоволення потреб в умовах обмеженості благ необхідно припинити споживання всіх благ у точках, де інтенсивність задоволення від споживання кожного блага стає однаковою.

Якщо умова рівноваги не виконується, наприклад, $MU_X / P_X > MU_Y / P_Y$, споживач має стимул до зміни структури споживання. Він почне перерозподіляти бюджет на користь товару X , при збільшенні споживання якого гранична корисність X буде спадати, а гранична корисність товару Y , кількість якого зменшиться, буде зростати до відновлення рівноваги. При цьому сукупна корисність нового набору товарів в межах того ж самого бюджету зросте. Отже, рівновага у споживанні максимізує добробут споживача.

За ординалістською теорією оптимізація споживчого вибору полягає у *суміщенні моделі бажаного та моделі можливого* і пошуку оптимального кошика, який повинен належати бюджетній лінії, але в той же час найповніше задовольняти уподобанням споживача, тобто досягати найвищої з досяжних кривих байдужості.

Таке поєднання одержимо, сумістивши карту байдужості з графіком бюджетної лінії, як це зображено на рис. 5.6. Найвищою з доступних споживачеві кривих байдужості є U_2 , яка лише дотична до бюджетної лінії. Оптимум знаходиться в точці E .

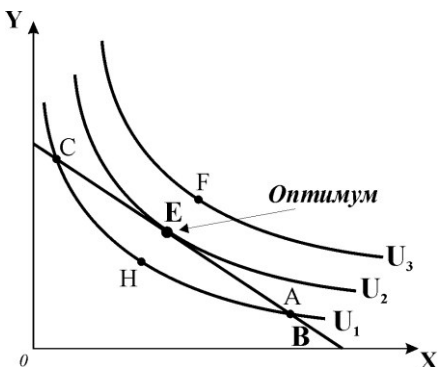


Рис. 5.6. Оптимізація споживчого вибору.
Ординалістська модель рівноваги споживача

Напевне, споживач хотів би досягти точки F , але цей рівень корисності виходить за межі бюджетної лінії. Також споживач має можливість вибрати набори A і C , які мають спільні точки з бюджетною лінією, але вони знаходяться на нижчій кривій байдужості U_1 . Крім того, ці точки нерациональні. В межах тієї ж суми видатків споживач може обрати єдиний кошик E ви-

щого рівня корисності.

Найпривабливіший для споживача кошик називається *оптимальним вибором* або *рівновагою споживача*. Досягнувши рівноваги, споживач не має стимулів до зміни свого стану, – за інших рівних умов у не існує жодної можливості покращити його добробут. Будь-який інший набір товарів або недосяжний, або лежить на поверхні байдужості нижчого рівня. Саме тому точка E на рис. 5.5 є точкою рівноваги споживача.

Можна обґрунтувати рівновагу споживача алгебраїчно. Лише в точці E , де бюджетна лінія і крива байдужості дотичні, їх нахил однаковий. Нахил кривої байдужості ($\Delta Y / \Delta X$) відображає гранична норма заміни $MRS_{XY} = MU_X / MU_Y$, а нахил бюджетної лінії – співвідношення цін (P_X / P_Y). Тобто в точці рівноваги: $MU_X / MU_Y = P_X / P_Y$ або $MU_X / P_X = MU_Y / P_Y$. Ця рівність є *рівнянням рівноваги* споживача, аналогічним одержаному за кардиналістською версією еквімаржинальному принципу.

У цій моделі знайшло відображення фундаментальне припущення прихильників теорії граничної корисності про те, що пропорції обміну товарів і ринкове ціноутворення ґрунтуються на корисності.

Умова оптимізації споживчого вибору має й значно ширший вимір, вона відображає умову оптимізації в ринковій економіці в цілому: оптимальний стан досягається, коли гранична норма заміни благ (MRS) для всіх споживачів стає рівною співвідношенню цін товарів (P_X / P_Y).

На рішення споживача щодо вибору оптимального споживчого кошика впливають зміни у доході та цінах товарів.

5.4. Оптимізація споживчого вибору за умови зміни ціни та доходу. Крива індивідуального попиту та зміни у попиті

Спочатку розглянемо вплив на рівновагу споживача *зміни ціни* одного з благ за ординалістською теорією. Між споживчим вибором і ціною існує складний, прямий і обернений зв'язок. Згідно з теорією граничної корисності сама ціна визначається суб'єктивною оцінкою корисності товару споживачем, а з іншого боку – оптимізація вибору споживчого кошика залежить від рівня ринкових цін.

Припустимо, що за інших рівних умов ціна товару X поступово знижується від P_1 до P_2, P_3 . Бюджетна лінія обертається назовні праворуч вздовж абсциси, при цьому її кутовий коефіцієнт зменшується, що означає зміну відносної ціни товару X , – він стає дешевшим порівняно з товаром Y . Цю ситуацію ілюструє рис. 5.7.а). Відрізки OB_1, OB_2, OB_3 показують максимальні кількості товару X , які споживач міг би придбати за різних цін, якби витрачав весь свій дохід лише на нього. Точки E_1^*, E_2^*, E_3^* визначають рівноважні комбінації товарів X та Y за різних рівнів ціни блага X . З'єднавши точки рівноваги плавною лінією, одержимо криву „ціна – споживання“.

Крива „ціна – споживання“ показує функціональну залежність між обсягом споживання блага та його ціною; вона сполучає всі точки рівноваги споживача, пов'язані зі зміною ціни одного з благ. На її основі будується **крива індивідуального попиту**.

Криву індивідуального попиту на товар X отримаємо, якщо перенесемо рівноважні обсяги споживання товару X у систему координат „ціна – кількість товару X ” (рис. 5.7.б) Крива попиту показує обсяг споживання товару X як функцію ціни.

Властивості кривої попиту:

- крива попиту відображає зміну рівня корисності для споживача: чим нижчою є ціна, тим вищий рівень добробуту вона забезпечує споживачеві;
- кожна точка кривої попиту є точкою оптимуму споживача за певного рівня корисності;
- в міру зниження ціни товару гранична норма заміни благ зменшується, тобто справджується закон спадної граничної корисності.

Зміна ціни чинить двійтий вплив на споживчий кошик. З одного боку, благо стає дешевшим або дорожчим відносно інших товарів, що стимулює зміну структури споживання: дорожчі блага замінюються дешевшими. Це – **ефект заміни**, суть якого полягає у зміні обсягу споживання внаслідок зміни відносних цін товарів за незмін-

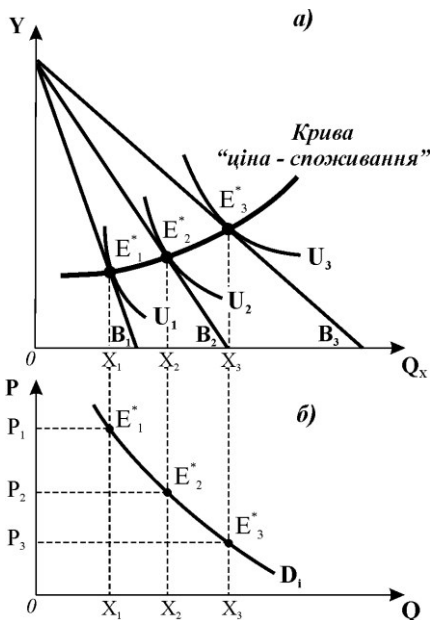


Рис. 5.7. Модель поведінки споживача за зміни ціни одного з благ

ного реального доходу споживача.

З іншого боку, одночасно відбувається зміна реального доходу споживача за незмінного номінального: якщо ціна одного з товарів знижується, то вивільняється частина доходу, котра може бути використана для купівлі додаткових одиниць даного блага або додаткових одиниць інших благ. Це – прояв **ефекту доходу**, суть якого полягає у зміні обсягу споживання внаслідок зміни реального доходу за незмінності відносних цін товарів. Спільна дія цих ефектів визначає величину і спрямованість загального (сумарного) ефекту.

Зі зниженням ціни блага ефект заміни обов'язково зумовлює збільшення його споживання, тобто має додатне значення. На відміну від ефекту заміни, ефект доходу діє в різних напрямках, – в залежності від того, до якого типу належить товар. Для **нормальних благ** ефект доходу діє в тому ж напрямку, що і ефект заміни, тобто є величиною додатною, і підсилює його. Для **нижчих благ** ефект доходу діє в протилежному напрямку і має від'ємне значення. Але, як правило, ефект заміни для нижчих товарів значно більший, ніж ефект доходу, тому зі зниженням ціни нижчого блага попит на нього зростає.

Тепер розглянемо вплив на рівновагу споживача **зміни доходу**. Припустимо, що дохід зростає за інших рівних умов. Оскільки ціни товарів X, Y залишаються незмінними, нахил лінії бюджетного обмеження не змінюється. Поступове зростання доходу споживача (I) призведе до зміщення бюджетної

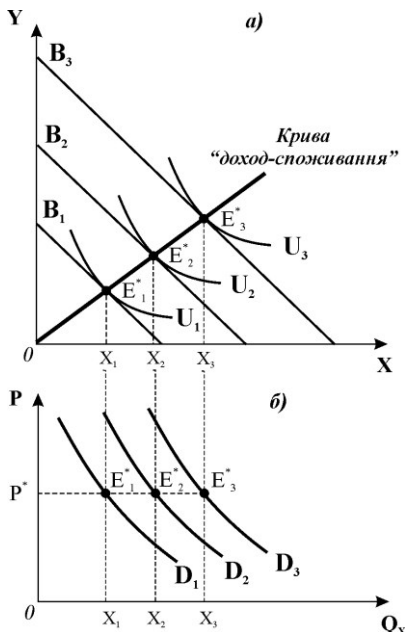


Рис. 5.8. Модель поведінки споживача за зміни доходу

лінії праворуч вгору паралельно початковій B_1 в положення B_2, B_3 (рис. 5.8.а). Сумістивши графіки бюджетного обмеження з картою байдужості, можемо знайти точки оптимуму споживача за кожного з рівнів доходу.

Початкова рівновага відповідає точки E^*_1 . Зростання фінансових можливостей споживача дозволяє йому переміститись на вищі криві байдужості. Нові точки оптимумів (E^*_2, E^*_3) відповідають споживчим кошикам з більшими видатками на обидва блага. З'єднавши точки оптимумів плавною лінією, отримаємо криву „доход – споживання”.

Крива „доход – споживання” сполучає всі точки рівноваги споживача, пов'язані з різними рівнями доходу.

Траєкторія кривої „доход – споживання”

вання” залежить від типу благ. Рис. 5.8.а) відображає найпоширенішу ситуацію реального життя, коли зі зростанням доходу відбувається збільшення споживання обох товарів. Це означає, що обидва товари належать до нормальних благ. Крива „доход – споживання” для *нормальних благ* є *монотонно зростаючою*. Для *нижчих благ* вона набуває *від’ємного нахилу*.

Модель „доход – споживання” дозволяє охарактеризувати зміну індивідуального попиту на певне благо. Перенесемо рівноважні обсяги споживання товару X (рис. 5.8.а) в систему координат „ціна – обсяг попиту” (рис. 5.8.б). За умови незмінної ціни кожен обсяг товару X має на кривій попиту лише одну точку. Обсяг X_1 відповідає кривій попиту D_1 , а обсяг X_2 , що відповідає вищому рівню доходу (B_2), вже розташований на іншій кривій попиту D_2 , і далі відповідно попит споживача за будь-якого вищого рівня доходу буде зростати за всіх значень ціни. На графіку попиту це виглядає як зміщення кривої попиту праворуч. Отже, *зміна доходу* споживача спричиняє *зміни у попиті* на товар і *зміщує криву попиту*.

Модель „доход – споживання” може бути використана для побудови кривих Енгеля. *Криві Енгеля* характеризують залежність обсягу споживання товару від доходу споживача.

На рис. 5.9 представлені криві Енгеля для *нормальних* (а) та *нижчих* (б) благ. Криві Енгеля і криві „доход – споживання” мають однаковий характер залежності від доходу: для нормальних благ є висхідними і мають додатний нахил, для нижчих – відхиляються ліворуч і набувають від’ємного нахилу.

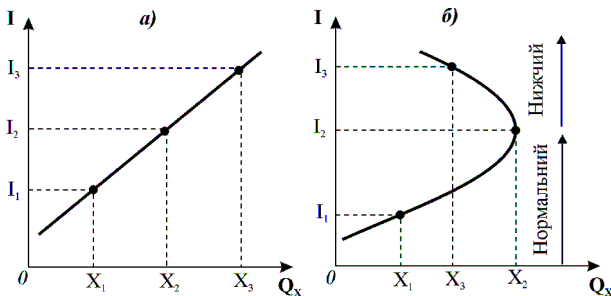


Рис. 5.9. Криві Енгеля

Криві Енгеля мають практичне значення. Наприклад, вони можуть надати інформацію стосовно груп населення з відповідними доходами, для яких реклама певних товарів буде найбільш ефективною, або ж дозволити спрогнозувати, як зміниться попит населення на певні групи товарів зі зміною доходів.

5.5. Ринковий попит. Поняття споживчого надлишку

Знаючи криві індивідуального попиту на товар, можна побудувати криву ринкового попиту. **Ринковий попит** обчислюється додаванням показників індивідуального попиту всіх покупців за кожного значення ціни. Графічно

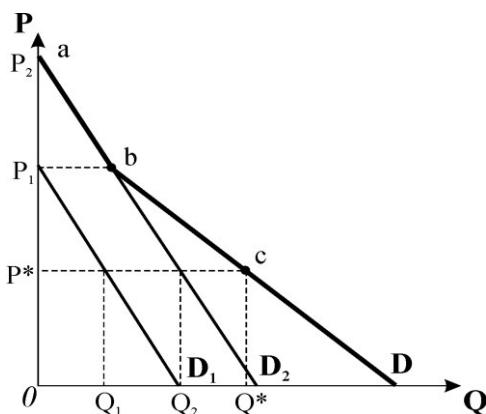


Рис. 5.10. Побудова кривої ринкового попиту

крива ринкового попиту визначається як сума горизонтальних відрізків обсягів індивідуального попиту всіх покупців даного товару за всіх можливих значень ціни (рис. 5.10).

Нехай на ринку деякого товару є лише два споживача, попит яких представляють криві D_1 і D_2 . Висота кривих індивідуального попиту показує готовність споживачів купувати за даною ціною певну кількість блага. Перший споживач починає купувати за ціною, нижчою за P_1 , а

другий купує за значно вищою ціною, нижче рівня P_2 . В проміжку від P_2 до P_1 крива ринкового попиту співпадає з індивідуальною кривою попиту другого споживача. За ціною P^* ринковий попит складається з відрізків $0Q_1 + 0Q_2 = 0Q^*$. Ламана крива $abcd$ і є кривою ринкового попиту.

Якщо скласти попит значного числа покупців, то крива ринкового попиту буде плавною лінією з від'ємним нахилом. Вона має ті ж самі властивості, що й крива індивідуального попиту і може зміщуватись під впливом нецінових чинників. Дослідження кривих ринкового попиту мають практичне значення, оскільки надають важливу інформацію про рівні попиту в різних регіонах, у різних демографічних групах споживачів та ін.

На основі аналізу кривих індивідуального і ринкового попиту розроблена **концепція споживчого надлишку**, застосовувана для доказу переваг конкурентної ринкової системи, яка максимізує добробут споживачів і виробників.

Кожен споживач визначає для себе граничну максимальну суму грошей, яку він міг би заплатити за товар згідно зі своєю оцінкою його граничної корисності. Ця **готовність платити** є показником сприйняття цінності товару споживачем. У таблиці 5.5 представлені дані про готовність платити чотирьох покупців.

Таблиця 5.5

Ціна, грн.	Кількість покупців	Обсяг попиту, од.
Більше 100	0	0
Від 80 до 100	1	1
Від 70 до 80	2	2
Від 50 до 70	3	3
Нижче 50	4	4

Побудована за готовністю платити крива попиту має вигляд ламаної лінії (рис. 5.11). Якщо товар буде продаватись за ціною 70 грн., то на ринку залишаться 3 покупці, які куплять по одній одиниці товару. Перший покупець, який міг би заплатити максимум 100 грн., вважає, що зекономив 30 грн., другий, готовий платити максимум 80 грн., зекономив 10 грн., а третій заплатить суму, яку готовий був платити. Четвертий покупець взагалі залишить ринок.

Отже, крива ринкового попиту визначає ціну, яка відображає готовність платити *граничного споживача*, того, хто готовий першим залишити ринок за найменшого підвищення ціни. Це третій споживач: як тільки ціна перевищить 70 грн., він виходить з ринку. Уявна економія, яку одержали два перших покупця, складає загальну суму споживчого надлишку – 40 грн.

Споживчий надлишок – це різниця між максимальною сумою, яку споживач був готовий заплатити за кількість товару, на яку він пред'являє попит, і фактично заплаченою сумою.

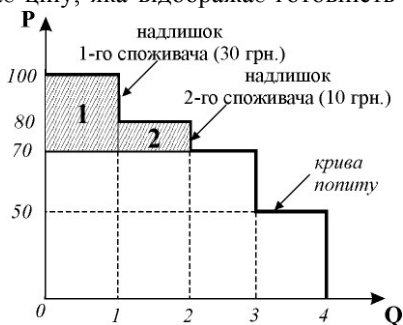


Рис. 5.11. Споживчий надлишок

Величина *сукупного надлишку споживачів* вимірюється площею фігури, обмеженої кривою ринкового попиту (D), лінією ринкової ціни та віссю ординат. На рис. 5.12 за початковою ціною P_1 споживчому надлишку відповідає площа трикутника A . Якщо ціна знизилася з P_1 до P_2 , споживчий надлишок буде визначати сукупність площ $A + B + C$. Зниження ціни покращить рівень добробуту не тільки початкових споживачів даного товару (B), але й інших, які отримали можливість купувати цей товар (C).

Споживчий надлишок є показником *економічного добробуту* і повинен враховуватись політиками і урядом.

Концепція сукупного споживчого надлишку має практичне значення. Вона може застосовуватись до обчислення виграшу та втрат при коливаннях ринкової ціни. Наприклад, запровадження акцизного податку або мита чи квоти на імпорту підвищить ціну товару і скоротить обсяг попиту. У даному випадку виробники і держава одержать додатковий дохід, ве-

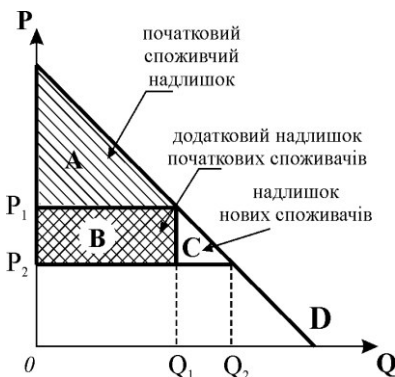


Рис. 5.12. Вплив зміни ціни на споживчий надлишок

личина якого покаже виграш виробників та держави і втрати споживачів. Надлишок споживача зменшиться, частина його буде розподілена між виробниками та державою.

Співставивши виграш виробників та втрати споживачів від зміни ринкової ціни, ми можемо визначити, чим обернуться для суспільства податки чи мита, – чистою суспільною вигодою чи втратами. Порівнюючи величини вигод і втрат, можна також оцінити доцільність здійснення проектів охорони довкілля – зменшення викидів у повітря, вилування стічних вод у річки та ін. Концепція споживчого надлишку застосовується також як доказ неефективності недосконалої конкуренції, яка знижує рівень суспільного добробуту.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

1. Корисність блага:

- а) є суб'єктивно-психологічною оцінкою задоволення від споживання благ;
- б) є різною для різних споживачів;
- в) є різною для одного й того ж споживача залежно від інтенсивності потреби, запасу благ, періоду часу;
- г) всі відповіді правильні.

2. Форма і нахил кривої байдужості для споживача визначаються:

- а) доходом і уподобаннями споживачів;
- б) тільки цінами товарів;
- в) тільки уподобаннями споживача;
- г) уподобаннями споживача, цінами товарів та доходом споживача.

3. Бюджетна лінія – це:

- а) лінія рівної корисності;
- б) лінія рівних витраток споживача;
- в) лінія наборів двох благ, доступних споживачу за певної величини доходу;
- г) правильні відповіді б) і в).

4. Рівновага споживача на карті байдужості – це:

- а) будь-яка точка на найвищій з кривих байдужості;

- б) точка дотику бюджетної лінії до кривої байдужості;
 в) будь-яка точка на бюджетній лінії;
 г) точка перетину бюджетної лінії та кривої байдужості.

5. Крива „дохід – споживання” сполучає всі точки рівноваги споживача:

- а) пов’язані зі зміною ціни одного з товарів, на її основі будується крива індивідуального попиту;
 б) пов’язані зі зміною доходу, на її основі будуються криві Енгеля;
 в) пов’язані зі зміною цін обох товарів, на її основі будується крива індивідуального попиту;
 г) пов’язані зі зміною доходу, на її основі будується крива ринкового попиту.

ЗАДАЧІ

Задача 1.

На основі наведених даних:

Кількість тістечок, шт.	0	1	2	3	4	5	6	7
Сукупна корисність, ютилів	0	5	9	12	14	15	15	14

- 1) визначте граничну корисність третього тістечка;
- 2) побудуйте графіки сукупної та граничної корисності;
- 3) за якого значення граничної корисності споживач отримує максимум сукупної корисності?

Задача 2.

Олена споживає груші та яблука. Представлені в таблиці споживчі кошики є байдужими для неї, вони всі мають однакову корисність.

Споживчий кошик	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>	<i>D</i>
Кількість груш, кг	5	3	2	1
Кількість яблук, кг	1	2	3	5

1. Побудуйте криву байдужості, відклавши кількість груш на вертикальній осі, а кількість яблук – на горизонтальній.
2. Визначте граничну норму заміни груш яблуками та її динаміку, якщо Олена послідовно змінює уподобання щодо споживчих кошиків від *A* до *D*.

Задача 3.

Бюджетна лінія споживача задається рівнянням: $X+2Y=60$.

1. Побудуйте графік бюджетної лінії.
2. Визначте альтернативні витрати придбання додаткової одиниці товару *X*.
3. Якою є абсолютна величина кута нахилу бюджетної лінії?
4. Як зміниться положення бюджетної лінії, якщо: а) за інших рівних умов

дохід споживача зросте до 80 грн.? б) ціна товару X зросте вдвічі, а ціна товару Y і дохід споживача залишаться на рівні початкових?

Задача 4.

Уявіть, що ви робите вибір між покупкою морозива та шоколадок, гранична корисність яких представлена даними таблиці:

Одиниці благ за порядком	1	2	3	4	5	6
Гранична корисність морозива, ютилів	10	8	6	4	3	2
Гранична корисність шоколадок, ютилів	8	7	6	5	4	3

Визначте, який набір благ дозволить максимізувати корисність, якщо ваш тижневий дохід становить 9 грн., ціна одного морозива – 2 грн., однієї шоколадки – 1 грн. Визначте величину сукупної корисності оптимального набору. Перевірте правильність вашого вибору за правилом максимізації корисності.

Задача 5.

Студент колекціонує компакт-диски. Якщо ціна компакт-диска буде вищою за 7 грн., він не купить жодного. Якщо ціна знизиться до 5 грн., він купуватиме 1 компакт-диск на місяць, якщо ціна становитиме 3 грн., – він купуватиме 2 компакт-диски, а якщо ціна впаде до 1 грн. – купуватиме 3 компакт-диски на місяць.

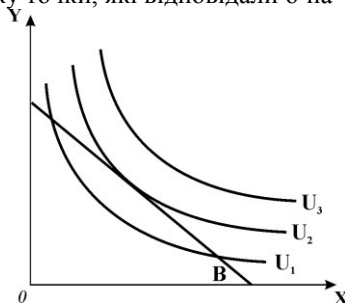
1. Накресліть криву попиту студента на компакт-диски.
2. Обчисліть, яким буде споживчий надлишок, якщо ціна компакт-диска становить 3 грн.
3. Визначте і покажіть графічно, на скільки зменшиться споживчий надлишок, якщо ціна компакт-диска зросте до 5 грн.

ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ

Вправа 1.

На графіку представлена модель вибору споживачем оптимального кошика з двома товарами X та Y . Позначте на графіку точки, які відповідали б наступним ситуаціям:

- 1) споживач максимізує корисність від споживання товарів X і Y ;
- 2) споживач купує тільки товар X ;
- 3) споживач купує тільки товар Y ;
- 4) споживач купує набір, на який не витрачає всього доходу;
- 5) споживач обирає набір, що має корисність U_2 , але виходить за межі його бюджету;



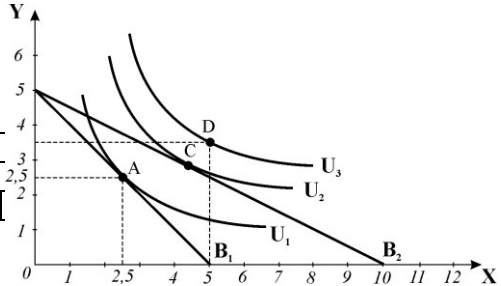
- 6) споживач обирає набір, що має корисність U_1 , його бюджет цілком витрачений, але вибір не є оптимальним;
- 7) споживач обирає набір вищого рівня корисності, що виходить за межі його бюджету.

Вправа 2.

Споживач вибрав оптимальний споживчий кошик А, в якому по 2,5 одиниці товарів X і Y.

Q	0	1	2	3	4	5
TU	0	5	9	12	14	15
MU	5	4	3	2	1	

Доход, витрачений на його придбання, становить 40 грн.



1. Визначте ціни товарів X і Y.
2. Поясніть, під впливом якого чинника споживач зміг переміститись у точку рівноваги С і збільшити споживання обох товарів?
3. Як повинен змінитись дохід споживача за інших рівних умов, щоб він зміг обрати кошик D замість кошика С? Проілюструйте цю зміну графічно.
4. Побудуйте криві „ціна – споживання“ та „дохід – споживання“.

Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – г, 2 – в, 3 – г, 4 – б, 5 – б.

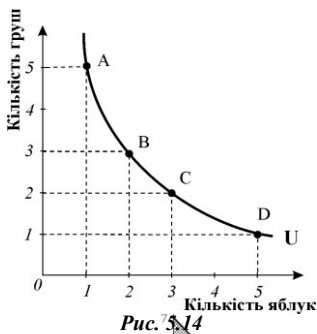
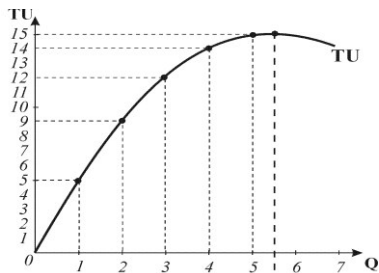
Задача 1.

- 1) MU третього тістечка становить 3 ютилі (див. табл.);
- 2) див. рис. 5.13;
- 3) значення TU є максимальним за $MU=0$.

Задача 2.

- 1) див. рис. 5.14.;
- 2) $MRS_{AB} = -\Delta\Gamma/\Delta Y = 2/1 = 2$; $MRS_{BC} = 1/1 = 1$; $MRS_{CD} = 1/2 = 0,5$. Спостерігається зниження граничної норми заміни зі зростанням споживання яблук, що є проявом закону спадної граничної корисності.

Задача 3.
1.
Див. рис. 5.15 (B₀).



2. $1X = 0,5Y$.
3.
 $P_X/P_Y = 0$,
5.

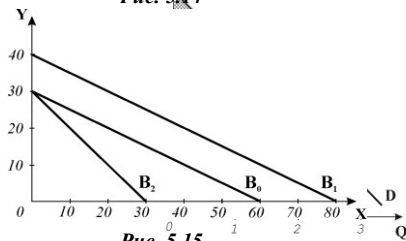
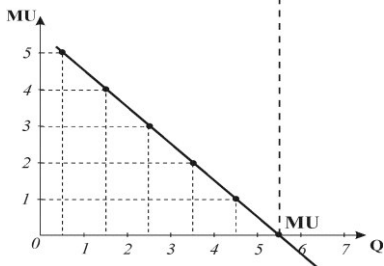


Рис. 5.13.

Рис. 5.15

Рис. 5.16

4. а) B₁, б) B₂.

Задача 4.

Одиниці благ за порядком	1	2	3	4	5	6
MU морозива, ютилів	10	8	6	4	3	2
MU морозива, ютилів/1 грн	5	4	3	2	1,5	1
MU шоколадок, ютилів	8	7	6	5	4	3

Оптимальний кошик: 5 шоколадок+2 морозива; TU=48 ют.; MU_м/P_м=MU_ш/P_ш=4;

Задача 5.

1. Див рис. 5.16.
2. За ціною 3 грн. споживчий надлишок становить: $CH_1 = (4 \times 2) / 2 = 4$ грн.
3. За ціною 5 грн. споживчий надлишок становить: $CH_2 = (2 \times 1) / 2 = 1$ грн., він зменшиться на 3 грн.: $CH_1 - CH_2 = 4 - 1 = 3$ грн.

Вправа 1.

- 1) Див. рис. 5.17: точка E – дотику кривої байдужості і бюджетної лінії;
- 2) точка H;
- 3) точка A;
- 4) точка D;
- 5) точка C;
- 6) набори M і N, які відповідають точкам перетину бюджетної лінії (B) з кривою байдужості U₁;

7) точка F.

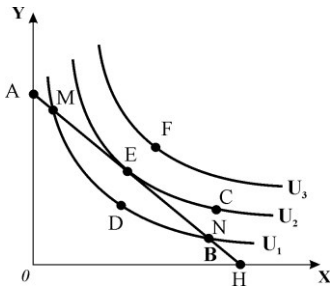


Рис. 5.17.

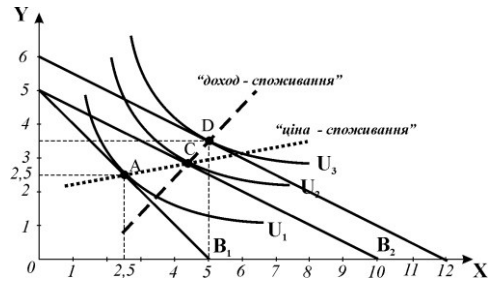


Рис. 5.18

Вправа 2.

1. Ціни товарів визначаються за екстремальними точками бюджетної лінії B_1 : $P_X = P_Y = 8$ грн.
2. Під впливом зниження ціни товару X вдвічі.
3. Доход споживача повинен зрости на 20% (до 48 грн.) – див. рис. 5.18.
4. Див. рис. 5.18.

ТЕМА 6. ТЕОРІЇ ФОРМУВАННЯ РИНКОВОГО ПРОПОНУВАННЯ

Ключові поняття: *виробництво, функція виробництва, технологічно та економічно ефективні способи виробництва, економічні витрати, нормальний прибуток, бухгалтерський прибуток, економічний прибуток, закон спадної віддачі, сукупні, середні та граничні витрати, оптимальний обсяг випуску, граничний прибуток, виробничий надлишок, ізокванта, ізокоста, мінімізація довгострокових сукупних витрат, рівновага фірми, масштаб виробництва, ефекти масштабу, траєкторія розвитку фірми, довгострокові середні витрати, мінімальний ефективний розмір фірми.*

Розглянувши поведінку споживачів і закономірності формування ринкового попиту на готову продукцію, ми переходимо до дослідження поведінки фірм–виробників і формування ринкового пропонування.

6.1. Підприємство. Поняття фірми

Ініціативну діяльність, пов'язану з виробництвом товарів і послуг, називають *підприємництвом*. Підприємство передбачає використання власних коштів і готовність ризикувати ними *з метою одержання прибутку*.

Первинною економічною ланкою, яка здійснює випуск завершеної продукції, вважається *підприємство*. **Фірма** – це організація, яка володіє майном і управляє господарською діяльністю підприємства або декількох підприємств. Майно підприємства є повною або неповною власністю фірми. Вона розпоряджається ним і використовує його для своєї господарської діяльності, яка охоплює управління процесом виробництва, реалізацію продукції, одержання і використання прибутків, відшкодування своїх витрат.

Існують фірми з вертикальною і горизонтальною структурами, а також фірми-конгломерати. **Фірма з вертикальною структурою** володіє і управляє кількома підприємствами, кожне з яких здійснює свою, специфічну, відмінну від інших, стадію виробництва. **Фірма з горизонтальною структурою** володіє і управляє кількома підприємствами, які знаходяться на одній стадії виробництва, виконують подібні функції на ринку товарів та послуг. **Фірма-конгломерат** виробляє широкий асортимент різноманітних товарів і послуг, охоплює підприємства, які оперують у багатьох галузях і діють на багатьох ринках. Таким чином, поняття підприємства і фірми можуть співпадати стосовно одного підприємства і не співпадати стосовно декількох підприємств.

Основними організаційно-правовими формами фірм є: *індивідуальна підприємницька фірма, партнерство та корпорація*.

Індивідуальна фірма має одного власника, який водночас є і менеджером.

Суверенітет у прийнятті рішень, простота в організації і ліквідації підприємства, податкові пільги, розвинене почуття господаря складають переваги одноосібного володіння. Але обмежені фінансові ресурси, недостатня ефективність управління, повна відповідальність аж до конфіскації майна власника ведуть до частих банкрутств, так що ця форма підприємництва найменш стійка, вона можлива у галузях, де існує виробництво з коротким циклом.

Партнерство – колективне підприємство, яке перебуває у спільній власності кількох осіб, що об'єднують свої фінансові ресурси, має більші можливості щодо одержання кредитів, кваліфікованого управління, але часті непорозуміння між партнерами, негнучкість і складність реорганізації, значна небезпека розпаду у випадку несподіваного виходу одного з партнерів та необмежена відповідальність роблять існування партнерств не дуже перспективним. Вони поширені у невиробничій сфері (юриспруденції, медицині та ін.).

Корпорація – форма організації підприємств, яка має особливі методи залучення капіталу та особливі форми управління. Це – акціонерне товариство. Свій капітал утворює шляхом випуску акцій і облігацій. Вищим органом управління є збори акціонерів. Значні фінансові ресурси, які утворюються за рахунок трьох джерел: нерозподіленого прибутку, кредитів банків та продажу акцій і облігацій, обмежена відповідальність, досконалий менеджмент, переваги великого підприємства (ефект масштабу) та необмежений термін діяльності роблять корпорацію найбільш поширеною і стійкою формою фірми в сучасному ринковому господарстві, незважаючи на те, що вона також має недоліки, такі як: бюрократизація управління, можливі суперечності інтересів і зловживання управлінського персоналу тощо.

У теоретичному аналізі не приймають до уваги різноманітність форм, розмірів і функцій фірм. Узагальненим поняттям **фірма** об'єднують всі підприємства і організації. Фірма представляє собою ринково-виробничу систему, оскільки одночасно виступає як **покупець** факторів виробництва **на ринку ресурсів** і їх **споживач в процесі виробництва** та як **виробник** і **продавець продукції на ринку товарів і послуг**.

Модель поведінки фірми будується за загальними правилами економічного моделювання. **Мета фірми** – одержання максимальної величини прибутку за даний період. **Обмеженнями виступають** продуктивність факторів виробництва, витрати виробництва, ціна продукції, а для монополії – і попит на неї. **Вибір рішення** щодо обсягу випуску продукції залежить від ринкової структури, в якій господарює фірма. Головна мета – максимізація вигоди у вигляді суми прибутку за певний період – визначає всі рішення фірми відносно того, **що, як і для кого** виробляти.

В загальному виразі сума прибутку за даний період визначається як різниця між виручкою від реалізації продукції (сукупним виторгом) і витратами її виробництва. Обчислення сукупного виторгу не викликає труднощів, – треба помножити ціну одиниці продукції на кількість проданої продукції.

Але визначення сукупних витрат пов'язане зі значними теоретичними і практичними проблемами. В залежності від того, що відносять до витрат виробництва теоретики і практики, величина їх буде значно відрізнятись, отже, різною буде і величина прибутку фірми.

6.2. Теорія виробництва. Поняття виробничої функції

Пошук шляхів максимізації прибутку перш за все означає для фірми оптимізацію процесу виробництва. **Виробництво** розглядається як процес перетворення вхідного потоку затрат ресурсів, або факторів виробництва, у вихідний потік випуску готової продукції. Фактори виробництва, до яких належать **праця, земля, капітал, організація** або **підприємливість, час та технологія** – розглядаються як блага, які повинна придбати фірма для забезпечення випуску інших благ – готової продукції. Основними факторами виробництва у мікроекономіці вважають працю і капітал.

В аналізі виробництва застосовують кілька припущень:

- **припущення абсолютної необхідності основних факторів:** якщо хоч один вид ресурсу відсутній, виробництво неможливе;
- **припущення монотонності:** додаткове використання будь якого фактора у виробництві сприяє збільшенню обсягів випуску продукції;
- **припущення взаємозамінності основних факторів виробництва:** деяку кількість одного фактора можна замінити певною кількістю іншого фактора. З цією властивістю пов'язана проблема вибору технології для кожної фірми.

Згідно з теорією факторів виробництва **Ж.Б.Сея**, у створенні продукту і його вартості рівноправно беруть участь всі фактори виробництва. Кожному фактору приписують свою **продуктивність**, тобто здатність створювати свою частку продукту. Після реалізації виробленої продукції власники кожного фактора, – відповідно до його продуктивності, – одержують свою частку доходу у вигляді заробітної плати, прибутку або ренти. Зауважимо, що в теорії Ж.Б.Сея відкидається політико-економічна сутність категорій „капітал” (засіб експлуатації найманої праці) і „праця” (особливий товар, здатний створювати вартість більшу, ніж його власна). Тут акцентується увага лише на суто виробничій функції цих ресурсів та їх властивості приносити дохід власникам. Тому в аналізі виробництва вживаються поняття „фізичний капітал” (машини, устаткування, будівлі, матеріальні запаси) і „людський капітал” (набуті знання і навички та природні здібності). Таким чином вирівнюється роль цих факторів у примноженні доходу суспільства, в той час як за класичною політекономією зростання вартості (і багатства) відбувається лише завдяки уречевленій в товарі живій праці робітника.

Наприкінці XIX ст. економісти розробили **теорію спадної граничної продуктивності факторів виробництва** (так званий закон спадної віддачі). **А.**

Маршалл обмежив дію цього закону фактором часу, виділивши три часових періоди виробництва: миттєвий, короткостроковий і довгостроковий. У *миттєвому* періоді ніяких змін у виробництві не відбувається. У *короткостроковому* періоді деякі ресурси є змінними, інші фіксовані, а в *довгостроковому* – всі ресурси змінні. Закон спадної віддачі діє лише у короткостроковому періоді.

Поняття „короткостроковий” і „довгостроковий” мають різний смисл для характеристики стану виробництва на фірмі і в галузі. **3 точки зору фірми короткостроковий період** – це період часу, в якому виробничі потужності фірми фіксовані, але обсяг виробництва можна розширити чи зменшити за рахунок застосування більшої або меншої кількості живої праці, сировини тощо, але продуктивність їх спадає. **3 точки зору галузі короткостроковий період** – це період, протягом якого число діючих фірм в галузі не змінюється.

Довгостроковий період з точки зору фірми – це тривалий період часу, достатній для зміни кількості всіх ресурсів, в тому числі виробничих потужностей і технології. За рахунок нової технології продуктивність зростає, тобто діє закон зростаючої продуктивності. **3 точки зору галузі** – це період, протягом якого діючі фірми можуть розформуватись і залишити галузь, водночас нові фірми можуть виникнути і увійти в галузь. Отже, у довгостроковому періоді число фірм в галузі є змінним.

Фірма може виробляти одну й ту саму кількість продукції за певний час різними способами, тобто застосовуючи різні технології: або найняти багато робітників і озброїти їх ручними знаряддями праці, або за допомогою комплексу дорогих роботів і невеликої кількості висококваліфікованих спеціалістів. **Фірма приймає рішення про вибір технології, порівнюючи продуктивність і витрати на ресурси за різних способів виробництва.** Вона оцінює способи виробництва з точки зору *технологічної та економічної ефективності*.

Спосіб виробництва вважається *технологічно ефективним*, якщо вироблений обсяг продукції є максимально можливим за використання точно визначеного обсягу ресурсів. Узагальнену інформацію про взаємозв'язок між витратами виробничих факторів і обсягами випуску продукції у фізичному виразі надає **функція виробництва**. Вона математично відображає технічний закон, суть якого в тому, що для кожного рівня технічних знань існує відповідне числове співвідношення виробничих витрат і обсягів продукції. За допомогою цієї функції можна визначити технологічно ефективний спосіб виробництва. На мікро- рівні існують тисячі функцій виробництва, тому що кожна фірма має свою виробничу функцію, яка відображає продуктивність ресурсів даної фірми за обраною технологією.

Виробнича функція задає максимальний обсяг випуску (Q), який може виробити фірма для кожної специфічної комбінації вхідних ресурсів. Загальний аналітичний вираз виробничої функції:

$$Q = f(F_1, F_2, \dots, F_n), \quad (6.1)$$

де F_1, F_2, \dots, F_n – різновиди факторів виробництва.

Для довгострокового періоду виробнича функція конкретизується у наступному вигляді: $Q = f(K, L)$, для короткострокового – $Q = f(L)$, де K – кількість капіталу, L – кількість праці (робітників),

Найбільш відомим варіантом виробничої функції є **виробнича функція Кобба-Дугласа**:

$$Q = A \cdot K^\alpha \cdot L^\beta, \quad (6.2)$$

де A – коефіцієнт пропорційності або масштабності, який показує, на скільки змінився б обсяг випуску, якби використовувалось по одиниці кожного фактора виробництва; α, β – коефіцієнти еластичності виробництва, які характеризують приріст обсягів виробництва при прирості відповідних факторів на 1%.

Економічно ефективним є спосіб виробництва, який мінімізує альтернативну вартість всіх видів витрат виробництва заданого обсягу продукції. Економічна ефективність залежить від ринкових цін різних видів ресурсів. **Існує багато технологічно ефективних способів виробництва і лише один з них виявляється економічно ефективним**, – той, який на даний момент забезпечує мінімальні грошові витрати фірми за даного рівня цін на використувані вхідні ресурси.

6.3. Теорії витрат і прибутків. Мета виробництва

У теорії і в господарській практиці проблема визначення і обчислення витрат є досить складною. Чимало вчених зосереджували свої пошуки на поясненні економічної природи витрат виробництва, і, відповідно до свого розуміння їх суті, визначали рівень витрат і пов'язаний з ним рівень прибутків.

Сучасні теоретики, розглядаючи витрати як віддзеркалення продуктивності ресурсів, в першу чергу зосереджують увагу на обмеженості ресурсів і можливостях їх альтернативного використання. Рідкісність ресурсів виробництва, їх дефіцитність означає неможливість виробництва одного товару, якщо ресурси розподілені на користь виробництва іншого. Тому всі витрати розглядаються як **альтернативні**. Альтернативні витрати в грошовій формі називаються **економічними витратами**.

Економічні витрати – це ті суми грошей, які фірма зобов'язана виплатити кожному постачальнику ресурсів, щоб забезпечити їм такий рівень доходів, який дозволив би утримати ресурси в межах даного виду діяльності, відволікти їх від використання в альтернативних виробництвах.

Економічні витрати включають в себе **зовнішні** та **внутрішні** витрати, або **явні** та **неявні**.

Зовнішні (явні, бухгалтерські) витрати – це грошові платежі фірми стороннім постачальникам ресурсів. До них відносять витрати на сировину,

матеріали, комплектуючі вироби, паливо, заробітну плату, орендну плату, амортизаційні відрахування на власне устаткування та ін.

Внутрішні (неявні) витрати – це витрати на *власні ресурси підприємця*. До неявних витрат відносять можливі доходи, які міг би отримати підприємець від використання цих ресурсів: проценти на грошові кошти, які він міг би покласти на банківський рахунок, зарплату, яку він міг би отримувати, працюючи в іншій фірмі, орендну плату, якби він здавав свої виробничі приміщення в оренду. Суспільство повинно компенсувати ці втрачені доходи. Вони дорівнюють грошовим платежам, які міг би одержати власник, якби використовував власний ресурс іншим, найкращим зі способів його застосування. Неявні витрати по суті являють собою **нормальний прибуток** – мінімальний доход, який дозволяє утримати ресурси власника в межах даного виду діяльності.

Бухгалтерський облік відносить до витрат виробництва лише зовнішні (явні) витрати і не визнає неявних витрат. Оскільки грошові потоки на покриття неявних витрат відсутні, бухгалтери зараховують весь надлишок сукупного виторгу над явними витратами до прибутку.

Бухгалтерський прибуток (BP) обчислюється як різниця між сукупним виторгом (TR) і явними витратами (BC): $BP = TR - BC$. (6.3)

Економічний прибуток (EP) обчислюється як різниця між сукупним виторгом та явними і неявними витратами (TC): $EP = TR - TC$. (6.4)

Оскільки неявні витрати являють собою нормальний прибуток, то:

$$EP = TR - (BC + NP).$$

Бухгалтерський, економічний та нормальний прибутки співвідносяться як:

$$BP = NP + EP.$$

Бухгалтерські витрати менші за **економічні** на величину неявних витрат. **Бухгалтерський прибуток** більший за **економічний прибуток** на величину неявних витрат, тобто нормального прибутку.

Економісти вважають прибутковою лише таку діяльність, за якої сукупний виторг перевищує всі альтернативні витрати, як явні, так і неявні. У моделях фірми метою її діяльності вважають **максимізацію економічного прибутку**, тобто надприбутку, який перевищує нормальний прибуток.

6.4. Обмеження виробника: продуктивність ресурсів і витрати виробництва у короткостроковому періоді

Основне обмеження в моделі поведінки фірми складають витрати виробництва. В свою чергу вони залежать від продуктивності ресурсів і технології, яку фірма обирає для виробництва даного товару, а також від цін ресурсів.

Продуктивність ресурсів та її динаміку характеризує **короткострокова виробнича функція**: $Q = f(L)$. Вона надає інформацію про внесок кожної

одиниці змінного фактора у зростання загального обсягу випуску, дозволяє визначити, якими затратами змінного фактора можна досягти максимального обсягу випуску за певний період часу з врахуванням дії закону спадної віддачі. Внесок змінного фактора у виробничий процес обчислюють у показниках сукупного, середнього та граничного продукту в фізичних одиницях.

Сукупний фізичний продукт або **сумарна продуктивність змінного фактора (TP)** – це загальна кількість продукції, виробленої всіма одиницями змінного фактора виробництва за деякий період.

Граничний фізичний продукт або **гранична продуктивність змінного фактора (MP)** – це приріст сукупного продукту, або додатковий продукт, одержаний від застосування додаткової одиниці змінного фактора:

$$MP = \Delta TP / \Delta L. \quad (6.5)$$

Середній фізичний продукт або **середня продуктивність змінного фактора (AP)** – це кількість продукції, виробленої на одиницю затрат змінного фактора: $AP = TP / L$.

Динаміку сукупної, середньої та граничної продуктивності при розширенні обсягів випуску за рахунок збільшення кількості найнятих робітників ілюструє рис. 6.1.

Конфігурація **кривої сукупного продукту (TP)** (рис. 6.1.a) показує нерівномірність приростів випуску продукції. Початкова опуклість функції донизу означає, що обсяг випуску продукції зростає швидше, ніж обсяги ресурсу, і є проявом **закону зростаючої граничної продуктивності**. Подальша опуклість кривої TP вгору означає, що зростання обсягу випуску уповільнюється з кожною додатково залученою у виробництво одиницею праці внаслідок дії **закону спадної віддачі**. Механізм дії цих законів на-

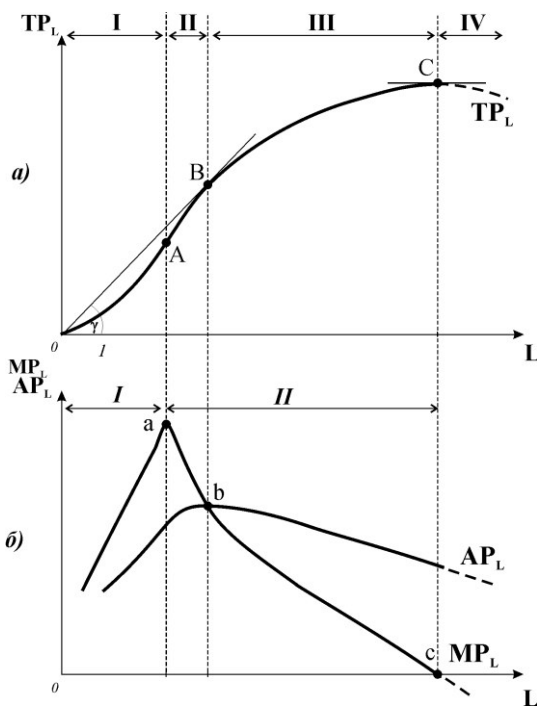


Рис. 6.1. Криві сукупної, середньої та граничної продуктивності змінного фактора

ступний:

▪ якщо, починаючи виробництво якогось продукту, фірма у короткостроковому періоді найме менше робітників, ніж має устаткування, то ефективність виробництва буде низькою. Робітники будуть змушені виконувати різні операції, а частина устаткування буде простоювати. Збільшення кількості робітників дозволить скористатися перевагами спеціалізації і повністю завантажити потужності. В цей час віддача від факторів виробництва, їх продуктивність з кожним наступним робітником зростає, тобто діє *закон зростаючої віддачі*;

▪ але розширення виробництва за незмінних потужностей не може тривати безмежно. У короткостроковому періоді, коли всі потужності будуть задіяні максимально, додатковий робітник мало що додасть до випуску, бо йому доведеться чекати, поки звільниться потрібне устаткування, стояти в черзі. З цього моменту продуктивність додаткового робітника спадає, починає діяти *закон спадної віддачі*. Сукупний обсяг виробництва зростатиме все повільніше, а з досягненням певного рівня випуску почне скорочуватись: зміна співвідношення „число робітників – кількість устаткування” призведе до того, що ще один додатковий робітник скоріше буде заважати працювати іншим, ніж випускати додаткову продукцію.

Закон спадної віддачі базується на припущенні *якісної однорідності всіх додаткових одиниць змінних ресурсів*. Додатковий продукт кожного наступного робітника спадає не тому, що фірма набирає менш кваліфікованих робітників, а тому що їх стає відносно більше, ніж діючого устаткування. Дія закону спадної віддачі насамперед відстежується за динамікою граничного продукту.

Динаміка граничного продукту (рис. 6.1.б) проходить *дві стадії*: за низьких обсягів використання змінного фактора гранична продуктивність додатна і зростає, а за високих – додатна, але зменшується. На обох стадіях сукупний продукт TP зростає, досягаючи максимуму, коли $MP = 0$, а крива MP перетинає горизонтальну вісь. За точкою максимуму сукупного продукту виробництво стає неефективним і не входить у виробничу функцію, технологічно ефективний спосіб виробництва виключає можливість від'ємної граничної продуктивності.

Коли граничний продукт перевищує середній, середній продукт зростає, якщо ж гранична продуктивність нижча за середню, то середня продуктивність спадає. У точці перетину кривих граничного і середнього продуктів ($MP = AP$) досягається найефективніше використання змінного ресурсу, оскільки рівність встановлюється за максимального значення середньої продуктивності.

Зростаюча і спадна продуктивність змінного фактора визначає обсяги короткострокових витрат виробництва.

Витрати виробництва складають **основне обмеження** в моделі поведінки фірми. Вони залежать від продуктивності ресурсів і технології, яку фірма обирає для виробництва даного товару, а також від цін ресурсів.

Оскільки у короткостроковому періоді деякі ресурси фіксовані, а обсяги інших можна змінювати для розширення випуску, виділяють два типи витрат – постійні і змінні, які аналізують за двома рівнями. Їх динаміка представлена на рис. 6.2. **Перший рівень** аналізу стосується **витрат на весь обсяг продукції**, **другий** – аналізу **витрат на одиницю продукції**.

Витрати на весь обсяг продукції (рис. 6.2.а) називаються **сукупними витратами (TC)**. Вони включають постійні (FC) і змінні (VC) витрати: $TC = FC + VC$.

Постійні витрати (FC) – це фіксовані витрати, величина яких не змінюється зі зміною обсягів випуску. До них відносять витрати на устаткування, утримання управлінського персоналу, рентні платежі за оренду приміщення чи землі, зобов'язання фірми з облігаційних позик, страхові внески тощо. До постійних витрат відносять також всі неявні витрати.

Змінні витрати (VC) – це витрати, величина яких змінюється в залежності від зміни обсягів виробництва: $VC = TC - FC$. До них відносять витрати на сировину, паливо, електроенергію, транспортні послуги, заробітну плату найманих робітників та ін.

Відмінність постійних і змінних витрат має суттєве практичне значення для фірми. Змінні витрати підприємств може контролювати. Постійні ж витрати у короткостроковому періоді не піддаються контролю, вони є обов'язковими і повинні бути оплачені, незалежно від

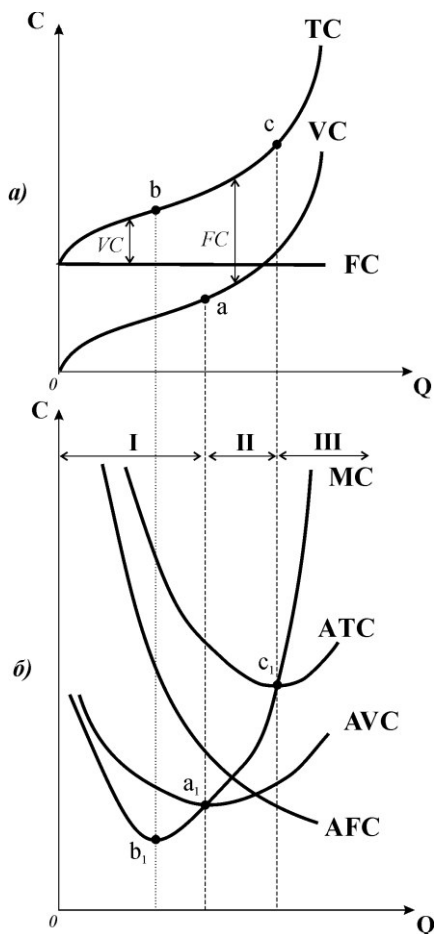


Рис. 6.2. Криві короткострокових витрат

того, виробляє фірма продукцію чи ні. За нульового обсягу виробництва загальна сума витрат фірми дорівнює її постійним витратам.

Другий рівень аналізу включає **витрати на одиницю продукції** (рис. 6.2.б). До них відносять середні і граничні витрати. Всі види **середніх** витрат обчислюються шляхом поділу відповідних сумарних витрат на весь обсяг продукції, випущеної за певний період (Q).

$$\text{Середні постійні витрати: } AFC = FC / Q. \quad (6.6)$$

$$\text{Середні змінні витрати: } AVC = VC / Q. \quad (6.7)$$

$$\text{Середні сукупні витрати: } ATC = TC / Q. \quad (6.8)$$

Оскільки $TC = FC + VC$, то $ATC = AFC + AVC$.

Граничні витрати (MC) – це додаткові витрати, пов'язані з виробництвом ще однієї додаткової одиниці продукції, або приріст сукупних витрат в результаті приросту обсягу випуску на одиницю: $MC = \Delta TC / \Delta Q$.

Оскільки сукупні витрати змінюються в результаті приросту змінних витрат, то граничні витрати можна визначити також за показником приросту змінних витрат: $MC = \Delta VC / \Delta Q$. (6.9)

Граничні витрати мають стратегічне значення, оскільки рішення діючої фірми про обсяги виробництва носять, як правило, прирістний характер: менеджери вирішують, на скільки одиниць зменшити або збільшити попередні обсяги випуску. Граничні витрати точно відображають зміни у витратах, що важливо для визначення прибутковості виробництва. Показники середніх витрат такої точної інформації не надають.

Всі типи витрат виробництва безпосередньо пов'язані з виробничою функцією. **Між динамікою продуктивності факторів виробництва і витрат існує обернений зв'язок**: гранична продуктивність змінного фактора на низьких обсягах випуску зростає, а згодом на вищих обсягах спадає; прирости витрат, навпаки, на низьких обсягах мають спадний характер, а на вищих – зростаючий. Криві граничних і середніх змінних витрат є дзеркальним відображенням кривих граничної і середньої продуктивності змінного фактора (рис. 6.3). Максимум гранич-

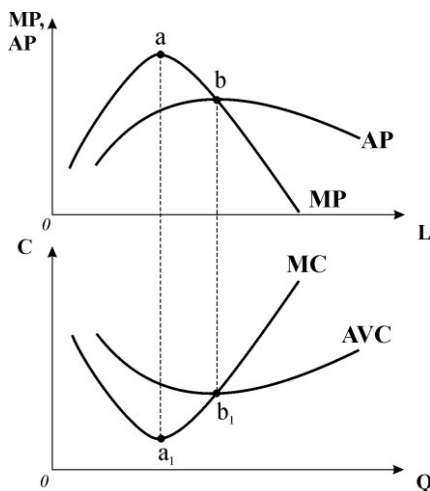


Рис. 6.3. Взаємозв'язок кривих продуктивності і витрат

ної продуктивності змінного фактора відповідає мінімуму граничних витрат, а максимум середньої продуктивності відповідає мінімуму середніх змінних витрат. Так само криві змінних та сукупних витрат є дзеркальним відображенням кривої сукупного продукту.

З врахуванням зв'язку між граничною продуктивністю та граничними витратами останні можуть бути визначені як $MC = P/MP$, де P – ціна одиниці змінного фактора.

Дія законів зростаючої та спадної віддачі (спадних та зростаючих витрат) обумовлює U – подібну форму кривих граничних, середніх змінних і середніх сукупних витрат у короткостроковому періоді.

Між ATC , AVC і MC та відповідними кривими існує характерний зв'язок: коли середні витрати перевищують граничні, то середні витрати спадають, а коли значення MC перевищують значення ATC і AVC , то середні витрати зростають, криві середніх витрат стають висхідними. Крива MC перетинає криві середніх витрат ATC і AVC у точках їх мінімумів. Подібною залежності не існує між AFC і MC , вони не пов'язані між собою.

Зі зміною умов формування витрат (цін або технології) криві витрат зміщуються. Зростання постійних витрат переміщує криві FC , AFC , а також TC і ATC вгору, інші криві витрат – без змін. Зі зростанням змінних витрат вгору змістились би криві TC і ATC , а також VC , AVC і MC .

6.5. Вибір фірмою оптимального обсягу випуску і конкурентне пропонування у короткостроковому періоді

Вибір фірмою рішення відносно оптимального обсягу виробництва визначається не лише її метою та обмеженнями, але й ринковою структурою, в якій вона функціонує. Проте загальні принципи оптимізації рішення є однаковими для всіх фірм у всіх ринкових структурах, їх розгляд ми здійснимо на прикладі ринку досконалої конкуренції.

Ринок досконалої конкуренції має такі характерні риси: значне число продавців і покупців; стандартизована (однорідна) продукція; незалежність дій продавців і покупців; об'єктивність ціноутворення, відсутність впливу на ринкову ціну; інформованість покупців і продавців; вільний вступ і вихід з галузі.

Положення фірми на конкурентному ринку визначається тим, що вона надто мала, щоб вплинути на стан ринку. Тому попит на продукцію конкурентної фірми є *абсолютно еластичним*, графічно має вигляд горизонтальної лінії на рівні ринкової ціни (рис. 6.4). Ринкова ціна не залежить від обсягу пропонування окремої фірми. Конкурентна фірма є "ціноотримувачем" ("price taker").

Конкурентна фірма, як і будь-яка інша, прагне максимізувати економічний прибуток, який вона визначає як різницю між сукупним виторгом і сукупними витратами: $EP = TR - TC$.

Сукупний виторг – це сума грошей, отриманих від продажу продукції на ринку:

$$TR = P \cdot Q. \quad (6.10)$$

Середній виторг – це виручка від реалізації одиниці продукції:

$$AR = TR / Q = P \cdot Q / Q = P. \quad (6.11)$$

Граничний виторг – це додатковий виторг від продажу додаткової одиниці продукції: $MR = \Delta TR / \Delta Q$.

$$(6.12)$$

Графічно криві середнього і граничного виторгу співпадають з лінією ціни і попиту на продукцію конкурентної фірми (рис. 6.4).

Для обчислення економічного прибутку фірмі потрібна інформація про **ціну, обсяг виробництва і витрати**. Оскільки ціна фіксована і задається ринком об'єктивно, то основним чинником, який обмежує обсяги випуску, є **витрати**. Порівнюючи сукупний виторг з сукупними витратами на кожному обсязі випуску, а також ринкову ціну з середніми та граничними витратами, фірма приймає рішення: **чи виробляти продукцію взагалі, а якщо виробляти, то скільки і з яким результатом**.

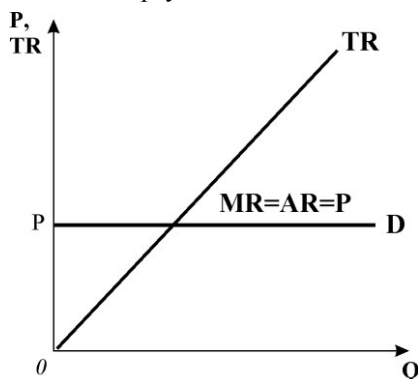


Рис. 6.4. Криві попиту та сукупного виторгу для конкурентної фірми

Оптимізація рішення фірми щодо виробництва і пропонування продукції на конкурентному ринку передбачає двохетапну процедуру:

- на першому етапі фірма вибирає **оптимальний обсяг випуску** – обсяг, який дозволяє максимізувати суму економічного прибутку або мінімізувати збитки за певний період;
- на другому – обчислює **результати діяльності** в оптимальному режимі – наскільки вона буде прибутковою або збитковою – з тим, щоб розробляти стратегію свого подальшого розвитку.

Аналітичний метод визначення оптимального обсягу випуску базується на використанні граничних величин. Умова оптимуму для випадку максимізації прибутку виводиться шляхом диференціювання функції прибутку: $EP(Q) = TR(Q) - TC(Q)$. У точці максимуму функції прибутку її похідна повинна дорівнювати нулю: $TR'(Q) - TC'(Q) = 0$. Похідні від функцій сукупного виторгу і сукупних витрат – це граничний виторг і граничні витрати,

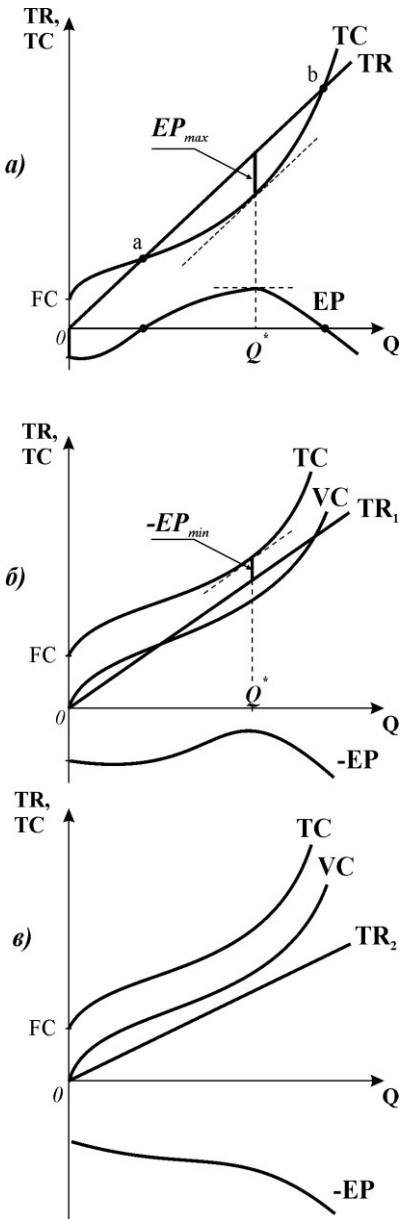


Рис. 6.5. Модель TRTC для конкурентної фірми

тобто $MR - MC = 0$. Це означає, що прибуток максимізується, коли приріст обсягу виробництва не змінює його величину, тобто $\Delta EP / \Delta Q = 0$. Відтак умовою максимізації прибутку є рівність:

$$MR = MC \quad (6.13)$$

Рівність $MR = MC$ представляє собою загальне правило вибору оптимального обсягу виробництва для фірми у будь-якій ринковій структурі. У ситуації збитковості правило $MR = MC$ визначає обсяг, на якому збитки мінімізуються. Вибравши оптимальний обсяг, фірма знаходиться в рівновазі, оскільки будь-яка зміна обсягу не покращить її стану.

Для конкурентної фірми, для якої граничний виторг дорівнює ціні, загальне правило оптимізації обсягу (умова рівноваги) набуває вигляду: $MR = MC = P$ або $MC = P$.

Поведінку фірми на конкурентному ринку в короткостроковому періоді ілюструють дві графічні моделі, побудовані за двома підходами:

- модель TRTC – співставлення сукупного виторгу і сукупних витрат та
- модель MRMC – співставлення граничного виторгу і граничних витрат.

Графічний метод визначення оптимального обсягу випуску за моделлю TRTC (рис. 6.5) передбачає пошук обсягу, для якого відстань між кривими TR і TC по вертикалі є найбільшою. Цю відстань знаходимо за допомогою дотичної до TC, яка

паралельна TR . На обсязі Q^* кутові коефіцієнти кривих TR і TC рівні, тобто $\Delta TR/\Delta Q = \Delta TC/\Delta Q$, звідки випливає відповідність визначеного обсягу правилу $MR = MC$. Отже, в моделі $TRTC$ загальне правило оптимізації виражене не явно, а через рівність кутових коефіцієнтів.

Відшукавши оптимальний обсяг, фірма приступає до другого етапу прийняття рішення – **визначення результату діяльності**. Результат діяльності – це сума економічного прибутку (збитків) на оптимальному обсязі. Вона визначається за формулою:

$$EP = TR - TC \quad (6.14)$$

і графічно є вертикальним відрізком між кривими TR і TC .

Умови прибутковості та збитковості конкурентної фірми за моделлю $TRTC$:

- **фірма прибуткова**, коли $TR > TC$ (рис. 6.5.а), існує точка перетину лінії сукупного виторгу і кривої сукупних витрат;

- **фірма беззбиткова**, коли $TR = TC$, що відповідає точці перетину лінії сукупного виторгу і кривої сукупних витрат (точки **a**, **b** на рис. 6.5.а);

- **фірма мінімізує збитки шляхом виробництва**, коли $TC > TR > VC$ (рис. 6.5.б), існує точка перетину лінії сукупного виторгу і кривої змінних витрат;

- **фірма мінімізує збитки шляхом закриття** (оптимальний обсяг випуску рівний нулю), коли $TR < VC$ для всіх Q (рис. 6.5.в).

Графічний метод визначення оптимального обсягу випуску за моделлю

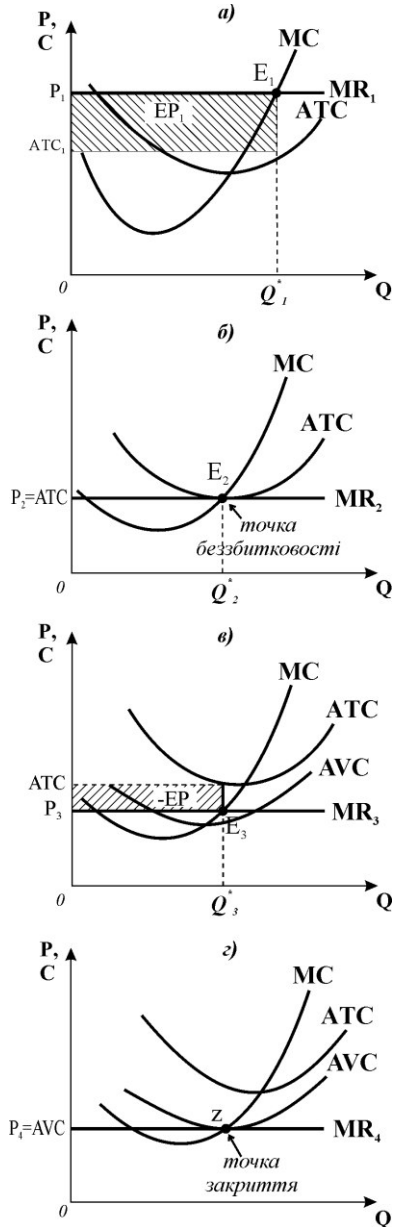


Рис. 6.6. Модель $MRMC$ для конкурентної фірми. Реакція фірми на зміну ціни

лю $MRMC$ (рис. 6.6) безпосередньо передбачає пошук точки перетину кривих MC і MR . Якщо $MR > MC$ ($P > MC$), то $Q < Q^*$, фірмі доцільно збільшити обсяг випуску. Якщо $MR < MC$ ($P < MC$), то $Q > Q^*$, а фірмі доцільно зменшити обсяг випуску.

Результат діяльності – сума економічного прибутку (збитків) на оптимальному обсязі – визначається на основі перетворення базової формули $EP = TR - TC$: $EP = (TR/Q - TC/Q) \cdot Q$; $TR/Q = AR = P$; $TC/Q = ATC$, звідки:

$$EP = (P - ATC) \cdot Q^* \quad (6.15)$$

У моделі $MRMC$ сума економічного прибутку (збитків) графічно відповідає площам заштрихованих прямокутників (рис. 6.6).

Умови прибутковості та збитковості конкурентної фірми за моделлю $MRMC$:

- **умова прибутковості:** $P > ATC$ (рис. 6.6.а);
- **умова беззбитковості:** $P = \min ATC$ (рис. 6.6.б);
- **умова мінімізації збитків шляхом виробництва:** $ATC > P \geq AVC$ (рис. 6.6.в);
- **умова мінімізації збитків шляхом тимчасового припинення виробництва:** $P \leq \min AVC$; $P = \min AVC$ – точка закриття (рис. 6.6.г).

Ці умови разом з умовою рівноваги визначають **короткострокову стратегію фірми** на досконало конкурентному ринку.

Всі точки перетину кривих MR і MC показують співвідношення можливих цін на продукцію і відповідної кількості продукції, яку фірма запропонує на ринку за даними цінами. Тому **висхідний відрізок кривої граничних витрат вище мінімуму середніх змінних витрат є короткостроковою кривою пропонування конкурентної фірми** (рис. 6.7). Висхідна короткострокова крива пропонування конкурентної фірми підтверджує закон пропонування: з підвищенням ціни обсяг пропонування зростає.

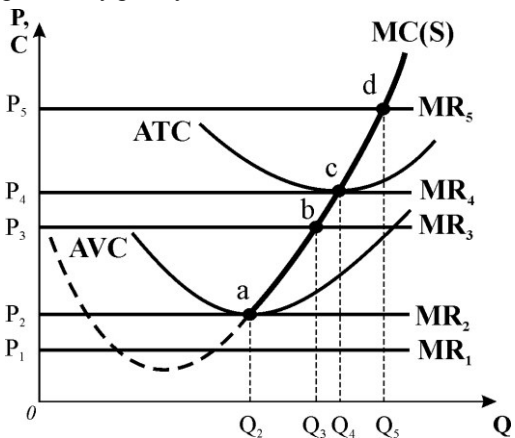


Рис. 6.7. Короткострокова крива пропонування конкурентної фірми

Таким чином, в результаті аналізу поведінки фірми ми обґрунтували позитивний нахил кривої пропонування (S). Він обумовлений зростанням граничних витрат в результаті дії закону спадної віддачі.

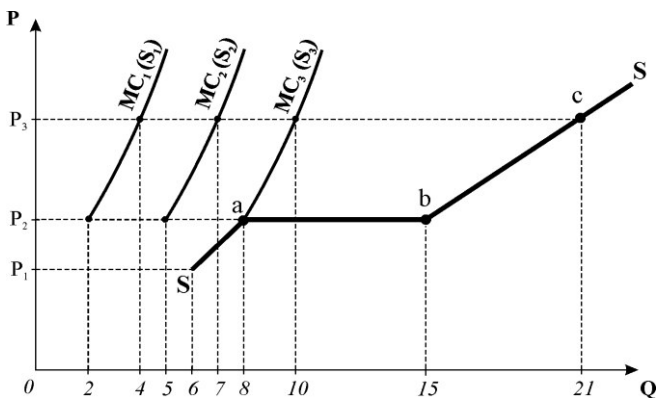


Рис. 6.8. Короткострокове галузеве пропонування

На конкурентному ринку зустрічаються багато фірм, які взаємодіють між собою і утворюють *галузевий ринок*. *Короткострокова крива ринкового пропонування* визначає обсяг виробництва галузі. Вона одержується (рис. 6.8) шляхом додавання обсягів

пропонування всіх фірм на ринку (S_1, S_2, S_3) за кожної можливої ціни. Ринкове пропонування є більш еластичним ніж пропонування окремих фірм галузі, крива ринкового S більш похила, ніж криві пропонування окремих фірм.

Рівноважна ринкова ціна і рівноважний обсяг випуску галузі визначаються взаємодією ринкового попиту та ринкового пропонування.

Функціонування конкурентного ринку сприяє утворенню *вигод* для виробників і продавців товару. Кожна точка кривої пропонування фірми визначає мінімальну ціну, за якою фірма могла б безбитково продати визначений обсяг виробництва ($MC = P$). Встановлення рівноважної ринкової ціни, яка перевищує граничні витрати для кожної з вироблених одиниць продукції, крім останньої, забезпечує фірмі одержання додаткового виграшу – надлишку виробника.

Виробничий надлишок фірми – це різниця між ринковою ціною та граничними витратами. Графічно відповідає площі, розміщеній між кривою пропонування (MC) та лінією попиту (MR).

Виробничий надлишок фірми пов'язаний з економічним прибутком, але не дорівнює йому. Оскільки постійні витрати фірми є величиною сталою, то сума всіх граничних витрат дорівнює сумі змінних витрат виробництва продукції від 0 до Q^* . Тому виробничий надлишок (BH) обчислюється як різниця між сукупним вииторгом і лише змінними витратами:

$$BH = TR - VC \quad \text{або} \quad BH = (P - AVC) \cdot Q^* \quad (6.16)$$

Обчислення економічного прибутку вимагає відрахування з TR не лише змінних, а й постійних витрат:

$$EP = TR - VC - FC = TR - TC$$

$$\text{або} \quad EP = (P - ATC) \cdot Q^*$$

Відтак виробничий надлишок фірми у короткостроковому періоді завжди перевищує суму її економічного прибутку:

$$BH = EP + FC$$

Сума виробничих надлишків всіх фірм галузі дає величину **виробничого надлишку для ринку** (рис. 6.9). Графічно він відповідає площі, розміщеній між лінією ринкової ціни та кривою пропонування у проміжку між нульовим та рівноважним обсягом виробництва.

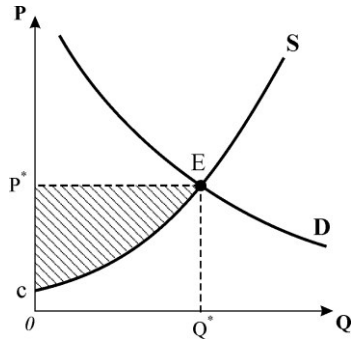


Рис. 6.9 Виробничий надлишок для ринку

6.6. Обмеження виробника та рівновага конкурентної фірми і галузі у довгостроковому періоді

У довгостроковому періоді фірма розвивається, змінює масштаби виробництва. Кінцевою метою її довгострокової стратегії є пошук економічно ефективного виробництва. Для цього фірма розглядає всю множину технологій виробництва бажаного обсягу продукції, обирає технологічно ефективні і перевіряє їх на економічну ефективність.

У довгостроковому періоді фірма може змінювати обсяги будь-якого з вхідних ресурсів, тобто **технологію виробництва**. Довгострокова виробнича функція дозволяє обчислити максимальний обсяг продукції для кожної технології, водночас вона надає можливість визначити всю множину технологій, що дозволяють виробити заданий обсяг продукції.

В теоретичному аналізі для спрощення використовують двофакторну виробничу функцію типу Кобба-Дугласа із заданим постійним рівнем випуску $Q = const$): $Q = A \cdot K^\alpha \cdot L^\beta$ де $A, \alpha, \beta > 0$, $\alpha + \beta = 1$.

Обчислюємо різні комбінації факторів для Q_n :

$$K(L) = \left(\frac{Q_n}{A \cdot L^{1-\alpha}} \right)^{\frac{1}{\alpha}}; \quad L(K) = \left(\frac{Q_n}{A \cdot K^\alpha} \right)^{\frac{1}{1-\alpha}}$$

Виконавши відповідні розрахунки, отримаємо пари комбінацій $(K_1L_1; K_2L_2 \dots K_nL_n)$, за якими можемо побудувати графічну модель зада-

них обсягів випуску, отриманих різними технологіями (рис. 6.10).

Крива однакової кількості продукту, яка відображає множину комбінацій вхідних ресурсів, котрі забезпечують певний фіксований рівень випуску, називається *ізокванта*. На рис. 6.10 зображена карта ізоквант, де кожна з кривих показує свій рівень обсягів виробництва, а кожна точка на кривій – інший технологічний спосіб виробництва. Так, точка *A* на ізокванті $Q = 55$ показує високомеханізоване виробництво, де застосовується капіталу у 3 рази більше, ніж праці, а точка *D*, навпаки, – виробництво з переважанням ручної праці.

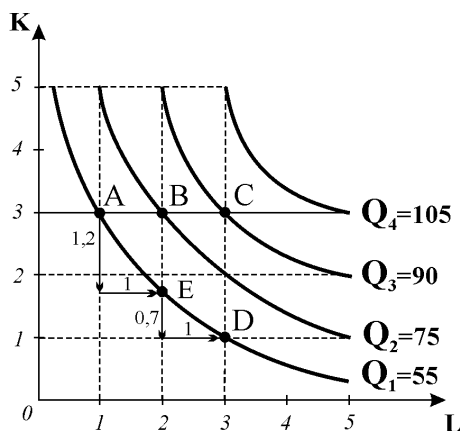


Рис. 6.10. Довгострокова виробнича функція. Ізокванти

Ізокванти ранжирують рівні виробництва (*A, B, C*) подібно до кривих байдужості, які ранжирують рівні задоволення. Відмінність полягає у тому, що криві байдужості не надають інформації про величину корисності, а ізокванти визначають конкретний обсяг виробництва, якого можна досягти, ефективно використовуючи кожен з наборів ресурсів.

Властивості ізоквант:

- кожна наступна, розташована далі від початку координат, ізокванта відповідає вищому рівню виробництва;
- ізокванти, що відображають різні рівні випуску, не можуть перетинатися;
- ізокванти мають від'ємний нахил;
- нахил ізокванти до відповідної осі збільшується (зменшується) при збільшенні (зменшенні) відповідного фактора виробництва;
- ізокванти опуклі до початку координат і не перетинають осі координат, а лише необмежено наближаються до них, оскільки фактори виробництва є лише частково замінними.

Виробнича функція дозволяє визначити можливості взаємної заміни ресурсів для технологічно ефективного способу виробництва:

$$Q = f(K, L) = f(K - \Delta K, L + \Delta L).$$

Показник, що визначає пропорції заміни факторів виробництва, називається *граничною нормою технологічної заміни* – *MRTS*.

Гранична норма технологічної заміни показує, від якої кількості одного фактора треба відмовитись, щоб залучити у виробництво додаткову одиницю

іншого фактора: $MRTS_{L,K} = \Delta K / \Delta L$ – *гранична норма заміни праці капіталом* – визначає граничну величину заміни одиниці праці деякою кількістю капіталу; $MRTS_{K,L} = \Delta L / \Delta K$ – *гранична норма заміни капіталу працею* – визначає граничну величину заміни одиниці капіталу деякою кількістю праці.

Гранична норма технологічної заміни завжди є величиною від'ємною. Зберегти певний рівень виробництва за нової технології можна лише тоді, коли збільшення одного фактора буде супроводжуватись відповідним зменшенням іншого, і навпаки, тобто величини ΔK і ΔL завжди мають протилежні знаки, а ізокванта має від'ємний нахил.

Графічно зміна показника $MRTS$ виглядає як рух точки вздовж ізокванти.

Величина $MRTS$ залежить від співвідношення граничних продуктивностей факторів виробництва. У випадку фіксованого рівня виробництва необхідно, щоб втрата продукції від зменшення кількості праці компенсувалась приростом продукції від збільшення застосування капіталу, і навпаки:

$MP_L \cdot \Delta L + MP_K \cdot \Delta K = 0$, або $MP_K \cdot \Delta K = -MP_L \cdot \Delta L$. Звідси:

$$MRTS_{L,K} = \Delta K / \Delta L = -MP_L / MP_K, \quad (6.17)$$

$$MRTS_{K,L} = \Delta L / \Delta K = -MP_K / MP_L. \quad (6.18)$$

Як показує рис. 6.10, зі збільшенням застосування у виробництві будь-якого фактора гранична норма технологічної заміни одиниці цього фактора іншим знижується (наприклад, рух між точками A, E, D), і навпаки. Така тенденція дістала назву *закону зниження граничної норми технологічної заміни*. Цей закон є формою прояву закону спадної віддачі.

В залежності від ступеня заміності факторів виробництва можливі різні *типи функцій виробництва*.

Типовою *функцією з частковою заміюваністю* факторів виробництва є функція Кобба-Дугласа ($Q = A \cdot K^\alpha \cdot L^\beta$), її ізокванти мають вигляд опуклих до початку координат кривих, які необмежено наближаються до координатних осей.

Виробнича функція Леонтьєва є функцією з *фіксованими пропорціями* використання виробничих факторів: $Q = \min\{a \cdot L, b \cdot K\}$, де $a, b > 0$. Фактори є абсолютними доповнювачами, кожен рівень виробництва вимагає визначеної комбінації праці і капіталу (рис. 6.11.а). Ізокванти функції мають вигляд L - подібних кривих, кутові точки яких відповідають певним наборам факторів.

У випадку *абсолютно взаємозамінних ресурсів* виробнича функція має вигляд: $Q = a \cdot L + b \cdot K$, де $a, b > 0$. Ізокванти функції є прямими з

від'ємним і сталим ($-a/b$) нахилом,

$MRTS$ постійна в усіх точках ізокванти (рис. 6.11.б). Один і той самий обсяг випуску може бути забезпечений або переважно капіталом, або переважно

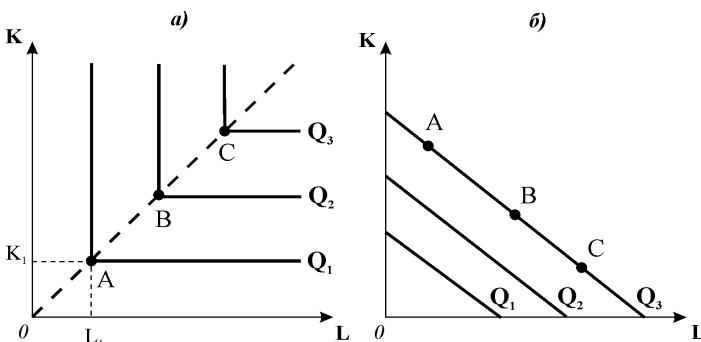


Рис. 6.11. Функції виробництва з фіксованими пропорціями факторів (а) та факторів – абсолютних замінників (б)

працею, або іншою комбінацією цих факторів.

Якщо обсяги використання факторів виробництва змінюються не в протилежних, а в одному і тому ж напрямку, тобто коли фірма збільшує використання всіх вхідних ресурсів, відбувається зміна **масштабів виробництва**.

Довгострокова виробнича функція показує **ефект масштабу** – тобто співвідношення між зростанням затрат ресурсів і зростанням обсягів виробництва. Тут можливі три випадки:

- **зростаючий ефект масштабу** має місце, коли темпи зростання обсягів виробництва перевищують темпи зростання обсягів ресурсів;
- **постійний ефект масштабу** має місце, коли обсяги виробництва зростають тими ж темпами, що і обсяги використовуваних ресурсів;
- **спадний ефект масштабу** має місце, коли збільшення обсягів виробництва відбувається в меншій мірі, ніж зростають обсяги залучених ресурсів.

У технологічних процесах з частковою замінністю факторів виробництва, які описуються функцією Кобба-Дугласа, характер ефекту масштабу показують константи α і β : якщо $\alpha + \beta = 1$, ефект масштабу постійний; якщо $\alpha + \beta > 1$, має місце зростаючий ефект; якщо $\alpha + \beta < 1$, ефект масштабу є спадним.

Звичайно на карті ізоквонт зростаючий ефект масштабу відображається їх щільним розташуванням, спадний – їх віддаленням одна від одної, за постійного ефекту масштабу ізокванти розміщуються на однаковій відстані одна від одної.

Виробнича функція (ізокванта) показує, що випуск бажаного обсягу продукції технологічно ефективно можна забезпечити різними сполученнями факторів виробництва. З них фірма повинна вибрати економічно ефективну

структуру факторів, яка дозволяє мінімізувати витрати.

У довгостроковому періоді всі фактори виробництва, отже, і всі витрати змінні, тому в аналізі не виділяються постійні витрати. Розрізняють лише:

- **довгострокові сукупні витрати** – витрати на весь обсяг продукції (LC);
- **довгострокові середні витрати** – витрати на одиницю продукції (LAC);
- **довгострокові граничні витрати** – додаткові витрати на випуск додаткової одиниці продукції (LMC).

Для кожного періоду фірма має визначений обмежений розмір фінансових коштів, які може витратити на вдосконалення виробництва. Допустимі витрати на працю і капітал описуються рівнянням:

$$LC = f(L, K) = P_L \cdot L + P_K \cdot K. \quad (6.19)$$

Фірма може змінити співвідношення праці і капіталу без зміни загальної суми витрат. Графічно ці комбінації відображає ізокоста.

Ізокоста – це лінія незмінних витрат, що показує всі можливі комбінації праці і капіталу, які фірма може придбати за даного рівня витрат. Кожен фіксований рівень витрат зображає інша ізокоста. Ізокості подібні до бюджетних ліній споживача.

Зміна рівня сукупних витрат зміщує ізокосту праворуч або ліворуч паралельно до попередньої, а зміна ціни одного з ресурсів змінює її нахил відносно відповідної осі. Нахил ізокості визначається співвідношенням цін ресурсів: P_L/P_K або P_K/P_L , яке водночас зумовлює пропорції взаємозаміни ресурсів. За умови, що сукупні витрати повинні залишатися незмінними:

$$\Delta K \cdot \Delta P_K + \Delta L \cdot \Delta P_L = 0, \quad \Delta K \cdot P_K = -\Delta L \cdot P_L, \quad \Delta K / \Delta L = P_L / P_K.$$

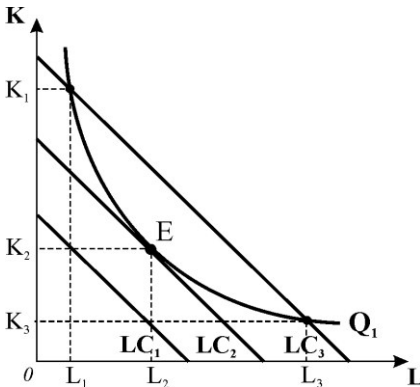


Рис. 6.12. Виробництво заданого обсягу продукції з мінімальними витратами

Рациональність поведінки фірми вимагає поєднання мети і обмеження, досягнення максимального обсягу випуску продукції з мінімальними сукупними грошовими витратами виробництва. Графічно вибір оптимального (технологічно та економічно ефективного) способу виробництва зводиться до пошуку точки дотику ізокванти до ізокості (рис. 6.12). У цій точці кути нахилу обох кривих рівні.

Оскільки кут нахилу ізокванти визначає граничну норму технологічної заміни факторів виробництва у категоріях їх продуктивності, а кут нахилу ізокості визначає заміну факторів у категоріях відносних цін, то в точці дотику гранична норма технологічної заміни факторів виробництва дорівнює їх відносним цінам:

торів у категоріях відносних цін, то в точці дотику гранична норма технологічної заміни факторів виробництва дорівнює їх відносним цінам:

$$MRTS_{1,2} = MP_1 / MP_2 = P_1 / P_2.$$

Ця точка є *точкою рівноваги фірми* з точки зору виробничої ефективності.

Умовою рівноваги є еквімаржинальний принцип або принцип рівності граничних величин:

$$MP_K / P_K = MP_L / P_L. \quad (6.20)$$

Комбінація факторів виробництва, за якої граничні продуктивності вхідних ресурсів пропорційні їхнім цінам, мінімізує витрати для заданого рівня випуску і одночасно максимізує випуск для заданого рівня витрат. У точці рівноваги фірми нахили ізокванти та ізокости рівні, отже, однаковими будуть граничні норми заміни факторів виробництва за технологією і за витратами.

Збільшуючи витрати фінансових ресурсів на всі фактори виробництва, фірма буде розвиватись, переходити до більших масштабів виробництва.

Траєкторія розвитку фірми або лінія експансії ілюструє комбінації праці

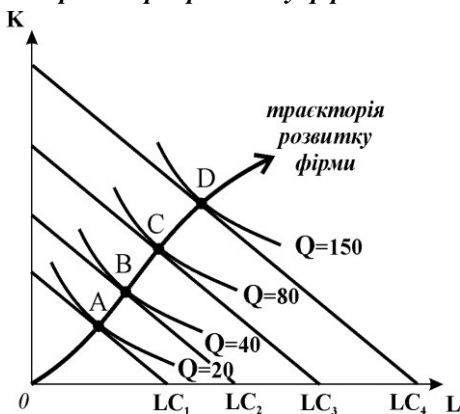


Рис. 6.13. Траєкторія розвитку фірми

і капіталу, які вибирає фірма, щоб мінімізувати витрати кожного з рівнів виробництва у довгостроковому періоді (рис. 6.13). Вона проходить через всі точки рівноваги фірми, відображаючи зміни її фінансових можливостей за незмінних цін факторів виробництва.

У довгостроковому періоді, коли всі ресурси змінні, фірма має можливість працювати з меншими сукупними витратами, ніж у короткостроковому періоді.

Мінімізація середніх витрат

складає основне завдання виробничої діяльності фірми довгострокового періоду. Ці витрати формують ціну виробника, від рівня якої залежить результат діяльності фірми.

Між короткостроковими і довгостроковими середніми сукупними витратами існує зв'язок: крива довгострокових середніх витрат (*LAC*) будується на основі короткострокових кривих середніх сукупних витрат (*ATC*), вона огинає їх множину, але не завжди дотична до кривих *ATC* у точках їх мінімумів. Абсциси точок перетину кривих *ATC* показують обсяги виробництва, за яких доцільно змінити масштаб виробництва.

У процесі розвитку фірми *постійний ефект масштабу* спричиняє *незмінність* довгострокових середніх витрат, *зростаючий ефект масштабу* дає *економію витрат на масштабі*, — витрати на одиницю продукції зменшуються з нарощуванням обсягів випуску, а у випадку *спадного ефекту ма-*

ситабу мають місце *втрати на масштабі*, – середні витрати зі збільшенням обсягу випуску зростають.

У кожній з цих тенденцій крива довгострокових витрат *LAC* має іншу форму. У загальному випадку крива довгострокових середніх витрат має U – подібну конфігурацію, спричинену *змінним характером ефекту масштабу* (рис. 6.14).

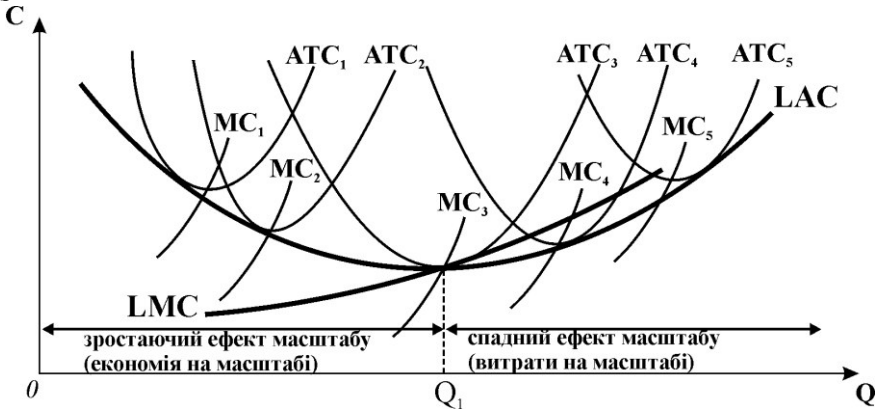


Рис. 6.14. Крива довгострокових середніх витрат зі змінним ефектом масштабу

Крива довгострокових граничних витрат *LMC* не огинає короткострокових кривих *MC*. Кожна точка на кривій *LMC* показує граничні витрати найекономнішого варіанту підприємства для всіх можливих його розмірів. Крива *LMC* перетинає криву *LAC* в точці її мінімуму. Обидві криві пологіші, ніж аналогічні криві короткострокового періоду.

Чинниками *економії на масштабі* є *спеціалізація* праці та управлінського персоналу, *технічний прогрес*, *виробництво побічної продукції з відходів основного виробництва*, *неподільність виробництва*. Причини виникнення *втрат на масштабі*, як правило, пов'язані з *труднощами управління*.

Мінімальний ефективний розмір підприємства – це той найменший обсяг виробництва, за якого фірма може мінімізувати свої довгострокові середні витрати. Це обсяг випуску, за якого вичерпується дія зростаючого ефекту масштабу (Q_1 на рис. 6.14).

Коли зростаючий ефект масштабу незначний і швидко себе вичерпує, мінімальний ефективний розмір підприємства відповідає невеликим обсягам виробництва (рис. 6.15.а). У таких галузях існує значне число відносно дрібних виробників, а великі фірми не будуть більш ефективними. Це – типова галузь вільної конкуренції.

Коли економія на масштабі швидко наростає, а далі до значних обсягів виробництва зберігаються незмінні витрати, у галузях з такими умовами фор-

мування середніх витрат можуть співівнувати і бути однаково ефективними підприємства різних розмірів (рис. 6.15.б).

Коли зростаючий ефект масштабу спостерігається на досить тривалому відрізку, а спадний віддалений, мінімізувати середні витрати може лише фірма, розрахована на значні обсяги випуску (рис. 6.15.в). У таких галузях виробництво може зосередитись на гігантських підприємствах, або в одній фірмі, яка забезпечує весь попит з мінімальними витратами. Ця ринкова ситуація називається *природною монополією*.

Теоретично зростаючий і спадний ефекти масштабу є найважливішими чинниками, котрі визначають структуру кожної галузі і рівень розвитку конкуренції в ній. У реальній економіці структура галузі залежить не лише від умов формування витрат, а й від державної політики, ємності ринку, компетентності управління і багатьох інших чинників.

Оптимізація рішення фірми у довгостроковому періоді, так само, як і у короткостроковому, передбачає двохетапну процедуру:

- на першому етапі фірма обирає *оптимальний обсяг виробництва*;
- на другому етапі фірма *визначає результат діяльності* і вирішує, чи слід їй продовжувати функціонувати взагалі.

Стратегія довгострокового функціонування фірми на ринку:

- *обрати оптимальний обсяг випуску*, для якого $P = LMC$;
- *вступити на ринок*, якщо $P > LAC$;
- *вийти з ринку*, якщо $P < LAC$.

Умовою довгострокової рівноваги фірми на досконало конкурентному ринку є рівність ціни довгостроковим граничним витратам: $P = LMC$.

Довгострокова рівновага конкурентного ринку пов'язана з переливом інвестиційного капіталу із галузі в галузь. Сигналом, який спонукає будь-яку фірму до входження в галузь, або надає інформацію про недоцільність перебування в галузі, слугує прибуток, який забезпечується рівноважною ринковою ціною.

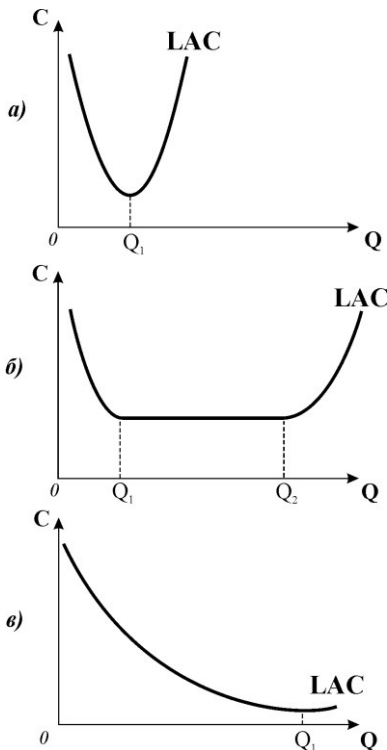


Рис. 6.15. Ефект масштабу і розмір підприємств

Умовою довгострокової рівноваги конкурентної галузі є рівність ринкової ціни граничним і мінімальним середнім сукупним витратам типової фірми галузі: $P = LMC = \min LAC = MC = \min AC$. (6.21)

За цієї умови фірми одержують нульовий економічний прибуток, і жодна з них не має стимулу для виходу з галузі, так само як фірми інших галузей не мають стимулів до входження в галузь. Ціною довгострокової рівноваги на конкурентному ринку є *ціна беззбитковості*. При цьому ціна рівноваги забезпечує рівність галузевого пропонування споживчому попиту на продукцію галузі.

Процес встановлення довгострокової рівноваги в конкурентній галузі (рис. 6.16) виявляє феномен *парадоксу прибутку*: *можливість отримати економічний прибуток у конкурентній галузі є причиною його зникнення у довгостроковому періоді*. Якщо ринкова ціна (P_1) перевищує ціну беззбитковості

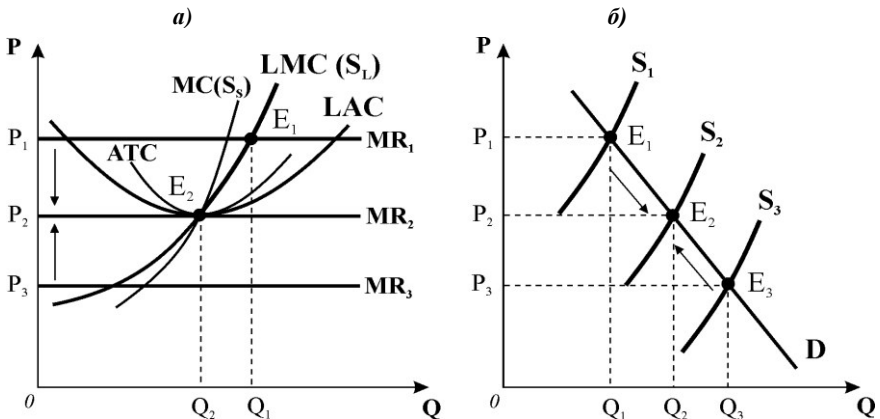


Рис. 6.16. Модель довгострокової рівноваги конкурентної фірми і галузі

ковості (P_2), то перспектива одержання надприбутку приваблює нові фірми в галузь. Їх входження перенасичує ринок товарами, рівноважна ціна знижується, прибуток зникає. Якщо ринкова ціна (P_3) нижча за ціну беззбитковості, фірми несуть збитки, вони припиняють виробництво і залишають галузь, галузеве пропонування скорочується, ринкова ціна підвищується, збитки зникають.

Довгострокова крива пропонування фірми – це частина кривої її довгострокових граничних витрат LMC вище мінімуму кривої довгострокових середніх витрат LAC . Оскільки у довгостроковому періоді всі фактори виробництва змінні, довгострокові криві пропонування, як фірми, так і галузі, *більш похилі*, а пропонування *більш еластичне*, ніж короткострокове.

Довгострокова крива ринкового пропонування або *крива пропонування галузі* має важливу відміну у побудові: її не можна визначити простим додаванням обсягів пропонування окремих фірм, оскільки кожна точка на довгостроковій кривій пропонування відповідає іншому числу фірм в галузі. Зміна числа фірм змінює попит на ресурси і ціни ресурсів, які формують витрати виробництва, а їх динаміка визначає положення довгострокової кривої галузевого пропонування. Крива довгострокового пропонування галузі з постійним рівнем витрат є горизонтальною лінією на рівні ціни, що відповідає мінімальним довгостроковим середнім витратам виробництва. Крива довгострокового пропонування галузі зі зростаючим рівнем витрат є висхідною, галузі зі спадним рівнем витрат – спадною. Незалежно від того, якою є галузь, положення фірми у стані довгострокової рівноваги має однакові характеристики: у будь-якій галузі ціна рівноваги довгострокового періоду встановлюється на рівні мінімуму середніх витрат.

Складові умови довгострокової рівноваги конкурентної фірми $P = LMC = \min LAC = MC = \min AC$ мають самостійне значення.

Рівність $P = \min AC = MC$ слугує основним доказом того, що економіка конкурентних цін прагне використати обмежені ресурси суспільства якнайефективніше. Ефективне використання ресурсів вимагає виконання двох умов: виробничої ефективності та ефективності розподілу ресурсів.

Виробнича ефективність досягається рівністю ціни і середніх витрат ($P = \min AC$). Конкуренція змушує фірми виробляти в точці мінімальних середніх витрат виробництва і встановлювати ціну, яка відповідає цим витратам, використовувати у виробництві мінімум ресурсів.

Ефективність розподілу ресурсів (Парето-ефективність) досягається рівністю ціни і граничних витрат ($P = MC$); означає, що виробництво повинно бути не лише технологічно ефективним, але й створювати в сукупності такий набір товарів, який максимально задовольняє потреби та уподобання споживачів.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

1. Виробнича функція показує:

- а) витрати, які забезпечують той чи інший обсяг випуску;
- б) найбільш вигідний для фірми обсяг випуску за даних цін ресурсів;
- в) максимальну кількість продукту, яку можна одержати, використовуючи різні сполучення заданих вхідних ресурсів;
- г) мінімальну кількість продукції, яку можна одержати, використовуючи певну кількість ресурсів.

2. У короткостроковому періоді:

- а) виробничі потужності залишаються незмінними;
- б) виробники можуть збільшити обсяг випуску тільки за рахунок більш інтенсивного використання наявних виробничих потужностей;
- в) обсяги принаймні одного з ресурсів неможливо змінити;
- г) всі відповіді правильні.

3. Закон спадної віддачі полягає у тому, що:

- а) з часом продуктивність землі спадає;
- б) всі ресурси залучаються до виробництва в міру спадання їх продуктивності;
- в) скорочується граничний продукт змінного фактора за незмінних обсягів використання інших факторів;
- г) граничний продукт змінного фактора зростає, а сукупний продукт спадає зі зростанням обсягу випуску.

4. Постійні витрати фірми збільшує:

- а) підвищення заробітної плати робітників;
- б) підвищення заробітної плати управлінського персоналу;
- в) підвищення залізничних тарифів;
- г) підвищення цін на сировину та паливо.

5. Приймаючи рішення щодо оптимального обсягу виробництва, конкурентна фірма повинна виробляти таку кількість продукції, для якої:

- а) середні сукупні витрати мінімальні;
- б) середній виторг дорівнює середнім сукупним витратам;
- в) граничний виторг дорівнює граничним витратам;
- г) сукупний виторг є максимальним.

ЗАДАЧІ**Задача 1.**

Підприємець відкрив взуттєву майстерню.

Він вклав 5000 грн. у придбання обладнання, на 1000 грн. придбав сировини і матеріалів, 1000 грн. сплатив за річну оренду приміщення.

Якби він поклав ці гроші в банк, то міг би отримати 5% річних. Якби він погодився працювати за наймом у майстерні „Будинку побуту“, то міг би отримувати 2400 грн. заробітної плати на рік.

Обчисліть величини бухгалтерського, економічного та нормального прибутків підприємця, якщо його сукупний річний виторг становить 12750 грн.

Задача 2.

Фірма нарощує обсяги виробництва у короткостроковому періоді. Взаємозв'язок між обсягами використання змінного фактора та сукупним випуском продукції представлений даними наступної таблиці.

Кількість змінного фактора (L), робітників/день	0	1	2	3	4	5	6
Сукупний випуск продукції (TP), одиниць /день	0	40	90	126	150	165	170

1. Обчисліть величини граничного та середнього продуктів змінного фактора за кожного з обсягів випуску.
2. Накресліть криві сукупного, граничного та середнього продуктів праці.
3. Визначте, з наймом якого робітника фірма відчує дію спадної віддачі.
4. За яких значень змінного ресурсу граничний та середній продукти досягають максимуму? За якого значення граничного продукту максимізується сукупний продукт?

Задача 3.

Припустимо, що фірма нарощує обсяги виробництва від 0 до 10 одиниць продукції у короткостроковому періоді. Її постійні витрати дорівнюють 60 тис. грн. Динаміка змінних витрат задається даними таблиці:

Обсяг випуску, одиниць	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Змінні витрати, тис. грн.	0	45	85	120	150	185	225	270	325	390	465

Ринкові ціни: $P_1 = 60$, $P_2 = 40$, $P_3 = 30$.

1. Визначте сукупні, середні сукупні, середні постійні, середні змінні, а також граничні витрати фірми, складіть таблицю витрат і прибутків за наступним зразком:

ВИТРАТИ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРИБУТКИ ФІРМИ

Обсяг випуску	Сукупні витрати			Середні витрати			Граничні витрати	Ціна/ граничний виторг			Сукупний виторг			Економічний прибуток (+)/ збитки (-)		
	Q	FC	VC	TC	AFC	AVC		ATC	MC	MR ₁	MR ₂	MR ₃	TR ₁	TR ₂	TR ₃	EP ₁
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17

2. Побудуйте на графіку 1 криві сукупних, постійних і змінних витрат.
3. Побудуйте на графіку 2 криві середніх сукупних, середніх постійних, середніх змінних та граничних витрат.
4. За даними таблиці на графіку 1 побудуйте модель TRTC, визначте опти-

мальні обсяги виробництва та результати діяльності фірми за кожної із заданих цін.

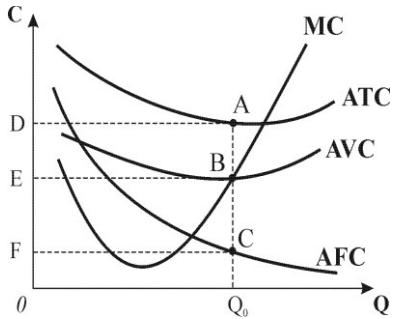
- За даними таблиці на графіку 2 побудуйте модель MRMC, визначте оптимальні обсяги виробництва та результати діяльності фірми за кожної із заданих цін.

ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ

Вправа 1.

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання:

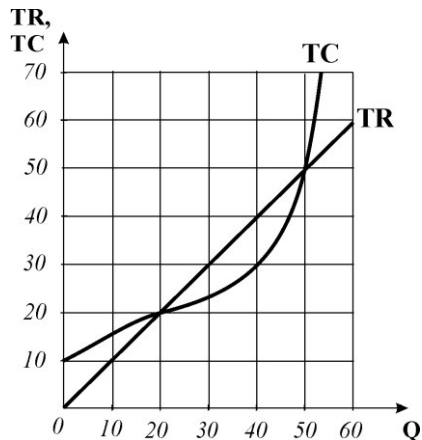
- в якому часовому періоді працює фірма: короткостроковому чи довгостроковому?
- якій площі відповідають сукупні змінні витрати (VC) виробництва обсягу Q_0 ?
- якій площі відповідають сукупні витрати (TC) на цьому ж обсязі виробництва?
- якій площі відповідають сукупні постійні витрати (FC) на цьому обсязі виробництва?
- як змістяться всі криві графіка, якщо фірма вирішить скоротити частину робітників?



Вправа 2.

Розгляньте графік і дайте відповіді на такі запитання:

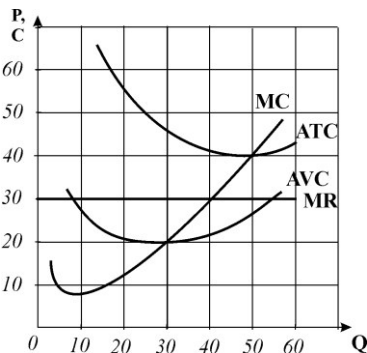
- яка модель зображена на графіку?
- в якій ринковій структурі функціонує фірма? Поясніть;
- якою є ціна на продукцію фірми?
- якою є величина постійних витрат фірми на нульовому обсязі випуску? на обсязі випуску 30 одиниць продукції?
- на яких обсягах випуску фірма одержує нульовий економічний прибуток?
- якою є величина змінних витрат фірми на обсязі випуску 40 одиниць?
- за якого обсягу випуску фірма максимізує економічний прибуток?



Вправа 3.

Графік ілюструє параметри діяльності деякої фірми. За графіком визначте:

- 1) в якій ринковій структурі працює ця фірма? Обґрунтуйте відповідь.
- 2) в якому часовому періоді працює ця фірма? Обґрунтуйте відповідь.
- 3) оптимальний обсяг виробництва;
- 4) результат діяльності фірми;
- 5) що повинна зробити фірма для оптимізації свого стану і яким при цьому буде результат її діяльності, якщо вона виробляє 30 одиниць продукції?



Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – в, 2 – г, 3 – в, 4 – б, 5 – в.

Задача 1.

$BC=(5000+1000)+1000=7000$ грн.; $BP=TR-BC=12750-7000=5750$ грн.;

$TC=BC+NP=7000+(7000 \times 0,05+2400)=9750$ грн.;

$EP=TR-TC=12750-9750=3000$;

$NP=BP-EP=2750$ грн.

Задача 2.

1. Див. розрахунки у таблиці:

L	0	1	2	3	4	5	6
TP_L	0	40	90	126	150	165	170
MP_L	40	50	36	24	15	5	
AP_L	0	40	45	42	37,5	33	28,3

2. Див. рис. 6.16.

3. З наймом третього робітника.

4. TP досягає максимуму за умови найму 6 робітників, коли $MP=0$; AP досягає максимуму, коли $MP=AP$ з наймом 2 робітників.

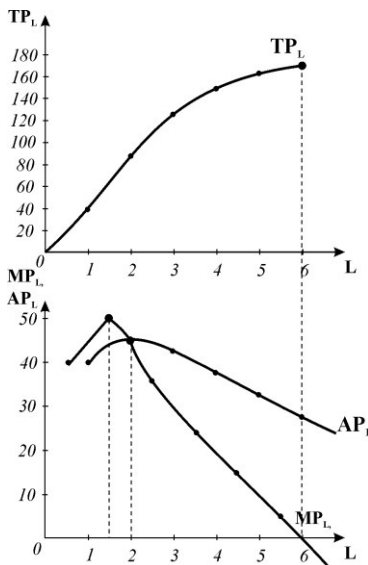


Рис. 6.16.

Задача 3.

1. Див. розрахунки у таблиці:

ВИТРАТИ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРИБУТКИ ФІРМИ

Обсяг випуску Q	Сукупні витрати			Середні витрати			Граничні витрати MC	Ціна (граничний виторг)			Сукупний виторг			Економічний прибуток (+) збиток(-)		
	FC	VC	TC	AFC	AVC	ATC		MR ₁	MR ₂	MR ₃	TR ₁	TR ₂	TR ₃	EP ₁	EP ₂	EP ₃
0	60	0	60	-	-	-		60	40	30	0	0	0	-60	-60	-60
1	60	45	105	60	45	105	45	60	40	30	60	40	30	-45	-65	-75
2	60	85	145	30	42,5	72,5	40	60	40	30	120	80	60	-25	-65	-85
3	60	120	180	20	40	60	35	60	40	30	180	120	30	0	-60	-90
4	60	150	210	15	37,5	52,5	30	60	40	30	240	160	120	30	-50	-90
5	60	185	245	12	37	49	35	60	40	30	300	200	150	55	-45	-95
6	60	225	285	10	37,5	47,5	40	60	40	30	360	240	180	75	-45	-105
7	60	270	330	8,6	38,5	47,1	45	60	40	30	420	280	210	80	-50	-120
8	60	325	385	7,5	40,6	48,1	55	60	40	30	480	320	240	95	-65	-145
9	60	390	450	6,7	43,3	50	65	60	40	30	540	360	270	90	-90	-180
10	60	465	525	6,0	46,5	52,5	75	60	40	30	600	400	300	75	-125	-225

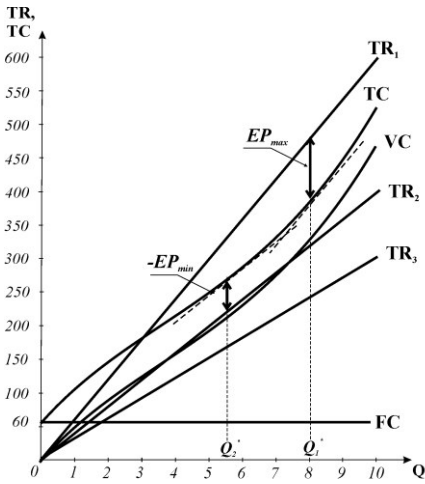


Рис. 6.17

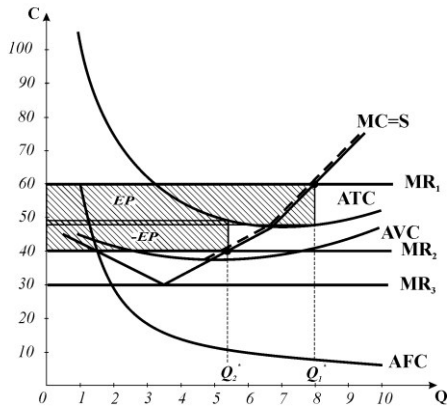


Рис. 6.18

2-5. Див. рис. 6.17 – 6.18.

Вправа 1.

- 1) у короткостроковому, про що свідчить наявність поділу витрат на постійні і змінні;
- 2) площі $OEBQ_0$;
- 3) $ODAQ_0$;
- 4) $OFCQ_0$;
- 5) криві AVC , ATC , MC змістяться вниз, крива AFC не змінить свого положення.

Вправа 2.

- 1) модель $TRTC$;
- 2) досконала конкуренція, функція TR лінійна, оскільки ціна є величиною сталою;
- 3) $P=1$ грн. (за кутом нахилу TR);
- 4) $FC=10$ для всіх обсягів випуску;
- 5) $EP=0$ на обсягах випуску 20 і 50 од.;
- 6) $VC=15$;
- 7) EP максимізується на обсязі 40 од.

Вправа 3.

- 1) $P=MR$, отже, $P=const$, що характерно лише для досконала конкурентної фірми;
- 2) короткостроковий, існує поділ витрат на постійні та змінні;
- 3) оптимальний обсяг за правилом $MR=MC$ – 40 (рис. 6.19);
- 4) фірма мінімізує збитки шляхом виробництва, оскільки для оптимального обсягу $AVC < P < ATC$;
- 5) збільшити обсяг випуску до 40 одиниць для мінімізації збитків.

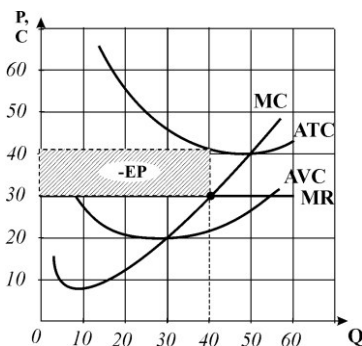


Рис. 6.19

ТЕМА 7. ТЕОРІЯ РИНКІВ **НЕДОСКОНОЛОЇ КОНКУРЕНЦІЇ**

Ключові поняття: монополія, моносонія, ринкова влада, концентрація продавців, чиста монополія, проста монополія, безповоротні (чисті) суспільні втрати, природна монополія, цінова дискримінація; олігополія, олігополістичний взаємозв'язок, рівновага Неіша, дуополія, функції реакції, моделі рівноваги, моделі ціноутворення; монополістична конкуренція, диференціація продукту

Дослідивши закономірності функціонування ринку досконалої конкуренції, приступаємо до аналізу ринків недосконалої конкуренції, на яких або покупці, або продавці у своїх рішеннях враховують власну здатність впливати на ринкову ціну. Ця особливість змінює поведінку фірм і розподіл ресурсів.

7.1. Монополія і конкуренція. Моделі рівноваги монополії

Монополія – це наявність на ринку лише одного продавця і багатьох покупців, **моносонія** – наявність лише одного покупця при багатьох продавцях. Обидві ринкові структури виражають крайню форму недосконалої конкуренції, полярну протилежність досконало конкурентного ринку.

До характерних рис **монополії** відносять наступні: **єдиний продавець на ринку** – якщо продукцію виробляє тільки одна фірма, вона уособлює цілу галузь; **виробництво специфічного однорідного продукту, який не має близьких і досконалих заміників**; **ринкова влада** – спроможність продавця як єдиного виробника товару, а за умов моносонії – покупця як єдиного споживача **впливати на ціну товару; заблокований вступ в галузь**.

Бар'єри входження на ринок є **основною причиною** виникнення монополій. Відповідно до джерел походження бар'єрів виділяють кілька їх форм: бар'єри, створені економією від масштабу; бар'єри, створені державою (патенти, ліцензії та ін.); розмір ринку; власність на важливі види сировини.

Будь-які бар'єри входження не є абсолютно нездоланими, особливо у довгостроковому періоді, тому монополії в сучасній дійсності рідкісні, переважно підтримуються державою.

У досягненні **мети** – **максимізації економічного прибутку** – монополія зустрічається з трьома **обмеженнями** – витратами виробництва, попитом на продукцію монополії та ціною продукції.

Основною відмінною становища фірми – монополіста є можливість **впливати на ринкову ціну**. Монополія сама призначає ціну на свою продукцію, при цьому вона може продавати весь обсяг продукції за однаковою ціною, а може для кожної групи споживачів призначати іншу. Модель поведінки монополії з єдиною ціною називається **простою монополією**.

Можливість призначати ціну не означає, що монополіст буде прагнути встановити якнайвищу. Монополія уособлює галузь, тому стикається з **кривою ринкового попиту**, яка є типовою спадною і жорстко визначає співвідношення між ціною і обсягом так, що довільне маніпулювання цінами неможливе. Зміни у попиті та його еластичності можуть призвести як до зміни ціни і рівня випуску, так і до зміни лише ціни за незмінного обсягу випуску, або до зміни лише обсягу випуску за незмінної ціни. Тому вважають, що **монополія не має кривої пропонування**.

Сукупні витрати монополіста формуються так само, як і витрати конкурентної фірми: їх динаміка у короткостроковому періоді зазнає впливу закону спадної віддачі, а у довгостроковому – впливу ефекту масштабу.

Сукупний виторг монополії обчислюється за формулою: $TR = P(Q) \cdot Q$, функція TR нелінійна, вона зазнає впливу спадного характеру ціни та цінової еластичності попиту, тому не може зростати нескінченно (рис. 7.1.б). Сукупний виторг на еластичному відрізку кривої попиту зі зниженням ціни зростає, на нееластичному – зменшується. Монополія завжди обирає оптимальний обсяг виробництва в межах **еластичного відрізка кривої попиту**.

Середній виторг (AR) монополії завжди дорівнює ціні, а його крива співпадає з кривою попиту $D = AR$ (рис. 7.1.а).

Граничний виторг (MR) монополії завжди менший за ціну (AR), його значення спадають значно швидше, ніж значення ціни, тому крива MR віддаляється від кривої попиту (рис. 7.1.а).

Максимум сукупного виторгу досягається за нульового значення **граничного виторгу** і відповідає **точці одиничної еластичності** на кривій попиту.

Оптимізація рішення монополії щодо виробництва і пропонування продукції на ринку передбачає двохетапну процедуру:

- на першому етапі фірма-монополіст **одночасно** вибирає **оптимальний обсяг випуску і ціну продукції**;

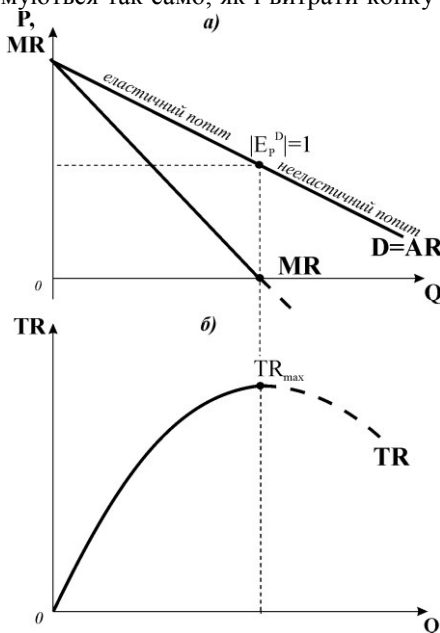


Рис. 7.1. Сукупний, середній та граничний виторги монополії

- на другому – обчислює *результати діяльності* в оптимальному режимі – наскільки вона буде прибутковою або збитковою – з тим, щоб розробляти стратегію свого подальшого розвитку.

Для визначення *оптимального обсягу* виробництва монополіст використовує *загальне правило вибору оптимального обсягу випуску* $MR = MC$. Крива попиту показує ціну, за якою оптимальний обсяг продукції може бути проданий. Рівноважна монопольна ціна завжди перевищує граничні витрати:

$P^* > MR = MC$. Точка, яка графічно визначає комбінацію ціни та обсягу випуску, що забезпечує монополісту максимізацію прибутку, називається *точкою рівноваги Курно* (точка E_m на рис. 7.3).

Поведінку монополіста у короткостроковому періоді, як і поведінку конкурентної фірми, вивчають за допомогою *двох моделей рівноваги*:

моделі TRTC (рис. 7.2) та *моделі MRMC* (рис. 7.3).

Для монополії, як і для будь-якої іншої фірми, справджуються загальні умови прибутковості та збитковості. Монополія *максимізує економічний прибуток*, якщо на оптимальному обсязі випуску ціна $P > ATC$.

Економічний прибуток монополіста, як і будь-якої фірми, обчислюється як $EP = TR - TC$ або $EP = (P - ATC) \cdot Q^*$.

У *короткостроковому періоді* монополіст виробляє, доки покриває свої змінні витрати, $ATC > P > AVC$, тому деякий час може працювати, *мінімізуючи збитки*. Для монополії також існують *умова беззбитковості*, коли $P = ATC$, і *умова закриття*, коли $P \leq AVC$. Однак ситуації збитковості і закриття не-

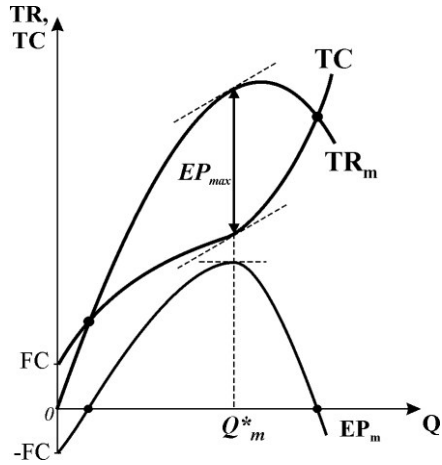


Рис. 7.2. Максимізація прибутку монополією (модель TRTC)

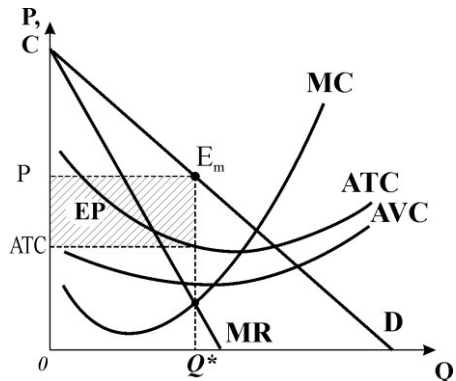


Рис. 7.3. Максимізація прибутку монополістом. Модель MRMC

типові для монополії.

У довгостроковому періоді монополіст виробляє лише тоді, коли окупає всі сукупні витрати, оптимальний масштаб виробництва визначається за правилом: $MR = LMC$. Рівноважна ціна монополіста і в довгостроковому періоді перевищує середні і граничні витрати: $P > LMC = \min LAC$, а обсяг випуску завжди менший, ніж ефективний масштаб виробництва. Завдяки бар'єрам входження в галузь монополія і в довгостроковому періоді отримує економічний прибуток. Для монополії не властивий парадокс прибутку.

Поведінка **монопсоніста** є дзеркальним відображенням поведінки монополіста (рис. 7.4). Як **єдиний покупець** товару, він має справу з висхідною **кривою ринкового пропонування**, яка відображає його середні видатки на покупку товару ($S = AE$). Висхідний характер кривої пропонування означає, що купівля додаткової одиниці товару потребує підвищення ціни на весь обсяг покупок, тому граничні видатки монопсоніста зростають швидше, ніж середні. Крива граничних видатків (ME) відхиляється ліворуч вгору від кривої середніх видатків. Крива попиту відображає спадну граничну вигоду монопсоніста (MB) від купівлі кожної одиниці товару ($D = MB$).

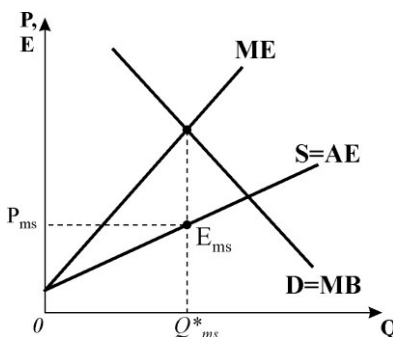


Рис. 7.4. Модель монопсонії

Оптимальна кількість товару, яку купує монопсоніст, визначається за **правилом максимізації вигоди монопсоніста**: $MB = ME$. Графічно вона відповідає точці перетину кривої попиту з кривою граничних видатків. Ціну товару монопсоніст знаходить за кривою пропонування. Монопсонічна ціна завжди нижча за граничні видатки і граничну вигоду товару для покупця ($P_{ms} < MB = ME$).

7.2. Соціально-економічні наслідки монополії та монопсонії.

Природна монополія

Монополізація виробництва призводить до виникнення **суспільних втрат** (рис. 7.5):

- за інших рівних умов **монополія** порівняно з конкурентною галуззю завжди **виробляє менший обсяг продукції** ($Q_m < Q_c$) і **встановлює вищі ціни** ($P_m > P_c$);

- монополія не досягає виробничої ефективності, оскільки для оптимального обсягу випуску монополії завжди $P > \min AC$;
- монополія не досягає ефективності розподілу ресурсів, оскільки для оптимального обсягу випуску $P > MC$.

Незворотні (чисті) суспільні втрати – ціна, яку суспільство платить за неефективний розподіл ресурсів монополією, – вимірюються величиною сукупних втрат надлишку споживача (сектор В) і надлишку виробника (сектор С) від скорочення обсягу випуску і підвищення ціни. Інша частина надлишку споживача (сектор А) захоплюється монополістом і трансформується у надлишок виробника.

Монопсонія також спричиняє виникнення суспільних втрат (рис. 7.6):

- за інших рівних умов монопсоніст порівняно з конкурентним покупцем купує товар у меншій кількості ($Q_{ms} < Q_c$) і за нижчою ціною ($P_{ms} < P_c$);
- додаткова вигода монопсоніста утворюється за рахунок захоплення частини надлишку виробника;
- **незворотні суспільні втрати** відповідають сумі втрат надлишку споживача (сектор В) та виробника (сектори А+С).

Через наявність суспільних втрат монополія і монопсонія вважається неефективними ринковими структурами. Виняток становить природна монополія.

Природна монополія – це галузь, яка має настільки значну економію, зумовлену зростанням масштабів, що

виробництво будь-якого обсягу продукції однією фірмою обходиться суспільству дешевше, ніж його виробництво кількома фірмами. Природні монополії утворюються в галузях, де ефект масштабу явно виражений, а конкуренція неприйнятна. Відтак існування природної монополії є економічною необхідністю і вигідне для суспільства. Для зменшення негативних наслідків, породжених монопольною владою, діяльність природних монополій регулює держава.

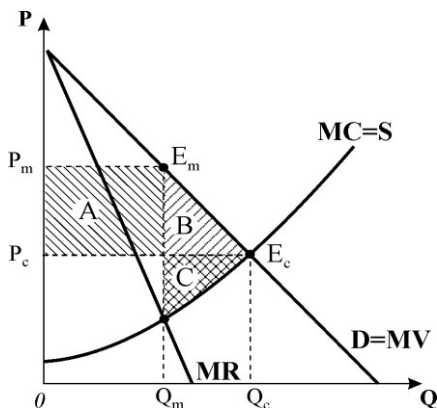


Рис. 7.5. Порівняння ефективності рівноваги конкурентної галузі та монополії

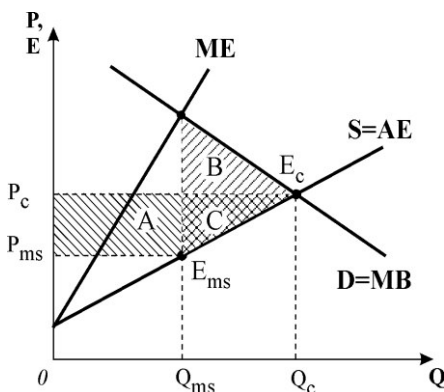


Рис. 7.6. Суспільні втрати від монопсонічної влади

7.3. Монопольна влада. Цінова дискримінація

Ринкова влада – здатність впливати на ринкову ціну – реалізується на основі **цінової стратегії монополії**.

Один з принципів монополістичного ціноутворення – „**витрати плюс**” – передбачає встановлення ціни на рівні граничних витрат з деякою накидкою.

У **приблизному правилі ціноутворення**: $(P - MC) / P = -1 / E_p^D$ ліва частина рівняння $(P - MC) / P$ показує перевищення ціни над граничними витратами, виражене в процентах, яке є обернено пропорційним до еластичності попиту на продукцію монополії (права частина рівняння). Показник “відносної націнки” слугує для вимірювання монопольної влади і називається **індексом Лернера**.

Значення індексу Лернера завжди перебуває в проміжку між нулем (для досконало конкурентної фірми) і одиницею (для чистої монополії).

На основі приблизного правила ціноутворення можна знайти вираз для монопольної ціни:

$$P_m = \frac{MC}{1 + \frac{1}{E_p^D}} \quad \text{або} \quad P_m = MC \cdot \frac{E_p^D}{E_p^D + 1}. \quad (7.1)$$

Монополія признає **ціну, вищу за граничні витрати** на величину, **обернено пропорційну еластичності попиту**. За високої еластичності попиту накидка буде незначною, ціна наблизитиметься до граничних витрат, ринок буде близьким до конкурентного, де $P = MC$ і монопольне становище особливих переваг не дає.

Монопсонічна влада над ринком залежить, головним чином, від **еластичності** пропонування: чим меншою є еластичність пропонування, тим більшу владу над ринком має монопсоніст, і навпаки.

Основна мета цінової стратегії монополіста – захоплення якнайбільшої частини споживчого надлишку і перетворення його у монопольний прибуток – реалізується за допомогою політики цінової дискримінації.

Цінова дискримінація – це продаж одного і того самого товару різним покупцям за різними цінами. Умовами здійснення цінової дискримінації виступають: **сегментація ринку за ціновою еластичністю попиту** (готовність покупців платити за товар) та **неможливість перепродажу** товару.

Розрізняють **три основних види цінової дискримінації**.

- **Цінова дискримінація першого ступеня, або абсолютна (досконала) цінова дискримінація**, виникає, коли фірма признає для кожного покупця **резервну ціну** – максимальну, яку кожен покупець погоджується заплатити за кожну придбану одиницю товару. Встановлення цієї ціни дозволяє здій-

снити максимально можливу сегментацію ринку. Для монополіста, який здійснює абсолютну цінову дискримінацію, ціна і граничний виторг співпадають, подібно до досконалої конкуренції, так само співпадають криві попиту і граничного виторгу $D = AR = MR$. Досконала цінова дискримінація пом'якшує недоліки монопольної влади і виявляється вигідною для обох сторін: монополіст розширює обсяги випуску до ефективного рівня конкурентного ринку, відсутні незворотні втрати, що сприяє зростанню добробуту суспільства. Проте весь надлишок споживачів перетворюється на монопольний прибуток, і суспільний добробут зростає саме за рахунок додаткових надприбутків монополіста, тоді як споживачі зовсім не одержують чистої вигоди.

- **Цінова дискримінація другого ступеня** передбачає блокове призначення цін залежно від обсягів продажу: чим більша кількість товару купується, тим нижчою є ціна. Спонукаючи фірму до розширення виробництва, вона може сприяти зниженню середніх витрат за зростаючого ефекту масштабу і навіть підвищенню добробуту споживачів. Додатковий прибуток монополіста проте виявляється меншим, ніж у випадку досконалої цінової дискримінації: він не в змозі захопити весь надлишок споживача.

- **Цінова дискримінація третього ступеня** запроваджується тоді, коли можна виділити кілька окремих груп покупців за їх чутливістю до зміни ціни, тобто за ціновою еластичністю попиту. Сегментація ринку здійснюється в залежності від тих чи інших ознак, які надають групі характерних рис споживання. На сегментованих ринках перерозподіл продукції між покупцями відбувається шляхом зниження цін для одних і підвищення для інших. Вища ціна встановлюється на тому сегменті ринку, де попит менш еластичний. Аналіз ціноутворення в цьому випадку досить складний, наслідки дискримінації неоднозначні. Єдиний очевидний висновок – дискримінація третього ступеня збільшує прибуток монополіста, в іншому разі монополія встановила б єдину ціну для всіх.

7.4. Особливості поведінки олігополістів. Моделі олігополії

Досі ми вивчали досконалу конкуренцію і монополію – ринкові структури, котрі відносяться до ідеальних, тобто таких, які в реальній дійсності зустрічаються як виняток, або існують лише в наближеній формі. Тепер переходимо до аналізу реальних ринкових структур – олігополії, найбільш поширеної у сучасних високотехнологічних галузях промисловості, та монополістичної конкуренції.

Олігополію відрізняють наступні характерні риси: нечисленність фірм в галузі; однорідна або диференційована продукція; всезагальна взаємозалежність фірм; значний контроль над ціною; значні перешкоди входження в галузь.

Бар'єри входження в олігополістичну галузь досить високі і становлять

одну з причин поширення олігополії. Основним бар'єром входження слугує *ефект масштабу*. Особливою причиною існування олігополії є *ефект злиття*. До злиття фірми спонукають: прагнення досягти більшого ефекту масштабу, зміцнити свою ринкову владу, усунути конкурента, здобути переваги “великого покупця” на ринку ресурсів, тощо.

Складність аналізу олігополії зумовлена двома основними причинами: різноманітням форм прояву та наявністю всезагального взаємозв'язку між фірмами, неможливістю передбачити реакцію конкурентів. Існує *„жорстка олігополія”*, коли 2-3 фірми панують на всьому ринку, і *„розмита”*, за якої 70-80% ринку поділяють 6-7 фірм. Фірми можуть діяти *у таємній змові*, а можуть приймати рішення *самостійно*. Продукція олігополістичної галузі може бути як *стандартизованою*, так і *диференційованою*. Бар'єри до входження в різних галузях також різні.

Залежність поведінки фірми від реакції конкурентів називається *олігополістичним взаємозв'язком*. Проблема стратегічної взаємодії фірм є центральною у дослідженні поведінки олігополістів. Стратегічні рішення олігополістичних фірм вивчаються за допомогою *теорії ігор*. Економічні ігри можуть бути кооперативними або некооперативними. *Гра є кооперативною*, якщо змова гравців можлива, і *некооперативною*, якщо змова між учасниками неприпустима.

Існують концепції домінуючої і недомінуючої стратегії. *Домінуюча стратегія* полягає у прийнятті гравцем оптимального рішення, незалежно від дій конкурента. *Недомінуюча стратегія* полягає у прийнятті гравцем оптимального рішення в залежності від того, що робить суперник.

Якщо один з гравців діє в умовах недостатньої інформації або має справу з нерациональним суб'єктом, застосовується *стратегія максимуму*. Вона дозволяє максимізувати мінімальний прибуток.

В *одноразових* чи *повторюваних* іграх обидва гравці приймають рішення *одночасно*, у *послідовних* – *по черзі*, в останньому випадку ініціатор має перевагу. Дія, яка надає фірмі перевагу, називається *стратегічним ходом*.

У ході гри фірми можуть застосовувати *загрози і зобов'язання*: вдаватися до закриття або виведення з виробництва деяких потужностей, або оголошувати про намір виробляти певний товар. Фірма може загрожувати зниженням ціни, – це означає, що вона розпочинає *цінову війну*.

На олігополістичному ринку діють дві протилежно спрямовані сили: *зацікавленість фірм у максимізації сукупної маси прибутку* для всієї галузі, яка породжує тягу до змови і спільних дій, та *еґотична зацікавленість кожної фірми у максимізації своїх власних прибутків* шляхом зниження ціни на продукцію, що штовхає фірми до порушення угод.

У мікроекономіці не існує єдиної моделі олігополії. Є декілька базових принципів і набір специфічних моделей, які застосовують до окремих випадків. Головна складність у побудові моделі поведінки олігополії – це обме-

ження, з якими стикається фірма. Крім загальних обмежень – витрат виробництва і попиту – *олігополіст має специфічне обмеження: дії конкуруючих фірм.*

В залежності від призначення моделі для олігополії розрізняють два їх типи: *моделі рівноваги і моделі олігополістичного ціноутворення.*

До *моделей рівноваги олігополії* відносяться *моделі Курно, Бертрана, Штакельберга* і ряд їх модифікацій, розроблені з метою визначення рівноважного обсягу випуску і рівноважної ціни олігополістичної фірми. Узагальнену концепцію рівноваги олігополії обґрунтував Дж. Ф. Неш.

Рівновага Неша – це тип ринкової рівноваги, за якої жодна із взаємодіючих фірм не бажає в односторонньому порядку змінити свій вибір, вважаючи його найкращою відповіддю на дії суперників, з огляду на реалізацію власних цілей. Це набір таких стратегій, коли кожен суб'єкт економіки обирає найкращий для себе варіант дій, виходячи з того, що інші учасники дотримуються певної стратегії. Оскільки кожен гравець не має причин відхилитися від оптимуму, ці стратегії стабільні.

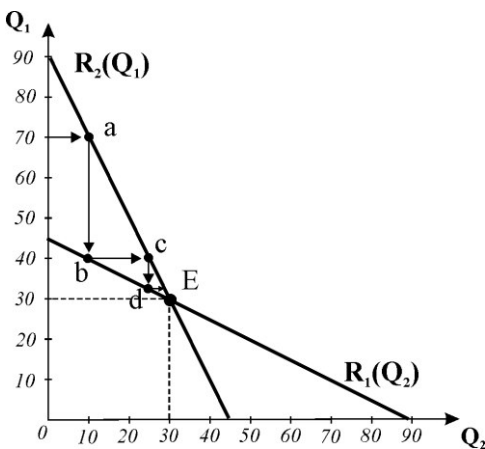


Рис. 7.7. Модель Курно. Криві реакції фірм

рішення одночасно згідно відомої їм функції ринкового попиту: $P = a - b(Q_1 + Q_2)$ – на рис. 7.7. це функція $P = 90 - Q$.

Фірми максимізують прибуток, виробляючи оптимальний обсяг продукції, визначений за правилом $MR = MC$, згідно зі своїми функціями реакції

$$(рис. 7.7): \quad Q_1^* = R_1(Q_2) = (a - bQ_2) / 2b; \quad (7.2)$$

$$Q_2^* = R_2(Q_1) = (a - bQ_1) / 2b. \quad (7.3)$$

Функція реакції показує, який обсяг продукції буде виробляти один олі-

Модель Курно – це модель простої *дуополії*, – олігополії з двома фірмами, які виробляють однорідну продукцію. Кожна фірма обирає обсяг випуску, котрий максимізує її прибуток, згідно з її уявленнями щодо можливих рішень конкурентів. Кожен дуополіст розглядає обсяг виробництва іншого як фіксований, величина якого не залежить від його власних виробничих рішень. Ціна на продукцію залежить від сумарного обсягу виробництва обох фірм. Обидві фірми мають рівну економічну силу і приймають рішення

гополіст за кожного заданого обсягу виробництва іншого.

Кінцевим результатом процесу пристосування фірм є встановлення стабільної рівноваги у точці перетину двох кривих реакції (E). Набір рівнів виробництва двох фірм, що відповідають точці рівноваги, називають **рівновагою Курно**, яка є різновидом **рівноваги Неша**.

Модель Бертрана описує ринкову ситуацію, за якої дві фірми, як і в моделі Курно, виробляють однорідну продукцію (рис. 7.8). Але змінюється стратегічний показник – фірми вибирають ціни, а не обсяги випуску. Цінова конкуренція змушує обидві фірми знизити ціну до рівня граничних витрат ($P = MC$), за якої вони отримують нульовий економічний прибуток. Фірми досягають **рівноваги Неша**, яка у даному випадку є **конкурентною рівновагою**.

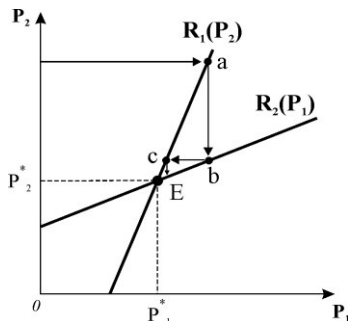


Рис. 7.8. Модель Бертрана

Модель Штакельберга (лідерства за обсягами) є модифікацією моделі Курно для випадку, коли одна з фірм є лідером, має більшу економічну силу і незалежну позицію, тому першою визначає свій обсяг виробництва. Інший олігополіст виступає у ролі веденого, який здійснює стратегію пристосування та коригує свою поведінку в залежності від вибору, зробленого лідером. У моделі Штакельберга фірма-лідер фактично ігнорує свою функцію реакції. Вона обирає обсяг випуску, котрий максимізує її власний прибуток. Рівновага Штакельберга є окремим випадком **рівноваги Неша** для домінуючої стратегії.

До моделей олігополістичного ціноутворення відносяться моделі „ламаної кривої попиту“, „дилеми олігополістів“, картелю, домінуючої фірми та ін.

Модель „ламаної кривої попиту“ (модель Свізі) ілюструє негнучкість олігополістичних цін (рис. 7.9). Кожна фірма виходить з того, що на зниження цін конкуренти будуть реагувати відразу таким же зниженням, щоб перешкодити перехопити попит на їх продукцію, а на підвищення цін вони не відреагують, щоб перехопити покупців фірми, яка підвищила ціну. Логіку реакції фірм відображає

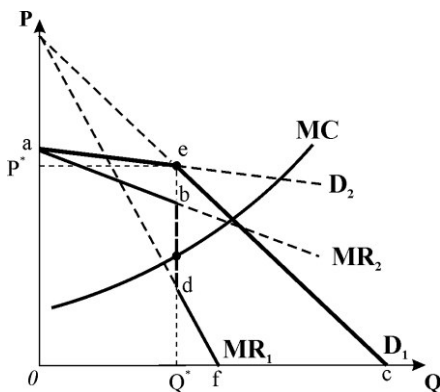


Рис. 7.9. Модель ламаної кривої попиту

зламана у точці рівноважної ціни

(*e*) крива попиту. У ситуації зниження ціни крива попиту стрімка (відрізок *ec*) і відповідає нееластичному попиту, в ситуації підвищення ціни (відрізок *ae*) – похила, а попит більш еластичний. Відповідно ламаною з відрізком вертикального розриву (*bd*) є крива *MR*.

Ламана крива попиту пояснює, чому зміни ціни в олігополістичних галузях, де між учасниками немає змови, відбуваються дуже рідко. Кожна фірма може передбачити, що будь-яка зміна погіршить її стан. Якщо вона підвищить ціну, то втратить значну частину своїх покупців, оскільки попит еластичний, а якщо вона знизить ціну, то за нееластичного попиту обсяги продажу зростуть незначно. Зниження ціни може спровокувати цінову війну з втратами прибутків для всіх фірм. Чинником негнучкості цін у моделі слугує й та обставина, що будь-яка зміна граничних витрат в межах розриву кривої граничного виторгу ніяк не вплине на оптимальний обсяг випуску фірми і, відповідно, на ціну.

„**Дилема олігополістів**” – це модель олігополістичного ціноутворення, в якій кожна фірма, вирішуючи проблему рівня цін, діє в умовах, що виключають співробітництво, самостійно реалізує свій потенціал, але зважає на своїх конкурентів. Коли б фірми могли б діяти спільно, вони призначили б високу ціну, але якщо вони діють незалежно, тоді їм краще триматись низької ціни, реалізуючи стратегію максиміну. Становище обох фірм є гіршим, ніж у випадку змови і призначення обома високих цін.

Для учасників таємних і явних змов характерна тенденція **до максимізації сукупних прибутків** всіх учасників. Їх поведінка схожа на поведінку монополіста. Найбільш поширеною формою **явної змови є картель**.

Модель картелю відповідає ситуації, коли фірми офіційно укладають угоду, узгоджують ціну, галузевий обсяг випуску і квоту кожного учасника. Картель діє як фірма – монополіст. Оптимальний обсяг виробництва картелю визначається за правилом $MR = MC$. Оптимальний обсяг квоти кожного учасника визначається за модифікованим правилом $MR = MC$: ринковий граничний виторг повинен бути рівним граничним витратам кожної окремої фірми-учасниці. При цьому сумарний обсяг квот за ціною картелю повинен дорівнювати сукупному обсягу виробництва картелю.

Спокуса для кожної фірми збільшити власний прибуток за рахунок розширення виробництва вступає в суперечність з картельною угодою і загрожує її існуванню, чим пояснюється нестійкість картелювання. Дотримання ж картельної угоди суперечить ефективності виробництва і веде до втрат суспільного добробуту. Тому картелювання забороняється антимонопольним законодавством у багатьох країнах.

Модель „лідерства в цінах” є поширеним засобом координації поведінки олігополістів за відсутності змови. З мовчазної згоди учасників ринку найбільшій або найефективнішій фірмі галузі відводиться роль цінового лідера,

решта встановлюють ціни слідом за ним і не змінюють їх доти, доки лідер не проголосить про нову зміну своєї ціни. Поступово підвищуючи ціни, галузь може досягти такого високого рівня цін, як картель. У короткостроковому періоді ціновий лідер не завжди обирає ціну, яка максимізує прибуток, зокрема з метою перешкодити входженню в галузь нових фірм.

Олігополісти можуть також вдаватися до „хижацького ціноутворення”: вони різко знижують ціну, втрачають свої прибутки, але сподіваються, що нові конкуренти втратять ще більше і не зможуть довго протриматись в галузі.

Модель ціноутворення „витрати плюс” – це практичний метод, за яким фірма оцінює свої витрати на деякому плановому рівні і встановлює процентні накидки на витрати з таким розрахунком, щоб забезпечити середній прибуток у довгостроковому періоді – приблизно 15% на весь вкладений капітал. Так визначають стандартну ціну, яка слугує базою для подальшого коригування її рівня.

Моделі олігополістичного ціноутворення показують, що олігополісти не вдаються до цінової конкуренції, типовою для олігополії є **нецінова конкуренція**, завдяки якій визначається ринкова частка кожної фірми.

Оскільки олігополія є структурою, близькою до монополії, вона має подібні **економічні наслідки** для суспільства: у більшості випадків високі бар'єри вступу в галузь призводять до обмеження випуску і встановлення вищих цін, виникають незворотні суспільні втрати, не забезпечується ні виробнича ефективність, ні ефективність розподілу ресурсів.

7.5. Моделі коротко- і довгострокової рівноваги монополістичного конкурента. Нецінова конкуренція

Монополістична конкуренція – це ринкова структура, в якій існує відносно велике число виробників близьких замінників, – товарів, які незначно відрізняються один від одного. Відноситься до реальних ринкових структур і поширена у сферах підприємницької діяльності, які не потребують значних капіталовкладень.

Монополістична конкуренція має наступні ознаки: відносно велике число невеликих фірм; диференційована продукція; деякий, проте обмежений контроль над ціною; нецінова конкуренція; відносно вільний вступ в галузь і вихід з неї.

Оскільки **продукція диференційована**, кожен виробник певної марки товару виступає як **монополіст** і має спадну криву попиту. Але вхід нових фірм у галузь вільний, отже, фірми конкурують між собою. Незважаючи на монопольну владу окремої фірми, кожна занадто мала, щоб значно впливати на загальну ринкову ситуацію, і це робить ринок схожим на **конкурентний**. Відтак в умовах монополістичної конкуренції **значний розвиток конкуренції** поєднується з **незначною монопольною владою** над ринком.

Концентрація виробництва в галузях з монополістичною конкуренцією є невисокою: значення індексу Лернера перебуває у проміжку між 0 і 1.

Існує декілька моделей рівноваги монополістичного конкурента.

Модель Чемберліна будується за припущення, що фірма на ринку монополістичної конкуренції, оцінюючи попит на свою продукцію, вважає, що конкуренти ніяк не реагують на її рішення відносно цін і обсягів виробництва. Попит на продукцію монополістичного конкурента є *більш еластичним*, ніж для чистого монополіста, але *не є абсолютно еластичним*, як для досконало конкурентної фірми. Еластичність попиту залежить від числа конкуруючих фірм і ступеня диференціації продукції. Чим більшими є число конкурентів і ширшою диференціація продукту, тим більш еластичним буде попит на продукцію кожного продавця, а крива попиту – більш похилою.

Оскільки крива попиту спадна, монополістичний конкурент сам вибирає комбінацію ціни і обсягу виробництва, яка максимізує прибуток. Проте відсутність бар'єрів входження в галузь не дозволяє монополістичному конкуренту одержувати високі прибутки тривалий час. Зважаючи на це, рівновага фірми у короткостроковому і довгостроковому періодах має відміну.

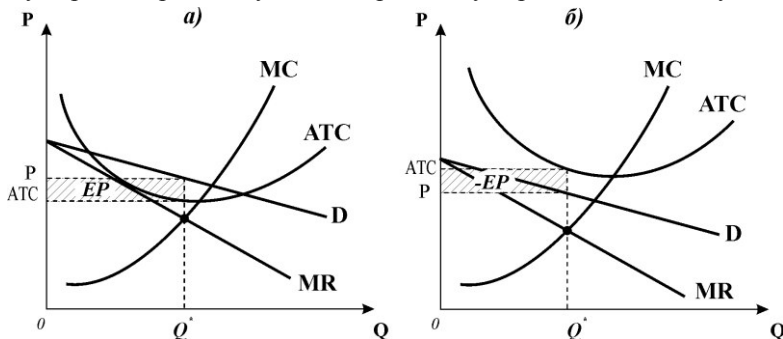


Рис. 7.11. Моделі короткострокової рівноваги монополістичного конкурента

У *короткостроковому періоді* фірма може максимізувати прибуток або мінімізувати збитки, керуючись загальним правилом $MR=MC$. **Короткострокова рівновага монополістичного конкурента** подібна до рівноваги чистої монополії, коли фірма, в залежності від рівня витрат виробництва і попиту на продукцію, може бути як прибутковою (рис. 7.11.а), так і збитковою (рис. 7.11.б).

У *довгостроковому періоді* (рис. 7.12) у випадку прибутковості в галузь починають входити нові фірми. В міру появи нових фірм, отже, і нових товарів-замінників, типова фірма втрачає частину свого попиту і прибутків. І навпаки, у випадку збитковості фірми починають залишати ринок, пропонування скорочується. Зменшення числа фірм призводить до збільшення попиту на товари тих фірм, які залишилися на ринку. Попит на їх продукцію зростає,

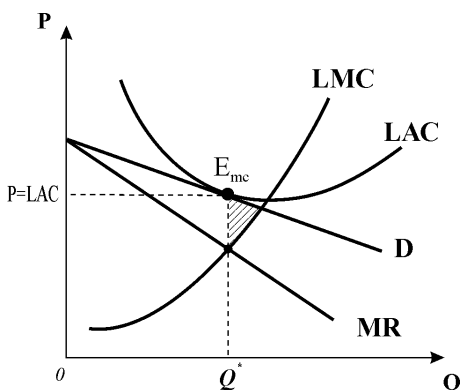


Рис. 7.12. Модель довгострокової рівноваги монополістичного конкурента

нополістичної конкуренції мають значні відмінності. Конкурентне ціноутворення веде до виникнення в довгостроковому періоді потрійної рівності, що забезпечує ефективність виробництва і розподілу ресурсів: $P = LMC = \min LAC$. На ринках з монополістичною конкуренцією *не досягається ні мінімізація витрат, ні ефективність розподілу ресурсів*.

Монополістичні конкуренти *не мінімізують витрат на одиницю продукції*. Точка довгострокової рівноваги монополістичного конкурента знаходиться ліворуч від мінімуму LAC . Фірми недовикористовують ефект масштабу. Галузі часто переповнені фірмами, які функціонують, не досягаючи оптимальної потужності. *Величину надлишкових потужностей* визначає різниця між оптимальним обсягом випуску монополістичного конкурента за точкою довгострокової рівноваги і обсягом, за якого мінімізуються довгострокові середні витрати. *Надлишкові виробничі потужності і водночас вищі порівняно з конкурентними ціни* — це один наслідок монополістичної конкуренції для суспільства.

В умовах монополістичної конкуренції *фірми виробляють менший, ніж найбільш ефективний з точки зору оптимізації розподілу ресурсів, обсяг продукції*. За оптимального обсягу виробництва ціна рівноваги перевищує граничні витрати ($P > LMC$).

Сучасна теорія монополістичної конкуренції зосереджена на моделях, котрі досліджують два взаємопов'язаних аспекти — роль диференціації продукту та визначення оптимального числа фірм на окремих ринках товарів і послуг.

Провідну роль у конкурентній боротьбі в умовах монополістичної конкуренції відіграє *нецінова конкуренція*, засобами якої є: подальша диференціа-

збитки зменшуються. Рух фірм триває, доки економічний прибуток досягне нульового значення. Як тільки крива попиту на оптимальному обсязі випуску стає дотичною до кривої середніх витрат, економічний прибуток зникає (рис. 7.12). У стані довгострокової рівноваги $P = LAC$, всі фірми галузі одержують *лише нормальний прибуток*.

Довгострокова рівновага монополістичного конкурента подібна до рівноваги конкурентної фірми. Проте довгострокова конкурентна рівновага і рівновага в умовах моно-

ція продукції – підвищення її якості; поліпшення умов продажу; створення дієвої реклами.

У фірм з'являється можливість контролювати не тільки пропонування, але і *попит* на свою продукцію.

Значення будь-якої *диференціації* полягає в тому, що вона є *джерелом підвищення прибутковості* фірми внаслідок здобуття виробниками *обмеженого контролю над цінами на свою продукцію*. Завдяки постійному вдосконаленню товару кожна фірма може зберегти чи підвищити попит на свою продукцію і, розширюючи виробництво, збільшити прибуток. З іншого боку, менші порівняно з конкурентними обсяги випуску та вищі ціни на продукцію, неефективність виробництва і розподілу ресурсів, що виникає в умовах монополістичної конкуренції, цілком компенсуються тією вигодою, яку одержують споживачі від *розширення можливостей споживчого вибору*.

Диференціація пристосовує продукт до споживчого попиту. *Реклама*, навпаки, *пристосовує споживчі смаки до продукту*. За допомогою реклами фірми сподіваються збільшити свою ринкову частку і знизити еластичність попиту на свою продукцію.

Позитивний вплив реклами вбачають у тому, що вона *поширює інформацію* про властивості нового продукту, допомагає споживачам *зробити розумний вибір, стимулює покращення продукту*. Вона вимагає додаткових витрат, але може *сприяти здешевленню продукції* для споживачів, якщо фірмі вдається скористатися зростаючим ефектом масштабу; *підтримувати конкуренцію*. Критики реклами наводять так само багато контраргументів.

Вплив рекламної діяльності неоднозначний: з одного боку, реклама дозволяє кожній фірмі посилити її монопольну владу, оскільки переконує споживача, що в світі товарів мало гідних замінників товару фірми, через значні видатки слугує бар'єром входження. З іншого боку, реклама надає інформацію про існування великої кількості замінників, через що попит на продукцію будь-якої фірми стає більш еластичним, а ціни і прибутки мають тенденцію до зниження, отже, галузь стає більш конкурентною.

Ціноутворення за умов монополістичної конкуренції має подвійний характер. З одного боку, воно зазнає впливу об'єктивних чинників – витрат виробництва і збуту. З іншого боку, на рівень цін впливає суб'єктивний чинник. Ціна відображає якість товару, престиж торговельної марки. Саме суб'єктивний чинник відіграє більш суттєву роль у можливості маніпулювати цінами, здійснювати політику з формування власного ізольованого мікро – ринку.

На відміну від конкурентної фірми і монополії, для максимізації прибутку фірма – монополістичний конкурент повинна враховувати наступні *чинники: обсяг випуску, ціну, зміну продукту та рекламну діяльність*.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ**ТЕСТИ.** *Визначте єдино правильну відповідь***1. Фірма-монополіст:**

- а) ніколи не зазнає збитків, оскільки має ринкову владу;
- б) може виробляти будь-який обсяг продукції і продавати її за будь-якою ціною;
- в) з врахуванням кривої ринкового попиту визначає комбінацію обсягу випуску та ціни, що забезпечує максимізацію прибутку;
- г) встановлює на свою продукцію найвищу ціну з можливих.

2. Суспільні втрати від монопольної влади полягають у тому, що за інших рівних умов:

- а) монополіст виробляє менший обсяг продукції, ніж виробляла б конкурентна галузь;
- б) монополіст встановлює вищу ціну на товар порівняно з конкурентним ринком;
- в) монополія захоплює і перетворює на монопольний прибуток частину надлишку споживача;
- г) всі відповіді правильні.

3. Цінова дискримінація – це:

- а) підвищення ціни на товар вищої якості;
- б) продаж одного й того самого товару різним покупцям за різними цінами;
- в) встановлення різних цін на різні товари, що випускає фірма;
- г) підвищення фірмою цін на модні або престижні товари.

4. Яка з наведених ознак характерна тільки для олігополії:

- а) диференційована продукція;
- б) всезагальна взаємозалежність фірм;
- в) наявність бар'єрів до вступу в галузь;
- г) нецінова конкуренція.

5. Монополістична конкуренція поєднує значний розвиток конкуренції з незначною монопольною владою, які є наслідком відповідно:

- а) значного числа невеликих фірм та диференціації продукції;
- б) абсолютно еластичного попиту на продукцію фірми та контролю над цінами;
- в) диференціації продукції та високих бар'єрів до вступу в галузь;
- г) вільного вступу в галузь та незначного числа фірм в галузі.

ЗАДАЧІ

Задача 1.

Модель простої монополії описується наступною системою рівнянь:
 $Q_d = 5 - P$; $TC = 0,5 + 2Q$; $TR = 5Q - Q^2$. Визначте:

- 1) обсяг виробництва і ціну, що забезпечують монополісту максимізацію економічного прибутку, а також його величину;
- 2) обсяг виробництва і ціну, що забезпечують монополісту максимізацію сукупного виторгу, та величину економічного прибутку у цьому випадку.

Задача 2.

Припустимо, що середні сукупні і граничні витрати монополії сталі і дорівнюють 4 грн. за будь-якого обсягу. Попит на продукцію монополії представлений даними таблиці:

Ціна, грн./од.	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Обсяг попиту, од./тижд.	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100

Зробіть необхідні обчислення, побудуйте графіки ринкового попиту, граничного виторгу, середніх і граничних витрат монополії та визначте:

- 1) оптимальний обсяг випуску;
- 2) ціну продукції,
- 3) величину прибутку монополії;
- 4) яку кількість продукції і за якою ціною виробляла б конкурентна галузь з ідентичними витратами?
- 5) яку кількість продукції виробляла б монополія і яким був би її прибуток, якби вона могла здійснити абсолютну цінову дискримінацію?

Задача 3.

Дайте порівняльну характеристику чотирьох ринкових структур (ДК -- досконалої конкуренції, М – монополії, Щ – олігополії, МК – монополістичної конкуренції), заповнивши наступну таблицю відповідями “так”, “ні”, “можливо”.

Фірма:	ДК	М	О	МК
▪ виробляють диференційовану продукцію				
▪ стикаються зі спадною кривою попиту				
▪ обирають обсяг випуску за правилом $MR=MC$				
▪ для оптимального обсягу випуску мають $P=MC$				
▪ забезпечують виробничу ефективність ($P=\min LAC$)				
▪ для кожного обсягу випуску крім першої одиниці мають $P>MR$				
▪ мають бар'єри до входження в галузь				
▪ отримують економічний прибуток у довгостроковому періоді				
▪ зважають при прийнятті рішень на реакцію конкурентів				
▪ залишають ринок, якщо у довгостроковому періоді $P<LAC$				
▪ припиняють виробництво у короткостроковому періоді, якщо $P<AVC$				
▪ рекламують свою продукцію				

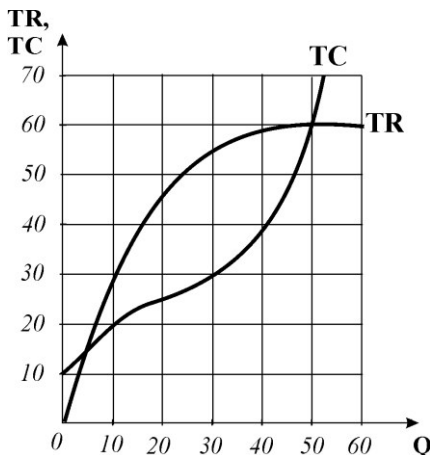
ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ

Вправа 1.

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання :

- 1) яка модель представлена на графіку?
- 2) в якій ринковій структурі функціонує фірма? Поясніть;
- 3) в якому часовому періоді працює фірма? Поясніть;
- 4) якою є величина постійних витрат фірми на нульовому обсязі випуску? на обсязі випуску 50 одиниць?
- 5) за яких обсягів випуску фірма є безбитковою?
- 6) який обсяг випуску є оптимальним? За яким правилом він визначений? Поясніть;
- 7) якою є величина економічного прибутку фірми?

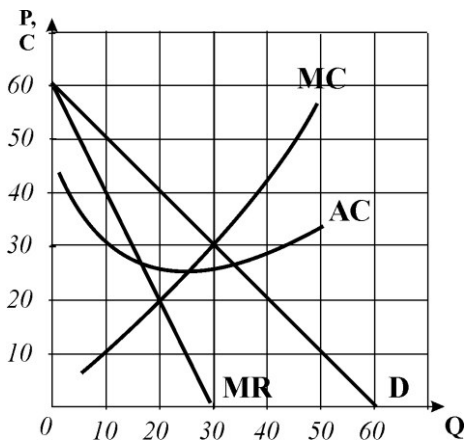
Проілюструйте відповіді графічно.



Вправа 2.

Графік надає інформацію про ринковий попит та витрати фірми монополіста. За даними графіка дайте відповіді на наступні запитання:

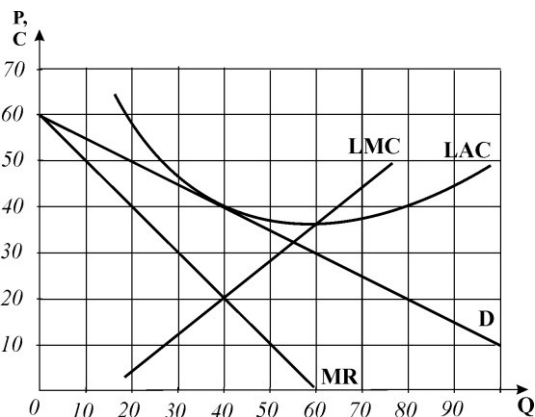
- 1) який обсяг випуску є оптимальним для фірми?
- 2) яку ціну на свою продукцію призначить ця фірма, якщо вона функціонує як проста монополія?
- 3) яка комбінація обсягу випуску та ціни дозволить фірмі максимізувати сукупний вигоду від продажу продукції?
- 4) якою є величина сукупного вигоду фірми для оптимального обсягу випуску?
- 5) поясніть, в межах яких цінових інтервалів монополісту доцільно і недоцільно знижувати ціну з огляду на максимізацію сукупного вигоду.



Вправа 3.

Графік представляє параметри діяльності фірми на ринку монополістичної конкуренції. На основі графіка дайте відповіді на наступні запитання:

- 1) в якому часовому періоді працює фірма?
- 2) яким є оптимальний обсяг виробництва для цієї фірми?
- 3) за якою ціною фірма реалізує свою продукцію?
- 4) яким є результат діяльності фірми? Чи максимізує вона економічний прибуток?
- 5) якою є величина надлишкових виробничих потужностей в одиницях обсягу випуску фірми?

**Відповіді та розв'язки до контрольних завдань**

Відповіді до тестів: 1 – в, 2 – г, 3 – б, 4 – б, 5 – а.

Задача 1.

$$1) MR = TR'(Q) = 5 - 2Q; MC = TC'(Q) = 2;$$

$$MR = MC; 5 - 2Q = 2; Q = 1,5; P = 3,5; TR = 5 \times 1,5 - 1,5^2 = 5,25; TC = 0,5 + 2 \times 1,5 = 3,5; EP = TR - TC = 5,25 - 3,5 = 1,75;$$

2) TR максимізується, коли $MR = 0; 5 - 2Q = 0; Q = 2,5; EP$ для цього обсягу випуску буде меншим, ніж максимальний $EP = TR - TC = 6,25 - 5,5 = 0,75$.

Задача 2.

<i>P</i> грн.	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
<i>Q</i> , тис.	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>TR</i> , тис. грн.	0	9	16	21	24	25	24	21	16	9
<i>MR</i> грн.		9	7	5	3	1	-1	-3	-5	-7

1) графічно (рис. 7.13): $Q_m = 3000$;

2) $P_m = 7$ грн.;

3) $EP = (P - ATC) \times Q = (7 - 4) \times 3000 = 9000$ грн.;

4) конкурентна галузь виробляла б за $P = MC, P_C = 4$ грн., $Q_C = 6000; P = AC; EP = 0$;

5) чисті суспільні втрати від монополії відповідають заштрихованому трикутнику S на рис. 7.13 і є втратами надлишку споживача.

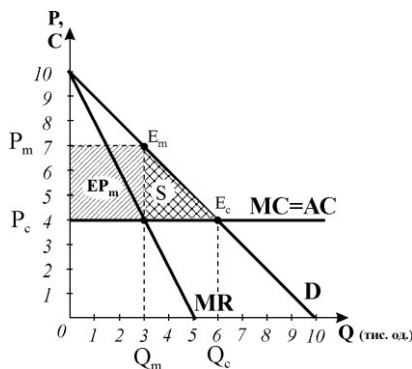


Рис. 7.13.

Задача 3.

Фірми:	ДК	М	О	МК
▪ виробляють диференційовану продукцію	н	н	м	т
▪ стикаються зі спадною кривою попиту	н	т	т	т
▪ обирають обсяг випуску за правилом $MR=MC$	т	т	т	т
▪ для оптимального обсягу випуску мають $P=MC$	т	н	н	н
▪ забезпечують виробничу ефективність ($P=\min LAC$)	т	н	н	н
▪ для кожного обсягу випуску крім першої одиниці мають $P>MR$	н	т	т	т
▪ мають бар'єри до входження в галузь	н	т	т	н
▪ отримують економічний прибуток у довгостроковому періоді	н	т	т	н
▪ зважають при прийнятті рішень на реакцію конкурентів	н	н	т	н
▪ залишають ринок, якщо у довгостроковому періоді $P<LAC$	т	т	т	т
▪ припиняють виробництво у короткостроковому періоді, якщо $P<AVC$	т	т	т	т
▪ рекламують свою продукцію	н	н	м	т

Вправа 1.

- 1) модель TRTC;
- 2) недосконала конкуренція (монополія), P змінна, TR нелінійна;
- 3) у короткостроковому, наявність у фірми постійних витрат;
- 4) $FC = 10$ за всіх обсягів випуску;
- 5) фірма беззбиткова, коли $TR=TC$, що має місце за обсягів $Q=5, Q=50$;
- 6) оптимальний обсяг $Q^*=30$, визначений за правилом $MR=MC$, – на максимальному розхилі кривих TR і TC проведені до них дотичні, що відповідають величинам MR і MC , паралельні;
- 7) $EP=55-30=25$; графічна ілюстрація – рис. 7.14.

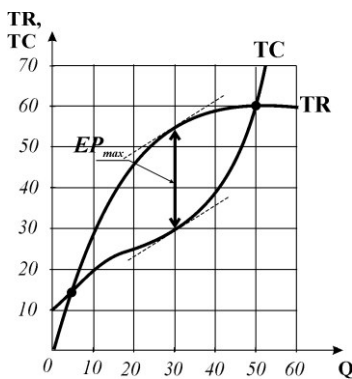


Рис. 7.14

Вправа 2.

- 1) модель MRMC;
- 2) за правилом $MR=MC - Q^*=250$;
- 3) $P = 18$;
- 4) ціну доцільно знижувати з $P=30$ до $P=18$, доки $MR>MC$, нижчі ціни відповідають обсягам випуску, для яких $MC > MR$;
- 5) результат діяльності – економічний прибуток, оскільки для $Q^* P>ATC$; $EP=(P-ATC)\times Q^* = (18-10) \times 250 = 2000$ (рис. 7.15).

Вправа 3.

- 1) рис. 7.16. фірма працює у довгостроковому періоді;
- 2) $Q=40$ (за правилом $MR=MC$);
- 3) $P=40$ (за кривою попиту для оптимального обсягу);
- 4) фірма отримує нормальний прибуток $P=LAC$, $EP=0$;
- 5) величина надлишкових потужностей в одиницях обсягу випуску $Q=20$ (як різниця між оптимальним Q і Q , за якого досягається $\min LAC$).

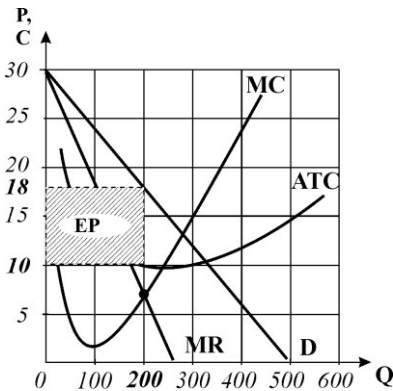


Рис. 7.15

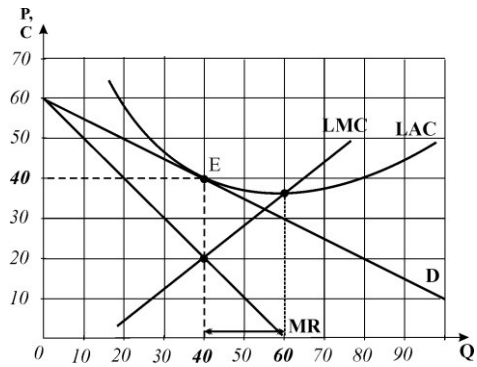


Рис. 7.16

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ОСНОВИ МАКРОЕКОНОМІКИ

ТЕМА 8. ВИМІРЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА. БАЗОВІ МАКРОЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ

Ключові поняття: *система національних рахунків, валовий випуск, валовий внутрішній продукт, номінальний і реальний ВВП, індекс цін, дефлятор ВВП, валовий національний продукт, національний дохід, особистий дохід, використований дохід, індекс людського розвитку, індекс економічної свободи, рівень глобалізації, чистий національний продукт, національний дохід, особистий дохід, використований дохід, макроекономічні тотожності, модель ADAS, модель „видатки – випуск”.*

Нагадаємо, що макроекономіка є складовою сучасної економічної теорії, яка вивчає механізм функціонування економічної системи та домінуючі тенденції поведінки макроекономічних суб'єктів – домогосподарств, фірм, уряду і закордону – на рівні економіки як єдиного цілого.

8.1. Принципи побудови системи національних рахунків

Для того, щоб зрозуміти, в якому стані перебуває економіка країни і які перспективи розвитку вона має, потрібно обчислити ряд макроекономічних показників, котрі надають таку інформацію. Потреба в обчисленні узагальнюючих показників особливо загострювалась в критичних ситуаціях – у зв'язку з війнами, кризами, стихійними лихами.

Створення системи національного рахівництва має довгу історію. Перші спроби розробки окремих її елементів відносяться до XVII ст., коли *Вільям Петті* представляє розрахунки національного багатства Англії (1683), а *Грегори Кінг* намагається визначити рівень її добробуту шляхом складання „кошторисів національного доходу“ країни (1696). Визначним був і внесок *Франсуа Кене*, національне рахівництво ґрунтувалося на його моделі макроекономічного кругообігу.

Головна складність полягала у тому, що макроекономічні показники потребували спеціальної методики розрахунків. Вона розроблялась багатьма зарубіжними вченими з початку XX століття (*С. Кузнецом, Р. Стоуном* та ін.).

Подібна робота здійснюється у 1920-х рр. і в Радянському Союзі. Тут був складений баланс народного господарства (БНГ) за 1925-26 рр., що ґрунтувався на марксистській методології, згідно з якою нагромадження суспільного продукту і національного багатства відбувається лише за рахунок сфери матеріального виробництва. Центральною ланкою БНГ був матеріальний ба-

ланс, який аналізував рух ресурсів та використання матеріальних благ, описував виробництво, споживання та нагромадження суспільного продукту. Первинними доходами вважались лише доходи працівників сфери матеріального виробництва. Доходи працівників сфери послуг та доходи держави у вигляді податків розглядалися як вторинні, отриманні внаслідок перерозподілу. Результатом виробничої діяльності вважався не лише кінцевий продукт, але й проміжне споживання сфери матеріального виробництва.

Система національних рахунків – система взаємопов’язаних показників найбільш загальних результатів розвитку економіки, у західних країнах складалась пізніше і досі вдосконалюється.

Система національних рахунків (СНР) ґрунтується на:

- **концепції розширеного трактування виробництва**, згідно з якою національний дохід створюють не лише галузі матеріального виробництва, але й сфера послуг – торгівля, галузі освіти, охорони здоров’я, державного управління, житлово-комунального господарства та ін.

- **концепції первинних доходів** – доходів, отриманих власниками праці, землі, капіталу, підприємницьких здібностей та органами державного управління через податки на виробництво та імпорт.

СНР відображає господарський кругообіг, який виникає в результаті взаємодії економічних суб’єктів з приводу виробництва, розподілу та кінцевого використання продукції, перерозподілу доходів, фінансових зобов’язань. Взаємодія між двома господарюючими суб’єктами у СНР враховується як **економічна операція**. Домогосподарства та юридичні особи утворюють **інституційні одиниці**, як об’єднуються у 5 секторів економіки: нефінансові підприємства і корпорації; фінансові корпорації; сектор загальнодержавного управління; домогосподарства; некомерційні організації, що обслуговують домогосподарства.

8.2. Валовий випуск і валовий внутрішній продукт. Номінальний та реальний ВВП

Валовий випуск – це сумарна вартість всіх товарів і послуг, вироблених економікою за певний проміжок часу, включаючи товари і послуги проміжного споживання. Його аналогом у політичній економії є валовий або сукупний суспільний продукт. Обсяг валового випуску, досягнутий в умовах повної зайнятості ресурсів, називають **потенційним** або **природним рівнем випуску**.

Показник валового випуску має недолік, оскільки включає **повторний рахунок** – вартість матеріальних благ і послуг, що йдуть на проміжне споживання. Цей недолік усуває показник **валового внутрішнього продукту** (ВВП), який займає у СНР центральне місце.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – це сумарна ринкова вартість пото-

чного виробництва кінцевих товарів і послуг, створених вітчизняними та іноземними факторами виробництва в межах кордонів країни за певний період.

Поточне виробництво – це вся виготовлена протягом року продукція, незалежно від того, була вона реалізована чи перейшла у запаси. У ВВП враховується **приріст товарних запасів**.

Кінцеві товари і послуги – це ті, що надходять кінцевим споживачам (домогосподарствам, фірмам, державі, закордону).

ВВП є показником внутрішньої економіки.

До ВВП не включаються:

- **проміжні товари**, що купуються з метою подальшої переробки або продажу (вартість матеріальних благ і послуг, що йдуть на проміжне споживання враховує показник **валового випуску**);

- **перепродаж старих товарів**, оскільки їх вартість вже була врахована у тому році, коли вони були виготовлені;

- **чисто фінансові операції** – трансфертні платежі і операції з цінними паперами, які носять перерозподільчий характер;

- **результати неринкової діяльності** (хатня робота, продукція з садово-городніх ділянок) та **позаринкового обміну** (бартерні операції).

Для обчислення величини ВВП використовують **три методи**.

□ **Виробничий метод** визначає ВВП як суму доданих вартостей всіх секторів економіки (**ДВ**) і чистих податків (**ЧП**):

$$ВВП = \sum ДВ + ЧП. \quad (8.1)$$

Додана вартість є різницею між доходами фірм (галузей), отриманими від продажу власної продукції, і їх платежами іншим фірмам (галузям) за придбані у них матеріали і послуги. Вона може бути обчислена як різниця між ринковим валовим випуском окремих галузей ($ВВ_p$) та їх матеріальними витратами ($МВ$). Чисті податки представляють собою різницю між продуктовими податками ($ПП$) і субсидіями ($С$). Відтак ВВП за виробничим методом може бути визначений як:

$$ВВП = \sum (ВВ_p - МВ) + (ПП - С). \quad (8.2)$$

□ **Метод кінцевого використання** визначає ВВП за потоком видатків всіх покупців – домогосподарств на кінцеве споживання ($С$), фірм на валові приватні внутрішні інвестиції (I)¹, держави на закупівлі товарів і послуг (G), видатків на експорт за мінусом видатків на імпорт, тобто чистого

¹ Валові інвестиції складаються з чистих інвестицій (I_n) та амортизації (dK):

$$I = I_n - dK.$$

експорту ($NE = E - Z$):

$$ВВП = C + I + G + NE. \quad (8.3)$$

□ **Розподільчий метод** визначає ВВП як суму первинних доходів, одержаних на території країни за рік – заробітної плати найманих працівників (w), прибутку корпорацій (π_k)²; доходів некорпоративного сектора (D_n), чистого проценту (i), ренти (R) та непрямих чистих податків на бізнес (T_B) і амортизації основного капіталу (dK):

$$ВВП = w + \pi_k + D_n + i + R + T_B + dK. \quad (8.4)$$

Теоретично всі методи обчислення ВВП повинні дати однакові результати.

ВВП – грошовий показник, відтак на нього чинить вплив зміна рівня цін в економіці. З метою виключення впливу цінового чинника застосовують два показники – номінального та реального ВВП.

Номінальний ВВП вимірює обсяг виробництва в економічній системі у поточних ринкових цінах кожного року.

Реальний ВВП вимірює обсяг виробництва у будь-якому році у так званих зіставних цінах, тобто у постійних незмінних цінах базового року. *Базовий рік* – це вихідний пункт, з якого починається відлік зміни цін. Він спеціально встановлюється для статистичних розрахунків у кожній країні.

Можуть бути застосовані два способи обчислення. Якщо показник значення ціни базового року прийнято за одиницю, і обчислення зміни цін здійснюється відносно одиниці, то отриманий показник зміни цін називають **рівнем цін**. Якщо базовий показник цін прийнято за 100, і обчислення йде відносно сотні, то отриманий показник називають **індексом цін**. Узагальнено ця процедура виражена у цінових індексах.

Індекс Ласпейреса є базовим для обчислення *індексу споживчих цін* і визначення *рівня інфляції*; відображає товарну структуру виробництва базового

го періоду (Q_i^0):

$$P_L = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^1 \cdot Q_i^0}{\sum_{i=1}^n P_i^0 \cdot Q_i^0}. \quad (8.5)$$

Індекс Пааше застосовується як **індекс цін (дефлятор) ВВП**, відображає структуру виробництва поточного року (Q_i^1):

$$P_p = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^1 \cdot Q_i^1}{\sum_{i=1}^n P_i^0 \cdot Q_i^1}. \quad (8.6)$$

² Прибуток корпорацій розподіляється на три частини: *податок на прибуток корпорації, дивіденди та нерозподілений прибуток*.

Дефлятор ВВП ($P_{ВВП}$) можна обчислити як співвідношення номінального ($ВВП_H$) і реального ВВП ($ВВП_P$): $P_{ВВП} = \frac{ВВП_H}{ВВП_P}$. (8.7)

Реальний ВВП можна представити як скоригований номінальний ВВП, очищений від впливу інфляції чи дефляції: $ВВП_P = \frac{ВВП_H}{P_{ВВП}}$. (8.8)

Якщо величина дефлятора ВВП $P_{ВВП} < 1$, то відбувається коригування номінального ВВП у бік збільшення, таке коригування називається *інфлюванням*. І навпаки, якщо $P_{ВВП} > 1$, то відбувається коригування номінального ВВП до зменшення, що називається *дефлюванням*.

8.3. Валовий національний продукт. Обмеженість показників ВВП і ВВП. Показники суспільного добробуту

Валовий внутрішній і валовий національний продукти по своїй суті дуже близькі. У закритій економіці, де відсутні зовнішні потоки товарів і капіталу, їх величини співпадають. Але в умовах відкритості реальних економік вони відрізняються кількісно.

Валовий національний продукт (ВВП) – це сумарна ринкова вартість поточного виробництва кінцевих товарів і послуг, створених факторами виробництва, які належать даній країні, незалежно від того, в якій країні закордону вона створена; це сукупна оцінка доходу, отриманого жителями країни за певний період. Якщо обчислення **ВВП** базується на **територіальному принципі**, то визначення **ВВП** базується на **принципі власності**.

Різниця між сумарними обсягами доходів, отриманих жителями даної країни з решти країн світу, і сумою доходів, виплачених країною іноземцям, становить **чистий дохід факторів виробництва** (NF). Відповідно $ВВП = ВВП + NF$. Якщо жителі країни отримують від інших країн більше доходів, ніж іноземці вивозять з даної країни, то $NF > 0$, а ВВП країни більший за її ВВП, і навпаки за ($NF < 0$).

В усіх країнах для аналізу рівня економічного розвитку, а також для міжнародних зіставлень широко застосовується показник **ВВП (ВВП) на одну особу**. Вважають, що в країнах, де більший показник середньодушового ВВП (ВВП), рівень добробуту населення вищий. Проте показники ВВП і ВВП на одну особу мають в цьому плані значну **обмеженість**.

Насамперед національні рахунки не включають частини виробленого продукту, що відноситься до **тіньової економіки**. Не включаються також продукти і затрати праці, які не продаються на ринку (домашні роботи), бар-

терний обмін, тощо. Отже, показник ВВП (ВНП) недооцінює дійсний обсяг сукупного доходу в економіці.

Другим обмеженням показника ВВП (ВНП) на одну особу є те, що рівень добробуту в кожній країні залежить не лише від отриманого доходу, але й від системи **ринкових цін на різні товари**. Відтак за однакового розміру середньодушового ВВП можна купити різну кількість продуктів харчування чи послуг.

Третя неточність показника середньодушового ВВП (ВНП) у тому, що він **не враховує ступеня нерівності доходів** у країні.

Ще одна проблема використання показника середньодушового ВВП (ВНП) полягає у тому, що він **оцінює лише матеріальні джерела добробуту**. Проте коли порівнювати життя по регіонах і в часі, то важливо врахувати і нематеріальні джерела добробуту. Одним з основних нематеріальних елементів добробуту є **якість оточуючого середовища**. Другим нематеріальним компонентом і джерелом добробуту є **стан здоров'я нації**.

Більш досконалим, але лише теоретичним показником рівня життя є **числий економічний добробут** (ЧЕД). Для його обчислення потрібно від ВВП відняти негативні екологічні ефекти, результати кримінальної тіньової економіки, яка виробляє антиблага, негативні наслідки монополізації економіки та урбанізації і додати результати позаринкової діяльності підприємств, в тому числі і тіньової, що виробляє нормальні блага, додати ефекти збільшення дозвілля та підвищення якості життя.

Новими макроекономічними показниками, які характеризують якість життя є:

- **індекс людського розвитку** – інтегральний показник тривалості життя, рівня грамотності і охоплення навчанням та обсягу ВВП на одну особу за паритетами валют; загальносвітовий рейтинг країни визначається за порядком його зменшення від 1 до 0;
- **індекс економічної свободи** – агрегований показник рівня урядового втручання в економіку; враховує вплив 10 чинників, які охоплюють майже 50 змінних; за відповідним значенням індексу всі країни поділяються на 4 групи: вільні (1,99 і нижче); переважно вільні (2,0 – 2,99); переважно невольні (3,0 – 3,99); репресивні (4,00 – 5,00);
- **індекс глобалізації** – агрегований показник ступеня залученості країни у світову економіку; включає показники рівнів економічної інтеграції; персональних контактів; технологій; участі у світовій політиці; (ступінь участі країни у міжнародних зв'язках, міжнародних організаціях); у країнах з високим рівнем глобалізації спостерігається вищий рівень доходів на одну особу.

8.4. Моделі кругопотоку продуктів і доходів у закритій і відкритій економіці та похідні показники національного виробництва

Процес виробництва і споживання суспільного продукту (ВВП) представляє собою безперервні потоки товарів і послуг, опосередковані зустрічними потоками грошей. Моделі цих сукупних кругопотоків пояснюють утворення первинних і вторинних доходів різних макроекономічних суб'єктів і дозволяють виділити ряд похідних (пов'язаних з ВВП) показників, що вимірюють основні пропорції в економічній системі.

Найпростішою є *модель кругопотоку продуктів і доходів для закритої приватної економіки*, що функціонує без втручання держави і зовнішньоекономічних зв'язків (рис. 8.1). У ній взаємодіють два суб'єкти – *домогосподарства (споживчий сектор)* та *фірми (підприємницький сектор)*. Вони пов'язані двома групами ринків – *товарів і послуг* та *ресурсів*. На ринку ресурсів домогосподарства – власники факторів виробництва їх продають, а фірми – виробники купують. *Видатки фірм* перетворюються на *доходи домогосподарств*. На ринку товарів і послуг домогосподарства витрачають отримані доходи на споживчі товари, їх видатки перетворюються на доходи фірм від реалізації, які вони витрачають на виробництво національного продукту. Сукупні доходи всіх власників утворюють *національний дохід*. Коли всі суб'єкти витрачають повністю свої доходи на споживання і виробництво – в економічній системі встановлюється рівність вартості *національного продукту і національного доходу*.

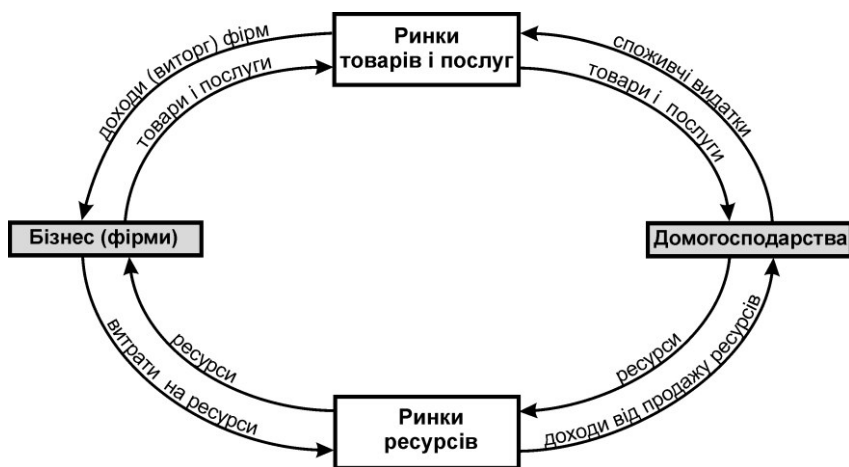


Рис. 8.1. Модель кругопотоку продуктів та доходів у закритій приватній економіці

Проте домогосподарства частину доходів спрямовують на *заощадження* – це *вилучення* з потоку витратків, яке порушує рівновагу (рис. 8.2). В той же час фірми потребують для розширення виробництва більше коштів, ніж заробляють. Заощадження домогосподарств стають джерелом витратків фірм на *інвестиції* – відбувається впорскування (*ін'єкції*) у потік витратків. Якщо всі заощадження перетворюються на інвестиції, рівність *національного продукту і національного доходу* не порушується. Перетворення потоку заощаджень у потік інвестицій забезпечується спеціальними установами, які утворюють *фінансові ринки*.

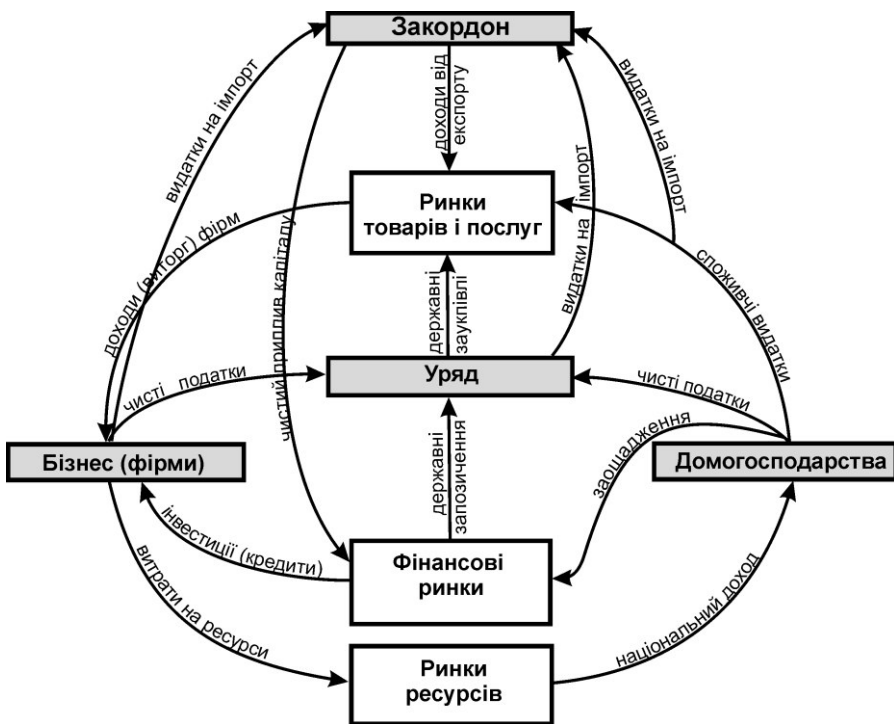


Рис. 8.2. Модель кругопотоку у відкритій змішаній економіці

Модель кругопотоку продуктів і доходів ускладнюється у *закритій змішаній економіці*, де з'являється третій суб'єкт (рис. 8.2) – *державна (уряд)*. *Держава* пов'язана з елементами господарської системи трьома ланками – це *податки, державні закупівлі, державні запозичення*. Тепер два потоки коштів від домогосподарств – *чисті податки* (різниця між податковими надходженнями і трансфертними платежами) і *заощадження* – утворюють *ви-*

лучення. Водночас два види видатків на товари і послуги – інвестиції фірм і *державні закупівлі* – стають *ін'єкціями* у кругопотік. Якщо уряду не вдається збалансувати бюджет і виникає його дефіцит (перевищення видатків над податковими надходженнями), він покривається за рахунок *позик* на фінансових ринках шляхом продажу урядових облігацій та інших цінних паперів. Включення держави у кругопотік доходів і продуктів не порушує його рівноваги: *національний продукт завжди рівний національному доходу*. Модель закритої змішаної економіки також виявляє, що держава може суттєво впливати на величину загального кругопотоку через вплив на обсяги державних закупівель та ставки податків.

У *моделі відкритої змішаної економіки* (рис. 8.2) з'являється четвертий суб'єкт – *зовнішньоекономічний сектор (закордон)*, пов'язаний з національною економічною системою *трьома потоками* – це *імпорт* товарів і послуг, *експорт* та *міжнародні фінансові операції*. *Імпорт* – частина доходів, яку домогосподарства, фірми і уряд витрачають на купівлю іноземних товарів і послуг, доповнює суму *вилучень* з національного кругопотоку. *Експорт*, навпаки, сприяє збільшенню сукупного попиту на вітчизняну продукцію, і є *ін'єкцією*. Різниця між величиною платежів по експорту і платежів по імпорту є *чиством експортом*. *Фінансові операції* включають отримання іноземних позик і надання кредитів іноземним державам, міжнародні угоди з купівлі-продажу акцій, облігацій і нерухомості. Різниця між потоками капіталу називається *чиством припливом (відпливом) капіталу* на фінансові ринки. *Чистий експорт* супроводжується *чиством відпливом капіталу*, а *чистий імпорт* – *чиством припливом капіталу*, зовнішньоекономічні потоки коштів зрівноважуються. Включення закордону у кругопотік доходів і продуктів не порушує його рівноваги: в економічній системі *національний продукт рівний національному доходу*.

Моделі кругопотоку продуктів і доходів дозволяють встановити основні пропорції в економічній системі та пояснити формування багатьох важливих похідних від ВВП або ВНП показників економічної діяльності. У моделях частіше використовують показник ВНП.

У процесі кругопотоку утворюються *первинні* та *вторинні доходи* різних економічних суб'єктів. Статистичні методи обчислення сукупного обсягу виробництва дозволяють визначити не тільки величини ВВП і ВНП, але й ряд похідних показників національного виробництва, які важливі для розуміння поведінки домогосподарств, фірм і уряду.

Похідними показниками національного виробництва є наступні.

- *Чистий національний продукт (ЧНП)* – це ВНП, зменшений на величину амортизаційних відрахувань: $ЧНП = ВНП - dK$. (8.9)
- *Національний дохід (НД)* – це сума факторних доходів, які отримують власники національних факторів виробництва, незалежно від того,

були вони залучені у виробництво в даній країні чи у будь-якій з країн закордону; обчислюється шляхом зменшення ВВП на величину амортизаційних відрахувань та чистих непрямих податків на бізнес (T_B)³:

$$НД = ВВП - dK - T_B \text{ або вилюченням з ЧНП чистих непрямих податків на бізнес: } НД = ЧНП - T_B. \quad (8.10)$$

- **Особистий дохід (ОД)** – це дохід, одержаний домогосподарствами до сплати податків; обчислюється як національний дохід, зменшений на величину внесків на соціальне страхування (si), податків на прибуток корпорацій (T_k), нерозподілених прибутків корпорацій (π_{kn}), чистого проценту з державного боргу (i_d) і збільшений на суму трансфертів (Tr)⁴: $ОД = НД - si - T_k - \pi_{kn} - i_d + Tr$; (8.11)

його також можна обчислити за доходами – як суму заробітної плати, ренти, процентів, доходів некорпоративного сектора, дивідендів та трансфертів уряду домогосподарствам за мінусом внесків на соціальне страхування.

- **Використовуваний дохід (ВД)** – це дохід кінцевого використання, який залишається у домогосподарств після сплати індивідуальних прибуткових податків (T_i): $ВД = ОД - T_i = Y_d$. (8.12)

Домогосподарства використовують свій кінцевий дохід на споживання (C) та заощадження (S): $Y_d = C + S$. (8.13)

8.5. Основні макроекономічні тотожності та базові моделі макроекономічної рівноваги

Аналіз моделей кругопотоку доходів і видатків дозволяє зробити узагальнені висновки щодо умов рівноваги економічної системи. Ці умови описуються рівняннями, які отримали назву **макроекономічних тотожностей**. Позначивши ВВП символом Y , можемо описати його структуру кількома рівняннями.

➤ **У закритій приватній економіці без фінансових ринків** весь дохід витрачається на споживання, тому ВВП і використовуваний дохід співпадає

³ Чисті непрямі податки на бізнес – це різниця між непрямими податками і субсидіями.

⁴ **Трансферти** – це економічні операції, за допомогою яких одні інституційні одиниці передають іншим на безоплатній основі і безповоротно товари, послуги, активи або права власності.

ють із споживчими видатками: $Y = Y_d = C$. Умовою рівноваги є: $Y = C$.

➤ У закритій приватній економіці з фінансовим ринком, де домогосподарства і фірми використовують свої доходи на споживання, інвестиції і заощадження, умова рівноваги приймає вигляд:

$$Y_d = C + S; \quad S = I; \quad Y = C + I.$$

Рівність $S = I$ представляє собою *основу макроекономічну тотожність*, яка забезпечує рівновагу закритої економічної системи без втручання держави.

➤ У закритій економіці з втручанням держави ВВП може бути представлений двома розчленуваннями – за видатками: $Y = C + I + G$, та за використанням зароблених доходів: $Y = C + S + T$. Об'єднавши обидва розчленування, отримаємо ще одну умову рівноваги:

$$C + I + G = C + S + T, \quad (8.14)$$

в якій $I + G$ виступають як „ін'єкції“, що доповнюють споживання, а $S + T$ – як „вилучення“ з потоку споживчих видатків.

➤ У відкритій економіці з втручанням держави ВВП за видатками представляє рівняння: $Y = C + I + G + (E - Z)$.

Об'єднавши два попередні рівняння, отримаємо *аналітичну тотожність*, яка дає умову рівноваги для відкритої економіки:

$$C + S + T = C + I + G + (E - Z),$$

$$\text{або} \quad S + T + Z = I + G + E. \quad (8.15)$$

Ліва частина рівняння представляє собою суму „вилучень“, а права – суму „ін'єкцій“. Рівняння показує, що для досягнення рівноваги в економічній системі сума „вилучень“ повинна бути рівною сумі „ін'єкцій“. Це дуже важливий зв'язок, але відмітимо, що рівними повинні бути лише сумарні показники, а не окремі їх пари, тобто: $(S - I) + (T - G) = (E - Z)$.

Отже, реальні та грошові кругопотоки у відкритій економіці здійснюються без перешкод, коли виконуються тотожності: $C + I + G + NE = Y$, тобто сукупні видатки всіх суб'єктів економіки дорівнюють сукупному обсягу виробництва, а сума вилучень з потоку „доходи – видатки“ дорівнює сумі ін'єкцій: $I + G + E = S + T + Z$.

Рівновагу економічної системи та взаємозв'язки між основними макроекономічними змінними, а також вплив на стан економіки різних видів та інструментів економічної політики держави дозволяють проаналізувати і проілюструвати наочно *макроекономічні моделі*. Незважаючи на численні і неминучі спрощення формалізованого описання складних економічних процесів, моделі сприяють їх кращому розумінню.

Базовими макроекономічними моделями є модель „*видатки – випуск*“ та модель „*сукупний попит (AD) – сукупне пропонування (AS)*“ (символ A означає агрегований показник). Оскільки макроекономіка, як і мікроекономіка, вивчає поведінку економічних суб'єктів в умовах ринку, то означені моделі в першу чергу є графічним представленням національного ринку. Ближчою до мікроекономічних моделей є модель $ADAS$, тому почнемо розгляд з неї.

Модель ADAS відноситься до неокласичних моделей, які описують циклічні коливання у короткостроковому періоді та досягнення рівноваги на національному ринку у довгостроковому періоді. Вона є базовою графічною моделлю для аналізу рівня цін, динаміки загального обсягу випуску, впливу різних видів економічної політики.

Як і в мікроекономіці, криві сукупного попиту і сукупного пропонування відображають множини співвідношень цін і обсягів товарів і послуг. Але хоча візуально модель нагадує мікроекономічний графік ринкової рівноваги, її побудова має важливі відміни.

Змінна P на вертикальній осі, яка в мікроекономіці позначала ціну, тепер означає *рівень цін*. На горизонтальній осі відкладається реальний обсяг національного виробництва (ВВП), який в макроекономіці прийнято позначати символом Y .

Сукупний попит (AD) у відкритій економіці – це кількість вітчизняних товарів і послуг, які запланували купити вітчизняні і зарубіжні покупці: домогосподарства (C), інвестори (I), уряд (G) та іноземці (враховуємо чистий експорт $NE = E - Z$). Сукупний попит можна виразити формулою:

$$AD = C + I + G + NE.$$

Щоб визначити конкретний рівень сукупного попиту, потрібно детально проаналізувати поведінку кожного ринкового макроекономічного суб'єкта, його реакцію на численні внутрішні (ендогенні) та зовнішні (екзогенні) чинники. Детально це буде висвітлено у наступній темі. Тут зазначимо, що *основним ендогенним чинником сукупного попиту є рівень цін*. Коливання рівня цін обернено впливає на обсяги сукупного попиту через виникнення *трьох ефектів: ефекту реальних грошових залишків, ефекту процентної ставки та ефекту обмінного курсу*.

Ефект реальних грошових залишків відноситься до споживчого попиту домогосподарств (C). Коли рівень цін зростає, купівельна спроможність споживачів за того ж національного рівня доходів падає, споживачі стають реально біднішими і купують менше. *Ефект процентної ставки* виникає тому, що підвищення цін зазвичай викликає зростання ставки банківського проценту, фірми беруть менше кредитів на закупівлю сировини, устаткуван-

ня для процесу виробництва, таким чином при зростанні цін інвестиційний попит (I) зменшується.

Урядові закупівлі (G) за зростання рівня цін зменшуються в тій частині, яка закладена в державний бюджет в грошовому виразі.

Реакція іноземців на коливання рівня цін складна. За незмінного обмінного курсу валют зростання цін робить експортні товари дорожчими для іноземців, чистий експорт (NE) зменшується. Якщо ж обмінний курс національ-

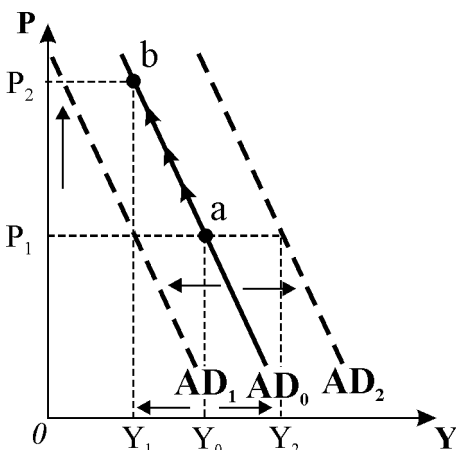


Рис. 8.3. Вплив цінового та нецінової чинників сукупного попиту

деякий традиційний рівень споживання. Інвестиційний попит коливається більше, але реальні інвестиції плануються на перспективу, тому фірми слабо реагують на зміну цін, тим більше, що коли ціни зростають на товарному ринку, фірми не стають біднішими. Експортні продажі більше залежать від кон'юнктури всередині іноземної країни. Сучасні прихильники Дж. М. Кейнса вважають, що сукупний попит нееластичний за ціною, $|E_p^{AD}| < 1$, тому зображають криву AD або дуже стрімкою, або навіть вертикальною лінією (абсолютно нееластичний попит). Випадок абсолютно нееластичного попиту проявляється під час кризи, коли обсяг попиту спадає до дуже низького рівня, а потім вже не реагує на зниження цін. Через це економічна система не може довгий час вийти з депресії.

Екзогенні чинники, не пов'язані зі зміною цін, змінюють всю множину співвідношень між цінами і обсягами. За стабільного рівня цін обсяг попиту може збільшитись або зменшитись під дією позаринкових сил, таких як очікування зміни кон'юнктури в майбутньому, демографічні зміни, зміни урядо-

вої валюти падає, експорт зростає. Цей обернений зв'язок називають *ефектом обмінного курсу*.

Спільна дія всіх трьох ефектів при коливанні цін відображає обернений зв'язок між рівнем цін та обсягом попиту і пояснює від'ємний нахил кривої AD . Як показує рис. 8.3, з підвищенням рівня цін ($P_1 \rightarrow P_2$) обсяг попиту скорочується ($Y_0 \rightarrow Y_1$), точка рухається вздовж кривої AD_0 .

Однак чутливість макроекономічних суб'єктів до зміни рівня цін не дуже значна. Домогосподарства можуть жити в борг, підтримуючи

вої політики, ступінь заборгованості населення тощо.

Так, очікування можуть породити песимістичні або оптимістичні настрої в суспільстві, відповідно, – за інших незмінних умов, – сукупний попит може падати або зростати. Дія екзогенних чинників графічно відображається переміщенням ліворуч або праворуч кривої сукупного попиту ($AD_0 \rightarrow AD_1$), ($AD_0 \rightarrow AD_2$).

Сукупне пропонування (AS) – це сумарний реальний обсяг випуску продукції та надання послуг в економіці, вибраний фірмами і домогосподарствами в умовах існуючої структури цін і заробітної плати. Сукупне пропонування представляє собою реальний ВВП.

На практиці прийняття рішень про обсяги пропонування є дуже складним. Виробники повинні враховувати не лише ціни готової продукції і їх коливання в перспективі, але і динаміку цін на ринку ресурсів, в тому числі рівень зарплати.

Теоретично обсяги сукупного пропонування визначають за допомогою виробничої функції виду: $Y = Y(K, L, T)$ ⁵, (8.16)

де K – сума суспільного капіталу;

L – праця (кількість зайнятих);

T – технологічний рівень, який визначає обсяг випуску за даного обсягу праці і капіталу.

Обсяг випуску в кожен період визначається продуктивність праці і кількістю зайнятих у виробництві найманих робітників, оскільки припускають, що величина капіталу фіксована за даної технології. Детальний аналіз проблеми подається у темі 11.

Довгий час тривала дискусія – як залежить обсяг виробництва пропонування від рівня цін. **Класики** виходили з того, що існує повна зайнятість трудових ресурсів. Зміна рівня цін означає, що змінюються одночасно не тільки ціни на товари, але й зарплата (як ціна робочої сили) і процентна ставка (як ціна грошей). Тому реальні показники лишаються незмінними. Фірми мають стабільну кількість робітників зі стабільною продуктивністю праці, тому обсяги пропонування продукції будуть завжди однакові, незважаючи на коливання цін. Відповідно графічно крива пропонування AS має вигляд *вертикальної лінії* (відрізок 3 на рис. 8.4), показуючи потенційний обсяг ВВП Y_f (за повної зайнятості).

Під дією екзогенних чинників (зміни технології чи зростання капіталу)

⁵ Тут і надалі у формулах: знак „+” означає наявність прямої залежності між змінними, знак „-” відповідає оберненій залежності.

вертикальна крива пропонування переміщується ліворуч або праворуч.

Дж. М. Кейнс і його послідовники вважали, що в нових умовах ХХ ст., коли в економіці виникли монополії і профспілки, які борються за високу зарплату, коливаються не номінальні показники, а реальні. Номінальна зарплата (w) фіксується в трудових договорах на тривалий період, а ціни (P) змінюються, тому реальна зарплата (w/P) коливається. В умовах зростання цін на товари і послуги і стабільної грошової зарплати реально робоча сила стає дешевшою (бо гроші знецінюються), фірмам вигідно наймати більше робітників, вони розширюють виробництво. І навпаки, зниження цін у випадку, коли настає перевиробництво, змушує фірми зменшувати обсяги, звільняти робітників, тому крива AS має висхідний характер (відрізок 2 на рис. 8.4).

У крайньому особливому випадку, коли виникає депресія, виробництво знаходиться на найнижчому рівні, низька зарплата і низькі ціни, фірми пристосовують обсяги виробництва лише до низького обсягу попиту. Коли деяка зовнішня сила (як правило, реалізація державних антикризових програм) збільшить обсяги сукупного попиту, то фірми не будуть підвищувати ціни. Вони розширять виробництво з тими ж витратами виробництва, адже безробітні згодні будуть працювати за існуючу найнижчу зарплату, а власники сировини також продадуть її за низькою ціною. В такій ситуації крива пропонування має вигляд горизонтальної лінії (відрізок 1 на рис. 8.4). Ціни почнуть підніматись, коли попит досягне ефективного рівня або почне стрімко зростати, обганяючи можливості виробництва при виході з депресії.

В результаті широкої дискусії вчені прийшли до висновку, що крива сукупного пропонування має 3 відрізки: кейнсіанський горизонтальний (1), кейнсіанський висхідний (2), класичний (3). Перші два відрізки відображають стан короткострокового пропонування, а третій – довгостроковий період, коли економіка перебуває на границі виробничих можливостей.

Особливістю графічної моделі $ADAS$ є також те, що графік завжди доповнюється вертикальною лінією Y_f (жирний пунктир на рис. 8.5). Вона позначає **потенційний ВВП** – величину реального обсягу національного виробництва в умовах повної зайнятості ресурсів, тобто коли економіка країни

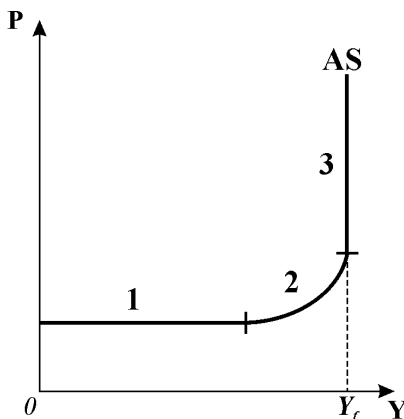


Рис. 8.4. Крива сукупного пропонування

перебуває в оптимальному стані на межі виробничих можливостей.

Стан рівноваги в економіці відповідає перетину кривих сукупного попиту (AD) і сукупного пропонування (AS), тобто $AD = AS$ або (для відкритої змішаної економіки) $C + I + G + NE = Y$.

У стані рівноваги за потенційного обсягу виробництва (Y_f), якому від-

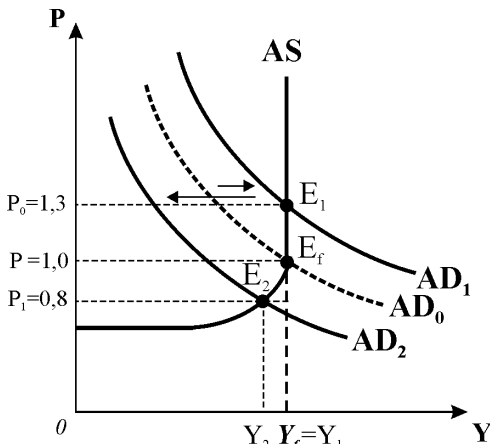


Рис. 8.5. Модель „сукупний попит – сукупне пропонування“ (ADAS).

повідає точка E_f , рівень цін приймається за одиницю ($P = 1$). У ситуації надзайнятості ресурсів рівень цін зростає ($P > 1$), тобто існує інфляція, а в ситуації недовиробництва ($Y_2 < Y_f$), коли існує безробіття, рівень цін падає ($P < 1$).

За допомогою моделі ADAS можна проілюструвати чимало реальних ситуацій, які можуть виникнути в економіці під впливом змін економічної політики, міжнародної обстано-

вки, тощо. Припустимо, що в економіці склався стан надзайнятості (E_1), який супроводжується інфляцією, спричиненою зростанням сукупного попиту ($AD_0 \rightarrow AD_1$). Якщо уряд намагатиметься приборкати інфляцію і вплив застосованих інструментів монетарної чи фіскальної політики призведе до зменшення сукупного попиту (від AD_1 до AD_2), то наслідком може стати не лише зниження рівня цін, але й економічний спад. Нова рівновага (E_2) встановлюється на обсязі виробництва Y_2 , меншому за потенційний Y_f . Спад виробництва означає, що в країні з'явилося безробіття.

Модель „видатки – випуск“ відноситься до кейнсіанських моделей, які також ілюструють досягнення рівноваги та циклічні коливання на національному ринку, але за іншого способу представлення (рис. 8.6). Модель ілюструє зв'язок між випуском реального ВВП (сукупним доходом) і сукупними видатками макроекономічних суб'єктів на придбання вироблених товарів і послуг. Оскільки початково модель призначалася для аналізу класичної депресії, яка супроводжувалася зниженням рівня цін і подальшою їх відносною стабільністю, то основним припущенням моделі є припущення незмінності зага-

льного рівня цін у короткостроковому періоді через його нечутливість до змін сукупного попиту.

На горизонтальній осі у цій моделі так само відкладається реальний обсяг національного виробництва (реальний випуск), який представляє сукупне пропонування (Y). На вертикальній осі відкладаються сукупні видатки суб'єктів економіки на придбання цього обсягу виробництва (AE). У відкритій змішаній економіці сукупні видатки складаються з витратків домогосподарств, фірм, уряду та закордону і являють собою інший вираз сукупного попиту.

У цій моделі важливу роль відіграє „лінія 45° “ – вона відображає ситуації, коли в системі „видатки – випуск“ (або „видатки – доходи“) існує рівновага. Кожна точка „лінії 45° “ показує, що отримані в процесі виробництва доходи повністю використані на купівлю вироблених благ ($AE = Y$). Це означає, що сукупний попит досягнув *ефективного рівня*, за якого в країні весь реальний ВВП реалізований і створені умови для подальшого безперервного відтворення виробництва. *Найоптимальніша ситуація* виникає, коли рівновага встановлюється за повної зайнятості всіх факторів виробництва (на границі виробничих можливостей), на рис. 8.6 їй відповідає точка E_f на обсязі Y_f .

Реальний сукупний попит на вироблений ВВП може бути меншим або більшим від одержаного сукупного доходу. У графічній моделі він відображається прямою AE , яка в залежності від схильності макроекономічних суб'єктів витратити (чи заощаджувати) більшу чи меншу частину одержаного доходу може бути менш або більш стрімкою. Проте вона завжди є більш похилою, ніж лінія 45° , оскільки попит розширюється не пропорційно до збільшення доходу (ВВП). В залежності від рівня сукупних витратків рівновага в економічній системі може встановлюватись за несприятливих умов недовиробництва (рецесії) – як у точці E_1 , або надвиробництва (інфляційного буму) – як у точці E_2 .

У макроекономіці використовують багато інших, більш складних моде-

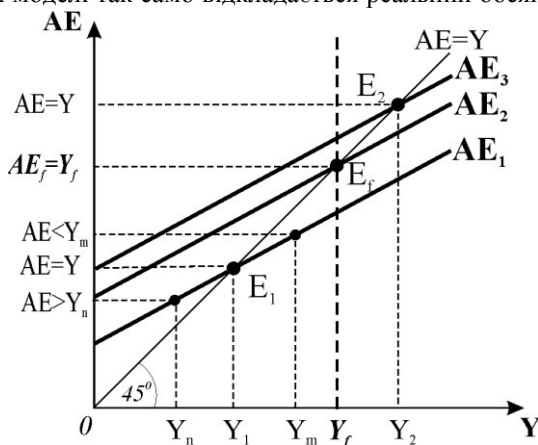


Рис. 8.6. Модель „видатки-випуск“

лей, які враховують впливи численних як внутрішніх, так і зовнішніх змінних. На основі кейнсіанських моделей була розроблена модель *ISLM*, яка відображає загальну рівновагу на товарному і грошовому ринках, також модель Манделла-Флемінга, яка поєднує рівновагу на товарному і грошовому ринках та ринку капіталу у відкритій економіці.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

1. Система національних рахунків:

- а) ґрунтується на концепції розширеного відтворення, згідно з якою продуктивно вважається будь-яка діяльність, що забезпечує дохід її суб'єктам;
- б) базується на концепції первинних доходів, згідно з якою видатки на виробництво національного продукту дорівнюють доходам власників факторів виробництва, залучених до його створення;
- в) відображає господарський кругообіг – безперервний потік перетворень видатків у доходи, а доходів у видатки;
- г) всі відповіді правильні.

2. Найважливішим узагальнюючим показником результатів економічної діяльності країни в системі національних рахунків є:

- а) рівень інфляції;
- б) рівень безробіття;
- в) валовий внутрішній продукт;
- г) національний дохід.

3. Національний дохід може бути обчислений як різниця між:

- а) ВВП і ЧНП;
- б) ВВП і амортизацією;
- в) ЧНП і непрямими податками на бізнес;
- г) ЧНП і амортизацією.

4. Номінальний ВВП – це поточна ринкова вартість кінцевих товарів і послуг, виражена:

- а) у відносних цінах поточного і базового років;
- б) у поточних ринкових цінах певного року;
- в) у незмінних цінах базового року;
- г) у поточних ринкових цінах попереднього року.

5. Валовий національний продукт – це:

- а) сукупна ринкова вартість поточного виробництва кінцевих товарів і послуг в межах кордонів країни за рік;
- б) сукупна ринкова вартість поточного виробництва кінцевих товарів і послуг, створена факторами виробництва даної країни, незалежно від того, в якій країні закордону вона була створена;
- в) сукупна оцінка доходу, отриманого жителями країни за рік;
- г) правильні відповіді б) і в).

ЗАДАЧІ**Задача 1.**

За наведеними у таблиці даними, котрі відображають галузеву структуру умовної економіки, обчисліть величини:

- 1) валового випуску;
- 2) проміжного продукту;
- 3) доданої вартості;
- 4) ВВП.

Галузі економіки (стадії виробництва)	Доходи від продажу, грн.
фермер вирощує льон (в розрахунку на 1 костюм)	40
прядильна фабрика виготовляє пряжу	100
ткацька фабрика виготовляє тканину	160
ательє шиє костюм	250
магазин реалізує костюм	300

Задача 2.

За наступними даними (у млрд. дол.) визначте величину ВВП, ЧНП, національного доходу, особистого та використовуваного доходів деякої країни:

чисті приватні внутрішні інвестиції = 47;	індивідуальні податки = 14;
нерозподілений прибуток корпорацій = 11;	трансфертні платежі = 17;
заробітна плата найманих робітників = 126;	експорт = 46;
внески на соціальне страхування = 13;	чистий процент = 8;
імпорт = 25;	податок на прибуток корпорацій = 12
державні закупівлі товарів і послуг = 32;	амортизація = 19;
рента = 22;	особисті споживчі видатки = 165;
доходи некорпоративного сектора = 23;	допомога з безробіття = 7;
непрямі податки на бізнес = 18;	прибуток корпорацій = 68;
доходи резидентів країни, зароблені за кордоном = 15;	доходи іноземців, зароблені в країні = 29.

Задача 3.

Індекс цін ВВП у деякій країні становив у 2000 році 100, а у 2007 році – 120; номінальний ВВП 2007 року становив 720 млрд. дол.

Визначте реальний ВВП 2007 року.

Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – г, 2 – в, 3 – в, 4 – б, 5 – г.

Задача 1.

Галузі економіки (стадії виробництва)	Доходи від про- дажу (грн.)	Затрати на проміжні товари	Додана вартість (грн.)
1) фермер вирощує льон (в розрахунку на 1 костюм)	40	-	40
2) прядильна фабрика ви- готовляє пряжу	100	40	60
3) ткацька фабрика вигото- вляє тканину	160	100	60
4) ательє шиє костюм	250	160	90
5) магазин реалізує костюм	300	250	50
Валовий випуск	850		
Проміжний продукт		550	
Сума доданої вартості = ВВП			300

Задача 2.

ВНП = С + I + G + NE – доходи іноземців + доходи жителів країни = 165 + (19+47) + 32 + (46 – 25) – 29 + 15 = 270 або

ВНП = заробітна плата + прибутки корпорацій + рента + прибутки некорпоративного сектора + проценти + непрямі податки на бізнес + амортизація – доходи іноземців + доходи жителів країни = 126 + 68 + 22 + 23 + 8 + 18 + 19 – 29 + 15 = 270.

ЧНП = ВНП – амортизація = 270 – 19 = 251;

НД = ЧНП – непрямі податки на бізнес = 251 – 18 = 233;

ОД = НД – податок на прибуток корпорацій – нерозподілені прибутки корпорацій – внески на соціальне страхування + трансфертні платежі = 233 – 12 – 11 – 13 + 17 = 214;

ВД = ОД – індивідуальні податки = 214 – 14 = 200.

Задача 3.

Оскільки дефлятор ВВП у 2000 р.=100, рік приймається за базовий.

$$\text{Реальний ВВП}_{2007} = \frac{\text{Номінальний ВВП}_{2007}}{I_p \text{ (дефлятор ВВП у десятковій формі)}} = \frac{720}{1,2} = 600 \text{ млрд дол.}$$

ТЕМА 9. ФОРМУВАННЯ СУКУПНОГО ПОПИТУ У ЗМІШАНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Ключові поняття: *споживання, основний психологічний закон, середня та гранична схильності до споживання та заощадження, функції споживання та заощадження; інвестиції, валові інвестиції, чисті інвестиції, автономні інвестиції, індуковані інвестиції, розподіл доходів, нерівність у розподілі доходів, державний бюджет, податки, державні видатки, функція поточного рахунку, реальний валютний курс, міжчасове бюджетне обмеження нації.*

Формування сукупного попиту у змішаній економіці безпосередньо пов'язане з виробництвом і розподілом національного продукту, в результаті якого формуються кінцеві доходи домашніх господарств, фірм і держави, котрі використовуються ними на споживання та заощадження. З позицій кейнсіанської теорії сукупний попит відіграє надзвичайно активну роль в економічній системі, він впливає на обсяги реального виробництва і пропонування товарів і послуг, тому рішення про розподіл доходу на споживання і заощадження вважається ключовим для темпів економічного зростання країни, сальдо торговельного балансу, рівня зайнятості населення.

Складовими сукупного попиту, коливання якого вважаються однією з основних причин циклічних коливань ділової активності, є споживчий попит домогосподарств, інвестиційний попит фірм, попит уряду та закордону.

9.1. Споживчий попит домогосподарств

Формування споживчого попиту домогосподарств визначається їх рішеннями про розподіл доходу на споживання і заощадження. Дослідження моделей споживання базується на припущенні незмінного рівня цін. Економічна система, яка функціонує в умовах незмінності цін, представляє собою **реальну економіку**.

У реальній економіці **основним чинником**, який визначає рівень споживання, є **поточний використовуваний доход** (Y_d). Частина використовуваного доходу, яка не споживається, спрямовується на заощадження:
$$Y_d = C + S.$$

Класична теорія пов'язувала споживання з поточним використовуваним доходом, а заощадження розглядала як відкладене на майбутнє поточне споживання. Головним чинником вибору між споживанням і заощадженнями виступала процентна ставка: її підвищення спонукало збільшити заощадження і зменшити поточне споживання.

Кейнсіанська теорія споживання також виходила з того, що визначаль-

ним чинником споживання є поточний використовуваний дохід, проте його розподіл насамперед пов'язувала з суб'єктивними чинниками. Зумовлена впливом суб'єктивних чинників тенденція одержала назву „**основного психологічного закону**” Кейнса: люди схильні збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, але в меншій мірі, ніж зростає дохід.

Пропорції розподілу доходу на споживання та заощадження, а також їх зміни з врахуванням психологічного чинника, характеризують наступні показники:

➤ **середня схильність до споживання** (\bar{c}) – частка використовуваного доходу, яка спрямовується на купівлю споживчих товарів за кожного його рівня: $\bar{c} = C/Y_d$; (9.1)

➤ **середня схильність до заощадження** (\bar{s}) – частка використовуваного доходу, котра спрямовується на заощадження: $\bar{s} = S/Y_d$; (9.2)

➤ **гранична схильність до споживання** (c') – відношення зміни величини споживання до зміни величини доходу: $c' = \Delta C/\Delta Y_d$; (9.3)

➤ **гранична схильність до заощадження** (s') – відношення зміни величини заощадження до зміни величини доходу: $s' = \Delta S/\Delta Y_d$. (9.4)

Якщо $Y_d = C + S$, $\Delta C + \Delta S = \Delta Y_d$, то $c' + s' = 1$.

Згідно з **основним психологічним законом Кейнса**, схильність до споживання зростає зі зростанням доходу, але меншим темпом, відтак середня схильність до споживання знижується.

Існує певний традиційний мінімальний рівень споживання сім'ї, який не залежить від доходу – так зване **автономне споживання** (C_0).

Функція споживання ґрунтується на припущенні, що між споживанням і використовуваним доходом існує стабільний емпіричний зв'язок:

▪ загальна функція споживання має вигляд $C = C(Y_d)$; (9.5)

▪ функція споживання з врахуванням психологічного чинника:

$$C = c' \cdot Y_d, \quad 0 < c' < 1. \quad (9.6)$$

▪ функція споживання з врахуванням **автономного споживання** – споживання: $C = C_0 + c' \cdot Y_d$, $0 < c' < 1$. (9.7)

Графічно функція споживання (рис. 9.1) має вигляд опуклої кривої, кут нахилу якої у кожній точці визначає гранична схильність до споживання $c' = \Delta C/\Delta Y_d$. Чим вища схильність до споживання, тим більший обсяг попиту споживача за даного поточного доходу.

Функція заощадження є дзеркальним відображенням функції споживан-

ня: $S = -C_0 + (1 - c') \cdot Y_d$ або $S = -C_0 + s' \cdot Y_d$. Графічно (рис. 9.1) має вигляд увігнутої кривої, нахил якої визначає гранична схильність до заощадження (s').

Зміни у споживанні чи заощадженні, пов'язані зі зміною використовуваного доходу, графічно відповідають руху точки вздовж відповідних кривих. Недоходні чинники змінюють величини автономного споживання та автономних заощаджень і зрушують криві вгору або вниз паралельно до початкових. Деякі недоходні чинники (пропорційні податки) також змінюють кут їх нахилу.

До недоходних чинників споживання і заощадження відносять:

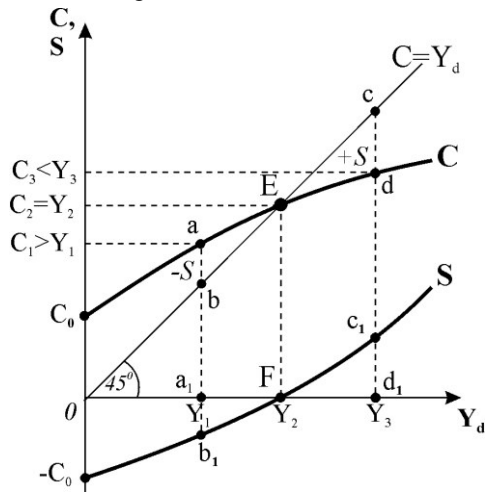


Рис. 9.1. Функції споживання та заощадження

- **багатство** – чим більше нагромаджене багатство у вигляді фінансових активів (акцій, облігацій) чи майна, тим менші стимули до заощадження – відповідно графік споживання зрушиться вгору, а графік заощадження – вниз (*ефект багатства або майна*);

- **рівень цін** – зміна рівня цін змінює купівельну спроможність як поточного доходу, так і багатства, нагромадженого в грошових засобах; підвищення рівня цін скорочує як споживання, так і заощадження;

- **споживча заборгованість** – якщо домогосподарство має значну заборгованість з минулих років, то в поточному році воно змушене значно зменшити і споживання, і заощадження, щоб ліквідувати заборгованість;

- **очікування** – якщо домогосподарство очікує підвищення цін, дефіциту товарів або скорочення доходу, то вже у поточному році воно зменшить заощадження і збільшить споживання, тому що буде купувати у запас. У разі оптимістичних очікувань підвищення доходу рівень споживання може зрости, а заощаджень – зменшитись;

- **процентна ставка** – чинник, який викликає багато ефектів. Його вплив неоднозначно оцінюється економістами різних напрямків. Прихильники класиків вважають, що заощадження прямо залежать від зміни ставки проценту; Дж. М. Кейнс і його прихильники не пов'язували заощадження з рівнем ставки проценту, а вважали, що люди мають багато мотивів до заощаджень, які не залежать від зміни ставки проценту, наприклад, купівля у май-

бутньому будинку, землі або автомобіля, оплата навчання дітей, подорожі і т.п. Новітні дослідження виявили дуже складний вплив ставки проценту на споживання і заощадження;

▪ **політичні чинники: соціальне страхування** – скорочує поточне споживання і заощадження, **соціальне забезпечення** збільшує споживання і скорочує стимули до заощадження; **податки** – фіксовані податки зменшують використовуваний доход, тому скорочується і споживання, і заощадження; **пропорційні податки** не лише скорочують споживання і заощадження, але й **змінюють кути нахилу функцій** споживання і заощадження.

Емпіричні дослідження підтверджували виявлену Дж. М. Кейнсом тенденцію спадної середньої схильності до споживання для короткострокового періоду і не підтверджували для довгострокового. Вченими було запропоновано декілька версій пояснення цього феномену.

Одну з них запропонував американський економіст І.Фішер, який дослідив поведінку домогосподарств в умовах **багатоперіодної економіки**, де обсяги споживання визначаються *не лише поточним, але й майбутнім доходом*.

Вибір між поточним (C_1) і майбутнім (C_2) споживанням, домогосподарство здійснює подібно до споживача, який оптимізує набір товарів X і Y у споживчому кошику. Обмеженням пересічного споживача виступає його поточний доход, обмеженням типового домогосподарства – доход двох періодів – поточного (Y_1) і майбутнього (Y_2). Для споживача видатки на товари X і Y повинні обов'язково дорівнювати його доходу. Для домогосподарства у грошовій економіці з розвиненими фінансовими ринками виникає можливість неспівпадіння обсягів доходу і споживання за часовими періодами: якщо сім'я у поточному (першому) періоді спожила менше, ніж отримала доходу, то зкономлену суму вона може покласти у банк під проценти або придбати на неї облігації, тобто позичити свої заощадження іншим суб'єктам. Тоді в кінці першого періоду заощадження повернуться разом з процентами ($S_1 = S_1 \cdot r$). Відтак у другому періоді доход (фонд) домогосподарства складатиметься із суми заробленого у другому періоді доходу і заощаджень з процентами першого періоду. Відповідно споживання сім'ї у першому періоді становитиме: $C_1 = Y_1 - S_1$, у другому періоді: $C_2 = Y_2 + S_1 + S_1 \cdot r$ або $C_2 = Y_2 + S_1(1 + r)$, де r – реальна ставка проценту.

За інших обставин сім'я в першому періоді може жити в борг, позичаючи у інших домогосподарств. Тоді в другому періоді вона змушена буде споживати менше, віддаючи борг з майбутнього доходу. Надаючи і отримуючи позики, економічні суб'єкти можуть перерозподіляти ресурси між сучасним і майбутнім. Запозичення переміщують майбутні ресурси до поточного споживання, що скорочує ресурси споживання у майбутньому. А надання позики

дозволяє домогосподарству переносити поточні ресурси на майбутнє.

Здійснюючи переміщення ресурсів із сучасного періоду на майбутній, домогосподарства повинні приймати до уваги міжчасове бюджетне обмеження, враховувати, як майбутні доходи можуть вплинути на поточне споживання, оскільки саме під них воно позичає кошти у борг. Тому важливо оцінити майбутні ресурси через поточні. Для оцінки вартості майбутніх доходів через сьогоднішні в економічній теорії застосовують метод **дисконтування**.

Процедура дисконтування є оберненою до обчислення складних процентів. Наприклад, якщо ми плануємо через рік отримати суму $W_1 = 110$ грн., то дисконтуванням можна визначити, яку суму (W_0) потрібно сьогодні внести в банк під 10% річних (r). Через рік: $W_1 = W_0 \cdot (1+r)$, звідки

$$W_0 = \frac{W_1}{(1+r)} = \frac{110}{1,1} = 100 \text{ грн.}$$

Таким чином, за ставкою $r = 10\%$ майбутнє

багатство у 110 грн. оцінюється сьогоднішніми ресурсами у 100 грн.

Модель двоперіодної економіки визначає, що поточна дисконтована вартість споживання за два часових періоди дорівнює сумарному дисконтованому доходу цих періодів. Ця рівність описується рівнянням **міжчасового (двоперіодного) бюджетного обмеження домогосподарства**:

$$C_1 + \frac{C_2}{(1+r)} = Y_1 + \frac{Y_2}{(1+r)}. \quad (9.8)$$

Графічно міжчасове бюджетне обмеження (рис. 9.2) є прямою (B') з кутом нахилу $-(1+r)$ і представляє всі досяжні комбінації споживання у двох періодах, які не виходять за межі можливого, визначені сумарним дисконтованим доходом домогосподарства. Зміна багатства переміщує бюджетну лінію паралельно до початкової, зміна ставки проценту змінює кут її нахилу.

Оптимізація рішення домогосподарства передбачає вибір конкретного варіанту споживання, який дозволив би максимізувати його сукупну корисність $U^t = U(C_1, C_2)$ за наявних обмежень. Графічно рівні корисності відображає набір кривих байдужості міжчасових уподобань (рис. 9.2). Нахил

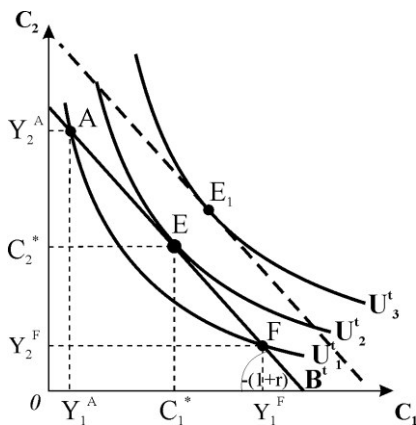


Рис. 9.2. Оптимізація структури споживання домогосподарством

кривої байдужості визначається *граничною нормою міжчасової заміни*:

$$MRS'_{1,2} = -(\Delta C_2 / \Delta C_1). \quad (9.9)$$

Точки, представлені на бюджетній прямій, показують, скільки, наприклад, може спожити сьогодні студентська сім'я (її фонд представлений точкою A) і родина успішного футболіста (її фонд представлений точкою F), орієнтовані лише на власні доходи. Обидва домогосподарства не досягають вищої кривої байдужості U^t_2 . Оптимальний вибір робить домогосподарство, яке обирає комбінацію споживання E у точці дотику бюджетної лінії до найвищої з досяжних кривих байдужості U^t_2 . Якщо фонд домогосподарства визначається точкою A , воно оптимізує міжчасове споживання за рахунок позик у інших домогосподарств у поточному періоді і від'ємних заощаджень у майбутньому. Якщо ж його фонд представлений точкою F , домогосподарство досягає оптимуму за рахунок заощадження і надання позик іншим домогосподарствам у поточному періоді, що дозволить збільшити його споживчі витатки у майбутньому.

Домогосподарство, яке у першому періоді споживає більше, ніж має доходу ($C_1 > Y_1$), є *чистим боржником* (рис. 9.3.а), тому у другому буде споживати менше, ніж зароблятиме. Домогосподарство, яке у першому періоді споживає менше ($C_1 < Y_1$), ніж заробляє, є *чистим кредитором* (рис. 9.3.б) і у майбутньому може збільшити обсяги споживання понад дохід другого періоду. Точку бюджетної лінії Y називають *фондовою*. Вона відображає ситуацію точної відповідності обсягів споживання у кожному з періодів фонду домогосподарства, тобто обсягу його доходу. Обравши таку комбіна-

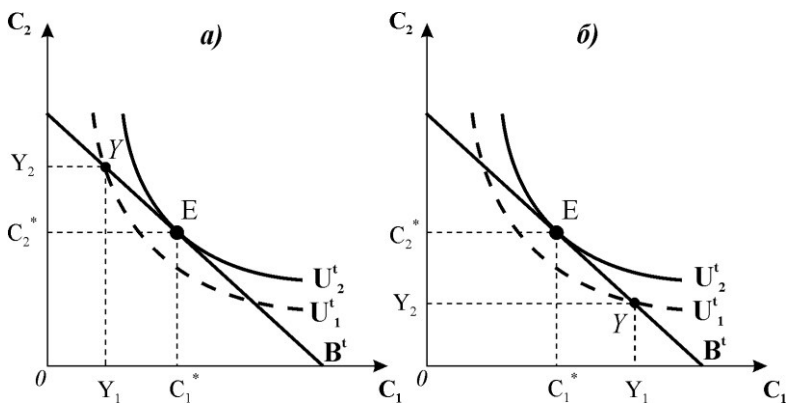


Рис. 9.3. Оптимізація споживання домогосподарства – чистого боржника і чистого кредитора

цію міжчасового споживання, домогосподарство не запозичує і не заощаджує.

Врахування домогосподарствами при прийнятті рішень запозичень і заощаджень означає, що їх *споживання залежить не лише від поточного доходу*, але й від *очікуваного майбутнього доходу*.

Іншу версію поведінки домогосподарств у *теорії перманентного доходу* запропонував М.Фрідмен. Він вважав, що споживання залежить від *постійного (перманентного) доходу* – середнього рівня доходу (Y_p), очікуваного за довгі роки, а коливання тимчасового доходу згладжуються заощадженнями або позиками.

Наприклад, доходи фермера коливаються не тільки по роках – в залежності від погоди, цін на сільськогосподарську продукцію, але й по сезонах – максимальний доход він отримує восени, коли зібрав урожай, а в інші пори року доходи спадають до мінімуму. Очевидно, що споживання сім'ї фермера не буде коливатись по сезонах і роках так сильно як доходи: фермер намагається в урожайні роки робити заощадження, а в інші – витрачає їх для підтримання стабільного рівня життя. Це підтверджує положення теорії постійного доходу, що домогосподарства орієнтуються в основному на *постійний (середній) доход*.

Отже, *функція споживання* є функцією постійного доходу:

$C = \alpha \cdot Y_p$, де α – константа, що визначає граничну схильність до споживання за Y_p .

Модель перманентного доходу (рис. 9.4) будується на базі багатоперіодного бюджетного обмеження домогосподарства. Якщо ставка проценти не дорівнює нулю, то перманентний доход береться як середнє зважене майбутніх доходів, він однаковий для обох періодів: $C_1 = C_2 = Y_p$. Щоб

знайти Y_p , проводимо бісектрису від початку координат до перетину з бюджетним обмеженням. Тоді точка E покаже єдиний випадок на бюджетному обмеженні, де доходи обох періодів будуть рівні. В інших точках доходи будуть відрізнятись по періодах, наприклад, у точці Y : $Y_1 > Y_p$, $Y_2 < Y_p$.

Заощадження визначаються як різниця між поточним і постійним доходом:

$$S_1 = Y_1 - C_1 = Y_1 - Y_p.$$

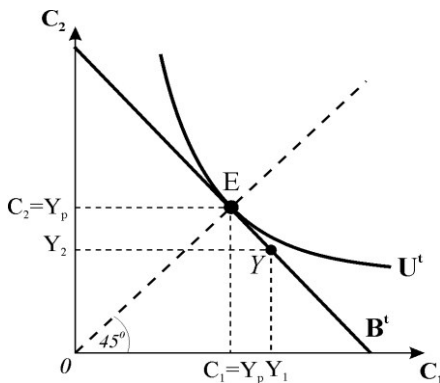


Рис. 9.4. Модель перманентного доходу

Уподобання споживача, який надає перевагу рівномірній траєкторії споживання, відображає крива байдужості, дотична до бюджетного обмеження у точці його перетину з бісектрисою (точка E).

Модель доводить, що *корисність споживання, зорієнтованого на деяку середню величину поточних і майбутніх доходів, значно вища, ніж споживання, пов'язаного лише з доходами певних періодів.*

Коливання тимчасового доходу властиві короткостроковому періоду, внаслідок чого у короткостроковому періоді середня схильність до споживання коливається. У довгостроковому періоді змінюється постійний дохід, відтак споживання є найбільш стабільним компонентом сукупного попиту, а середня схильність до споживання на довгострокових інтервалах – постійною.

Ще одну версію поведінки домогосподарств запропонував Ф.Модільяні. Його *теорія життєвого циклу споживання і заощадження* акцентує увагу на тому, що співвідношення між споживанням і заощадженням змінюється по стадіях життєвого циклу: у молоді роки і у старості заощадження від'ємні, у зрілому віці додатні. Стабільність споживання упродовж життя забезпечується за рахунок запозичень у молоді роки та використання заощаджень трудового періоду у літньому віці, воно постійне у часі.

Модель життєвого циклу (рис. 9.5. а) показує, що в житті кожної людини є два періоди, коли заощадження від'ємні: молоді роки і старість. А споживання CC постійне в часі. У пенсійному віці споживання забезпечується за рахунок власних заощаджень зрілого віку, а також за рахунок пенсій від держави і коштів від своїх дітей. Рис. 9.5.б) зображає ці ж процеси у двоперіодній моделі: I період – трудовий, а II – пенсійний. Доход у I періоді перевищує перманентний, тому господарства заощаджують, щоб мати додатковий дохід для споживання у старості.

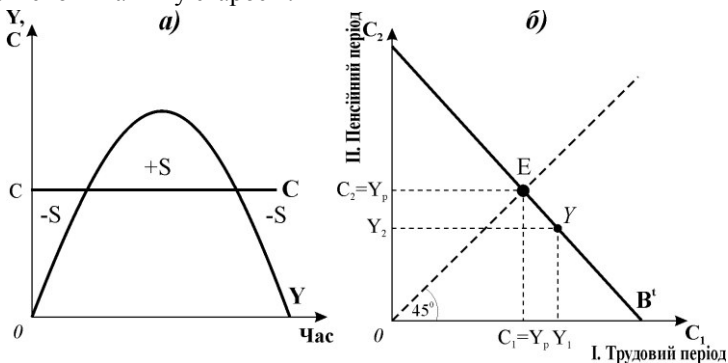


Рис. 9.5. Модель життєвого циклу споживання та заощадження

Щоб рівень споживання залишився стабільним, важливо врахувати всі ресурси сім'ї, які складуться протягом життя. Якщо споживач очікує, що він проживе t років а його трудовий період складе n років, то сума його дохо-

ду дорівнює $Y \cdot n$. Крім того, він може ще мати багатство в розмірі W . Таким чином, його ресурси оцінюються у $W + Y \cdot n$. Їх потрібно рівномірно розподілити по роках. Тоді річний обсяг споживання визначатиметься рівнянням:

$$C = \frac{W + Y \cdot n}{t} = \frac{1}{t}W + \frac{n}{t}Y, \quad (9.10)$$

де t – очікувана тривалість життя у роках;

n – число років трудового періоду,

W – сума багатства (майна).

В узагальненому вигляді функція споживання матиме вигляд:

$$C = \alpha W + c'Y,$$

де α – гранична схильність до споживання за наявним багатством,

c' – гранична схильність споживання за доходом.

В цілому теорії споживання виявляють фундаментальну залежність споживчих видатків домогосподарств від двох основних змінних – **багатства та поточного використовуваного доходу**: $C = C(W, Y)$. (9.11)

Отже, новітні дослідження визначили, що попит домогосподарств є найбільш стабільною складовою сукупного попиту, особливо у довгостроковому періоді.

9.2. Інвестиційний попит у приватній економіці

Інвестиції – це довгострокові вкладення капіталу у різні галузі економіки в країні чи за кордоном з метою одержання прибутку. Вони спрямовуються на відновлення і розширення виробничих потужностей задля збільшення обсягів виробництва.

За сферами вкладення розрізняють:

- **інвестиції в основний капітал** – капіталовкладення у відтворення і розбудову основних виробничих фондів – промислових і адміністративних будівель та споруд, устаткування – машин, транспортних засобів;
- **інвестиції у житлове будівництво** – капіталовкладення, спрямовані на підтримку та розширення житлового фонду;
- **інвестиції у створення запасів** – забезпечення резервів сировини, матеріалів, напівфабрикатів на стадії незавершеного виробництва та запасів готової продукції на фірмах.

За структурою і напрямками використання інвестиції поділяють на:

- **валові інвестиції** – загальний обсяг інвестицій, який є сумою чистих інвестицій (I_n) і амортизації (dK): $I = I_n + dK$;
- **чисті інвестиції** – інвестиції у збільшення наявного капіталу:

$$I_n = K_t - K_{t-1}.$$

За зв'язком з динамікою національного виробництва розрізняють:

- **автономні інвестиції** – інвестиції, незалежні від обсягу національного доходу;
- **індуковані інвестиції** – інвестиції, котрі залежать від динаміки національного доходу і є його функцією.

Джерелом інвестицій є сукупні заощадження.

Національні заощадження включають **приватні заощадження** та **заощадження держави**.

Важливим є показник **приватних заощаджень** – суми заощаджень фірм і домогосподарств. Розподіл приватних заощаджень на заощадження фірм і домогосподарств носить умовний характер, тому що зрештою власниками фірм є домогосподарства. Коли фірми отримують прибуток, то вони поділяють його на дві частини: одну залишають для інвестицій (нерозподілений прибуток), а іншу у вигляді дивідендів виплачують домогосподарствам як власникам фірм. Тоді заощадження фірм можна визначити як різницю між прибутком і дивідендами, а заощадження домогосподарств як різницю між сумою використовуваного доходу, який включає дивіденди та споживанням.

Вважають, що споживання не залежить від дивідендів, тому що вони спрямовуються на заощадження. Якщо фірма у наступному періоді вирішить утримати прибуток для закупівлі, наприклад, державних облігацій, то заощадження фірм збільшаться, а заощадження домогосподарств зменшаться на однакову величину, отже, загальна величина приватних заощаджень не зміниться.

Державні заощадження є різницею між податковими надходженнями і державними видатками. Якщо державні видатки перевищують надходження, то державні заощадження від'ємні. Бюджетний дефіцит підвищує процентні ставки і витісняє інвестиції, що зменшить у майбутньому обсяг капіталу нації. Якщо державні заощадження перевищують видатки, то бюджетний надлишок дозволяє погасити частину національного боргу і стимулювати інвестиції.

Виокремлено ряд **чинників**, які впливають на рівень **національних заощаджень**, проте цей вплив дуже суперечливий. До них відносять:

- **дефіцит державного бюджету** (зменшує національні заощадження);
- **систему соціального забезпечення і політику підтримки доходів** (зменшує приватні заощадження);
- **ринки капіталів** – розвинена система кредитування цих потреб знижує норму заощаджень приватного сектора;
- **інфляцію**, яка змінює норму заощаджень до зменшення, оскільки вони будуть знецінюватись з підвищенням рівня цін;
- **податкову систему**, яка також спричиняє зменшення заощаджень.

У закритій економіці найкращі умови інвестування складаються, коли існує рівновага між заощадженнями та інвестиціями $S = I$. У відкритій економіці для окремої країни ця тотожність не обов'язкова.

З точки зору *класичної теорії* основним чинником, що зрівноважує інвестиції та заощадження, є *реальна процентна ставка*. Заощадження є зростаючою функцією від ставки проценту $S = f_{(+)}(r)$, а інвестиції – спадною

$I = f_{(-)}(r)$ (рис. 9.6.а).

Кейн-теорія

дає дження як жні від проценту. Кейнс що перебільшість заоща- стину сводів не з отриман- тового а з бага-

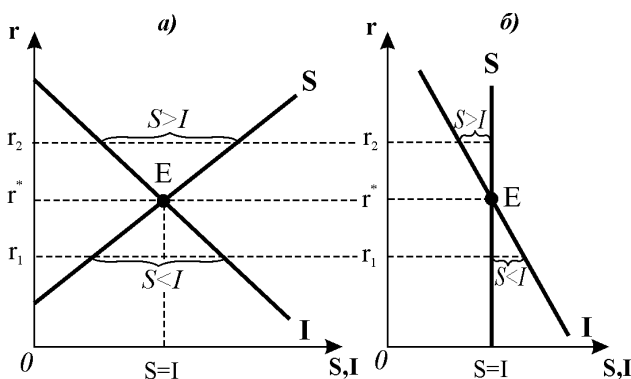


Рис. 9.6. Взаємозв'язок ставки проценту, заощаджень та інвестицій за класичним та кейнсіанським підходами

сіанська розгля- ща- незале- ставки Дж. М. вважав, важна людей джує ча- їх дохо- метою ня дода- доходу, тьох ін-

ших причин, наприклад, з метою зібрати кошти на будівництво чи купівлю власного будинку, на оплату навчання дітей у майбутньому, на відпочинок або на забезпечення власної старості. Тому величина заощаджень не залежить від ставки проценту, графічно крива заощаджень має вигляд вертикальної лінії (рис. 9.6.б). Інвестиції, згідно з кейнсіанським підходом, мало чутливі до ставки проценту. Рішення про вкладення капіталу у виробництво приймаються під впливом багатьох причин, на перше місце Дж. М. Кейнс ставить суб'єктивні настрої, очікування підприємців, а навіть інстинктивну потребу займатись активною діяльністю. Графічно крива інвестицій досить стрімка (9.6.б).

Коливання реальної процентної ставки згідно з обома теоретичними підходами виконує роль механізму зрівноважування обсягів заощаджень та інвестицій.

Основними макроекономічними теоріями, котрі пояснюють прийняття інвестиційних рішень фірмами, є *базова теорія автономних інвестицій* в основний капітал у неокласичній і кейнсіанській інтерпретаціях і *теорія індукованих інвестицій*.

Неокласична теорія автономних інвестицій в основний капітал ґрун-

тується на припущенні повної зайнятості ресурсів та класичній виробничій функції з одним змінним фактором – капіталом: $Y = f(K)$.

Вибір оптимального обсягу основного капіталу (K^*) – обсягу, що забезпечує максимізацію прибутку фірми здійснюється за допомогою двох підходів:

▪ **порівняння сукупних показників вигод і витрат на інвестиції** (рис. 9.7.а); сукупну вигоду від інвестицій (обсяг продукції) відображає виробнича функція $Y = f(K)$; сукупні витрати на інвестиції $K(1+r)$ – це сукупна вартість капіталу з врахуванням ставки банківського проценту за кредит, оскільки у теоретичних моделях приймають, що весь наявний капітал купується за позичені кошти. $K(1+r)$ є зростаючою функцією від обсягу капіталу;

▪ **порівняння граничних показників вигод від інвестицій і витрат на них** (рис. 9.7.б); граничну вигоду від інвестицій визначає гранична продуктивність капіталу:

$MP_K = \left[\frac{df(K)}{dK} \right]$; граничні витрати на інвестиції дорівнюють альтернативній вартості залучення додаткової одиниці капіталу:

$MC_K = \left[\frac{dK(1+r)}{dK} \right] = 1+r$.

Умова оптимізації обсягу капіталу: обсяг основного капіталу є оптимальним, коли гранична продуктивність капіталу дорівнює граничним витратам на нього: $MP_K = (1+r)$. (9.12)

Інвестиції є різницею між бажаним обсягом основного капіталу K^* і попередньо нагромадженим капіталом K . Якщо кожна фірма приймає оптимальне рішення, то, підсумувавши значення всіх інвестицій за даної ставки проценту, отримаємо агреговану інвестиційну функцію для економіки в цілому.

Інвестиції представляють собою довгострокові вкладення капіталу, тому більш реалістичною буде не двоперіодна, а багатоперіодна модель оптимального вибору. В ній потрібно враховувати процес зносу і вибуття капіталу за

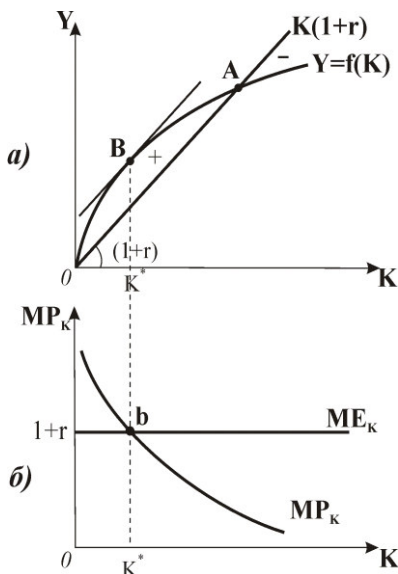


Рис. 9.7. Оптимальний обсяг основного капіталу

нормою амортизації d (у двоперіодній моделі припускалось, що в майбутньому періоді капітал повністю зношується). Тут витрати на капітал дорівнюють сумі ставки проценту і норми амортизації.

У багатоперіодній моделі умовою оптимального вибору є такий рівень інвестицій, за якого гранична продуктивність капіталу дорівнює багатоперіодному обмеженню граничних витрат капіталу $(r + d)$:

$$MP_{K_{+1}} = (r + d). \quad (9.13)$$

Щоб досягти оптимального рівня капіталу (K^*) , який максимізує багатство у наступному періоді, потрібно у поточному періоді вибрати такий рівень валових інвестицій (I) , за якого:

$$I = K_{+1}^* - K + dK.$$

Основним чинником інвестицій є *ставка проценту*. Якщо ставка проценту підвищується $(r_0 \rightarrow r_1)$, то промінь витрат на капітал $K(1+r_0)$ змінює кут нахилу до $K(1+r_1)$ і стає більш стрімким (рис. 9.8.а), точка нульової прибутковості переміщується ліворуч $(A_0 \rightarrow A_1)$, звужуючи обсяги прибуткових і зменшуючи обсяг оптимальних інвестицій

$(B_0 \rightarrow B_1, K_0^* \rightarrow K_1^*)$. При зниженні ставки проценту процес піде у зворотному напрямку. Звідси висновок, що обсяг попиту на інвестиції є оберненою функцією від ставки проценту: $I = f(r)$. Графік інвестиційної функції, представлений на рис. 9.8.б), показує, що *зміна ставки проценту* викликає *зміни в обсязі інвестиційного попиту*.

Отже, *неокласична функція автономних інвестицій* встановлює пряму залежність обсягу інвестиційного попиту від обсягу випуску (граничної про-

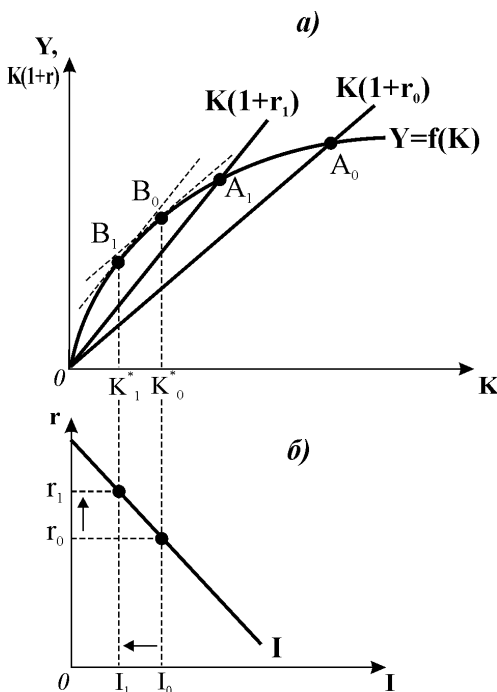


Рис. 9.8. Вплив ставки проценту на обсяг попиту на інвестиції

дуктивності капіталу) і обернену – від ставки проценту:

$$I = f_{(+)}(\Delta Y, r_{(-)}). \quad (9.14)$$

Кейнсіанська теорія автономних інвестицій ґрунтується на визначенні граничної ефективності капіталу, яку інвестор порівнює з ринковою ставкою проценту. **Граничну ефективність капіталу** (r^e) показує дисконтна ставка, котра вирівнює інвестиційні витрати з очікуваним прибутком. Інвестиції здійснюються, коли гранична ефективність капіталу вища за ринкову ставку проценту. Відтак **кейнсіанська функція інвестицій** також є оберненою функцією від ставки проценту: $I = f_{(-)}(r)$. (9.15)

Ставка проценту є основним чинником інвестицій, її зміна викликає зміни в обсязі інвестиційного попиту.

Непроцентні чинники (Nr) – **технічний прогрес, очікування підприємців, податки та субсидії** – спричиняють зміни в інвестиційному попиті і зрушують всю криву попиту на інвестиції. У класичній теорії найвпливовішим непроцентним чинником є **технічний прогрес**, котрий впливає на граничну продуктивність капіталу. У кейнсіанській теорії – песимістичні чи оптимістичні очікування інвесторів, які змінюють граничну ефективність капіталу.

Таким чином, **узгаальнена функція автономних інвестицій** має вигляд:

$$I = f_{(+)}(\Delta Y, r_{(-)}, Nr_{(+,-)}). \quad (9.16)$$

Ряд моделей пояснюють окремі сторони складного інвестиційного процесу в приватній економіці.

Модель акселератора відображає зв'язок між зміною обсягу сукупного доходу (попиту або продукту) і приростом *індукованих інвестицій*.

Акселератор (v) – це показник прирідної капіталомісткості продукції, визначає, скільки одиниць додаткового капіталу потрібно для виробництва додаткової одиниці продукції (ВВП), обчислюється як відношення приросту інвестицій до приросту доходу, що викликав ці інвестиції:

$$v = (K_t - K_{t-1}) / (Y_t - Y_{t-1}). \quad (9.17)$$

Акселератор діє як за зростання, так і за скорочення обсягів ВВП і застосовується також для пояснення економічних циклів.

Модель акселератора виявляє більші коливання інвестицій у порівнянні з коливаннями ВВП, які пояснюють тривалість строків використання устаткування, внаслідок чого попит на інвестиції включає інвестиції на відновлення капіталу і на його розширення. Це можна пояснити на такому прикладі: нехай наявний капітал дорівнює 100 млн. грн., щорічний його знос становить 10%. Отже, щорічні інвестиції на відновлення становитимуть 10 млн. грн. Якщо

ВВП зростає, в результаті чого сукупний попит на товари і послуги зростає на 10%, то валові інвестиції подвоюються, тому що 10 млн. грн., як і раніше, підуть на відновлення зношеного капіталу, а ще 10 млн. грн. (10%) потрібно вкласти додатково на розширення капіталу, щоб задовольнити збільшений сукупний попит. Таким чином, попит на товари і послуги зріс на 10%, а попит на валові інвестиції – у 2 рази. Щоб забезпечити товарами зростаючий попит, темпи приросту інвестицій повинні перевищувати прирости попиту на коефіцієнт (v) . І навпаки, падіння попиту викликає зменшення інвестицій на коефіцієнт (v) . Тобто інвестиційний попит зростає і спадає набагато швидше, ніж обсяги сукупного попиту. Цим пояснюють циклічний характер розвитку ринкової економіки.

Функція інвестиційного попиту за моделлю акселератора має вигляд:

$$I_{i(t)} = K_t - K_{t-1} = v \cdot (Y_t - Y_{t-1}). \quad (9.18)$$

Модель витрат на облаштування (витрат регулювання) пояснює, як фірми регулюють зміну основного капіталу, поступово наближаючи його обсяг до оптимального. Коефіцієнт часткового регулювання g ($0 < g < 1$) визначає швидкість наближення фактичного обсягу капіталу K_{t-1} до його оптимального розміру K_t^* . Чим меншими є значення g , тим повільніше чисті інвестиції наближаються до бажаного рівня.

Функція інвестиційного попиту з врахуванням коефіцієнта часткового регулювання для чистих інвестицій має вигляд:

$$I_n = g(K_t^* - K_{t-1}). \quad (9.19)$$

Теорія інвестицій Тобіна водить коефіцієнт $q = K_t^* / K_{t-1}$, який дозволяє виміряти розрив між фактичним K_{t-1} і оптимальним K_t^* обсягами капіталу фірм; визначається як відношення ринкової оцінки капіталу фірми на фондовому ринку до відновної вартості її капіталу – витрат, пов'язаних з придбанням всього устаткування і будівель фірми на товарному ринку. Якщо $q > 1$, то оптимальний розмір капіталу більший за наявний $K_t^* > K_{t-1}$, інвестиції прибуткові, фірма може розвиватись далі. Якщо $q < 1$, то $K_t^* < K_{t-1}$, а обсяг основного капіталу необхідно зменшити, оскільки діє спадна норма прибутковості.

Коефіцієнт q Тобіна охоплює всі чинники, які можуть впливати на норму інвестування, – очікувані прибутки, динаміку ВВП, процентні ставки, витрати на облаштування. З врахуванням q Тобіна **узагальнена інвестиційна функція** приймає вигляд:

$$I = f(\underset{(+)}{\Delta Y}, \underset{(-)}{r}, \underset{(+)}{q}). \quad (9.20)$$

Модель раціонавання кредитів пояснює особливості прийняття фірмами інвестиційних рішень за неможливості одержання кредитів. Наслідком раціонавання кредитів є залежність інвестиційного попиту від власних грошових ресурсів фірми, величини її нерозподіленого прибутку. За цих обставин основний капітал дуже повільно буде наближатись до оптимального рівня, що визначається ринковою ставкою проценту і граничною продуктивністю капіталу.

Отже, інвестиції є найбільш мінливим компонентом сукупного попиту. Зміна інвестиційних рішень фірм є основним чинником, котрий впливає на коливання економічної активності – обсяги ВВП, рівень зайнятості, рівень інфляції тощо.

9.3. Попит держави. Взаємодія державного сектора з приватною економікою

У сучасній змішаній економіці держава є важливим макроекономічним суб'єктом, доходи та видатки якого чинять значний вплив на формування сукупного попиту.

Держава виконує три **основні економічні функції**: *виробництво суспільних благ, перерозподіл доходів з метою реалізації принципу справедливості, макроекономічна стабілізація*.

На підприємствах державного сектора передовсім виробляються блага колективного споживання, більшість з яких приватний сектор не постачає взагалі або постачає у недостатній кількості. Надання суспільних благ є одним з чинників забезпечення більш рівномірного і справедливого розподілу доходів у суспільстві.

Держава коригує здійснений ринковим механізмом розподіл сукупного доходу у суспільстві. Розрізняють *функціональний і персональний розподіл доходів*. **Функціональний розподіл** – це первинний розподіл доходів між власниками факторів виробництва. **Персональний (особистий) розподіл** – це розподіл змішаних доходів, одержаних домогосподарствами.

Основною особливістю розподілу персональних доходів у ринковій економіці є їх нерівність. Ступінь диференціації розподілу особистих доходів вимірюється за допомогою кривої Лоренця, індексу Джині, квінтільних та децильних коефіцієнтів.

Крива Лоренця є графічною моделлю фактичного розподілу особистих доходів в економіці, яка відображає ступінь їх диференціації. Кожна точка на кривій Лоренця визначає частку сукупного доходу, отриманого відповідною часткою домогосподарств. Крива Лоренця, представлена на рис. 9.9, показує, що 20% сімей з найнижчими доходами отримують 5% сукупного доходу (то-

чка *a*), частка доходу 40% сімей становить 15% доходу країни (точка *b*). Точка *e* показує, що 95% сімей отримали 85% доходів, отже, 5% сімей з найвищими доходами мають 15% сукупного доходу. Чим більше крива Лоренця відхиляється від лінії абсолютної рівності (пунктир на рис. 9.9), тим вищою є нерівномірність розподілу доходів.

За рівномірного розподілу доходів крива Лоренця мала б вигляд бісектриси (лінії абсолютної рівності).

Індекс Джині – це коефіцієнт відхилення фактичного розподілу доходів від рівномірного. Визначається як відношення площі фігури між кривою Лоренця та лінією абсолютної рівності до площі трикутника, утвореного лінією абсолютної рівності та координатними осями. Значення індексу Джині можуть коливатися від нуля (абсолютна рівність) до одиниці (всі доходи відстануться одній особі).

Для оцінки нерівності розподілу особистих доходів також використовують **квінтільні** та **децильні коефіцієнти**, які відповідно визначають співвідношення доходів 20% і 10% найбільш забезпечених груп населення до 20% і 10% найменш забезпечених.

Диференціація доходів породжує соціальну проблему бідності.

Бідність – це рівень життя, за якого неможливо забезпечити нормальне відтворення населення. У кожній країні офіційно встановлюється „поріг бідності” або „життєвий мінімум”. **Абсолютний поріг бідності** визначається як вартість кошика товарів, необхідних для задоволення основних фізіологічних потреб людей (харчування, одяг, житло). **Відносний поріг бідності** визначається не лише межею фізичного виживання, а й забезпеченням певного стандарту якості життя: повноцінного відпочинку, культурного та інтелектуального розвитку, освіти і т.п.

Держава пом'якшує дефекти ринкового розподілу доходів, перерозподіляючи первинні доходи через **державний бюджет** за допомогою прогресивної системи оподаткування, системи трансферних платежів і фінансування програм соціального захисту населення, чим сприяє збільшенню споживчого попиту.

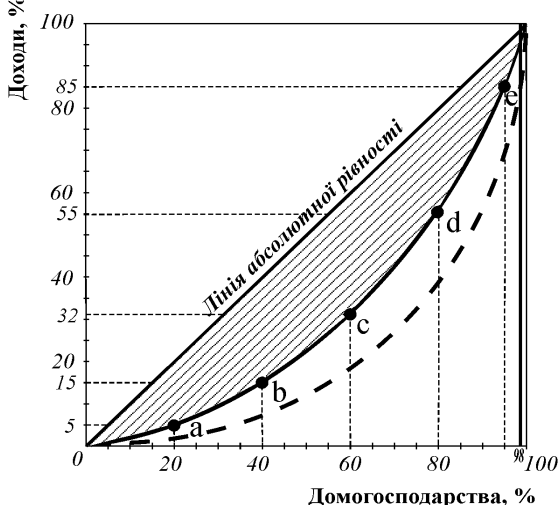


Рис. 9.9. Крива Лоренця

Політика соціального захисту – це система заходів, які захищають населення від економічної та соціальної деградації. Витрати на соціальний захист залежать від можливостей економіки і пріоритетів у політиці уряду.

В країнах з ринковою економікою склалася трирівнева система фінансування **соціальних програм**, яка включає:

- **систему соціальних гарантій** – передбачає надання соціально значущих благ та послуг всім громадянам та окремим категоріям населення за рахунок державного бюджету (безкоштовна освіта, медичне обслуговування, соціальні пільги в оплаті послуг ветеранам війни, інвалідам і ін.);

- **систему соціальної допомоги** – надається малозабезпеченим групам населення, доходи яких нижчі визначеного прожиткового мінімуму, в грошовій або натуральній формах (продовольчі талони, шкільні сніданки, медичне обслуговування людей похилого віку, житлова допомога тощо).

- **система соціального страхування** – пом'якшує наслідки різних ризиків, пов'язаних з втратою працездатності та доходів, фінансується зі спеціальних позабюджетних фондів, які формуються за рахунок цільових внесків роботодавців і найманих робітників.

Виробництво суспільних благ і перерозподіл доходів з метою реалізації принципу справедливості – це дві важливі функції держави у змішаній економічній системі. Виконуючи ці функції, держава може значно змінювати сукупний попит і цим гальмувати економічне зростання або сприяти йому.

Багато аспектів діяльності уряду визначаються державним бюджетом.

Державний бюджет – це фінансовий план доходів і видатків державного сектора за певний період, який щорічно затверджується законодавчим органом країни.

Держава має два джерела доходів – це **податкові надходження** та **прибутки державних підприємств**. Найважливішим джерелом державних доходів є **податки**. Їх поділяють на три великих категорії:

- **податки на доходи приватних осіб і корпорацій**, з врахуванням внесків із заробітної плати на соціальне страхування;
- **податки на видатки** – податки з продажу, акцизи, імпорتنі тарифи та ін.;
- **податки на власність** – податки на нерухоме (будинки, сільськогосподарські угіддя, різні будівлі) та рухоме майно, а також на спадщину.

Податки, які стягуються з доходів індивідів і фірм (подоходний і майновий), відносять до **прямих**, а податки на товари і послуги – до **непрямих** (торговельні тарифи і податки з продажу).

Для стягнення податків розробляється **система податкових ставок і пільг**. **Податкова ставка** (t) – це законодавчо встановлений розмір податку на одиницю оподаткування. **Гранична ставка податку** – це відношення приросту виплачуваних податків до приросту доходу: $t_m = \Delta T / \Delta Y$. **Середня ставка оподаткування** – це відношення загальної суми податків до вели-

чини оподаткованого доходу: $\bar{t} = T / Y$. **Нульова ставка** передбачає звільнення від податку на певний період. **Пільгова ставка** – це зменшена ставка оподаткування, яка встановлюється для стимулювання виробництва певних благ.

Зв'язок між податковими ставками та обсягом податкових надходжень до бюджету ілюструє **крива Лаффера** (рис. 9.10). Вона показує, що підвищення податкової ставки спочатку збільшує надходження до бюджету, але до певної межі, на графіку – до рівня ставки t_{opt} .

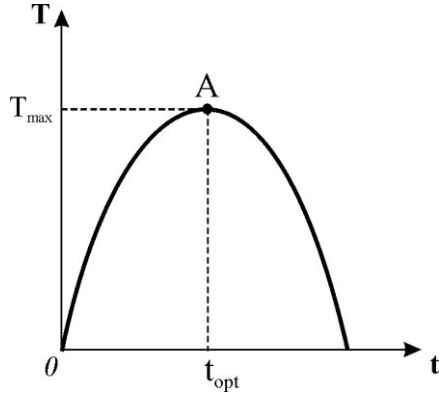


Рис. 9.10. Крива Лаффера

Подальше підвищення податкової ставки вже призводить до скорочення податкових надходжень. Пояснюється це звуженням бази оподаткування. Оскільки мотивація ділової активності в підприємницькому секторі послаблюється, обсяги виробництва скорочуються і відповідно падають податкові відрахування до бюджету. Теоретично крива Лаффера досить ґрунтовно визначає оптимальну ставку, за якої надходження до бюджету досягають максимальної величини. Проте в реальній господарській практиці важко визначити, в якому саме положенні на кривій Лаффера перебуває діюча система оподаткування в конкретній країні, встановити, чи дасть зниження ставки кращий результат, чи, навпаки, ставку можна підвищити.

З макроекономічної точки зору податки відіграють позитивну роль у реалізації принципу справедливого розподілу сукупних доходів і стабілізації економічного розвитку. Проблема в тому, як звести негативні наслідки оподаткування до мінімуму і побудувати **оптимальну податкову систему**. При формуванні системи оподаткування потрібно враховувати ряд принципів, основними з яких є **справедливість** та **ефективність**. Справедливість по відношенню до платників податків полягає у тому, щоб люди з однаковими доходами сплачували однаковий податок, а ті, хто отримують більше, повинні платити більші податки. Але такий підхід викликає ряд етичних проблем: чи будуть в рівних умовах після сплати податків той, хто живе один, і той, в кого на утриманні п'ятеро дітей, якщо вони отримують однаковий доход? чи повинен багатий віддавати більшу частку свого доходу, ніж бідний, і наскільки?

Існуючі податкові системи – **прогресивна, пропорційна та регресивна** – дозволяють реалізувати різні підходи до перерозподілу доходів.

Прогресивно вважається податкова система, за якої після сплати податків нерівність в економічному положенні людей скорочується; передбачає пі-

двищення середньої ставки оподаткування для осіб із вищими доходами. Якщо після сплати податків нерівність зростає, а середня ставка оподаткування для вищих рівнів доходу знижується, то така система вважається **регресивною**. Якщо існує лише одна середня ставка податку для всіх рівнів доходів, то така система є **пропорційною**.

Проблематичним є питання: **що обкладати податком – доход чи споживання?** Податок на доход діє як негативний стимул до праці і підприємницької діяльності. Вважають, що більш справедливим є оподаткування споживання, оскільки споживання пов'язане з сукупними доходами індивіда, отриманими протягом тривалого періоду, а не з поточними доходами. Оподаткування споживання звільнює від оподаткування заощадження, в той час як пряме оподаткування доходів призводить до подвійного оподаткування – перший раз податки сплачують із заробленої суми, а вдруге – з доходів, які отримують від заощаджень. Одним із способів **оподаткування споживання є податок на додану вартість**, а також **податок на продаж**.

Проте реалізація принципу справедливості залежить від того, з яких товарів стягуються непрямі податки. Якщо податком на додану вартість обкладаються предмети розкоші – автомобілі, яхти, коштовності і т.п., то сплачують їх забезпечені члени суспільства, а коли предмети першої необхідності (продукти харчування), то основний тягар падає на найбідніші верстви населення.

Рівень оподаткування визначається головним чином розміром державних видатків.

Державні видатки (G) поділяють на чотири категорії:

- **споживання** у державному секторі (C^G) – це заробітна плата працівникам державного сектора, а також платежі за товари, які уряд закуповує для поточного споживання;
- **державні інвестиції** (I^G) – це капітальні видатки на будівництво шляхів, портів та інших об'єктів інфраструктури;
- **трансферти** приватному сектору (Tr) – пенсії, допомоги по безробіттю, пільги ветеранам та інші платежі;
- **проценти з державного боргу** (rD^G).

Отже,

$$G = C^G + I^G + Tr + rD^G .$$

Перші дві складові формують попит держави, а третя – трансферти – збільшують споживчий попит державного сектора.

Збільшення видатків держави вимагає збільшення доходів. Коли податкові надходження менші за видатки, виникає **бюджетний дефіцит**. У такому випадку уряд поводить як і будь-який економічний суб'єкт – він бере позику, щоб фінансувати цей дефіцит, тобто виплачує за рахунок позики зарплату працівникам державного сектора, трансферти і поточні видатки. Дефіцит бюджету, що фінансується шляхом отримання позики, збільшує **держав-**

ний борг.

Міжчасове бюджетне обмеження уряду визначає, що в цілому дисконтована вартість урядових видатків за два часових періоди не може перевищувати дисконтованої вартості чистих податків:

$$G_1 + \frac{G_2}{(1+r_G)} = T_1 + \frac{T_2}{(1+r_G)}. \quad (9.21)$$

Втручання держави у розподіл і використання багатства нації (W) видозмінює сукупне споживання. Фонд домогосподарств зменшується на суму сплачуваних ними податків.

Міжчасове бюджетне обмеження приватного сектора у змішаній економіці набуває вигляду:

$$C_1 + \frac{C_2}{(1+r)} = (Y_1 - T_1) + \frac{(Y_2 - T_2)}{(1+r)} = W. \quad (9.22)$$

Якщо ($r_G = r$), а $T_1 \rightarrow G_1, T_2 \rightarrow G_2$ то *міжчасове обмеження нації у закритій змішаній економіці* показує, що *сумарні національні видатки* – видатки приватного і державного секторів – *не можуть перевищувати багатства країни*:

$$(C_1 + G_1) + \frac{(C_2 + G_2)}{(1+r)} = Y_1 + \frac{Y_2}{(1+r)} = W. \quad (9.23)$$

Оскільки видатки домогосподарств і видатки уряду можливі лише в межах багатства країни, а багатство країни, є багатством приватного сектора, то *урядові видатки* в цілому *зменшують приватне багатство*. В той же час взаємодія держави з приватним сектором дозволяє збільшити сукупний попит до ефективного рівня за допомогою заходів макроекономічної політики.

9.4. Роль закордону у формуванні сукупного попиту

В сучасних умовах переважна більшість країн має відкриту економіку, тобто приймає участь у міжнародному поділі праці, міжнародній торгівлі та міжнародних фінансових операціях. Міжнародні потоки товарів, послуг, капіталів відіграють значну роль у формуванні сукупного попиту в будь-якій країні.

У закритій економіці сукупний попит формують видатки трьох суб'єктів – домогосподарств, інвесторів, держави. Оптимальні умови розвитку складаються, коли внутрішній попит поглинає весь продукт, вироблений всередині країни. Це відображає тотожність $Y = C + I + G$, де ліва сторона – це ВВП, права сторона – сукупний попит (видатки). У відкритій економіці ця тотожність змінюється: по-перше, з'являється новий суб'єкт – іноземець (закор-

дон), який додає попиту на вітчизняні товари – виникає експорт (E); по-друге, змінюється внутрішнє поглинання (абсорбція), оскільки частина внутрішнього попиту задовольняється іноземними товарами (імпорт Z), що скорочує сукупні видатки на вітчизняні товари.

Тотожність змінює вигляд: $Y = (C - C') + (I - I') + (G - G') + E$; сума $C' + I' + G' = Z$; тоді $Y = C + I + G + E - Z$.

Остання тотожність показує, що у відкритій економіці внутрішній попит може бути меншим за обсяг національного виробництва, тоді надлишок продукції витікає за кордон (E). А коли внутрішній попит перевищує можливості виробництва, частина видатків населення і уряду забезпечується імпортом (Z). Різниця між експортом та імпортом вимірюється показником чистого експорту (NE): $NE = E - Z$.

Коли збільшується експорт, NE буде додатним, а збільшення імпорту робить показник від'ємним. Так за рахунок зміни чистого експорту відновлюється рівноважний стан в економіці. Чистий експорт відображає стан торговельного балансу країни і в цілому стан рахунку поточних операцій ($NE = CA$). Додатний NE означає активне сальдо рахунку поточних операцій ($CA > 0$); коли NE від'ємний, країна має пасивне сальдо ($CA < 0$).

У відкритій економіці видозмінюється зв'язок між національними заощадженнями і інвестиціями. Основна тотожність $S = I$ не обов'язково повинна виконуватись. Національні заощадження можна виразити, віднявши споживчі та урядові видатки від обох частин тотожності $Y = C + I + G + NE$. Отримаємо: $Y - C - G = I + NE$. Ліва частина тут представляє національні заощадження (S), а права – суму внутрішніх інвестицій і чистого експорту. Звідси чистий експорт: $S = I + NE$; $NE = S - I$, тобто чистий експорт визначається як різниця між заощадженнями та інвестиціями.

Коли національні заощадження перевищують інвестиційний попит ($S > I$), чистий експорт додатний, надлишок коштів, отриманих від експорту, надається в позику іноземцям. В іншому випадку, коли інвестиційний попит перевищує національні заощадження ($S < I$), чистий експорт від'ємний, нестачу коштів для інвестицій підприємці позичають за кордоном. Різниця між сумою позик, наданих іноземцям і одержаних від іноземців, представляє собою чисті зарубіжні активи (NA). Чисті зарубіжні активи завжди рівні чистому експорту: $NA = NE$ і змінюються односпрямовано.

Коли національна компанія продає товар іноземній, то отримує за нього іноземні активи (валюту) – ця операція одночасно збільшує показники чисто-

го експорту і чистих активів. Те ж саме відбувається, коли експортер купить на виручену валюту акції іноземної компанії. А коли він купить іноземні товари, то чистий експорт і зарубіжні активи країни не зміняться, тому що тоді експорт рівний імпорту ($E = Z$).

Тотожність $NE = NA$ показує, що міжнародні потоки товарів і послуг і міжнародні потоки коштів для фінансування нагромадження капіталу є двома сторонами одного процесу.

На величину чистих зарубіжних активів впливає ряд чинників, найважливішими з них є реальна ставка проценту на іноземні активи, реальна ставка проценту на внутрішні активи, економічні та політичні ризики придбання іноземних активів.

Коли внутрішня процентна ставка менша за ставку в інших країнах, то національні капітали відпливають за кордон, починається „втеча капіталів”, оскільки зарубіжні інвестиції дають більший прибуток. І навпаки, коли вітчизняні процентні ставки вищі, в країну приходить іноземний капітал. Коли іноземці купують внутрішні боргові зобов’язання уряду чи корпорації (облігації), вони набувають права на майбутні доходи з капіталу, іноземцям належить деяка частка капіталу країни. Якщо в країні існує абсолютна мобільність капіталу (уряд не обмежує рух фінансових активів), то внутрішня процентна ставка вирівнюється із світовою. Різниця між заощадженнями та інвестиціями за світової процентної ставки визначає величину чистого експорту і відповідне сальдо рахунку поточних операцій (торговельного балансу).

Можливість іноземних запозичень веде до зростання *зовнішнього боргу*, тягар якого падає на майбутнє покоління. Коли настає час сплачувати борги, то найбільше страждають найбідніші прошарки населення, оскільки заборгованість найчастіше погашається за рахунок скорочення соціальних програм, а відтак – за рахунок зменшення перш за все споживчого попиту. Це підтверджує боргова криза, що у 1980-х рр. вразила багато країн Латинської Америки та Африки.

Легка доступність зовнішніх кредитів у попередні роки спонукала уряди ряду країн, переважно тих, що розвиваються, за рахунок позик збільшувати державні видатки – з бюджету субсидіювати інвестиційні програми корпорацій, проводити популістську соціальну політику. Великі бюджетні дефіцити та завищені обмінні курси сприяли великомасштабній „втечі капіталів” з країн. Все це привело до того, що для обслуговування боргу прийшлося скоротити імпорт товарів, в результаті різко скоротився попит, значно знизився рівень життя.

З перших років незалежності проблема заборгованості виникла і для України. Ситуація загострюється через неефективне використання іноземних кредитів. Одержані від зовнішніх запозичень кошти спрямовувались переважно на споживання через розширення популістських соціальних програм.

Невдовзі настає час платити борги. В особливо тяжке становище попадає країна, коли погашення боргу співпадає з економічною кризою, яка тепер розгортається в усьому світі.

Ряд особливостей породжує наявність в економіці будь-якої країни так званих *неекспортованих (непереміщуваних) товарів*, які фізично не можуть рухатись із країни в країну. Ці товари можуть споживатись лише там, де вони виробляються. До непереміщуваних товарів, які неможливо ні експортувати, ні імпортувати, відносяться будівництво, оренда житла споруди, внутрішні транспортні засоби (метро, тролейбуси і т.п.), комунальні послуги, послуги перукарів, лікарів, вчителів і т.п.

На ступінь експортованості товарів впливають два основних чинники – транспортні витрати і обмежувальна (протекціоністська) політика уряду. Протекціоністська політика може перевести звичайні товари в розряд неекспортованих чи неімпортованих за рахунок вставлення імпортних тарифів або квот на вітчизняні товари. Товар не буде експортуватись, якщо на світовому ринку ціна його нижча, ніж внутрішня.

Для непереміщуваних товарів і послуг внутрішній попит повинен задовольняти власним виробництвом. Зростання сукупного попиту вимагає розширення виробництва непереміщуваних товарів за рахунок скорочення виробництва експортних товарів, ресурси перерозподіляються в потрібні галузі. Зменшення сукупного попиту на непереміщувані товари веде до протилежного результату, – збільшення експортних галузей за рахунок скорочення виробництва непереміщуваних товарів. Підвищений попит на неекспортовані товари значно підвищує їх ціни, у порівнянні з розвинутими країнами, в той час як за відсутності зовнішньоекономічних обмежень на експортовані товари ціни приблизно однакові в усіх країнах.

Таким чином, формування обсягів сукупного попиту у відкритій економіці перебуває під впливом зовнішньоекономічних зв'язків країни. Видозмінюється бюджетне обмеження нації, воно враховує наявність в країні початкових зарубіжних активів (NA_0).

Міжчасове бюджетне обмеження нації з відкритою економікою визначає, що поточна дисконтована вартість сукупних внутрішніх видатків країни не може перевищувати суми поточної дисконтованої вартості її сукупного доходу та початкових зарубіжних активів:

$$C_1 + I_1 + G_1 + \frac{C_2 + I_2 + G_2}{(1+r)} = Y_1 + \frac{Y_2}{(1+r)} + NA_0. \quad (9.24)$$

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

1. Згідно з теорією перманентного доходу основним чинником споживання є:

- а) доходи певних періодів;
- б) середній рівень доходу, очікуваного за довгі роки;
- в) поточний використовуваний дохід;
- г) тимчасовий несподіваний дохід.

2. До інвестицій не відноситься:

- а) покупка акцій на фондовій біржі;
- б) покупка фірмами нового обладнання;
- в) покупка родиною нового будинку;
- г) збільшення запасів фірми.

3. Крива Лоренця відображає:

- а) фактичний розподіл доходів;
- б) абсолютну рівність доходів;
- в) розподіл трансфертів;
- г) розподіл мінімальних доходів.

4. Податок на додану вартість – це приклад:

- а) прямого податку;
- б) непрямого податку;
- в) прогресивного податку;
- г) регресивного податку.

5. У відкритій змішаній економіці:

- а) внутрішні інвестиції не обов'язково повинні дорівнювати внутрішнім заощадженням;
- б) обсяг національного виробництва не обов'язково повинен дорівнювати внутрішньому попиту;
- в) обсяги національного виробництва і внутрішнього попиту, національних заощаджень та інвестицій балансуються зміною чистого експорту;
- г) всі відповіді правильні.

ЗАДАЧІ

Задача 1.

Випускник коледжу, якому виповнилося 20 років, починає свою трудову діяльність. Він сподівається прожити ще 70 років, 45 з яких планує працювати, а 25 – жити на свої заощадження. Випускник не має майна, а свій очікуваний середньорічний дохід він оцінює у 14 000 грн.

Визначте:

- 1) щорічний обсяг споживання випускника згідно з моделлю життєвого циклу;
- 2) щорічний обсяг заощаджень;
- 3) як зміниться щорічний обсяг споживання, якщо у віці 30 років він отримує у спадок 150 000 грн.?

Задача 2.

Припустимо, що сумарна ринкова вартість акцій корпорації оцінюється у 400 млн. дол., а відновна вартість основного капіталу фірми становить 450 млн. дол.

Визначте:

- 1) чи є обсяг функціонуючого основного капіталу фірми оптимальним?
- 2) чи повинна фірма змінити обсяг наявного капіталу? чи доцільно корпорації збільшувати інвестиції в основний капітал?

Задача 3.

Фактичний розподіл доходів домогосподарств у деякій країні представлений даними таблиці:

Середньомісячний дохід одного домогосподарства, грн.	Частка домогосподарств за рівнем доходу (%)	Частка у сукупному доході (%)
до 1000	15	5
1001-1500	25	15
1501-2000	20	15
2001-3000	20	25
3001-4000	15	25
4001 і більше	5	15

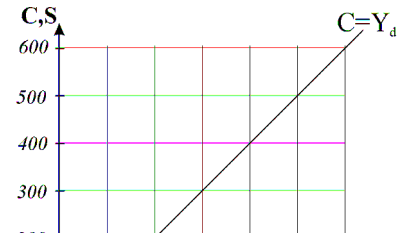
За даними таблиці побудуйте криву Лоренця.

ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ

Графоаналітична вправа 1.

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання:

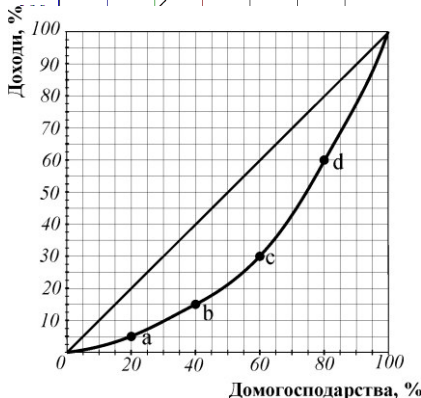
- 1) яка функція зображена на графіку?
- 2) чому дорівнює автономне споживання?
- 3) до якого рівня використуваного доходу домогосподарство живе в борг?
- 4) добудуйте за даними графіка функцію споживання;
- 5) запишіть аналітичний вираз функцій споживання і заощадження для побудованих кривих.



Графоаналітична вправа 2.

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання:

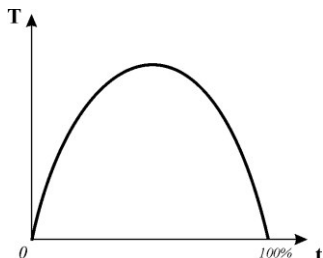
- 1) яка модель представлена на графіку? що вона ілюструє?
- 2) яким є економічний смисл бісектриси (прямої лінії) на цьому графіку?
- 3) за допомогою числових даних поясніть економічний смисл точок *a*, *b*, *c*, *d* на графіку;
- 4) добудуйте графік таким чином, щоб він ілюстрував зміни у розподілі доходів внаслідок запровадження прогресивної системи оподаткування.



Графоаналітична вправа 3.

За графіком і дайте відповіді на запитання:

- 1) яка модель представлена на графіку?
- 2) зв'язок між якими змінними ілюструє крива на графіку?
- 3) визначте графічно точку оптимуму, обґрунтуйте оптимальність;
- 4) проілюструйте і опишіть наслідки відхилення від точки оптимуму.



Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – б, 2 – а, 3 – а, 4 – б, 5 – г.

Задача 1.

- 1) щорічний обсяг споживання: $C = \frac{Y \cdot n}{t}$, де t – кількість років, які особа сподівається прожити (очікуване число років економічно самостійного життя = трудовий період + пенсійний), n – трудовий період, Y – щорічний дохід, відтак $C = (14\,000 \times 45) / 70 = 9000$ грн.;
- 2) $S = Y - C = 14000 - 9000 = 5000$ грн.;
- 3) за умови успадкування багатства (W) щорічний обсяг споживання визначатиметься за формулою: $C = (W + Y \cdot n) / t$;
 $C = 150\,000 / 60 + (14\,000 \times 35) / 60 = 2500 + 8166,7 = 10666,7$ грн.

Задача 2.

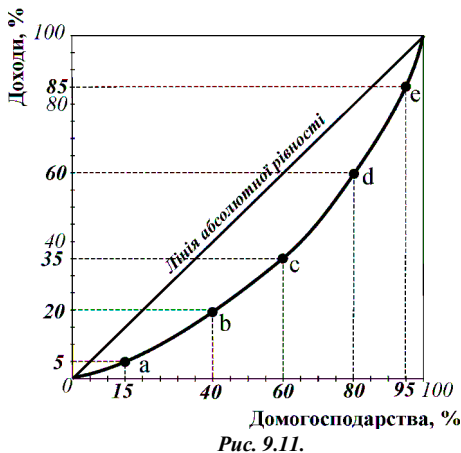
- 1) згідно з теорією інвестицій Тобіна: $q = 400 / 450 = 0,89$; оскільки $q < 1$, то обсяг функціонуючого капіталу більший за оптимальний;
- 2) фірмі необхідно повернутись до нижчого рівня основного капіталу, збільшувати інвестиції не вигідно, оскільки прибутки будуть зменшуватись.

Задача 3.

Побудова кривої Лоренця (рис. 9.11): координати всіх точок, крім початкової (точка a – 15% домогосподарств одержують 5% сукупного доходу) обчислюються наростаючим підсумком:

точка b – 15%+25%=40% домогосподарств одержують 5%+15%=20% сукупного доходу;

точка c – 15%+25%+20%=60% домогосподарств одержують 5%+15%+15%=35% сукупного доходу; і т.д.



Графоаналітична вправа 1.

- 1) кейнсіанська функція заощадження;
- 2) автономне споживання $C_0 = 100$;
- 3) до рівня доходу $Y_d = 400$ домогосподарство живе в борг;
- 4) функція споживання (C) побудована на *рис. 9.12*.
- 5) $C = 100 + 0,75Y_d$; $S = -100 + 0,25Y_d$.

Графоаналітична справа 2.

- 1) *рис. 9.13*. – крива Лоренця; ілюструє фактичний розподіл особистих доходів (за 5 групами сімей, сформованими за розмірами доходів, які вони отримують), ступінь їх диференціації;
- 2) бісектриса представляє теоретичну можливість абсолютної рівності у розподілі доходів (лінія абсолютної рівності);
- 3) точка *a* показує, що найбідніші 20% сімей отримують 5% доходу, точка *b* – бідніші 40% сімей привласнюють 15% (5%+10%) доходу, точка *c* – 60% сімей – 30% доходу, точка *d* – 20% найбагатших сімей отримують 40% доходу;
- 4) графічно: внаслідок запровадження прогресивної системи оподаткування нерівність доходів зменшується, крива Лоренця буде наближатися до бісектриси (пунктир).

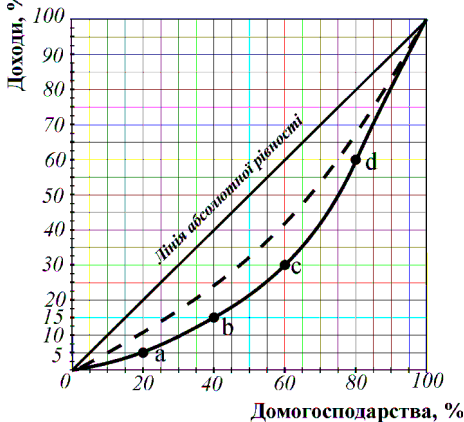
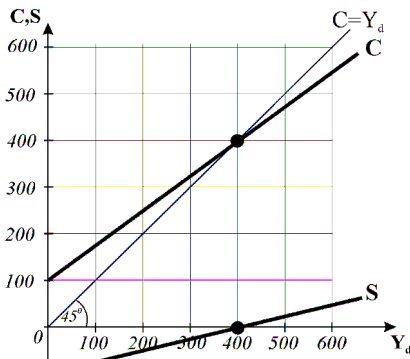


Рис. 9.13

Графоаналітична справа 3.

- 1) крива Лаффера (*рис. 9.14*);
- 2) зв'язок між податковими ставками (t) та обсягом сумарних податкових надходжень до бюджету (T);
- 3) точка оптимуму – *a*, ставка податку, яка їй відповідає (t_{opt}) забезпечує максимальні податкові надходження (T_{max});
- 4) відхилення від оптимуму: зниження ставки по відношенню до t_{opt} – не доцільне, оскільки призведе до зменшення податкових надходжень; підвищення ставки по відношенню до t_{opt} окрім зменшення податкових надходжень може призвести до переміщення платників у „тінь“.

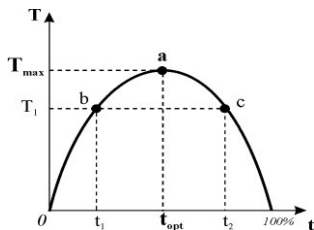


Рис. 9.14

ТЕМА 10. ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУКУПНОГО ПОПИТУ. ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА

Ключові поняття: *реальні видатки, ефективні видатки, вилучення, ін'єкції, мультиплікатор попиту, парадокс ощадливості, рецесійний розрив, інфляційний розрив, фіскальна політика, дискреційна фіскальна політика, автономні податки, мультиплікатор автономних податків, мультиплікатор збалансованого бюджету, податковий мультиплікатор, недискреційна фіскальна політика, вбудовані стабілізатори, дефіцит бюджету, циклічний дефіцит, структурний дефіцит, державний борг.*

10.1. Визначення рівноважного обсягу виробництва. Зміна рівноваги та мультиплікативний ефект

Згідно з *класичною теорією* економіка завжди перебуває у стані *повної зайнятості*, а будь-які відхилення коригуються ринковим механізмом. Гнучкість номінальних змінних автоматично забезпечує відповідність сукупного попиту *сукупному пропонуванню*, яке виступає визначальним чинником реального обсягу виробництва, доходу і зайнятості.

Кейнсіанська теорія виходила з того, що у короткостроковому періоді ціни негнучкі, тому обсяги виробництва цілком залежать від величини **сукупного попиту**, недостатність якого породжує депресію.

Модель „кейнсіанський хрест“ пояснює взаємозв'язок сукупного попиту та реального поточного доходу в умовах *стабільності цін у короткостроковому періоді* і є найпростішою інтерпретацією циклічних коливань реального обсягу виробництва. В ній визначаються змінні, які змінюють сукупні видатки, за допомогою чого економічна система утримує рівновагу.

У спрощеній моделі інструменти макроекономічної політики (*урядові закупівлі, прибуткові податки, номінальна грошова маса*) та чинники чистого експорту (*реальний використовуваний доход за кордоном, наявне сальдо чистих зарубіжних активів та реальний валютний курс*) є стабільними **екзогенними** змінними, вони не залежать від динаміки сукупного доходу і не впливають на зміну рівноваги.

Основна макроекономічна тотожність $Y = C + I + G + NE$ розглядається в моделі як умова рівноваги на товарному ринку. Сукупний попит визначається доходами, одержаними при виробництві ВВП, і у разі їх витрачання перетворюється на сукупні видатки суб'єктів економіки:

$$C + I + G + NE = AE . \quad (10.1)$$

Сукупні видатки відображають *реальну величину бажаного попиту* на вітчизняні товари і послуги всіх макроекономічних суб'єктів.

Функція сукупних видатків або *функція реального сукупного попиту* об'єднує функції попиту всіх макроекономічних суб'єктів:

$$AE = AD = C(W, Y_d) + I(q, r, \Delta Y) + G + CA(W, Y_d, q, r^*, G, Y_d^f, e, NA). \quad (10.2)$$

Функція сукупних видатків є першою складовою моделі (рис. 10.1). Графічно будується на основі функції споживання виду $C = C_0 + c' \cdot Y_d$. Функція сукупних видатків (AE) перевищує функцію споживчих видатків (C) за кожного рівня сукупного доходу на величину, що дорівнює сумі автономних видатків всіх інших суб'єктів.

Другою складовою моделі є „лінія 45°“ – лінія рівноважного сукупного випуску (рис. 10.1), кожна точка якої показує, що отримані в процесі виробництва доходи повністю використані на купівлю вироблених благ ($AE = Y$), сукупний попит досягнув *ефективного рівня*, за якого весь вироблений в економіці реальний ВВП реалізований.

Графічне поєднання функцій *реальних і ефективних видатків*, утворює модель рівноваги на товарних ринках „кейнсіанський хрест“ або „видатки-випуск“, оскільки вона ілюструє зв'язок між сукупними видатками і випуском реального ВВП.

Рівновага у моделі встановлюється за умови рівності сукупних видатків сукупному обсягу виробництва: $Y = AE$, що графічно відповідає точці перетину функції реальних сукупних видатків з лінією 45° (точка E на рис. 10.1).

Роль *механізму вирівнювання сукупних видатків і сукупного доходу виконує зміна товарних запасів*, яка спонукає фірми змінювати рівні виробництва. Рис. 10.2 ілюструє дію цього механізму.

Якщо реальний ВВП менший, ніж рівноважний, заплановані видатки перевищують обсяг виробництва, недостатній для задоволення попиту, відтак фірми починають продавати товари із своїх запасів, що призводить до їх зменшення. Водночас фірми намагаються відновити запаси до планового рівня, купують додаткові ресурси і розширюють виробництво. Обсяги виробництва зростають до досягнення рівноваги із сукупним попитом. І навпаки, фірми скоротять виробництво до рівноважного рівня, коли виявлять, що обсяги запасів нагромаджуються, тобто реальний ВВП перевищує заплановані видатки.

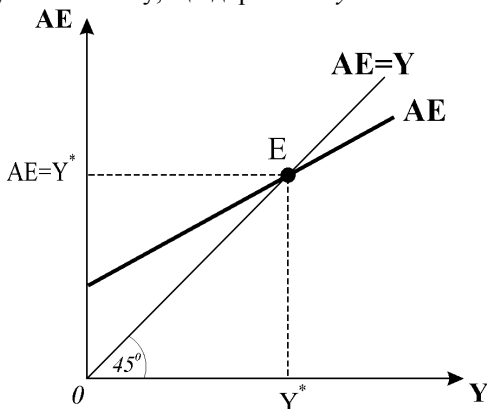


Рис. 10.1. Рівновага у моделі „кейнсіанський хрест“ (видатки-випуск)

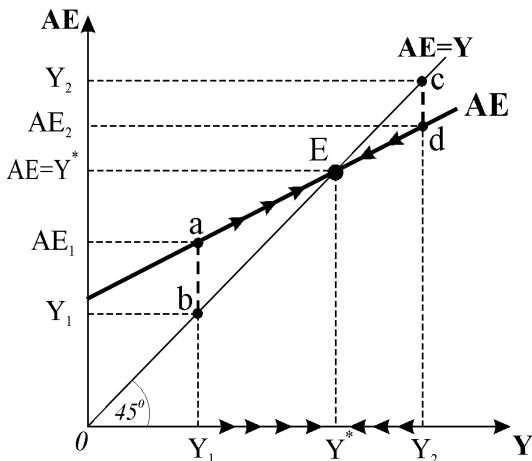


Рис. 10.2. Досягнення рівноваги у моделі „витатки – випуск“

відповідно збільшиться сукупний попит, запаси фірм зменшаться, на що фірми відреагують розширенням виробництва, тобто незапланованими інвестиціями у запаси. Якщо $S > I$, то обсяг випуску, що перевищує рівноважний, викликає збільшення факторних доходів, зростання заощаджень, а оскільки споживання зростає мало, запаси фірм зростають вище від запланованих рівнів. Фірми скоротять обсяги інвестицій, обсяг виробництва зменшиться до рівноважного.

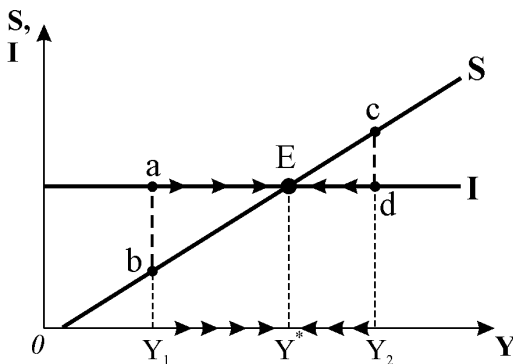


Рис. 10.3. Досягнення рівноваги у моделі „заощадження – інвестиції“

Коливання ВВП ілюструються також за допомогою моделі „вилучення – ін’єкції“, побудованої на основі тотожності $S + T + Z = I + G + E$ для відкритої економіки, або моделі „заощадження – інвестиції“ для закритої приватної економіки, побудованої на основі тотожності $S = I$.

У моделі „заощадження – інвестиції“ (рис. 10.3) інвестиції приймаються як автономні і графічно є прямою горизонтальною лінією. Заощадження є зростаючою функцією від доходу, а величина зростання визначається граничною схильністю до заощадження (s'). У стані рівноваги заощадження рівні інвестиціям $S = I$. Якщо $(S < I)$, то домогосподарства збільшили споживчі видатки,

Модель „вилучення – ін’єкції“ будується на основі функцій заощаджень та інвестицій. Сумарні вилучення перевищують функцію заощаджень на величину всіх інших вилучень (T, Z). Ін’єкції (G, E) розглядаються як автономні стабільні величини, що збільшують інвестиції.

Основне завдання кейнсіанських моделей – визначити змінні, які змінюють сукупний попит, зміщують криву сукупних видатків, спричиняючи коливання рівнів виробництва. Змінити величину сукупних видатків можуть зміни очікувань домогосподарств відносно майбутнього доходу, настроїв інвесторів, процентних ставок, податків та державних закупівель, стану на зарубіжних ринках та численні інші чинники. Вплив цих екзогенних чинників викликає переміщення кривої сукупних видатків.

Попередні графіки прямо (рис. 10.2) або опосередковано (рис. 10.3) ілюстрували рух вздовж кривої AE , в результаті якого система переміщувалася у точку рівноваги. Тобто за інших рівних умов пристосування обсягів виробництва до сукупних видатків графічно виглядало як рух економічної системи вгору і вниз вздовж заданої кривої сукупних видатків.

Тепер проаналізуємо, що відбуватиметься з обсягом випуску, коли зміниться сукупний попит, тобто крива сукупних видатків буде переміщуватись за всіх рівнів сукупного доходу.

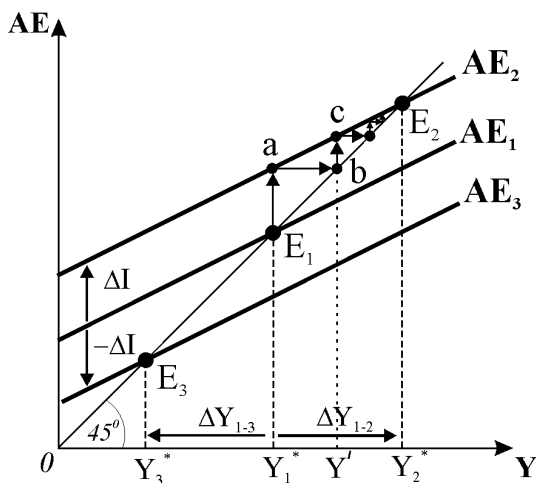


Рис. 10.4. Зміни сукупних видатків та мультиплікативний ефект

Наприклад, якщо політична і економічна ситуація в країні складається сприятливо, серед інвесторів панує оптимістичний настрій, і вони вирішують збільшити автономні інвестиції на ΔI . Дж. М. Кейнс особливо підкреслював чутливість економічної системи навіть до незначних змін у сукупних видатках. Рис. 10.4 ілюструє ситуацію зміни сукупних видатків і відповідного зміщення кривої AE в результаті зміни сукупних інвестицій приватного сектора. За будь-якого обсягу виробництва крива сукупних видатків AE_1 під впливом збільшення інвестицій на ΔI переміщується вгору у положення AE_2 , в результаті чого рівноважний ВВП збільшується з Y_1^* до Y_2^* . Зауважимо, що рівноважний ВВП розширюється на величину, значно більшу, ніж приріст інвестицій ($\Delta Y_{1-2} > \Delta I$). Аналогічно, якщо інвестиції зменшаться на деяку величину проти попереднього рівня ($-\Delta I$), то

ВВП зменшується на більшу величину ($-\Delta Y_{1-3} > -\Delta I$).

Графік показує, як економічна система крок за кроком переміщується праворуч у точку рівноваги E_2 . Прямий вплив додаткових автономних інвестицій (ΔI) збільшує сукупні видатки на ту ж саму величину ($E_1 \rightarrow a$) і на таку ж величину ($a \rightarrow b$) початково збільшує ВВП: $Y' - Y_1^* = \Delta I$. Але на обсязі доходу Y' сукупний попит перевищує пропонування на величину bc , – це штовхає виробництво до подальшого розширення. Графічно пристосувальна реакція виглядає як поступальний рух вздовж лінії 45^0 , під час якого виробництво поступово наздоганяє сукупний попит у точці E_2 .

Багаторазове розширення або звуження обсягу випуску (реального доходу) під впливом зміни сукупного попиту має назву **мультиплікативного ефекту**: $\Delta Y = \mu \cdot \Delta I$.

Відношення зміни рівноважного випуску, викликаной зміною інвестиційного попиту, до зміни автономних інвестицій називається **простим мультиплікатором видатків (попиту)**: $\mu = \Delta Y / \Delta I$. (10.3)

Мультиплікатор попиту – це коефіцієнт, який визначає, у скільки разів змінюється сукупний дохід (обсяг виробництва) внаслідок збільшення або зменшення сукупного попиту на одиницю. Він діє в обох напрямках і пояснює циклічні коливання системи.

Формулу мультиплікатора попиту можна вивести алгебраїчно. Виходячи з того, що $\Delta Y = \Delta C + \Delta S$, а $\Delta S = \Delta I$, то $\Delta Y = \Delta C + \Delta I$. Звідси $\Delta I = \Delta Y - \Delta C$. Підставивши вираз для ΔI у формулу мультиплікатора ($\mu = \Delta Y / \Delta I$), одержимо: $\Delta Y / (\Delta Y - \Delta C)$. Поділивши чисельник і знаменник виразу на ΔY , отримаємо $\mu = 1 / (1 - \Delta C / \Delta Y)$, де $\Delta C / \Delta Y = c'$, звідки **простий мультиплікатор попиту**:

$$\mu = \frac{1}{1 - c'} \quad \text{або} \quad \mu = 1 / s'. \quad (10.4)$$

Врахування граничної схильності до інвестування ($i' = \Delta I / \Delta Y$) дозволяє вивести формулу „**супермультиплікатора**“, величина якого є значно більшою, ніж простого мультиплікатора попиту: $\mu_1 = \frac{1}{1 - (c' + i')}$. (10.5)

Збільшення величини заощаджень за кожного рівня доходу означає, що домогосподарства зменшать своє споживання на ту ж величину (функція заощаджень зміститься вниз, а функція споживання – вгору), через що змен-

шиться сукупний попит, а фірми скоротять обсяги виробництва. Скорочення виробництва призведе до зменшення доходів, отже, до зменшення і споживання, і заощаджень. Це явище має назву „парадокс ощадливості“.

Парадокс ощадливості полягає у тому, прагнення домогосподарств збільшити заощадження зрештою призводить до їх зменшення; зменшення споживання одних суб'єктів означає недоотримання доходів іншими, тому для суспільства в цілому збільшення заощаджень може мати негативний наслідок у вигляді скорочення обсягів виробництва і доходу.

У відкритій економіці величина простого мультиплікатора витратів зменшується, оскільки враховується схильність до імпортування ($z' = \Delta Z / \Delta Y$), від чого змінюється кут нахилу кривої сукупних витратків. Кожна одиниця приросту доходу тепер призводить до меншого зростання споживчих витратків на вітчизняні товари, оскільки частина додаткового доходу використовується на збільшення покупок імпортованих товарів.

Формула простого мультиплікатора витратків модифікується, **простий мультиплікатор для відкритої економіки** має вигляд:

$$\mu_z = \frac{1}{1 - (c' - z')} \quad (10.6)$$

У відкритій економіці величина мультиплікатора є меншою, ніж у закритій економіці, а економічна система менш чутлива до змін сукупного попиту.

Рівноважний стан економіки не завжди є оптимальним, тобто таким, що забезпечує повну зайнятість ресурсів та ефективність їх використання в економічній системі.

У випадку, коли сукупних витратків не вистачає для досягнення потенційного ВВП, виникає рецесійний розрив.

Рецесійний розрив – це величина, на яку сукупні витратки менші за потенційний ВВП і на яку вони повинні збільшитись, щоб забезпечити досягнення виробництва за повної зайнятості. Величина рецесійного розриву дорівнює: $Rg = \Delta AE = \Delta Y / \mu$. (10.7)

На рис. 10.5. потенційний ВВП відповідає рівню Y_f , а фактичний рівноважний обсяг виробництва – рівню Y^* . Рівновага встановлюється у точці E . Оскільки обсяг випуску зрівноважує сукупний попит, то фірми не мають стимулів збільшу-

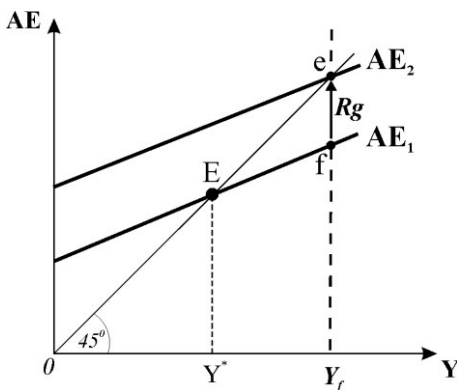


Рис. 10.5. Модель рецесійного розриву

вати виробництво до потенційного рівня, оскільки не зможуть продати додатково вироблену продукцію. За умови стабільності цін недостатність сукупного попиту стримує розширення виробництва. У той же час *ВВП – розрив* ($Y_f - Y^*$) свідчить про те, що в країні існує безробіття. Однак фірми не будуть наймати додаткових робітників і випускати продукції більше, ніж зможуть продати.

Щоб зрушити економічну систему з точки рівноваги, необхідно збільшити сукупні видатки на величину рецесійного розриву Rg , якому на рис. 8.5. відповідає відрізок ef . Тоді крива сукупних видатків зміститься вгору ($AE_1 \rightarrow AE_2$), а фактичний ВВП досягне рівня потенційного. Всі безробітні будуть втягнуті у виробництво.

В умовах, коли економіка досягла повної зайнятості, фірми можуть швидко зрівноважити високий попит лише підвищенням цін, в результаті якого номінальний ВВП перевищує реальний і виникає інфляційний розрив.

Інфляційний розрив – це величина, на яку сукупні видатки перевищують рівень видатків, котрий забезпечує неінфляційний потенційний обсяг ВВП, і на яку сукупні видатки повинні бути зменшені, щоб усунути інфляційний надлишок за умов повної зайнятості.

Величину інфляційного розриву можна визначити за формулою:

$$I_g = \Delta AE = \Delta Y / \mu. \quad (10.8)$$

Модель інфляційного розриву представлена на рис. 10.6.

Оскільки в кейнсіанських моделях прийнято припущення про незмінність цін, то ВВП – розрив графічно відображається як перевищення фактичним обсягом ВВП потенційного. Сукупні видатки AE_1 перетинають лінію 45° праворуч від потенційного ВВП (Y_f). Фактичний ВВП (номінальний) досягає рівня Y^* , ВВП – розрив $Y_f - Y^*$.

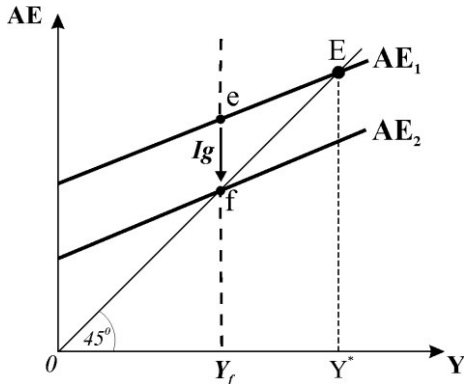


Рис. 10.6. Модель інфляційного розриву

За допомогою розглянутих моделей мультиплікатора кейнсіанці підводять до думки, що в умовах незмінності цін у приватній економіці не завжди знаходяться економічні сили, здатні забезпечити потенційний рівень ВВП, тобто розвиток за умов повної зайнятості на безінфляційній основі. За цих обставин виключно важливою стає роль держави.

10.2. Суть і види фіскальної політики. Дискреційна фіскальна політика

Головними засобами впливу держави на сукупний попит є *державні закупівлі, трансферти та податки*, застосування яких складає сутність фіскальної політики.

Фіскальна (від лат. *fiscus* – кошик, державна скарбниця) або **бюджетно-податкова політика** – це вплив уряду на сукупний попит та сукупне пропонування через зміну обсягу та структури державних видатків і системи оподаткування з метою подолання згубних наслідків циклічних коливань.

Розрізняють стимулювальну і стримувальну фіскальну політику.

Стимулювальна фіскальна політика (*фіскальна експансія*) застосовується *під час криз*: уряд *збільшує державні видатки* та (або) *зменшує податковий тиск* на платників податків. Ці заходи сповільнюють падіння сукупного попиту і зменшують глибину згортання виробництва.

Стримувальна фіскальна політика (*фіскальна рестрикція*) застосовується у *періоди економічного буму*: уряд *скорочує свої видатки* та (або) *підвищує податки*. Ці заходи зменшують сукупний попит, на що фірми реагують скороченням обсягів виробництва.

Розрізняють дискреційну і недискреційну фіскальну політику.

Дискреційна фіскальна політика – це цілеспрямований вплив на сукупний попит через законодавчу зміну обсягу видатків з бюджету та режиму оподаткування з метою регулювання реальних обсягів виробництва і зайнятості та контролю за розвитком інфляції.

Недискреційна фіскальна політика – це природне пристосування економіки до фаз економічного циклу через дію стабілізаторів, роль яких виконують прогресивна система оподаткування та соціальні трансферти, які автоматично змінюють свою величину зі зміною загальної ділової активності.

Можливості *дискреційної фіскальної політики* визначаються станом державного бюджету, водночас бюджетно-податкові заходи уряду можуть впливати на нього, викликаючи дефіцит або надлишок бюджету.

Розглянемо вплив дискреційної фіскальної політики на обсяги випуску і відновлення рівноваги в економічній системі за допомогою кейнсіанської моделі „видатки – випуск“ (рис. 10.7).

Припустимо, що економіка перебуває в стані депресії, існує ВВП – розрив (ΔY), оскільки рівновага у приватній економіці встановилась на рівні Y_1^* , у той час як потенційний рівень реального виробництва відповідає Y_f . З метою подолання спаду уряд розробляє програми громадських робіт, вносить поправки до державного бюджету щодо збільшення видатків, пропозиції обговорюються в законодавчому органі країни і закріплюються законом.

Державні видатки (G) носять характер автономних запланованих видатків. Приєднання державних замовлень до приватного сукупного попиту переміщує функцію сукупних видатків вгору – від $AE_1 = C + I$ до $AE_2 = C + I + G$ (рис. 10.7).

Державні видатки, як і інші автономні видатки, теж викликають *ефект мультиплікатора*: $\Delta Y = \mu \cdot \Delta G$. Величина державних видатків, необхідних для подолання ВВП-розриву, дорівнює величині рецесійного розриву. Цей інструмент держава може застосувати і у випадку буму, тільки з протилежним спрямуванням.

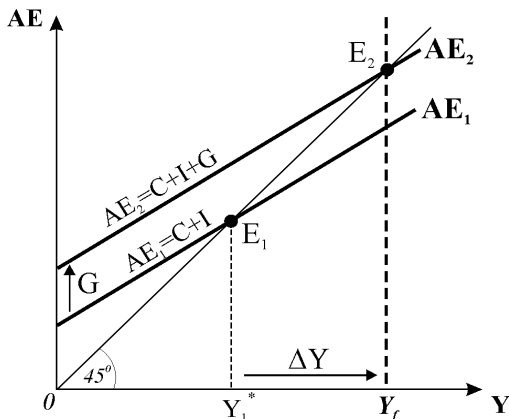


Рис. 10.7. Вплив державних видатків на рівноважний обсяг випуску

Другий інструмент дискреційної фіскальної політики – **податки (T)** – діє опосередковано, причому різні види податків по-різному впливають на зміну сукупного доходу. Зміна структури або ставок оподаткування також вимагає тривалих дебатів у вищому законодавчому органі, оскільки зачіпає інтереси широких верств населення.

У моделі фіскальної політики враховуються **чисті податки** – різниця між сумами податків і соціальних виплат ($T = T_g - Tr$) – і припускається, що податки впливають на особистий дохід домогосподарств, тобто зміщують криву споживання. Однак різні види податків по-різному впливають на функцію споживчих видатків.

Спочатку розглянемо вплив так званих **автономних (акордних чистих) податків**, які встановлюються урядом у сумі, незалежно від рівня доходів. До них можна віднести податки на особисте майно.

З введенням або підвищенням автономних податків величина доходу зменшується. Зміна податку викликає мультиплікативний ефект з врахуванням схильності до споживання (c'):

$$\Delta Y = c' \cdot \Delta Y - c' \Delta T; \quad \Delta Y(1 - c') = -c' \cdot \Delta T; \quad \Delta Y = -\frac{c'}{1 - c'} \cdot \Delta T.$$

Вираз $c'/(1 - c')$ є **мультиплікатором автономних податків (μ_T)**:

$$\Delta Y = \mu_T \cdot \Delta T, \text{ звідки } \mu_T = \Delta Y / \Delta T \text{ або } \mu_T = -\frac{c'}{1-c'}. \quad (10.9)$$

Знак „мінус“ у цьому та інших податкових мультиплікаторах означає наявність оберненої залежності між зміною податків та зміною обсягу національного виробництва.

Графічна модель впливу автономних податків на обсяг реального ВВП представлена на рис. 10.8. Початкова рівновага до введення податку відповідає точці E_1 . В результаті встановлення податку в сумі T крива споживчих, а відповідно і крива сукупних видатків, зміщується вниз паралельно до початкової ($AE_1 \rightarrow AE_2$). Рівновага переміщується у точку E_2 за нижчого реального обсягу виробництва Y_2^* . Кут нахилу функції сукупних видатків при цьому не змінюється, оскільки незмінною залишається величина граничної схильності до споживання. Графік показує, що зміна обсягу виробництва (ΔY) перевищує величину зміни сукупних видатків від встановленого податку, тобто встановлення податку мало мультиплікативний вплив.

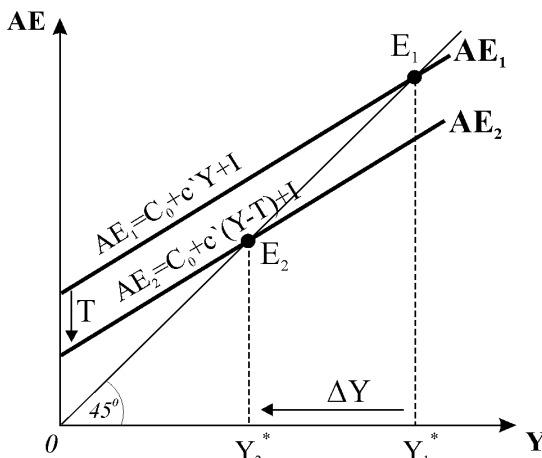


Рис. 10.8. Вплив автономних податків на рівноважний обсяг випуску

Особливий варіант фіскальної політики, коли **державний бюджет збалансований** (податки і видатки збільшуються на однакову величину) матиме результатом збільшення випуску продукції на ту ж величину, тобто $\Delta Y = \Delta G = \Delta T$, отже, **мультиплікатор збалансованого бюджету** дорівнює одиниці: $\mu_{GT} = 1$. (10.10)

Більш реалістичний варіант дискреційної фіскальної політики із застосуванням **пропорційних податків**. На відміну від акордних податків, **пропорційні податки** встановлюються як ставка у процентах від рівня доходів. Об'єктом оподаткування є прибутки фірм і доходи населення. При встановленні ставки податку (t) загальна сума чистих податків обчислюється: $T = t \cdot Y$. Величина використовуваного доходу тоді становитиме:

$$Y_d = Y - t \cdot Y = (1-t) \cdot Y.$$

Для спрощення аналізу розглядаємо вплив податків, які сплачують домогосподарства. З врахуванням ставки податку функція споживання набуває вигляду: $C = c' \cdot (1-t) \cdot Y$. Рівняння показує, що гранична схильність до споживання набуває вигляду $c'(1-t)$. На графічній моделі (рис. 10.9) зменшення граничної схильності до споживання означає зміну кута нахилу кривої AE , що відповідно зменшує рівноважний реальний обсяг виробництва. Підвищення податкової ставки спричиняє переміщення рівноваги з точки E_1 у точку E_2 .

Графік показує, що введення пропорційного податку також викликає мультиплікативний ефект. Однак величина мультиплікатора модифікується новим значенням граничної схильності до споживання. З врахуванням того, що тепер $c'_t = c' \cdot (1-t)$, формула **мультиплікатора пропорційних податків**, який часто називають **податковим мультиплікатором**, матиме вигляд:

$$\mu_t = -\frac{1}{1 - c' \cdot (1-t)}. \quad (10.11)$$

Рівняння показує, що чим вища гранична ставка податку, тим меншим буде значення мультиплікатора, а отже і меншим буде вплив коливань сукупного попиту на зміну рівноважного обсягу національного доходу.

Таким чином, застосування податків – менш ефективний інструмент фінансової політики, ніж зміна обсягів і структури державних видатків.

У відкритій економіці вплив зовнішньоекономічного сектора також змінює величину граничної схильності до споживання вітчизняних товарів і відповідно зменшує величину мультиплікатора. Якщо введемо в формулу мультиплікатора податків ще й граничну схильність до імпортування (z'), то формула **складного мультиплікатора попиту у відкритій економіці з втручанням держави** прийме вигляд:

$$\mu_z = \frac{1}{1 - (c' - z') \cdot (1-t)}. \quad (10.12)$$

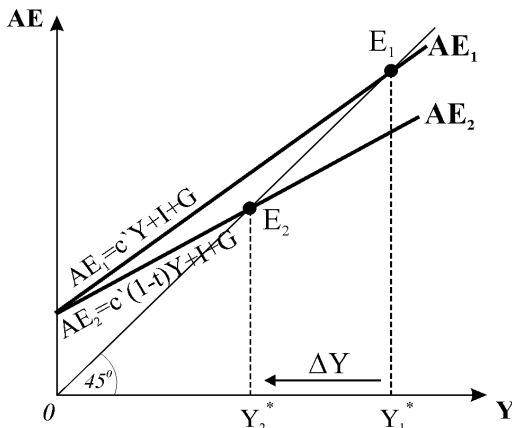


Рис. 10.9. Вплив пропорційного податку на зміну рівноважного обсягу виробництва

У сучасній змішаній економіці зростання імпорту і податків, зменшивши величину мультиплікатора, значно притупило чутливість економіки до фіскальної політики дискреційного характеру.

10.3. Автоматичні стабілізатори і обмеження фіскальної політики

Державний сектор і система оподаткування впливають на розвиток економіки, навіть якщо уряд не буде змінювати у законодавчому порядку рівень державних видатків і ставки податку. В сучасній змішаній економічній системі діють механізми, які самостійно пом'якшують циклічні коливання сукупних видатків і реальних обсягів випуску. Вони вбудовані в саму податково-бюджетну політику і отримали назву *автоматичних стабілізаторів*.

Головними автоматичними стабілізаторами є *допомога по безробіттю* і *пропорційний податок*. Ці механізми здатні автоматично стабілізувати випуск продукції насамперед тому, що зменшують величину мультиплікатора. Тим самим вони пом'якшують наслідки зрушень у сукупному попиті, допомагають уникнути значних коливань ділового циклу.

Як діють автоматичні стабілізатори *у період рецесії*? Наприклад, через поширення песимістичних настроїв серед інвесторів інвестиційний попит зменшився. Включається мультиплікативний ефект і рівноважний рівень доходу може стрімко впасти. Проте розмір скорочення сукупних доходів залежить від величини податкової ставки. Саме існування пропорційної ставки податків на доходи зменшує мультиплікатор, а це означає, що сукупний попит буде спадати в меншій мірі, відповідно і скорочення випуску продукції буде меншим. Крім того, стрімкість падіння споживчого попиту зменшиться ще і тому, що автоматично збільшується сума допомоги по безробіттю. Отже, доходи домогосподарств та їх споживання стабілізовані соціальними трансфертами.

Під час піднесення економіки, коли інвестиції зростають, автоматичні стабілізатори діють у протилежному напрямку, гальмуючи зростання сукупного попиту. Чим більші прибутки, тим більше відрахувань надходить до бюджету через податки, крім того, сума допомоги по безробіттю автоматично зменшується, оскільки безробітні втягуються у виробництво і отримують зарплату. В результаті зростання споживчих видатків буде дещо меншим, тому і відновлення економіки після спаду отримує тенденцію до сповільнення. Ще сильніший стабілізуючий вплив має система прогресивних податків, в якій встановлені вищі ставки оподаткування для більших доходів і нижчі чи нульові для менших.

Автоматичні стабілізатори мають суттєві переваги перед дискреційною політикою, тому що включаються відразу, як тільки в економіці проявиться найменше коливання. Для цього не потрібно приймати спеціальні рішення про зміну тих чи інших параметрів фіскальної політики. Але вони діють

м'яко, *лише згладжують коливання обсягу ВВП в обох напрямках*, тому доповнюються заходами дискреційної фіскальної політики.

Проте цілком ліквідувати циклічні коливання і стабільно утримувати економіку у стані повної зайнятості, незважаючи на досить активне використання державами заходів фіскальної політики, досі не вдавалось жодному урядові. Головною причиною цього вважають *повільність дії заходів фіскальної політики і невизначеність її результатів*. Ніхто не може точно спрогнозувати, наскільки дієвим виявиться вплив того чи іншого заходу, і коли саме потрібно вдаватися до тих чи інших заходів.

Другою причиною є *складність прогнозування економічної кон'юнктури*, – ніхто з вчених чи практиків не може точно визначити, коли починається спад виробництва, наскільки тривалим і глибоким він буде. Дата початку спаду стає очевидною лише через кілька місяців після того, як він реально почався. Між тим заходи дискреційної експансіоністської фіскальної політики потребують великих коштів, зміни структури бюджету, ломки податкової системи – все це вимагає від уряду певної обережності.

У моделі „видатки-випуск“ ми аналізували дію фіскальної політики за умови фіксованого рівня цін і незмінності процентних ставок. Якщо ж прийняти до уваги їх коливання, як це відбувається в реальному житті, то вплив бюджетно-податкових заходів уряду виявиться значно меншим.

Посилює невизначеність ще одне джерело – у кожний даний момент *важко визначити реальну величину мультиплікатора*, тому наразі невідомо, скільки коштів потрібно додатково спрямувати в економіку.

Коли держава, намагаючись сповільнити падіння виробництва, збільшує свої замовлення, і фірми починають розширювати попит на кредитні ресурси, піднімаються процентні ставки за кредит, як у номінальному так і в реальному виразі. У відповідь фірми починають брати менше кредитів, тому планові інвестиції знижуються. Таке скорочення рівня реальних інвестицій, викликане приростом обсягу державних закупівель, називають *„ефектом витіснення“*. Ефект витіснення державними видатками реальних інвестицій обмежує розширення реального обсягу виробництва. Мультиплікатор державних видатків гаситься ефектом витіснення, крива сукупних видатків зміщується вгору значно менше, ніж можна було очікувати згідно з теоретичною моделлю впливу державних видатків.

Таким чином, експансіоністська фіскальна політика не всесильна. У реальному житті існує багато чинників, які знижують кінцеві результати бюджетно-податкових зусиль уряду, спрямованих на подолання рецесії.

Стримувальна політика має дзеркальні наслідки. Зменшення обсягу державних закупівель або збільшення чистих податків веде до зниження національного доходу, що спричиняє зниження процентних ставок. Це в свою чергу збільшує реальні планові інвестиції, що частково пом'якшує обмежувальні наслідки рестрикційної фіскальної політики. Деякі вчені називають цю тен-

денцію „*ефектом наповнення*“.

Критики фіскальної політики стверджують, що на довгострокових часових інтервалах експансіоністська фіскальна політика не змінює рівноважний обсяг реального випуску, але змінює рівноважні значення реальної і номінальної ставок проценту, а також обсяги реальних планових інвестицій. Рівень ставок підвищується, а рівень приватних планових інвестицій знижується.

10.4. Дефіцит державного бюджету і методи його балансування

Можливості дискреційної фіскальної політики в значній мірі визначаються станом державного бюджету, а з іншого боку – податково-бюджетні заходи уряду можуть впливати на цей стан, викликаючи дефіцит або надлишок (профіцит) бюджету.

Бюджетний дефіцит виникає, коли в межах фінансового року сума витратків з державного бюджету перевищує надходження до бюджету.

Основним чинником, що впливає на величину дефіциту, є **обсяг ВВП**. Зв'язок між станом бюджету і обсягом ВВП ілюструє рис. 10.10. Він показує, що державні видатки точно визначені, тому зображені горизонтальною лінією G , сума податкових надходжень пропорційна рівню доходів ($T = t \cdot Y$).

Кут нахилу кривої T визначає податкова ставка t . До рівня доходу Y_1 спостерігається бюджетний дефіцит, на вищих його рівнях спостерігається надлишок бюджету. На рівні Y_1 бюджет збалансований. Отже, при заданому рівні державних видатків і даній ставці оподаткування **розмір бюджетного дефіциту або профіциту** залежить від **рівня сукупного доходу (ВВП)**.

Другим чинником, який визначає величину дефіциту, є **дискреційна фіскальна політика**. Якщо уряд здійснює фіскальну експансію за допомогою збільшення видатків (G_1), то спочатку – за наявності дефіциту – його величина зросте, а за наявності профіциту – зменшиться бюджетний надлишок (рис. 10.10). Але згодом зростання державних замовлень викличе мультиплікативний приріст сукупного доходу, отже, за незмінної ставки податку почнуть збільшуватись податкові надходження, за рахунок яких будуть покриватись урядові видатки. Проте сума приросту податкових надходжень

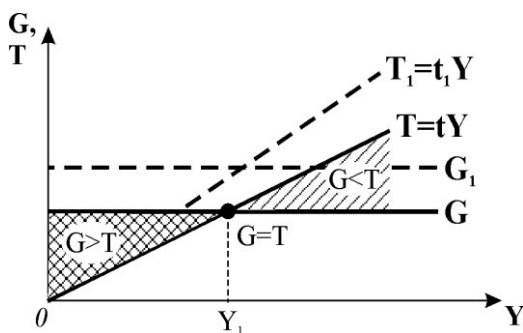


Рис. 10.10. Дефіцит і надлишок державного бюджету

буде меншою, ніж сума видатків, оскільки величина приросту податків обмежується граничною схильністю до споживання. Отже, в кінцевому результаті закупки будуть лише частково покриватись податками, і стан бюджету погіршиться.

Якщо ж уряд буде проводити рестрикційну фіскальну політику за рахунок підвищення податкової ставки (t_1), то стан державного бюджету повинен покращитись навіть за умови зниження рівня доходів.

На стан державного бюджету впливає ряд інших чинників – **циклічні коливання** обсягу національного виробництва, властиві ринковій економіці; **підвищення рівня цін і номінальних процентних ставок**, різні **політичні обставини**, які можуть розбалансовувати бюджет.

Дефіцит державного бюджету – явище, яке лише в певній мірі викликане дискреційною фіскальною політикою. Навіть при добре налагодженій процедурі прийняття рішень і визначенні пріоритетів, як показує практика, реальні надходження в бюджет і суми видатків в основному залежать від фази ділового циклу: дефіцит зростає під час спаду і зменшується під час піднесення.

Щоб відділити ефект впливу на бюджет власне дискреційної фіскальної політики від дії циклічних коливань і всіх інших впливів, була розроблена **концепція бюджету повної зайнятості**, тобто бюджету за умови природного рівня безробіття (яке не перевищує 6%).

Дефіцит (або надлишок), який виявиться у бюджеті повної зайнятості, називається **структурним дефіцитом (надлишком)**. Оцінка стану бюджету повної зайнятості показує, яким був би бюджет за існуючої системи оподаткування, якби випуск продукції досяг потенційного (максимального) рівня. Різниця між фактичним дефіцитом державного бюджету і структурним дефіцитом визначає **циклічний дефіцит**.

Величини фактичного, структурного і циклічного дефіцитів можна визначити аналітично. **Фактичний бюджетний дефіцит**, виміряний за рівноважного обсягу виробництва, становитиме:

$$DEF_{\phi} = G - T = G - (t \cdot Y^*). \quad (10.13)$$

Структурний дефіцит, виміряний для потенційного обсягу випуску, визначатиметься як:

$$DEF_c = G - T = G - (t \cdot Y_f). \quad (10.14)$$

Відповідно формула для визначення **циклічного дефіциту** матиме вигляд:

$$DEF_y = DEF_{\phi} - DEF_c = G - t \cdot (Y^* - Y_f). \quad (10.15)$$

Зміна стану бюджету повної зайнятості є добрим і простим вимірником впливу фіскальної політики на рівень ВВП. Зростання дефіциту бюджету повної зайнятості (чи зменшення надлишку), викликане зниженими податковими ставками або зростаючими державними видатками, означає приріст сукупного попиту, тому має позитивне значення для обсягів виробництва. І на-

впаки, зменшення дефіциту бюджету повної зайнятості означає, що сукупний попит скорочується і випуск продукції буде зменшуватись. Якщо ж бюджет повної зайнятості залишається незмінним, це означає, що фіскальна політика ніяк не впливає на сукупний попит.

Якщо розрахунки покажуть, що бюджет повної зайнятості був би профіцитним, це означає, що фіскальна політика створює умови для перевищення податковими надходженнями державних видатків, тому дефіцит, викликаний недовиробництвом, реально не є серйозною проблемою, оскільки можна знизити податки і стимулювати зростання виробництва до потенційного рівня.

Економісти вважають, що дефіцит бюджету є цілком безпечним для економіки, якщо він становить 2-3% ВВП. Вищий рівень дефіциту негативно впливає на функціонування економіки, стан грошової і кредитної систем.

Сьогодні серед фахівців немає єдності в оцінках наслідків дефіциту бюджету. Деякі економісти не вважають дефіцит серйозною проблемою, оскільки він збільшується у періоди криз і зменшується, або навіть змінюється надлишком, у періоди піднесення. Проте набагато більше вчених висловлюють стурбованість. Оскільки дефіцит стає стійким і за прогнозами має небезпечно зростати, вони наполягають на надзвичайному контролі за його рівнем.

Розроблені три **концепції балансування державного бюджету**: щорічного балансування, циклічного балансування і концепція функціональних фінансів.

Концепція щорічного балансування виходила з того, що бюджет обов'язково потрібно збалансувати; дефіцит допускався лише у періоди війн та стихійних лих, неврожаю, коли уряд був змушений позичати кошти; активна фіскальна політика не передбачена.

Концепція циклічного балансування бюджету передбачає проведення антициклічної фіскальної політики, спрямованої на згладжування циклічних коливань; балансування бюджету з врахуванням фаз циклу у довгостроковому періоді сприяє стабілізації економіки; ліквідує дефіцити і надлишки бюджету.

Концепція функціональних фінансів виходить з наявних пріоритетів держави у кожному періоді; головним завданням уряду вважає стабілізацію економіки, а не балансування бюджету; сучасний період є основною теоретичною базою для розробки фіскальної політики у багатьох країнах.

10.5. Державний борг і його вплив на національну економіку

Значні первинні дефіцити бюджету ведуть до нагромадження **державного боргу**. У реальному вираженні **дефіцит бюджету** – це сума первинного дефіциту ($G - T$) та обслуговування боргу (GD), взятого раніше під певний процент (r): $DEF = G - T + r \cdot GD$. Бюджетний дефіцит веде до зміни чистого державного боргу: $G - T + r \cdot GD_1 = GD - GD_1$. Цей вираз показує, що навіть коли первинний бюджет збалансований, то борг продовжує

зростати темпом (r), тому уряд змушений брати нову позику, щоб сплачувати процент за наявний борг. Щоб зупинити зростання боргу, уряд повинен завжди мати первинний надлишок в розмірі $r \cdot GD$, тобто $T - G = r \cdot GD$. Такий первинний надлишок стабілізує борг за умови, коли нема інфляції і відсутнє економічне зростання.

Абсолютний розмір боргу країни не є показовою величиною. Щоб визначити, наскільки боргова проблема є для країни серйозною, треба порівняти величину боргу з обсягом ВВП. Всі офіційні дані про заборгованість країн наводяться саме як відношення *борг/ВВП* (у процентах).

Розрізняють показники *валового боргу* і *чистого боргу*. **Валовий борг** – це суми, які уряд заборгував, дійсний запас боргу. **Чистий борг** отримують, коли від валового державного боргу віднімають вартість об'єктів державної власності (землі, будівель, споруд, корпорацій державної власності).

Існують три найпоширеніші *способи, які дозволяють стабілізувати чи зменшити рівень боргу*:

- **скорочення дефіциту державного бюджету** – найважчий шлях для уряду, тому що потрібно вдаватися до дуже непопулярних заходів – скорочувати видатки або підвищувати податки; зростання державного внутрішнього боргу може **скоротити запас капіталу в економіці**, а фінансування дефіциту через випуск цінних паперів викликає „**ефект витіснення**“ приватних інвестицій; коли державні цінні папери переміщуються за кордон, фактично **країна передає свої ресурси іншим країнам**;

- **фінансування боргу шляхом емісії грошей** – виникає, коли дефіцит бюджету починає фінансувати центральний банк країни; відбувається **монетизація державного боргу** і виникають два явища, які дають дохід державі – **інфляційний податок** і **сеньйораж** (дохід, який отримує уряд в результаті його монопольного права друкувати гроші), які і зменшують борговий тягар;

- **невиконання зобов'язань з оплати процентів з боргу** – застосовуються у виняткових випадках, тягне за собою недовіру до уряду, в результаті якої вкрай важко брати нові позики.

Щоб не переходити безпечної межі заборгованості, уряд повинен здійснювати управління державним боргом. Перш за все – вивчати кон'юнктуру на ринку позичкового капіталу, аби взяти позику на вигідних умовах; важливо визначити, на що будуть спрямовані боргові запозичення. Якщо нові боргові зобов'язання беруться для погашення старих боргів уряду, відбувається **рефінансування боргу**. Такий шлях становить небезпеку подальшого зростання боргу і викликає труднощі його погашення. Значно безпечніші позики для інвестування економічних проектів. Небезпечно, коли процентні виплати за борговими зобов'язаннями перевищують приріст ВВП від позики.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. *Визначте єдино правильну відповідь*

1. Згідно з кейнсіанською теорією:

- а) у короткостроковому періоді ціни негнучкі;
- б) за незмінних цін обсяги виробництва залежать від величини сукупних витратів;
- в) недостатність сукупних витратів спричиняє депресію;
- г) всі відповіді правильні.

2. Мультиплікатор інвестицій визначається як відношення:

- а) зміни величини автономних інвестицій до зміни рівноважного обсягу випуску;
- б) зміни рівноважного обсягу випуску до зміни величини індукованих інвестицій;
- в) зміни рівноважного обсягу випуску до зміни величини автономних інвестицій;
- г) зміни величини індукованих інвестицій до зміни рівноважного обсягу випуску.

3. Рецесійний розрив – це величина, на яку сукупні витатки повинні:

- а) зменшитись, щоб підвищити рівноважний обсяг випуску до потенційного;
- б) збільшитись, щоб підвищити рівноважний обсяг випуску до потенційного;
- в) зменшитись, щоб зменшити рівноважний обсяг випуску до потенційного;
- г) збільшитись, щоб зменшити рівноважний обсяг випуску до потенційного.

4. Стимулювальна фіскальна політика передбачає:

- а) збільшення урядових витратів і зниження податків;
- б) зменшення урядових витратів і підвищення податків;
- в) збільшення урядових витратів і підвищення податків;
- г) зменшення урядових витратів і зниження податків.

5. На величину дефіциту (профіциту) державного бюджету впливають:

- а) обсяг сукупного доходу (ВВП);
- б) дискреційна фіскальна політика;
- в) коливання ділової активності циклічного характеру;
- г) всі відповіді правильні.

ЗАДАЧІ

Задача 1.

У деякій країні із закритою змішаною економікою функція споживання описується рівнянням: $C = 150 + 0,6Y$, автономні інвестиції становлять $I = 150$ млн. дол., урядові видатки $G = 100$ млн. дол. Потенційний ВВП оцінюється у 1400 млн. дол. Визначте:

- 1) рівноважний обсяг ВВП;
- 2) величину ВВП-розриву;
- 3) величину рецесійного розриву;
- 4) чи дозволить збільшення урядових видатків до $G = 200$ млн. дол. подолати рецесійний розрив і досягти рівноваги за повної зайнятості?

Задача 2.

Уряд деякої країни одержав позику від Світового банку в розмірі 5 млрд. дол. з річною ставкою 7%. Ці кошти інвестувались в реалізацію проектів, які дозволяють збільшувати ВВП країни протягом наступних років на 1,5 млрд. дол. щорічно. Визначте:

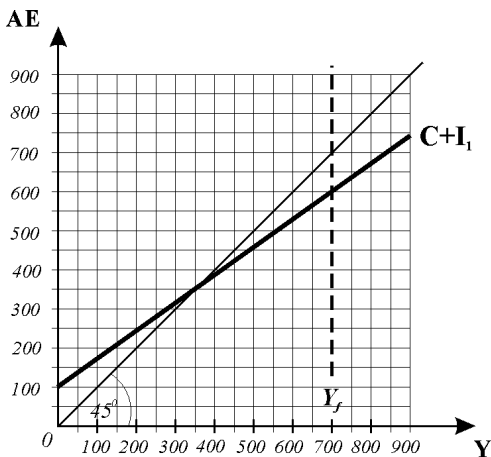
- 1) чи буде ця позика збільшувати державний борг і на скільки?
- 2) через скільки років уряд зможе погасити борг?
- 3) чи зросте у зв'язку з позикою фінансове навантаження на громадян даної країни?

ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ

Графоаналітична вправа 1.

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання:

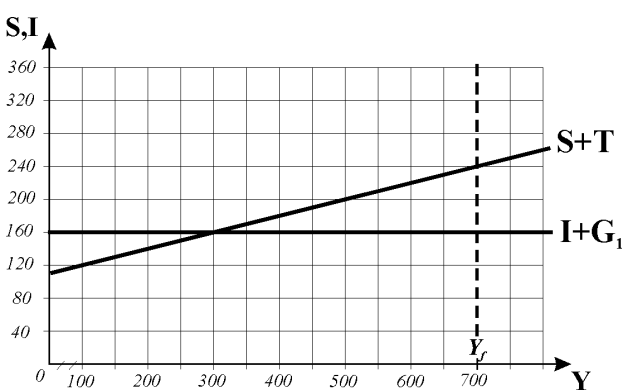
- 1) яка модель представлена на графіку?
- 2) яку економіку характеризує ця модель?
- 3) охарактеризуйте стан економіки (фазу циклу) у точці рівноваги;
- 4) зробіть необхідну добудову до графіка і визначте величину інвестицій, необхідних для досягнення рівноваги на рівні потенційного обсягу виробництва;
- 5) визначте за графіком величину мультиплікатора інвестицій.



Графоаналітична вправа 2.

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання:

- 1) яка модель представлена на графіку? який тип економіки вона описує?
- 2) охарактеризуйте стан економіки (фазу циклу) у точці початкової рівноваги;
- 3) визначте і проілюструйте графічно, як і на яку величину уряд повинен змінити державні видатки, щоб економіка досягла рівня повної зайнятості;
- 4) визначте за графіком величину мультиплікатора державних видатків.

**Відповіді та розв'язки до контрольних завдань**

Відповіді до тестів: 1 – г, 2 – в, 3 – б, 4 – а, 5 – г.

Задача 1.

- 1) $Y = 150 + 0,6Y + 150 + 100$; $0,4Y = 400$; $Y^* = 1000$;
- 2) ВВП-розрив: $Y_f - Y^* = 1400 - 1000 = 400$, рецесія;
- 3) $Rg = \Delta Y / \mu$; $\mu = 1/(1 - c') = 1/(1 - 0,6) = 2,5$;
 $Rg = \Delta Y / \mu = 400 / 2,5 = 160$;
- 4) $\Delta G = 100 < Rg = 160$, що не дозволить досягти рівноваги за повної зайнятості.

Задача 2.

- 1) державний борг дорівнюватиме сумі позики у 5 млрд. дол. і буде щорічно збільшуватись на суму відсотків з обслуговування боргу: $0,07 \times 5$ млрд. дол. = 0,35 млрд. дол.
- 2) уряд зможе погасити борг через:
 5 млрд. дол. + $0,35$ млрд. дол. $\times t = 1,5$ млрд. дол. $\times t$;
 $t = 5 / (1,5 - 0,35) \approx 4,35$ роки;
- 3) фінансове навантаження на громадян країни не зросте, оскільки сума процентів менша від суми приросту ВВП, а через 4,35 роки приріст ВВП перевищить суму боргу і відсотків з обслуговування боргу.

Графоаналітична вправа 1.

1) **рис. 10.11:** модель „видатки – випуск” або „кейнсіанський хрест”;

2) модель характеризує закриту приватну економіку, оскільки сукупні видатки складаються із споживчих і інвестиційних видатків домогосподарств і фірм ($C + I$);

3) стан економіки у точці початкової рівноваги E_1 – рецесія, оскільки $Y_1^* = 350 < Y_f = 700$;

4) добудова: $(C + I_2)$;
 $\Delta I = 100$;

5) $\mu = \Delta Y / \Delta I = 350 / 100 = 3,5$

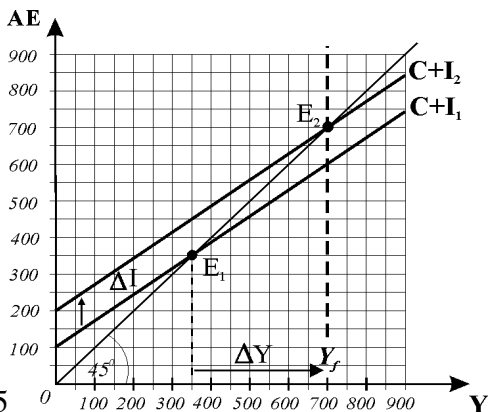


Рис. 10.11.

Графоаналітична вправа 2.

1) модель „вилучення – ін'єкції” для закритої змішаної економіки;

2) точка рівноваги E_1 ,
 $Y^* = 300 < Y_f = 700$
економіка у стані рецесії;

3) добудова (рис. 10.12):

$\Delta G = +80$, тоді

$\Delta Y = +400$;

4) $\mu = \Delta Y / \Delta G = 400 / 80 = 5$

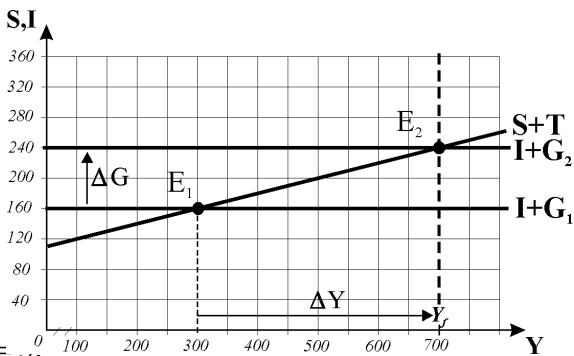


Рис. 10.12

ТЕМА 11. ФОРМУВАННЯ СУКУПНОГО ПРОПОНУВАННЯ У ЗМІЩАНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

Ключові поняття: економічний цикл, тренд, проциклічні змінні, протициклічні змінні, ациклічні змінні, рецесія, депресія, поживавлення, піднесення, нециклічні коливання, структурна криза, системна криза, зайнятість, безробіття, рівень безробіття, добровільне безробіття, вимушене безробіття, фрикційне безробіття, структурне безробіття, циклічне безробіття, природний рівень безробіття, закон Оужена, економічне зростання, екстенсивне економічне зростання, інтенсивне економічне зростання, стаціонарний обсяг капіталу, золоте правило нагромадження, залишок Солоу, „закляте коло“ бідності.

11.1. Економічний цикл, його види, фази та чинники Причини циклічного розвитку економіки

Якщо прослідкувати динаміку ВВП за досить тривалий період (100 і більше років), то практично в усіх розвинених країнах виявляться дві тенденції: довгострокова – загальна тенденція збільшення обсягів випуску товарів і послуг, або *тренд* (від англ. *trend* – напрям, тенденція), і короткострокова – періодичні коливання ключових макроекономічних показників навколо цього тренду – економічний цикл.

Економічним циклом прийнято називати нерегулярно повторювані періоди розширення і згортання загальної економічної активності.

Перша криза, яка поклала початок першому діловому циклу, виникла у Великобританії в 1825-1826 рр. За майже 200-річний період історії циклів економічні коливання ділової активності значно відрізнялися по країнах і по періодах часу, але зусиллями вчених були виділені деякі загальні властивості циклів, що дало можливість узагальнити теорію криз та особливості механізму розвитку циклів.

Класичний цикл ділової активності (рис. 11.1) мав чотири фази – криза (рецесія), депресія (дно), поживавлення та піднесення (пік), – які характеризувались чіт-

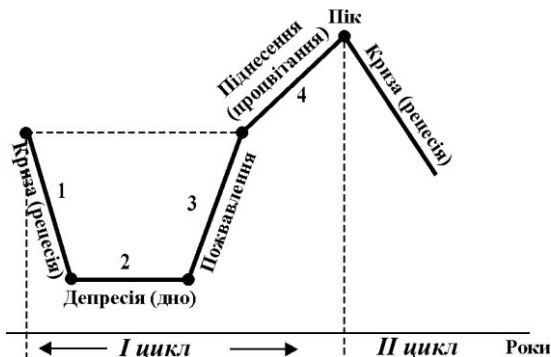


Рис. 11.1. Економічний цикл та його фази

кими рисами.

Для характеристики *спаду (рецесії)* використовують великий набір показників. Спрощено рецесію часто визначають за динамікою ВВП, але не завжди зменшення випуску означає рецесію. Рецесія – це період зниження рівнів сукупного випуску, доходу, зайнятості та торгівлі впродовж, як правило, від 6 місяців до 1 року, що відзначається значним спадом у багатьох секторах економіки.

Основними ознаками класичної кризи є: відносне перевиробництво товарів і послуг у порівнянні з платоспроможним попитом на них; різке падіння цін, норми прибутковості, рівня доходів, курсу цінних паперів (акцій, облігацій та ін.); різке зростання запасів, рівня безробіття, норми проценту.

Депресія, яка настає після кризи, характеризується застоєм в промисловості, в'ялістю торгівлі, наявністю великої маси вільних грошових коштів. Падіння цін призупиняється, випуск поступово стабілізується на мінімальному рівні, запаси поступово розсмоктуються і скорочуються, також знижуються ставки позичкового проценту.

Щоб відновити прибутковість підприємств, їх власники починають оновлення капіталу, замінюють застарілі машини і устаткування новітніми, застосовуючи технологічні вдосконалення. Масове оновлення капіталу, зростання інвестиційного попиту дає поштовх для галузей, що виробляють засоби виробництва, таким чином, оновлення капіталу означає перехід у фазу *пожвавлення*. Мультиплікативний ефект прискорює розвиток виробництва і зростання сукупного доходу. Пожвавлення характеризується зростанням виробництва та рівня доходів, зростанням загального рівня цін, розширенням кредиту. Водночас скорочуються запаси, зменшується рівень безробіття. Фірми доводять обсяги виробництва до початкового, докризового рівня.

Подальше зростання всіх проциклічних показників означає, що економічна система вступає в фазу *піднесення*. У фазі піднесення йде активне будівництво нових підприємств, модернізація старих, зайнятість збільшується, а разом з нею зростають доходи і попит на товари та послуги з боку населення. Попит наростає стрімко, перевищуючи пропонування, від чого стрімко починають зростати також і ціни. Починається спекулятивний бум. Торговельні фірми намагаються купити якомога більше товарів, розраховуючи на подальше зростання рівня цін, підштовхуючи промислові фірми ще більше розширювати виробництво. Банки охоче видають кредити, підвищуючи ставку проценту. Вступає в дію ефект акселератора, стрімко розвивається інфляція, а виробництво розширюється за межі платоспроможного попиту. Створюються передумови для чергової кризи перевиробництва, що започатковує новий цикл.

Макроекономічні показники ділової активності по-різному реагують на фази циклу, в залежності від цього їх поділяють на проциклічні, протициклічні та ациклічні змінні.

Проциклічні змінні зростають у періоди піднесення і зменшуються в пе-

ріоди спаду (динаміка ВВП, випуск по секторах економіки, величина прибутків від підприємництва, швидкість обігу грошей, короткострокові ставки проценту, рівень зайнятості та загальний рівень цін).

Протициклічні змінні зростають у фазі спаду і спадають у фазі піднесення – запаси готової продукції, запаси факторів виробництва, рівень безробіття та рівень банкрутств.

Ациклічні змінні не пов'язані безпосередньо з економічним циклом, тому не реагують на нього (величина експорту товарів, яка залежить від стану в зарубіжних країнах).

В сучасному циклі внаслідок прискорення науково-технічного прогресу, монополізації та державного регулювання економіки *фази розмиті, амплітуда коливань набула тенденції до зменшення, відсутня синхронність циклу по країнах*. Характерною для економічного циклу стала *стагфляція* – поєднання падіння виробництва з інфляцією, переплетіння з нециклічними коливаннями ділової активності – сезонними, структурними та системними кризами.

Важливою характеристикою економічних циклів є їх **тривалість**. Проблемою тривалості циклів вивчали багато вчених, в результаті виділились такі різновиди циклів:

- цикли Кондратьєва, або довгохвильові цикли („довгі хвилі“) тривалістю від 40 до 60 років;
- цикли Кузнеца з тривалістю 20 років;
- цикли Джаглера з періодичністю 7-11 років;
- цикли Китчина з тривалістю 3-5 років;
- приватні господарські цикли з тривалістю від 1-2 до 12 років.

Наслідки економічних циклів досить суперечливі. З одного боку, вони руйнують економіку, завдають великих страждань через зростання безробіття, банкрутства, падіння обсягів виробництва і доходів. Але з іншого боку, через руйнування вони відновлюють рівновагу сукупного попиту і пропонування, очищають економіку від неефективних видів виробництва. Вихід з кризи означає переозброєння підприємств на основі науково-технічного прогресу, що вимагає підвищення кваліфікації найманих робітників.

Теорії циклічних коливань, в яких вчені намагаються визначити основні сили, що спричиняють хвилеподібний розвиток економіки, численні. Їх угруповують за певними критеріями:

➤ *за сферами, в яких знаходять основні причини криз*, теорії циклу поділяються на **теорії суспільного виробництва**; **теорії суспільного обміну**; **теорії суспільного розподілу**.

➤ *за джерелами виникнення* розрізняють:

■ **екстернальні теорії** – шукають основні чинники коливань поза межами економічної системи (науково-технічні відкриття, зміни в темпах приросту населення та його міграції, відкриття нових земель та джерел ресурсів, революційні зміни суспільного ладу, війни та ін.);

- **інтернальні теорії** – знаходять причини коливань всередині самої економічної системи (періодичність оновлення основного капіталу);
 - за характером виділяють:
 - **детерміністські теорії**, які вважають цикли періодичними і невідворотними,
 - **імпульсні теорії**, згідно з якими цикли спричиняються випадковими шоками;
 - за теоретичними підходами виділяють: **кейнсіанські, неокласичні, неокейнсіанські теорії та теорії реального бізнес-циклу**.

В цілому кризи спочатку розглядалися як випадкові явища, що суперечать тенденції економіки до рівноважного стану (Д. Рікардо, Ж.Б. Сей); в кінці XIX ст. набула розвитку кредитно-грошова концепція циклу, яка пояснювала цикли порушенням рівноваги грошового ринку (І. Фішер, Р. Хоутрі, К. Жугляр); на початку XX ст. були закладені основи концепції наднагромадження капіталу (М.І.Туган-Барановський, Г. Кассель та ін.); пізніше була висунута версія, що цикли викликаються науково-технічним прогресом, який веде до стрибкоподібного оновлення основного капіталу (Й. Шумпетер); кейнсіанські концепції розглядали цикл як наслідок динаміки ефективного попиту, який визначається функціями споживання та інвестицій (Дж. М. Кейнс, Р. Харрод, Дж. Хікс, Е. Хансен); в останній третині XX ст. ця теорія була доповнена монетаристською теорією циклу, в якій головну роль відіграє нестабільність грошової політики держави (М. Фрідмен). Зрештою утвердилась думка, що цикли нерегулярні і надзвичайно різноманітні, і викликаються вони випадковими шоками, які поширюються на всю економіку (Є. Слуцький, Р. Фріш), поштовх до коливань обсягів випуску, безробіття та інфляції можуть дати недосконалість інформації, політика уряду, міжнародні негативні імпульси, які поширюються по всіх країнах.

Дослідження багатьох вчених виявили, що **різні рушійні сили зумовлюють різну тривалість циклу і механізм його проходження**. Так, довгохвилові цикли Кондратьєва з тривалістю 40-60 років спричиняються радикальними змінами у технології, які супроводжуються структурними перебудовами суспільного виробництва. Головною рушійною силою двадцятирічних циклів Кузнеца є зрушення в структурі виробництва, цикли Джаглера з періодичністю 7-11 років викликаються переважно грошово-кредитними чинниками, а цикли Китчина з тривалістю у 3-5 років обумовлені динамікою запасів на підприємствах, господарські цикли приватного сектора відображають коливання інвестиційної активності.

Незважаючи на всі розбіжності відносно першопричини економічних циклів, всі вчені визнають, що **в кінцевому підсумку циклічні коливання є реакцією на коливання сукупного попиту**, відхилення сукупних витраток від потенційних можливостей виробництва і пропонування товарів і послуг.

Колівання в економіці не завжди носить циклічний характер. Існують не-

циклічні коливання, які викликаються іншими причинами і носять інший характер в порівнянні з економічними циклами. До нециклічних коливань відносяться сезонні коливання ділової активності, структурні та системні кризи.

Сезонні коливання характерні для таких галузей, як будівництво та сільське господарство.

Структурні кризи мають складну будову, вони проявляються у формі енергетичної, сировинної, фінансової, екологічної, продовольчої криз. Породжуються структурні кризи диспропорціями між розвитком окремих сфер і галузей економіки і, як правило, мають затяжний характер. Вони мають Велику амплітуду і не збігаються з початком циклічних коливань.

Особливим різновидом криз є системні кризи. **Системні кризи** порушують цілісність попередньо утворених систем господарювання. За основними першопричинами виділяють два типи системних криз. Перший, пов'язаний з **науково-технічними революціями**, розгорнувся в ХХ ст. в розвинутих індустріальних країнах з ринковою системою господарювання. Другий – це **формаційна криза**, яку переживають країни Східної Європи та колишнього Радянського Союзу – країни з трансформаційними економіками.

11.2. Зайнятість та безробіття як явища ринкової економіки. Показники, види та наслідки безробіття

Циклічні коливання ділової активності породжують коливання рівнів зайнятості і безробіття, впливають на стан найважливішого фактора виробництва і формування сукупного пропонування – праці.

Згідно з класифікацією Міжнародної організації праці (МОП) та Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), все населення поділяється на дві групи (рис. 11.2):

- **інституціональне** – охоплює осіб, які ще не досягли працездатного віку, і тих, котрі вже вибули зі складу робочої сили у зв'язку з виходом на пенсію, а також осіб, які перебувають у лікарнях чи інших закладах у тривалій ізоляції;

- **неінституціональне** – охоплює все працездатне населення.

Неінституціональне населення поділяють на:

- **економічно неактивне населення** – це особи, які не працюють за наймом і не шукають роботу за наймом (студенти, домогосподарки, підприємці). Особи, здатні до праці, але не до найманої, а вільної, утворюють категорію *самозайнятих*.

- **економічно активне населення** (R) – це частина населення, яка формує ринок праці, складається із *зайнятих найманою працею* (L) та *безробітних* (U): $R = L + U$.



Рис. 11.2. Класифікація населення та складові ринку праці

Чисельність зайнятих і безробітних визначає обсяг пропонування робочої сили на ринку праці.

Безробіття – це стан ринку, за якого пропонування праці перевищує попит на неї; це наявність контингенту осіб працездатного віку, які не мають роботи за наймом, активно її шукають і готові негайно приступити до роботи.

Люди, які, зневірившись у можливості знайти роботу, припинили її пошуки, не вважаються безробітними і відносяться до осіб, що вибули зі складу робочої сили.

Рівень (норма) безробіття (\hat{U}) – показник, що вимірює частку безробітних у загальній чисельності робочої сили:

$$\hat{U} = \frac{U}{L+U} \cdot 100\% . \quad (11.1)$$

Іншим показником використання робочої сили є **рівень зайнятості**, який обчислюється як відношення числа зайнятих до загальної чисельності населення.

Важливою характеристикою безробіття є його **тривалість**. У застійних

економіках безробіття носить тривалий характер. В економіках, що динамічно розвиваються, де здійснюється структурна перебудова, люди втрачають роботу в одних галузях, але досить швидко знаходять її в інших.

З огляду на обставини, через які виникає безробіття, виділяють два основні **типи безробіття**: *добровільне і вимушене*.

Добровільне безробіття може виникнути з різних причин, які не залежать від кон'юнктури на ринку праці. Воно поширене серед людей низької кваліфікації або в країнах, де занадто високі податки на доходи, або може виникати через певні сімейні обставини. В залежності від причин розрізняють наступні **форми добровільного безробіття**: *фрикційне, структурне, інституціональне*.

Фрикційне безробіття виникає через особисті причини. Деяких людей не влаштовує рівень зарплати або умови праці, які не відповідають вимогам індивіда чи його кваліфікації, тому вони залишають роботу, а пошуки нового робочого місця потребують певних затрат часу, можливо, переїзду на нове місце проживання. Припинення роботи може бути викликane сімейними обставинами, які пов'язані з одруженням, народженням дитини, станом здоров'я, тощо. Головною ознакою фрикційного безробіття є недовготривалість. На ринку праці у таких випадках можна досить швидко знайти потрібне місце роботи.

Структурне безробіття пов'язане зі змінами у структурі виробництва, спричиненими змінами у попиті або технологічними нововведеннями. На ринку праці виникає невідповідність кваліфікації частини робітників новим вимогам. Деякі галузі, які виробляють продукцію, що перестала користуватись попитом, попадають в розряд депресивних, у той час як виникають нові галузі, які швидко розвиваються і пред'являють попит на робочу силу нової кваліфікації. В цій ситуації виникає загроза втрати роботи для працівників із застарілою кваліфікацією. Щоб мати можливість працювати, їм потрібно перекваліфікуватись, набувати нову професію. Ті, хто не можуть цього зробити за віком, станом здоров'я чи іншими обставинами, надовго втрачають роботу, незважаючи на наявність на ринку праці робочих місць. Структурне безробіття значно триваліше у порівнянні з фрикційним, воно потребує значного часу для підготовки і переміщення великої кількості працівників, хоч зрештою приводить до якісних змін у кваліфікаційно-професійній структурі робочої сили.

Інституціональне безробіття обумовлене правовими нормами. Високі соціальні виплати безробітним, високі прогресивні ставки оподаткування доходів, недостатня інформація про наявність робочих місць ринку праці сприяють подовженню терміну влаштування на роботу, тим самим збільшується кількість безробітних. Введення високого гарантованого рівня мінімальної зарплати також підвищує безробіття, оскільки роботодавці обмежують попит на робочу силу, якщо мінімальна зарплата вища за рівноважну ринкову ставку.

Вимушене безробіття отримало назву *циклічного*, тому що воно пород-

жується циклічними коливаннями економічного розвитку, досягаючи максимального рівня в періоди затяжної депресії. Банкрутство і закриття підприємств викидає на вулицю масу людей, які можуть і хочуть працювати, але підприємці з огляду на відсутність попиту на продукцію скорочують робочі місця. Так звані „шоки пропонування“, які породжують циклічні коливання ділової активності, зменшують попит на робочу силу, на ринку праці виникає її надлишок. Циклічне безробіття, як правило, менш тривале, ніж структурне, але триваліше, ніж фрикційне.

Значна кількість працездатного населення у короткий строк лишається засобів до існування, тому циклічне безробіття вимагає соціального захисту, як і структурне. Держава може пом'якшити вплив кон'юнктурних коливань на ринок праці. Циклічне безробіття можна зменшувати за допомогою експансіоністської макроекономічної політики уряду без ризику викликати прискорення інфляції, але добровільне безробіття такими методами знизити неможливо. Потрібна спеціальна структурна політика, перепідготовка кадрів, спеціальні податкові пільги, які б стимулювали підприємців зберігати робочі місця, а працівників – швидше влаштовуватись на роботу.

Крім цих основних форм безробіття існують ще багато інших, які виділені за іншими критеріями – сезонне, молодіжне, технологічне, регіональне.

Розрізняють також *приховане і відкрите безробіття*. Приховане пов'язується з особами, що припинили пошук роботи. Відкрите безробіття охоплює тих індивідів, які зареєструвались на біржі праці.

В усіх країнах з ринковою економікою загальний рівень безробіття коливається з року в рік, але ніколи не опускається до нуля. Як правило, навіть у фазі піднесення, коли обсяги виробництва досягають максимального значення, існують люди, які не працюють, хоч і можуть знайти роботу. Влада завжди намагається боротись з безробіттям, але виникає питання: до якого рівня необхідно зменшувати безробіття, адже є люди, які не працюють за власним бажанням. Тоді економісти ввели поняття „природний рівень безробіття“.

Природний рівень безробіття (\hat{U}_f) визначається як частка безробітних, яка відповідає доцільному рівню повної зайнятості в економіці, коли відсутнє циклічне безробіття.

На практиці визначити такий рівень досить складно. В середині 1960-х рр. вважали, що природним є рівень безробіття 4,5%, на початку 1970-х показник зріс вже до 6%, а в середині 1980-х – вже до 7%. Зараз деякі вчені пропонують цифру 9%. Теоретично природним вважають рівень безробіття, що існує в умовах рівноваги, до якої повертається економіка після спадів, коли очікувана інфляція дорівнює фактичній. *У макроекономічних моделях природний рівень безробіття звичайно розраховують як суму фрикційного і структурного безробіття за нульового циклічного.*

До *чинників*, котрі впливають на *природний рівень безробіття*, відносять:

демографічний (збільшення числа молоді і жінок у структурі працездатного населення); *втручання держави* (законодавче встановлення мінімальної зарплати, вищої за рівноважну, наявність системи страхування на випадок безробіття, система оподаткування зарплати і допомоги з безробіття); *підвищення загального рівня життя* населення, яке дозволяє більш тривалий час працюючим членам домогосподарства утримувати безробітного.

Вимушене безробіття з'являється тоді, коли фактичний рівень безробіття перевищує його природний рівень. Механізм виникнення вимушеного безробіття різні економічні школи пояснюють по-різному.

Класики і їх послідовники виходили з того, що *рівновага на ринку праці*, як і рівновага в економіці в цілому, завжди *встановлюється за повної зайнятості* (L_f^*). У неокласичній

моделі ринку праці, представлений на рис. 11.3, рівновага досягається у точці E , в якій обсяг попиту на працю рівний обсягу її пропонування. За рівноважної реальної зарплати $(w/P)^*$ ринок очищається, немає ані надлишку, ані дефіциту робочої сили. Ендогенно визначається одночасно і зайнятість, і ставка зарплати. Рівноважний обсяг праці ($L_f^* = L^S = L^D$) відповідає кількості годин праці, яку фірми бажають одержати, а домогосподарства згодні відпрацювати,

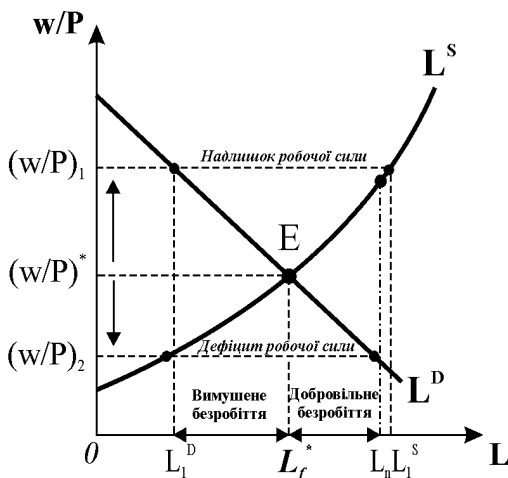


Рис. 11.3. Рівновага на ринку праці у неокласичній моделі

продавши послуги фактора праця за $(w/P)^*$. Проте якщо сумарний робочий фонд є більшим (L_n), то величина $L_n - L_f^*$ показує розмір *добровільного безробіття*.

Вимушене безробіття може виникати тимчасово через дію екзогенних чинників (закони, традиції, надзвичайні ситуації), які розбалансовують ринок. Коли реальна зарплата піднімається вище рівноважної $(w/P)^* \rightarrow (w/P)_1$, виникає надлишок робочої сили ($L_1^S > L_1^D$). Оскільки фірми тепер наймуть лише L_1^D робітників, виникне вимушене безробіття, величина якого відповідає $L_f^* - L_1^D$. Якби ставка заробітної плати стала ни-

Саме тому Дж. М. Кейнс вважав, що для досягнення повної зайнятості потрібно знижувати реальну зарплату. Для цього можна допускати помірну інфляцію, яка буде стимулювати споживчий попит, а відтак і розширення обсягів випуску.

Дж. М. Кейнс вважав, що через негнучкість номінальної зарплати *рівновага на ринку праці* може встановитись за існування значного безробіття. Кейнсіанську версію рівноваги на ринку праці ілюструє рис. 11.4. Припустимо, що кількість праці, що відповідає ефективному попиту (L_m), забезпечується профспілками за вищої ставки номінальної зарплати у порівнянні з конкурентним її рівнем $(w/P)_1 > (w/P)^*$.

Сильні профспілки можуть чинити активний опір зниженню номінальної зарплати, у трудових угодах вони намагаються нав'язати підвищений її рівень. Тому крива пропонування праці, якою розпоряджається профспілка (L_m^S), розташована вище кривої конкурентного ринкового пропонування (L^S) і є більш стрімкою (рис. 11.4). Участь профспілок переміщує точку рівноваги ринку праці від E до E_m , з'являється вимушене рівнова-

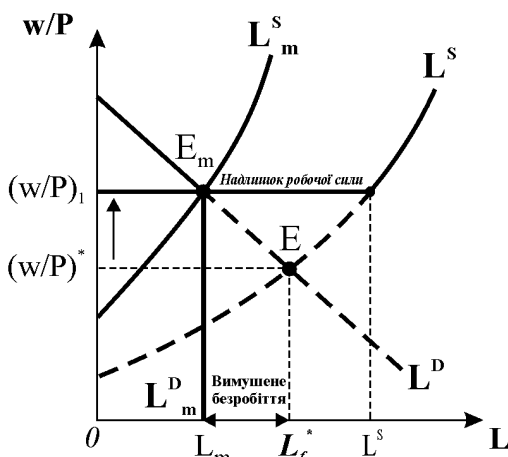


Рис. 11.4. Рівновага на ринку праці за кейнсіанською концепцією

жне безробіття ($L_f^* - L_m$). Крива попиту на працю стає ламаною (L_m^D), відображаючи його незмінність з боку підприємців навіть за умови зниження ставки зарплати, оскільки обсяг попиту на працю відповідає величині ефективного попиту.

Проілюстрована ситуація підтверджує тезу Дж. М. Кейнса, що в умовах недосконалої конкуренції рівновага на ринку праці може встановитись за існування значного вимушеного безробіття. Вимушене безробіття виникає, коли індивід готовий і спроможний працювати за існуючого рівня зарплати, але не знаходить роботи, скільки б не шукав, тому що на ринку немає вільних робочих місць. За існування негнучкої номінальної зарплати ринок стабілізується на рівні зайнятості, нижчому за повну зайнятість.

Наслідки безробіття багатогранні і дуже нерівномірно розподіляються в суспільстві, оскільки і саме безробіття як явище нерівномірно вражає різні

верстви населення. У найбільшій мірі безробіття поширене серед молоді, низько кваліфікованих працівників та найбідніших верств населення.

Для кожного індивіда безробіття – це важкий тягар. Вимушена бездіяльність означає не лише втрату доходу і зниження життєвого рівня, але і велику психологічну травму. Можна виділити **моральні, соціальні та економічні наслідки безробіття** не лише для кожного індивіда, але і для всього суспільства. Морально-психологічну шкоду від безробіття можна прослідкувати за статистичними даними про рівень розірвання шлюбів, зруйнованих сімей, зростання злочинності, захворюваності і навіть суїциду, динаміка цих показників повторює показники динаміки безробіття. **Соціальний наслідок безробіття** впливає з того, що впродовж періоду безробіття у працівника знижується кваліфікація. Це не тільки втрата доходу для індивіда, але і значні втрати для суспільного розвитку через зниження якості робочої сили.

Економічні наслідки безробіття пов'язані з втратами випуску продукції від недовикористання робочої сили. Американський економіст **Артур Оукен** обчислив кількісне співвідношення між рівнем циклічного безробіття і втратами ВВП для США. Цю обернену залежність між рівнем безробіття і ВВП назвали **законом Оукена**. Згідно з законом Оукена *кожний процентний пункт перевищення фактичним рівнем безробіття його природного рівня зменшує обсяг ВВП порівняно з потенційним на 2,5-3% (правило 1:2,5)*.

Закон Оукена можна виразити наступним рівнянням:

$$(\widehat{U} - \widehat{U}_f) = \beta \cdot \frac{(Y - Y_f)}{Y_f} \cdot 100\%, \quad (11.4)$$

де β – коефіцієнт чутливості ВВП до циклічного безробіття (-1/2,5); \widehat{U} – фактичний рівень безробіття (%); \widehat{U}_f – природний рівень безробіття (%); Y_f – потенційний обсяг національного виробництва в умовах повної зайнятості; Y – фактичний обсяг національного виробництва; $\widehat{U} - \widehat{U}_f$ – рівень циклічного безробіття; $Y - Y_f$ – ВВП-розрив між фактичним обсягом національного виробництва і потенційним.

У випадках, коли коефіцієнт Оукена β представлений числом 2,5 (або 3), а не співвідношенням (-1/2,5), то рівняння закону Оукена набуває вигляду:

$$-\beta \cdot (\widehat{U} - \widehat{U}_f) = \frac{(Y - Y_f)}{Y_f} \cdot 100\%. \quad (11.5)$$

На основі закону Оукена можна також визначити, яким повинен бути темп приросту ВВП, котрий дозволив би зменшити безробіття на 1%:

$$\widehat{Y} = \frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} = 3\% - 2 \cdot (\widehat{U}_t - \widehat{U}_{t-1}). \quad (11.6)$$

Потрібно зауважити, що суспільство в цілому страждає від втрати випуску більше, ніж кожен індивід від втрати доходу. Адже працююча людина платить податки, а безробітний отримує допомогу. Тому втрати суспільства від додаткового безробітного циклічного характеру мають три складових: зменшення доходу особи, що втратила роботу; сума допомоги безробітним, яку виплачує держава; зменшення податкових надходжень до бюджету, які враховуються у ВВП як первинні доходи держави.

Скорочення безробіття приносить вигоду перш за все найбільш вразливим прошаркам населення, які втягуються у виробництво і отримують зарплату вищу, ніж допомога безробітним. Тому в цілому зниження рівня вимушеного безробіття сприяє поліпшенню розподілу доходів у суспільстві.

11.3. Моделі економічного зростання екстенсивного та інтенсивного типу

Загальний розвиток країн світу у тривалому періоді характеризується економічним зростанням.

Економічне зростання – це збільшення виробничих можливостей країни, її природного рівня випуску.

Для визначення економічного зростання застосовують ряд абсолютних і відносних показників, найважливішими з яких є збільшення ВВП в абсолютному виразі та на душу населення, а також середньорічний темп зростання ВВП, у тому числі на душу населення.

Економічне зростання визначають *три групи чинників*: *чинники пропонування*, до яких відносять ресурсне забезпечення; *чинники попиту*, які прискорюють кругообіг продукту і доходу в економіці, та *чинники розподілу*, які сприяють отриманню максимальної кількості суспільно корисного продукту.

Розрізняють *два типи економічного зростання*:

- **екстенсивний**, пов'язаний зі збільшенням кількості виробничих ресурсів за незмінної технології;
- **інтенсивний**, пов'язаний з підвищенням віддачі факторів виробництва.

Кожен тип економічного зростання має свої чинники.

До **екстенсивних чинників** відносяться:

- збільшення числа зайнятих у виробництві;
- збільшення обсягів фізичного капіталу.

До **інтенсивних чинників** належать:

технічний прогрес;

- рівень освіти та професійної підготовки робітників;
- економія за рахунок збільшення масштабу виробництва;

- покращення розподілу ресурсів;
- законодавчі, інституційні та інші чинники.

У реальному житті, як правило, спостерігається **економічне зростання змішаного типу**, коли зростання зайнятих і основного капіталу супроводжується впровадженням нових технологій і вдосконаленням організації праці.

Виділяють чотири основних **джерела економічного зростання**:

- **зростання чисельності робочої сили;**
- **нагромадження виробничого устаткування (фізичний капітал);**
- **технічний прогрес**, який робить продуктивнішими трудові зусилля;
- **поведінка економічних суб'єктів.**

У теоретичних дослідженнях економічного зростання застосовують **концепцію стійкого (стаціонарного) стану**, який виникає, коли в умовах незмінної зайнятості капіталоозброєність зростає до певного рівня і не змінюється, відповідно обсяг випуску продукції на одного працюючого (Y/L) також стабілізується на одному і тому ж рівні. У такій ситуації економічне зростання забезпечується приростом зайнятості або технічним прогресом.

Моделі економічного зростання дозволяють з'ясувати найсуттєвіші джерела цього процесу, їх внесок у процес зростання. Вони відрізняються перш за все двома основними підходами до аналізу: кейнсіанським і неокласичним.

Некейнсіанські моделі відносяться до *моделей економічного зростання екстенсивного типу*. Вони ґрунтуються на традиційних кейнсіанських припущеннях аналізу та дослідженні мультиплікативного впливу динаміки інвестицій на реальний ВВП і зворотного впливу реального доходу на інвестиції через механізм акселератора. Найбільш відома кейнсіанська **модель Домара – Харрода** визначає, що економічне зростання можна забезпечити або шляхом збільшення заощаджень у національному доході, або шляхом підвищення ефективності використання додаткового капіталу, вона враховує також темп зростання населення.

Неокласичні моделі економічного зростання описують взаємозв'язок заощаджень, нагромадження капіталу, темпу зростання робочої сили і науково-технічного прогресу у їх впливі на економічне зростання. Вони мають версії *моделей як екстенсивного, так і інтенсивного типу економічного зростання*.

Серед **неокласичних моделей** найбільш популярною стала **модель американського економіста Р.Солоу**, який показав взаємозв'язок **заощаджень, нагромадження капіталу, величини робочої сили і науково-технічного прогресу** та їх впливу на економічне зростання.

Модель Солоу ґрунтується на класичній виробничій функції з постійною віддачею від масштабу, яка дозволяє аналізувати змінні у вигляді показників на одного працюючого. Основними інструментами аналізу є виробнича функція: $y = f(k)$, інвестиційна функція: $i = s'f(k)$ та функція вибуття капіталу (dk).

Зв'язок між випуском продукції на одного працюючого, споживанням та валовими інвестиціями на працівника графічно ілюструє рис. 11.5. У рівнянні $i = s'f(k)$ інвестиції виражені як функція від капіталу на одного працівника. У моделі Солоу працівники і населення ототожнюються. Графік показує, що крива інвестицій має той же вигляд, що і виробнича функція, але розташована нижче, оскільки заощадження складають фіксовану частку від випуску продукції. Відстань по вертикалі між виробничою функцією і функцією інвестицій (заощаджень) визначає величину споживання (\tilde{n}).

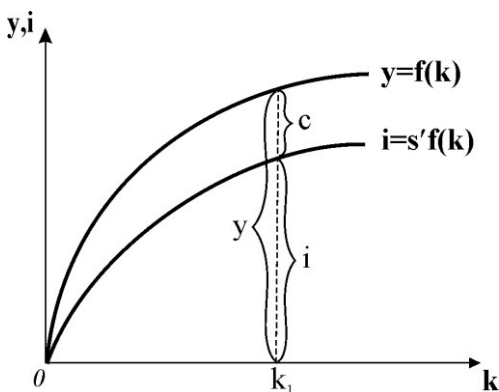


Рис. 11.5. Виробнича та інвестиційна функції

Вся сума інвестицій є валовими інвестиціями, які поділяються на чисті інвестиції та амортизацію. Чисті інвестиції представляють собою нагромадження (приріст) капіталу, амортизація – це частина інвестицій, що йде на відновлення зношеного капіталу. Нагромадження капіталу ($\Delta \hat{E}$) можна виразити як різницю між валовими інвестиціями та амортизацією. У моделі припускаємо, що амортизація становить постійну частку від суми капіталу (dK). Отже, $\Delta K = I - dK$, або, підставивши функцію інвестицій, отримуємо: $\Delta K = s'f(K) - dK$. Зміна

обсягу капіталу на одного працівника (Δk), тобто зміна капіталоозброєності одного працівника, буде мати вигляд:

$$\Delta k = s'f(k) - dk$$

Зростання обсягу капіталу веде до відповідного зростання коштів, потрібних для його відновлення, тобто сума амортизації зростає пропорційно нагромадженню капіталу, а графік dk має вигляд променя, що виходить з початку координат (рис. 11.6).

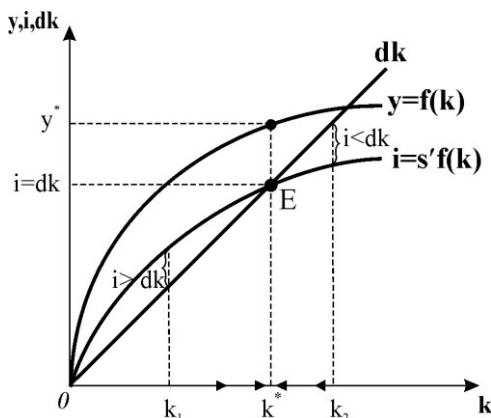


Рис. 11.6. Стационарний обсяг капіталу (стійкий стан рівноваги)

Об'єднавши на одному графіку функцію інвестицій і графік амортизації (рис. 11.6), бачимо, що на малих обсягах валові інвестиції перевищують суму амортизації, але в точці E вони стають рівними амортизації. Отже, існує такий єдиний обсяг капіталу на одного працівника, де валові інвестиції і амортизація зрівноважуються, тут величини інвестицій вистачає лише на відновлення зношеного капіталу, чистих інвестицій немає, тобто $\Delta k = 0$ на обсязі k^* .

Обсяг капіталу на одного працівника, за якого *інвестиції дорівнюють амортизації* і не змінюються з перебігом часу, називають *стаціонарним обсягом* або стійким рівнем капіталоозброєності: $s'f(k) = dk$.

Стаціонарний стан капіталу має важливе значення. На цьому обсязі економіка також досягає стаціонарного стану – виробництво на обсязі k^* довгий час залишається без змін. Крім того *і капітал, і економіка завжди прямують до стаціонарного стану*.

Якщо обсяг капіталу менший за стаціонарний, наприклад, становить k_1 , то обсяг валових інвестицій перевищує амортизацію ($i > dk$), отже, існує приріст капіталу і відповідно зростає обсяг випуску, доки не досягне стаціонарного стану в точці E . Якщо ж наявний капітал в економіці становить k_2 , то тут валові інвестиції менші за амортизацію ($i < dk$), капітал вибуває в більших обсягах, ніж відновлюється амортизацією, отже, наявний капітал зменшується, доки не досягне обсягу k^* , відповідно виробництво скорочується. У стаціонарному стані за стійкого рівня капіталоозброєності k^* інвестиції і амортизація стають рівними, приріст капіталу на одного працівника відсутній, економіка набуває довгострокової стійкої рівноваги.

Формально стаціонарний стан економіки можна описати так:

$$\Delta k = 0, \Delta k = s'f(k) - dk = 0, \text{ звідси } s'f(k) = dk.$$

Капіталоозброєність досягає стійкого стаціонарного стану, коли:

$$s'f(k) = dk. \quad (11.7)$$

Тепер проаналізуємо, *як впливає рівень заощаджень на стан рівноваги* в економіці. Рис. 11.7 ілюструє наслідки зростання рівня заощаджень.

При початковому рівні заощаджень s_1 стаціонарний обсяг капіталу k_1^* забезпечує обсяг виробництва y_1^* . З підвищенням рівня заощаджень до s_2' інвестиції збільшуються, функція інвестицій піднімається вгору, тоді на рівні k_1^* обсяг інвестицій перевищує амортизацію на величину відрізка Aa . Отже, обсяг капіталу на одного працюючого (капіталоозброєність праці) зростає, зростають і обсяги випуску, економіка швидко розвивається, доки інвес-

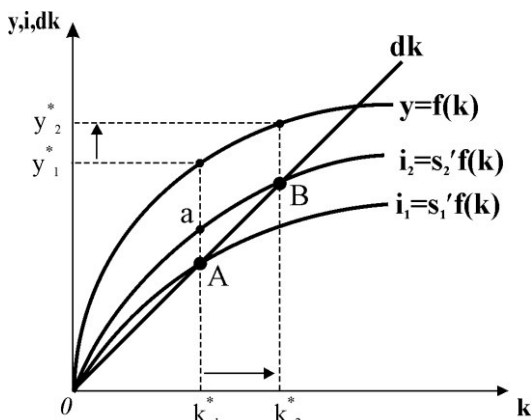


Рис. 11.7. Вплив рівня заощаджень на капіталоозброєність та економічне зростання

тиції не досягнуть точки B . Новий стаціонарний обсяг капіталу і стаціонарний стан економіки досягається на рівні k^*_2 , за якого виробляється значно більший обсяг продукції на одну особу (y^*_2). Таким чином, *підвищення рівня заощаджень прискорює економічне зростання, але лише до того моменту, коли досягається новий стаціонарний стан економіки*. У точці B обсяг інвестицій стає рівним величині амортизації, настає новий стаціонар-

ний стан капіталу k^*_2 , за якого економічне зростання припиняється.

Емпіричні дані показують, що в країнах, де рівень заощаджень високий, забезпечується і високий обсяг сукупного доходу на одну особу. Звідси можна зробити висновок, що країні бажано якомога більше заощаджувати. Але чим більше доходу заощаджують, тим менше його йде на споживання. Виникає питання: який рівень заощаджень буде оптимальним? Інвестиції дають можливість збільшувати випуск на душу населення у майбутньому, але збільшення частки заощаджень в сукупному доході зменшує поточне споживання. Очевидно, що *оптимальною буде така частка заощаджень (норма нагромадження), за якої в умовах стійкої рівноваги економіки досягається максимально можливий рівень споживання*. Цей висновок складає суть „золотого правила нагромадження”, сформульованого американським економістом *Е. Феллсом*. Стаціонарний обсяг капіталу на одного працюючого, який максимізує норму споживання, називають *золотим рівнем нагромадження капіталу*, або *рівнем Золотого правила*, і позначають k^*_g .

Споживання у стаціонарному стані визначаємо як різницю між обсягом виробництва та інвестиціями: $y = c + i$, отже, $c = y - i$. Інвестиції у стаціонарному стані дорівнюють амортизації (dk^*_g), а стаціонарний обсяг виробництва – це функція від стаціонарного обсягу капіталу – $f(k^*_g)$. Тоді стаціонарне споживання можна виразити рівнянням: $c^*_g = f(k^*_g) - dk^*_g$.

Графічно максимум споживання у стаціонарному стані (рис. 11.8) показує

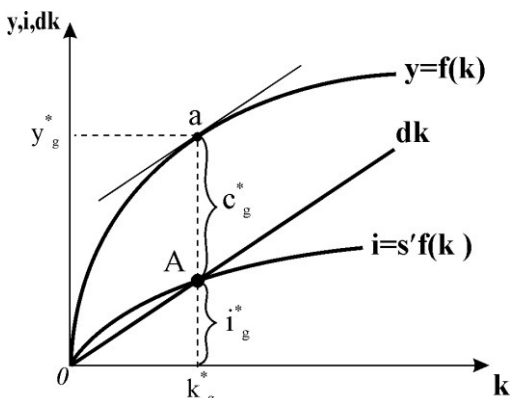


Рис. 11.8. Модель „золотого правила накопичення“

відрізок Aa , який відповідає найбільшому розхилу між кривими обсягу виробництва і стаціонарною амортизацією. У точках A, a нахили виробничої функції і лінії амортизації однакові. Нахил виробничої функції визначає граничний продукт капіталу (MP_K), а нахил лінії амортизації – норма амортизації (d). Отже, умова для стаціонарного обсягу капіталу за Золотим правилом k_g^* – це рівність граничної продук-

тивності капіталу і амортизації:

$$MP_K = d, \quad \text{або} \quad MP_K - d = 0. \quad (11.8)$$

Вираз $MP_K - d = 0$ – це чистий граничний продукт капіталу. Якщо $MP_K > 0$, то підвищення капіталоозброєності збільшує споживання, отже, стаціонарний обсяг капіталу k^* нижчий за рівень Золотого правила, а коли $MP_K < 0$, то підвищення капіталоозброєності зменшує споживання, тому k^* перевищує рівень Золотого правила.

Якщо стаціонарний обсяг капіталу в економіці перевищує рівень Золотого правила, то уряд повинен проводити політику, яка сприятиме зниженню рівня заощаджень, що зменшить обсяг капіталу до стаціонарного рівня Золотого правила, і діяти навпаки, коли наявного капіталу менше. Але одне лише накопичення капіталу не може забезпечити безперервне зростання економіки. Високий рівень заощаджень лише тимчасово підвищує темпи економічного зростання, доки економіка не досягне стаціонарного стану.

Тепер включимо до моделі Солоу **зростання населення** – друге джерело економічного зростання. Припускаємо, що населення і робоча сила зростають постійним темпом n , тобто $\Delta L/L = n$, технічний прогрес відсутній. Збільшення числа працівників зменшує величину капіталу, що припадає на одного працівника. Щоб залучити додаткових робітників у виробництво, потрібно кожному створити робоче місце. Це означає, що частину заощаджень у розрахунку на одного працівника потрібно використати для забезпечення капіталом кожного нового працівника на рівні фондоозброєності k . Якщо число працівників зростає темпом n , то із заощаджень потрібно виділити суму nk

тільки на підтримку фондоозброєності робочої сили. В той же час частина заощаджень повинна бути використана для заміни зношеного капіталу в розмірі dk . Таким чином, із загальної суми заощаджень, які йдуть на інвестиції, потрібно вилучити на одного працівника величину $dk + nk$. Решта інвестицій піде на нагромадження капіталу (Δk):

$$\Delta k = i - (dk + nk), \quad \text{або} \quad \Delta k = s'f(k) - (d + n)k.$$

Величина $(dk + nk)$ розглядається як *порогові інвестиції*, необхідні для підтримання сталого обсягу капіталу на працівника за зростання працівників темпом n і рівня амортизації d . Рівняння показує, що зростання населення зменшує нагромадження капіталу так само, як і амортизація, величина порогових інвестицій зростає.

З врахуванням зростання населення стаціонарний обсяг капіталу k^* досягається, коли валові інвестиції стануть рівними пороговому рівню капіталу:

$$\Delta k = s'f(k) - (d + n)k = 0, \quad s'f(k) = (d + n)k. \quad (11.9)$$

Рівняння $s'f(k) = (d + n)k$ визначає *умову стійкого стану економіки з врахуванням зростання населення* темпом n : рівність середньодушових заощаджень і заощаджень, що йдуть на підтримку порогового рівня капіталу на одного працівника. Іншими словами, у стаціонарному стані збільшення обсягу капіталу на одного працівника точно зрівноважується його зменшенням внаслідок амортизації та зростання населення.

У стаціонарному стані зі зростанням населення капіталоозброєність та продуктивність праці залишаються незмінним. Але це не означає, що економічного зростання немає. Навпаки. Оскільки загальна кількість працівників зростає темпом n , то загальний обсяг капіталу і загальний обсяг продукції також зростають темпом n . У даному випадку ми маємо екстенсивний тип економічного зростання. *Залучення у виробництво додаткових працівників і додаткового капіталу забезпечує зростання загального обсягу ВВП, але не забезпечує підвищення рівня життя* – це перший наслідок впливу зростання населення.

Другим наслідком є *відмінності у рівнях добробуту населення різних країн*. Країни з вищими темпами зростання населення будуть мати нижчий обсяг ВВП на душу населення. Вплив темпів зростання населення на економічне зростання ілюструє рис. 11.9. Промені $(d + n)k$, що виходять з початку координат, представляють порогові інвестиції, які йдуть на відшкодування зношеного капіталу (dk) та на підтримку постійного рівня капіталоозброєності працівників (nk). Кут нахилу променя дорівнює $(d + n)$. Підвищення темпу зростання населення з n_1 до n_2 змінює кут нахилу лінії $(d + n)k$ і

робить її більш стрімкою, через що стаціонарний обсяг капіталу на працівника

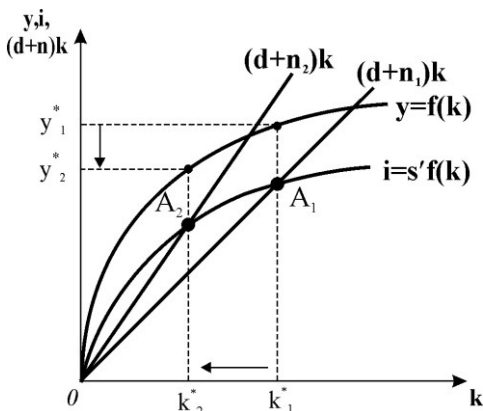


Рис. 11.9. Вплив підвищення темпів зростання населення

ка зменшується від k_1^* до k_2^* , а оскільки $y = f(k)$, то обсяг ВВП на душу населення також знижується.

Третім наслідком зростання населення є зміна критерію для визначення рівня Золотого правила. Підставивши у рівняння споживання $c = y - i$ значення стаціонарного обсягу виробництва $y^* = f(k^*)$ і стаціонарного обсягу інвестицій $s'f(k^*) = (d+n)k^*$, отримаємо споживання за Золотим правилом: $c_g^* = f(k_g^*) - (d+n)k_g^*$.

Умова Золотого рівня нагромадження капіталу (k_g^*) трансформується і набуває вигляду:

$$MP_K = d + n, \text{ або } MP_K - d = n, \quad (11.10)$$

де $(MP_K - d)$ – чистий граничний продукт капіталу.

У стаціонарному стані, що відповідає Золотому правилу, граничний продукт капіталу за відрахуванням норми амортизації дорівнює темпу зростання населення.

Включення в модель Солоу *науково-технічного прогресу* як джерела економічного зростання дозволило виразити *стійкий темп економічного зростання* ($\Delta Y / Y$) через темпи зростання внеску кожного чинника. У розчленуванні Солоу зростання ВВП представлено трьома компонентами:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{\Delta A}{A} + \alpha \frac{\Delta K}{K} + (1 - \alpha) \frac{\Delta L}{L}, \quad (11.11)$$

де $\Delta A / A$ – темп технічного прогресу, зростання сукупної продуктивності;

$\alpha \cdot \Delta K / K$ – нагромадження капіталу, його внесок у частці α ;

$(1 - \alpha) \Delta L / L$ – збільшення робочої сили, яке збільшує ВВП у частці $(1 - \alpha)$.

Залишок Солоу вимірює внесок технічного прогресу як *залишок* сукупної продуктивності факторів після відрахування внеску капіталу і праці:

$$\frac{\Delta A}{A} = \alpha \left(\frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\Delta K}{K} \right) + (1 - \alpha) \cdot \left(\frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\Delta L}{L} \right). \quad (11.12)$$

З врахуванням впливу технічного прогресу економіка досягає стаціонарного стану за умови: $s'f(k) = (d + n + g)k$. (11.13)

На рис. 11.10 порогові інвестиції з врахуванням технічного прогресу $(d + n + g)k$ представляє промінь, що виходить з початку координат, валові інвестиції $s'f(k)$ перетинають порогові на рівні k_g^* . На цьому рівні капітал на ефективного працівника і обсяг продукції на ефективного працівника (yE) є постійними – це стаціонарний стан, який

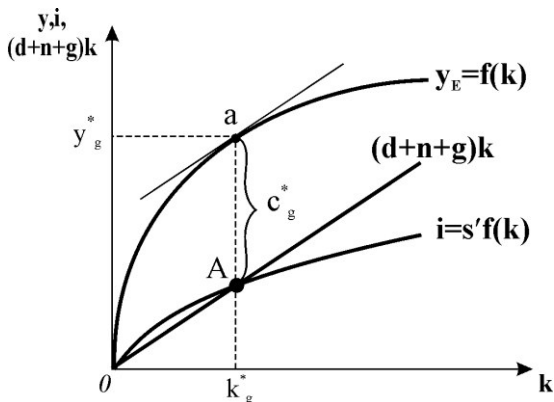


Рис. 11.10. Науково-технічний прогрес у моделі Солоу (рівновага за Золотим правилом)

визначає рівновагу економіки у довгостроковому періоді. Капіталоозброньованість ефективного працівника на рівні k_g^* у стаціонарному стані не змінюється, але результативність праці кожного зайнятого зростає темпом g , тому і обсяг продукції на фактичного працівника ($Y/L = yE$) також зростає темпом g . За умови зростання населення темпом n загальний обсяг ВВП в країні $Y = y(EL)$ зростає темпом $n + g$. Але як тільки економіка досягне стаціонарного стану, темпи зростання обсягу продукції на працівника залежать лише від темпу науково-технічного прогресу.

Науково-технічний прогрес не тільки забезпечує безперервне економічне зростання, але і безперервне підвищення рівня життя, оскільки обсяг продукції на одного працюючого завдяки прогресу технології зростає.

Врахування науково-технічного прогресу змінює умову досягнення стаціонарного обсягу капіталу за Золотим правилом:

$$MP_K = d + n + g \quad \text{або} \quad MP_K - d = n + g. \quad (11.14)$$

У сучасних моделях економічного зростання виходять з припущення, що технічний прогрес є явищем екзогенним, його можна імпортувати і таким чином вирівняти технологію і техніку, отже, і продуктивність праці, і капіталоозброньованість у різних країнах. Серед розвинених країн зближення відбувається, але між розвиненими країнами і країнами бідними такого зближення

не спостерігається. Бідніші країни потрапляють у „*закляте коло (пастку) бідності*“ – ситуацію, коли низький рівень ВВП на душу населення стає причиною низького рівня заощаджень і інвестицій, що надалі перешкоджає підвищенню темпів економічного зростання.

Новітні дослідження намагаються пояснити розбіжності, розглядаючи науково-технічний прогрес як ендегенне явище і пов'язуючи його не лише з фізичним, але й з іншими видами капіталу, зокрема, людським. Основна відмінність між *ендогенною теорією економічного зростання* і моделлю Солоу – відсутність спадної віддачі на капітал, через що заощадження та інвестиції забезпечують безперервне економічне зростання. Припущення про постійну, віддачу капіталу обґрунтовують тим, що капіталом тут виступають *знання*. Інші новітні дослідження відстежують вплив на економічне зростання політичних та інституціональних чинників.

У відкритій економіці темпи економічного зростання залежать не лише від можливостей імпорту технологічних досягнень, але й від руху капіталів, який також сприяє вирівнюванню обсягів ВВП на душу населення і фондоозброєності праці в різних країнах. Вплив на темпи економічного зростання можуть мати міжнародні торговельні зв'язки. Країни із зовнішньою орієнтацією мають вищі темпи економічного зростання, ніж країни з внутрішньою орієнтацією.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. Визначте єдино правильну відповідь

1. Фази економічного циклу послідовно перераховані у варіанті відповіді:

- а) бум, депресія, рецесія, піднесення;
- б) криза, пожвавлення, бум, депресія;
- в) рецесія, депресія, пожвавлення, піднесення;
- г) криза, депресія, рецесія, пожвавлення.

2. Якщо робітник оборонного заводу втратив роботу внаслідок конверсії підприємства, то виникає безробіття:

- а) природне; б) циклічне; в) структурне; г) фрикційне.

3. Недостатність сукупного попиту спричиняє зростання:

- а) фрикційного безробіття;
- б) структурного безробіття;
- в) циклічного безробіття;
- г) природного рівня безробіття.

4. Згідно із законом Оукена, зростання циклічного безробіття на 1% викликає відставання фактичного ВВП від потенційного на:

- а) 1%; б) 2-2,5%; в) 5%; г) 10%

5. Стаціонарний обсяг капіталу у моделі Солоу відповідає „Золотому правилу нагромадження“ за:

- а) максимального рівня заощаджень;
б) максимального рівня споживання;
в) мінімального рівня амортизації;
г) максимального рівня доходу.

ЗАДАЧІ

Задача 1.

Чисельність зайнятих в економіці становить 100 млн. чоловік, число безробітних – 9 млн. чоловік.

Визначте:

- 1) фактичний рівень безробіття;
- 2) якими будуть чисельність зайнятих, чисельність безробітних та рівень безробіття, якщо через місяць із 100 млн. чоловік, що мали роботу, було звільнено 3 млн. чоловік; а 1 млн. чоловік із числа офіційно зареєстрованих безробітних припинили пошуки роботи.

Задача 2.

Населення одного з регіонів України становить 12 млн. чол., з них: особи у віці до 16 років = 3 млн. чол.; учні, пенсіонери = 4 млн. чол.; особи, які знаходяться у спец. закладах = 0,2 млн. чол.; особи, які перебувають на „лікарняному“ = 0,24 млн. чол.; страйкуючі шахтарі = 0,05 млн. чол.; безробітні = 0,5 млн. чол.; зайняті неповний робочий день = 0,21 млн. чол.

Визначте:

- 1) фактичний рівень безробіття
- 2) природний рівень безробіття, якщо рівень циклічного безробіття становить 4,4%.

Задача 3.

Економіка країни характеризується наступними показниками: фрикційне безробіття – 5 млн. чол.; структурне безробіття – 6 млн. чол.; циклічне безробіття – 9 млн. чол.; чисельність зайнятих – 190 млн. чол. Потенційний ВВП – 4000 млрд. грн.

Визначте фактичний ВВП за умови, що коефіцієнт Оукена становить 2,5.

Задача 4.

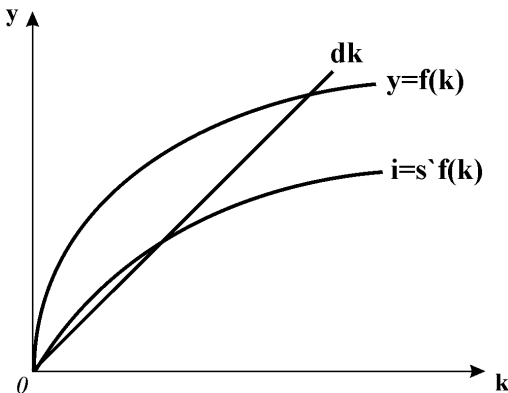
Припустимо, що виробнича функція у деякій економіці має вигляд: $Y = AK^{0,3}L^{0,7}$. Темп приросту національного продукту становить 5%, чисельності робочої сили – 2%, а обсягу капіталу – 4%.

Обчисліть залишок Солоу.

ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ**Графоаналітична вправа 1.**

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання:

- 1) яка модель представлена на графіку?
- 2) який тип економічного зростання вона ілюструє?
- 3) визначте точку рівноваги економічної системи та стійкий рівень капіталоозброєності;
- 4) проілюструйте графічно вплив підвищення рівня заощаджень на стійкий рівень капіталоозброєності та обсяг випуску на одного робітника.

**Відповіді та розв'язки до контрольних завдань**

Відповіді до тестів: 1 – в, 2 – в, 3 – в, 4 – б, 5 – б.

Задача 1.

- 1) Рівень безробіття = $\text{Безробітні} / (\text{Зайняті} + \text{безробітні}) \times 100\% = 9 / (100 + 9) \times 100\% = 8,25\%$;
- 2) Зайняті = $100 - 3 = 97$; безробітні = $9 - 1 + 3 = 11$; робоча сила = $97 + 11 = 102$;
Рівень безробіття = $11 / 102 \times 100\% = 10,78\%$.

Задача 2.

- 1) Робоча сила = $12 - (3 + 4 + 0,2) = 4,8$.
Фактичний рівень безробіття = $(\text{Безробітні} / \text{Робоча сила}) \times 100\% = 0,5/4,8 \times 100\% = 10,4\%$;
- 2) природний рівень безробіття = $10,4\% - 4,4\% = 6\%$.

Задача 3.

Робоча сила = зайняті + безробітні = 190 + (5 + 6 + 9) = 210 млн. чол.

Фактичний рівень безробіття = (фрикційне + структурне + циклічне)/робоча сила, % = 20/210 × 100% = 9,5%

Природний рівень безробіття = (фрикційне + структурне)/ робоча сила, % = 11/210 × 100% = 5,2%

Циклічне безробіття (%) = фактичний рівень – природний рівень = 9,5% – 5,2% = 4,3%

Фактичний ВВП (Y) визначаємо на основі формули Оукена: $\frac{Y - Y_f}{Y_f} = -\beta(\bar{U} - \bar{U}_f)$;

$$\frac{Y - 4000}{4000} = -2,5 \times 0,043; \quad Y - 4000 = -430; \quad Y = 3570 \text{ млрд. грн.}$$

Задача 4.

$$\frac{\Delta A}{A} = \alpha \left(\frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\Delta K}{K} \right) + (1 - \alpha) \cdot \left(\frac{\Delta Y}{Y} - \frac{\Delta L}{L} \right);$$

$$\frac{\Delta A}{A} = 0,3 \cdot (0,05 - 0,04) + 0,7 \cdot (0,05 - 0,02) = 0,03 + 0,021 = 0,024$$

або 2,4%.

Графоаналітична вправа 1.

- 1) модель Солоу;
- 2) екстенсивний тип економічного зростання, джерелом якого є нагромадження капіталу;
- 3) точка рівноваги економічної системи E_1 (рис. 11.11); стаціонарний обсяг капіталу k_1^* згідно з $s'f(k) = dk$;
- 4) підвищення рівня заощаджень переміщує інвестиційну функцію вгору до i_2 , точкою рівноваги економічної системи стає E_2 , новий стаціонарний обсяг капіталу збільшується до k_2^* ; обсяг випуску на одного робітника збільшиться з y_1 до y_2 .

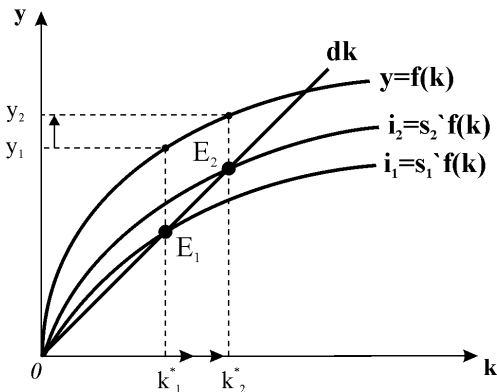


Рис. 11.11

ТЕМА 12. РИНОК ГРОШЕЙ ТА МОНЕТАРНА ПОЛІТИКА

Ключові поняття: гроші, ліквідність, грошові агрегати, грошова база, грошова маса, фінансовий ринок, фінансові посередники, трансакційний попит на гроші, операційний попит на гроші, надлишкові резерви, обов'язкові резерви, мультиплікатор резервів, грошовий мультиплікатор, монетарна політика, операції на відкритому ринку, резервні вимоги, облікова ставка, інфляція, дефляція, дезінфляція, рівень інфляції, темп інфляції, гіперінфляція, стагфляція, інфляційна спіраль, крива Філіпса.

12.1. Попит на гроші та його види

Стан реального сектора економіки і поведінка макроекономічних суб'єктів у значній мірі залежать від стану грошового сектора як всередині країни, так і в масштабах світової економіки, оскільки економічна діяльність представляє собою зустрічний рух товарних і грошових потоків.

У сучасній макроекономічній теорії *гроші* визначають як *систему фінансових активів*, що має специфічну властивість обслуговувати ділові угоди. Гроші (готівка) мають дві *характерні особливості*, які відрізняють їх від інших активів, таких як заощаджувальні строкові депозити, акції, облігації або майнове багатство. По-перше, гроші виконують функцію обігу, тобто обмінюються на товари і послуги відразу, без попереднього обміну і перетворення на інший актив, по-друге, номінальна цінність грошей не може ані збільшитись, ані зменшитись, гроші завжди представляють ту суму, яка зазначена на них, у той час як акції, облігації і т.п. активи можуть значно змінити свою цінність. Ці дві особливості характеризують ступінь *ліквідності* активу. Нагадаємо, що за ступенем ліквідності всі фінансові активи поділяються на грошові агрегати. Простота, з якою гроші (монети і банкноти) можуть обслуговувати угоди, робить їх найбільш ліквідним активом, абсолютно ліквідним.

Грошовий ринок є складовою фінансового ринку. На грошовому ринку діють *три економічні агенти*:

- первинні позичальники – нефінансові фірми та державні установи;
- первинні кредитори – домогосподарства, фірми, держава, які мають фінансові надлишки;
- фінансові посередники – банки, фондові біржі та ін.

Грошовий ринок – це особливий ринок специфічного товару, який не продається назавжди, а лише тимчасово передається іншому власнику і згодом повертається з приростом. Як і товарний, грошовий ринок має ті ж самі основні змінні – попит, пропонування і ціну, які утворюють механізм ринку. Роль ціни грошей виконує процент – сума грошей, яка сплачується за можли-

вість тимчасового користування чужими активами.

Попит на гроші – це сума грошей, яку люди вважають доцільним мати у даних економічних умовах на певний момент. Він представляє собою статичну величину, „запас“.

Теоретичні концепції попиту на гроші представлені класичною, неокласичною, кейнсіанською та сучасними концепціями.

Класична концепція – це *кількісна теорія грошей*, сутність якої полягає у тому, що загальний рівень цін змінюється пропорційно кількості грошей, котрі перебувають в обігу.

Неокласична концепція є модифікацією кількісної теорії грошей, яка формалізувала пряму причинно-наслідкову залежність між кількістю грошей в обігу і рівнем цін у двох версіях – *рівняння обміну* та *кембриджського рівняння*. Обидві версії, як і класична, розглядали лише *попит для оплати угод* або *транзакційний (операційний) попит на гроші*.

Попит на гроші (M^D), виведений з *рівняння обміну*: $M \cdot V = P \cdot Y$, має вигляд: $M^D = PY/V$, де M – грошова маса; V – швидкість обігу грошової одиниці; P – рівень цін; Y – реальний обсяг національного виробництва.

Кембриджська версія – теорія касових залишків, для визначення попиту на гроші запропонувала *кембриджське рівняння*: $M = k \cdot P \cdot Y$, де k – коефіцієнт касових залишків або *коефіцієнт переваг ліквідності*, який показує частку номінального доходу (PY), котру населення зберігає у вигляді готівки. Відмінність *кембриджської версії* полягала у тому, що в ній замість швидкості обігу грошей було введено поняття *переваги ліквідності* ($k = 1/V$).

Рівняння обміну і кембриджське рівняння визначили загальні принципи неокласичного підходу до пояснення транзакційного попиту на гроші: $M_t^D = (1/V) \cdot PY = k \cdot P \cdot Y$ – він прямо залежить від реального обсягу національного виробництва і рівня цін і обернено – від швидкості обігу грошей. Ці рівняння описують *номінальний попит на гроші* або *попит на номінальні грошові залишки*.

Рівняння *реального попиту на гроші* або *попиту на реальні касові залишки* (M_t^D / P) має вигляд: $(M_t^D / P) = Y / V = k \cdot Y$.

Кейнсіанська концепція – „*теорія переваг ліквідності*“ розглядає два види попиту на гроші – *транзакційний* і *спекулятивний*. Вона розширила уявлення про чинники попиту на гроші, виділивши *три мотиви* збереження готівкових грошей:

- **транзакційний мотив** – потребу у грошах для здійснення оплати угод (поточних операцій);
- **застережний мотив** – потребу у грошах для непередбачених витрат;
- **спекулятивний мотив** – потребу мати гроші для вкладень у доходні

фінансові активи.

Попит на гроші за двома першими мотивами складає **транзакційний попит** (рис. 12.1), котрий виводиться з класичної моделі і є функцією від доходу:

$$M_t^D = M_{(+)}(Y).$$

Спекулятивний попит на гроші (M_a^D) пов'язаний з класичною функцією грошей як засобу нагромадження. Він виникає від коливання ринкової оцінки облігацій як альтернативної грошам форми фінансових активів. За вищої ставки проценту (облігації дешеві) обсяг попиту на облігації, які населення купує у банків, зростає, відповідно має місце приплив готівки у банки, попит на гроші як активи, які нагромаджуються на руках у на-

селення, зменшується. За зниження

процентної ставки (облігації дорожчають) населення продає облігації банкам, відповідно попит на гроші як активи зростає. Узагальнено спекулятивний попит на гроші є спадною функцією від процентної ставки на облігації (рис. 12.2):

$$M_a^D = M_{(-)}(i).$$

Сукупний номінальний попит на гроші представляє собою суму транзакційного та спекулятивного попиту: $M^D = M_t^D + M_a^D$. Він є функцією трьох змінних: рівня цін, доходу та процентної ставки:

$$M^D = M_{(+)}(P, Y, i)_{(-)}. \quad (12.1)$$

Функція сукупного попиту на реальні грошові залишки за припущення незмінної швидкості обігу грошей матиме вигляд:

$$(M/P)^D = M_{(+)}(Y, i)_{(-)}. \quad (12.2)$$

Криву сукупного попиту на гроші (рис. 12.3) часто називають **кривою переваг ліквідності** (L). У кейнсіанській інтерпретації складові сукупного по-

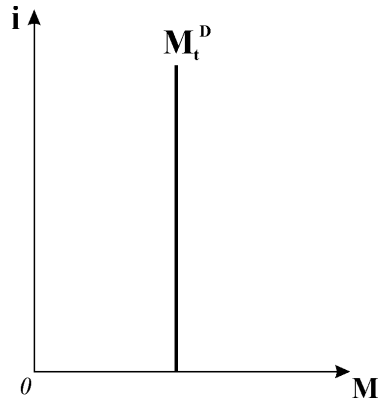


Рис. 12.1. Транзакційний попит на гроші

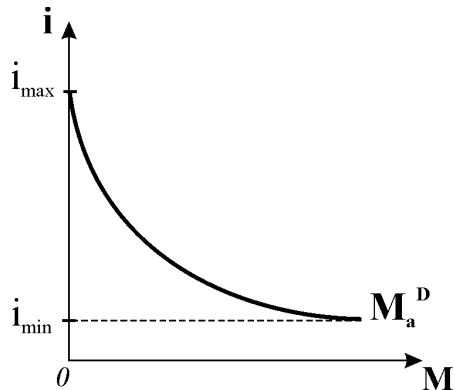


Рис. 12.2. Спекулятивний попит на гроші

питу на гроші представлені як $L = L_1(Y) + L_2(r)$, де r – реальна процентна ставка.

Згідно з кейнсіанською концепцією, **сукупний реальний попит на гроші** є функцією двох змінних – рівня доходу та ставки проценту: $L = L(Y, r)$. (12.3)

Сучасні теорії попиту на гроші поділяються на два напрямки:

- теорії, які досліджують роль грошей як засобу обігу, називають теоріями операційного (транзакційного) попиту, або **запасовими теоріями**;
- теорії, які зосереджують увагу на функції грошей як засобу нагромадження цінностей, отримали назву **портфельних теорій**.

Серед транзакційних теорій найбільш популярною стала модель Баумоля-Тобіна. Модель аналізує витрати і вигоди, пов'язані з нагромадженням запасів готівки. Головна вигода готівки – у зручності її використання для покупки товарів. Проте домогосподарство несе певні **альтернативні втрати** від зберігання грошей вдома – воно втрачає процент, який могло б отримати, поклавши відповідну суму на заощаджувальний рахунок у банку. З іншого боку, не вигідно тримати всі гроші у вигляді заощаджень, що приносять проценти, тому що кожного разу для оплати покупок потрібно буде конвертувати актив, що приносить проценти, у готівку, і нести при цьому **транзакційні витрати конвертації активів**.

Витрати конвертації включають затрати часу на відвідування банку, стояння в черзі, комісійні, які бере банк або брокер за операцію. Номінальні транзакційні витрати конвертації за одне відвідування банку (h) нескладно обчислити, знаючи зарплату індивіда. Наприклад, на одне відвідування банку витрачається півгодини, годинна ставка заробітної плати – 10 грн., банк бере за операцію 2 грн. Транзакційні витрати конвертації становитимуть:

$$h = 0,5 \text{ год.} \times 10 \text{ грн.} + 2 \text{ грн.} = 7 \text{ грн.}$$

Отже, постає питання: скільки разів на місяць або на рік індивід повинен ходити в банк і яку суму знімати, щоб мінімізувати сумарні витрати – альтернативні і транзакційні?

Позначимо: n – кількість відвідувань банку за певний період; h – витрати конвертації за одне відвідування; i – процентна ставка по заощаджуваль-

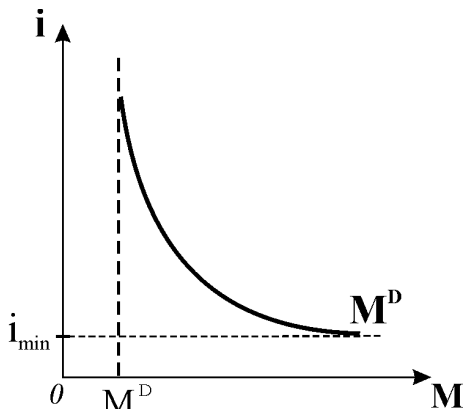


Рис. 12.3. Сукупний попит на гроші: кейнсіанська модель

ному рахунку на цей період; \bar{M} – середні номінальні касові залишки протягом даного періоду; TC – сукупні витрати особи за визначений період.

$$TC = i\bar{M} + nh.$$

Потрібно знайти оптимальну величину n і h .

Розглянемо кілька можливих варіантів розвитку подій. Припустимо, що деякий індивід першого числа кожного місяця одержує 1000 грн. заробітної плати – свого номінального доходу (PY). Цю суму до кінця місяця він рівномірно витрачає на покупки товарів і послуг, отже, на кінець останнього дня місяця його дохід дорівнює нулю. Це означає, що його середньомісячний запас грошей становить: $\bar{M}_1 = PY/2 = (1000\text{грн} + 0\text{грн})/2 = 500\text{грн}$. Якщо заробітну плату будуть виплачувати рівними сумами двічі на місяць – 1 і 15 числа, то середньомісячні касові залишки становитимуть:

$$\bar{M}_2 = \frac{(500\text{ грн.} + 0\text{ грн.})/2 + (500\text{ грн.} + 0\text{ грн.})/2}{2} = 250\text{ грн.},$$

$$\text{або } \bar{M}_2 = PY/4 = (1000\text{грн} + 0\text{ грн.})/4 = 250\text{грн}$$

Тепер припустимо, що деяке домогосподарство отриманий дохід PY спочатку розміщує на депозитному рахунку в банку, а потім забирає за один раз і поступово витрачає наявний запас грошей. Графічно середній грошовий залишок за даний період буде дорівнювати площі трикутника, зображеного на рис. 12.4.а). Середній грошовий залишок становитиме:

$$\bar{M}_1 = 1/2 \cdot (PY \cdot 1) \quad \text{або} \quad \bar{M}_1 = PY/2.$$

Якщо домогосподарство буде відвідувати банк двічі за даний період часу ($n = 2$), то воно на початку періоду вилучає з рахунку суму $PY/2$ і поступово витрачає гроші протягом половини періоду, потім знову відвідує банк і вилучає таку ж саму суму грошей, витрачаючи її до кінця періоду. Тоді середні грошові залишки будуть рівні площі двох трикутників, кожен з яких має висоту $PY/2$ і основу $1/2$ (рис. 12.4.б):

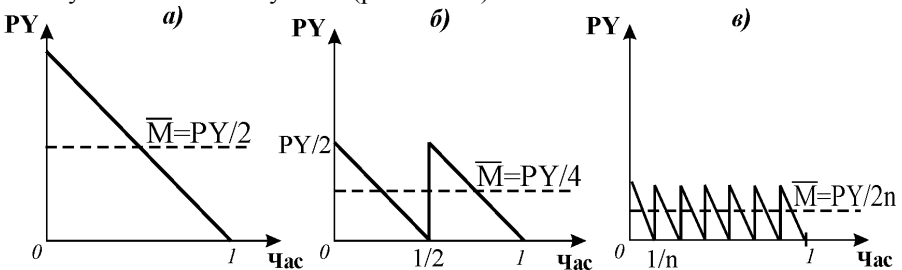


Рис. 12.4. Динаміка середніх грошових залишків домогосподарства у часі

$$\bar{M}_2 = \left[\frac{1}{2} \cdot (PY/2 \cdot 1/2) \right] \cdot 2 = PY/4.$$

Тепер узагальнимо розрахунки: припустимо, що домогосподарство відвідає банк n разів за даний період, кожного разу вилучаючи суму PY/n , і витрачає гроші за $1/n$ періоду. Тоді середні грошові залишки за весь період будуть дорівнювати площі n трикутників з висотою PY/n і основою $1/n$ (рис. 12.4.в): $\bar{M}_n = \left[\frac{1}{2} \cdot (PY/n \cdot 1/n) \right] \cdot n = PY/2n$.

За будь-якого значення n середня кількість грошей, яку доцільно мати на руках, становить $\bar{M}_n = PY/2n$, а втрати проценту дорівнюють $i \cdot (PY/2n)$. Відповідно рівняння сукупних витрат приймає вигляд: $TC = i \cdot (PY/2n) + nh$.

Існує єдине оптимальне значення $n = n^*$, яке мінімізує сукупні втрати. Його можна визначити аналітично. Застосувавши диференціальне числення, отримаємо вираз оптимальної кількості відвідувань банку:

$$n^* = \sqrt{\frac{PY \cdot i}{2h}}. \quad (12.4)$$

Тепер, знаючи оптимальне значення n^* , можемо виразити оптимальну суму грошей для домогосподарства у формі готівки:

$$M^* = PY/2n^* = \sqrt{\frac{PY \cdot h}{2i}}. \quad (12.5)$$

Отже, *реальний попит на гроші* є зростаючою функцією від реального ВВП та трансакційних витрат і спадною функцією від номінальної ставки проценту:

$$(M/P)^D = L(Y, i, h). \quad (12.6)$$

(+), (-), (+)

Чинниками трансакційного попиту на гроші, з врахуванням новітніх досліджень, виступають:

- **рівень цін** – з підвищенням цін домогосподарствам і фірмам для оплати покупок потрібно мати більшу кількість грошей, і навпаки. Номінальний попит на гроші перебуває у прямій залежності від цін товарів і послуг. Реальний попит на гроші – величина грошових залишків, обчислена з врахуванням їх купівельної спроможності – залишається незмінним, коли номінальна грошова маса зростає у тій же пропорції, що і рівень цін;

- **величина ВВП** – сумарний запас грошей у суспільстві за інших рівних умов змінюється **пропорційно рівню номінального ВВП**: $M_t^D = PY/V$; зростання **реального ВВП** збільшує споживання домогоспо-

дарств і фірм, обсяг ділових угод зростає, через що збільшуються бажані *реальні грошові залишки*: $(M/P)^D = Y/V$.

- *швидкість обігу грошей*, яка є зростаючою функцією від процентної ставки і реального доходу: $V = V(i, Y)$.

- *номінальна процентна ставка* як вартість втрачених можливостей при збереженні грошових залишків; підвищення процентної ставки веде до зниження попиту на реальні грошові залишки.

Емпіричні дослідження виявляють на руках населення значно більші грошові залишки, ніж потрібні для оплати угод у нормальних масштабах. Це може означати, що є інші мотиви утримання грошей – вони нагромаджуються як фінансовий актив, що виконує функцію збереження вартості, поряд із акціями та облігаціями.

По-перше, гроші зберігаються як засіб нагромадження багатства тому, що вони забезпечують *анонімність* їх власників, чого не можна забезпечити, відкривши рахунок у банку. Друга причина – це *недовіра до фінансових інститутів країни*. Особливо вона проявляється у періоди фінансової нестабільності, коли існує загроза банкрутства комерційних банків чи інших фінансових посередників. Люди, не схильні до ризику, надають перевагу збереженню частини свого багатства вдома у вигляді грошей і забирають свої гроші з банків. По-третє, у періоди високої інфляції зарубіжна валюта може витіснити вітчизняну, тоді люди зберігають свої *заощадження в іноземній валюті*, купуючи її на „чорному ринку”, навіть якщо у державі немає вільного продажу інвалюти.

Коли гроші розглядаються економічними агентами як один з можливих фінансових активів для нагромадження багатства поряд з цінними паперами, виникає *попит на гроші як активи*. Цей попит пояснюють на основі „*портфельних теорій*”.

Формально *портфель* – це набір активів, не лише фінансових (гроші, облігації, акції), але й реальних (земля, нерухомість, золото і т.п.). Теорія портфелю виходить з того, що економічні агенти не схильні до ризику, тому вони намагаються не лише максимізувати доходність своїх активів, але й зменшити ризик від їх зберігання. Важливо досягти деякої оптимальної комбінації ризику і доходності портфеля, керуючись правилом „не кладіть всі яйця до одного кошика”. Економічні агенти, прагнучи мінімізувати ризик, оцінюють його по відношенню до кожного активу і *диверсифікують власні активи*.

Виходячи з цих міркувань, люди *нагромаджують гроші як частину свого портфелю активів*. Найбільш важливим є те, що нагромадження грошей має певну специфіку щодо поєднання в них ризику і доходності у порівнянні з іншими активами.

Один з особливих аспектів „теорії портфеля” – виділення *спекулятивного мотиву*, у зв’язку з чим попит на гроші як активи і називають *спекулятив-*

ним попитом на гроші.

Існування спекулятивного попиту впливає з того, що домогосподарства можуть нагромаджувати багатство у вигляді довгострокових активів з позитивним фіксованим процентним доходом, але зі змінною ціною. Найбільш типовим активом такого роду є довгострокові облигації. Коливання ціни на облигацію породжує ризик реальної втрати частини капіталу, або, навпаки, збагачення за рахунок підвищення ціни. На швидкозмінних фінансових ринках маклери мають змогу купувати і продавати дуже великі суми активів зі спекулятивною метою, слідкуючи за процентними ставками і цінами на різні види цінних паперів.

Коли ринкові процентні ставки низькі, господарські агенти мають схильність до скорочення кількості негрошових активів через їх високу ціну. Маклери хочуть скористатися з доходів приросту капіталу і продають облигації. Тоді спекулятивний попит на гроші зростає, на руках у населення зростають середні грошові залишки, які виконують функцію збереження багатства, оскільки низький процент означає малі альтернативні витрати збереження грошей. Навпаки, коли процентні ставки високі – ціна облигацій низька – маклери починають скуповувати облигації, тому спекулятивний попит на гроші, як актив для нагромадження багатства, низький. Маклери віддають гроші за облигації, сподіваючись, що коли процент знизиться, то вони знову пропадуть їх, але вже за високою ціною, і при низькій ставці отримують доход від приросту ціни облигацій.

Отже, основним чинником, що впливає на спекулятивний попит на гроші, є **ставка проценту**. Між процентною ставкою і обсягом спекулятивного попиту на гроші існує обернений зв'язок: коли ставка проценту низька, обсяг попиту на гроші як активи зростає, а коли ставка висока – обсяг попиту скорочується.

Монетаристи сприйняли ідею Дж. М. Кейнса про утримання населенням частини активів у грошовій формі з метою збереження цінності, проте відкинули ідею спекулятивного мотиву. Попит на гроші вони пояснюють з точки зору теорії оптимізації портфелю доходних активів, значний спектр яких робить недоцільним збереження грошей як активу. У запропонованій **М. Фрідменом** одній з перших узагальнених його функцій гроші виступають однією зі складових широкого набору активів, а попит на гроші визначають п'ять змінних – рівень цін (P), доходність акцій (r_A) і облигацій (r_B), рівень інфляції (\hat{P}), перманентний доход (Y_p). Відтак монетаристська функція попиту на гроші має вигляд:

$$(M/P)^D = L \left(\underset{(+)}{P}, \underset{(-)}{r_A}, \underset{(-)}{r_B}, \underset{(-)}{\hat{P}}, \underset{(+)}{Y_p} \right). \quad (12.7)$$

Попит на гроші є прямо залежним від рівня цін і перманентного доходу та обернено залежним від решти змінних.

рційних банків (R): $M_0 = C + R$. Грошова база є лише частиною пропонування грошей або грошової маси.

Грошова маса (M^S) – це сукупність загальноприйнятих засобів платежу в економіці країни, які відповідають грошовому агрегату M_1 – сумі готівки поза банківською системою і трансакційних банківських депозитів:

$$M^S = C + D. \quad (12.9)$$

Загальний обсяг пропонування грошей формується поведінкою і взаємодією трьох макроекономічних суб'єктів:

- політикою центрального банку;
- діяльністю комерційного банківського сектора;
- діяльністю небанківського сектора (домогосподарств, корпорацій та уряду).

Суб'єктами грошово-кредитної системи крім центрального банку виступають комерційні банки і небанківські фінансові та кредитні посередники (фінансові, страхові, інвестиційні компанії, спеціальні позабюджетні та взаємні фонди). З усіх посередників, котрі стоять між кредиторами і позичальниками, лише комерційні банки можуть прямо впливати на пропонування грошей.

Комерційні банки – це фінансові інститути, які спрямовують фінансові ресурси від заощадників до інвесторів, а також виконують платіжно-розрахункові операції для своїх клієнтів та інших банків.

Серед *активів комерційних банків*, котрі відображають напрямки використання банківських коштів, важливу роль у створенні грошей відіграють *резерви, позики та цінні папери уряду*.

Теоретично *резерви* – це сума грошових засобів, що зберігається на банківських рахунках і не повинна видаватися як кредити. Практично частина резервів видається і є банківським кредитним потенціалом.

Сукупний обсяг резервів комерційних банків (R) складається з суми обов'язкових (RR) та надлишкових (ER) резервів: $R = RR + ER$.

Обов'язкові резерви – це обов'язковий мінімум коштів, який комерційні банки в законодавчому порядку повинні відраховувати від кожного депозиту і зберігати в центральному банку в формі депозитів на безпроцентній основі.

Надлишкові резерви – це сума, на яку сукупні резерви перевищують обов'язкові. Це касові залишки комерційних банків, які вони можуть надавати позичальникам у кредит. Величину надлишкових резервів банки регулюють самостійно, виходячи з необхідності підтримувати надійний рівень ліквідності. Надлишкові резерви утворюють *позиковий потенціал комерційного банку*. Вони визначають максимальний обсяг позик, котрі банк може видати за наявних депозитів та існуючої норми резервування. Саме в межах своїх надлишкових резервів комерційний банк може створювати гроші.

Загальна норма резервування (\dot{r}) визначається як відношення сукупного

обсягу резервів (R) до депозитів (D): $\dot{r} = R/D$. Норма резервування у банківській системі є функцією чотирьох основних змінних: рівня резервних вимог або норми обов'язкових резервів (rr), ринкової ставки проценту (i), яка представляє собою альтернативні витрати зберігання резервів, облікової (дисконтної) ставки центрального банку (i_d), ставки проценту за позики в інших банках (i_f): $\dot{r} = f(rr, i, i_d, i_f)$.

Для аналітичних цілей у макроекономіці, зокрема при розгляді процесу створення грошей банківською системою, як правило, оперують лише нормою обов'язкових резервів, тобто приймають, що загальна норма резервування дорівнює нормі обов'язкового резервування.

Норма обов'язкового резервування (rr), тобто частка депозитів, котрі надійшли у банківську систему і були залишені як резерви, що зберігаються у центральному банку, визначається як відношення обов'язкових резервів (RR) до депозитів (D): $rr = RR/D$.

Позики є другою складовою активів банку. Різниця між процентами, одержаними за надані позики, і процентами, виплачуваними на залучені депозити, представляє собою прибуток банку. Деяка частина грошових ресурсів комерційного банку використовується для купівлі **цінних паперів**. Найбільш привабливими є державні цінні папери як менш ризикові, хоча й менш прибуткові активи.

На боці *пасивів* у балансі банку відображаються джерела банківських коштів. Головним джерелом є **депозити** – кошти або цінні папери, віддані на зберігання банкам або іншим фінансово-кредитним установам. Коли будь-який економічний суб'єкт вносить нові кошти на депозитний рахунок, депозити даного банку і водночас всієї банківської системи збільшуються. Надання банком позик також збільшує депозити всієї банківської системи, оскільки безготівковий кредит зараховується на інший рахунок як новий депозит. Відтак операції банків можуть створювати нові гроші, при цьому виникає мультиплікативний ефект.

Коли у банківській системі існує часткове резервування, виникає емісія платіжних засобів в межах системи комерційних банків або *кредитна мультиплікація*. Якщо процес мультиплікації грошей є результатом взаємодії двох суб'єктів – центрального і комерційних банків, то обсяг пропонування грошей представляє собою нескінченну геометричну прогресію від суми початкового депозиту (D): $M^S = \left[+ (1 - rr) + (1 - rr)^2 + \dots \right] D$ або $M^S = (1/rr) \cdot D$. Коефіцієнт-множник ($1/rr$) називають **простим банківським мультиплікатором** або **мультиплікатором резервів**:

$$\mu = 1/rr. \quad (12.10)$$

Комерційні банки не можуть створювати грошей більше, ніж на величину, яку зумовлює мультиплікатор. Він визначає максимальну кількість нових депозитних грошей, котрі створюються одиницею надлишкових резервів за заданої норми обов'язкового резервування: $\Delta D = \mu \cdot ER$

Якщо, центральний банк випускає в обіг готівку (продає облігації населенню), то додаткова емісія змінює грошову базу (M_0) і мультиплікативно розширює грошову масу: $M^S = M_0 \cdot (1/rr)$ або $M^S = M_0 \cdot \mu$. Відтак мультиплікатор резервів може бути представлений рівнянням: $\mu = M^S / M_0$

Якщо процес мультиплікації грошей є результатом взаємодії трьох основних суб'єктів – центрального банку, комерційних банків і населення, то формула мультиплікатора повинна враховувати схильність населення до ліквідності – його уподобання відносно готівки і депозитів як форм активів. Частка готівки, яку населення бажає тримати на руках, по відношенню до депозитів називається *коефіцієнтом депонування грошей* (cr) або *коефіцієнтом переваг ліквідності*: $cr = C / D$.

Грошовий мультиплікатор, який залежить від коефіцієнта депонування і норми резервування, має вигляд:

$$\mu = \frac{M^S}{M_0} = \frac{C + D}{C + R} = \frac{C/D + D/D}{C/D + R/D} = \frac{cr + 1}{cr + rr} \quad \text{або} \quad \mu = \frac{cr + 1}{cr + rr} \quad (12.11)$$

Грошове пропонування є прямо пропорційним грошовій базі та обернено пропорційним нормі резервування і коефіцієнту депонування:

$$M^S = M_0 \cdot \frac{cr + 1}{cr + rr} \quad (12.12)$$

Якщо комерційний банк вважатиме норму обов'язкових резервів недостатньою для підтримки бажаного рівня ліквідності і крім обов'язкових резервів вирішить додатково зарезервувати за нормою er і не видавати в кредит частину надлишкових резервів, формула грошового мультиплікатора ускладнюється:

$$\mu = \frac{cr + 1}{cr + rr + er} \quad (12.13)$$

Функцію пропонування грошей можна представити у вигляді:

$$M^S = M(M_0, rr, i, cr, er) \quad (12.14)$$

(+ (-) (+) (-) (-)

Узагальнена функція пропонування грошей має вигляд:

$$M^S = M(M_0, rr, i) \quad (12.15)$$

(+ (-) (+)

тобто грошове пропонування визначається трьома основними змінними – величиною грошової бази, нормою обов'язкового резервування та рівнем ставки проценту.

При заданій грошовій базі та незмінній нормі резервних вимог пропонування грошей прямо залежить від **процентної ставки**, яка виступає *ендогенним чинником*, тому крива пропонування грошей графічно є прямою висхідною. Грошова база і норма обов'язкових резервів відносно функції грошового пропонування також виступають як *ендогенні чинники*. Проте як змінні, які залежать від політики центрального банку, вони можуть *виступати екзогенними чинниками*, які призводить до зміщення кривої пропонування грошей.

Графічний вигляд кривої грошового пропонування (рис. 12.5) також залежить від **тактичних цілей**, які на певний пе-

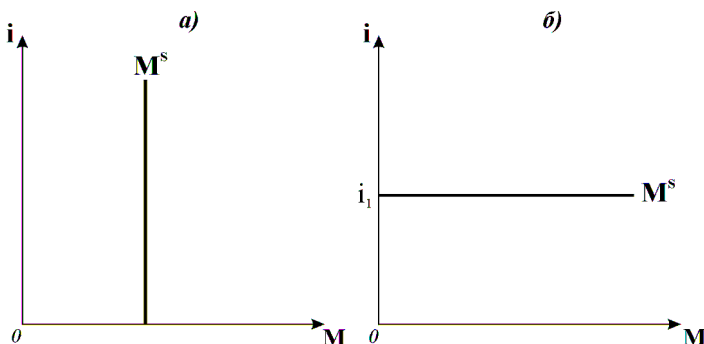


Рис. 12.5. Криві пропонування грошей в залежності від тактичних цілей центрального банку

ріод ставить центральний банк. Якщо метою є підтримка певної статичної кількості грошей незалежно від рівня процентної ставки, то крива M^S матиме вигляд вертикальної лінії. Якщо метою є стабілізація процентної ставки, то крива пропонування M^S прийме вигляд горизонтальної лінії.

12.3. Рівновага на ринку грошей та зміни у стані рівноваги

Тепер розглянемо механізм функціонування грошового ринку як взаємодію попиту на гроші та їх пропонування.

Припускаємо, що початково економічні агенти володіють деякою кількістю готівки і облігацій. Розглянемо, як встановлюється рівновага на ринку, де ведеться торгівля короткостроковими облігаціями і надаються позики, а економічні агенти орієнтуються у своїй поведінці на ставку проценту за облігаціями.

Графічна **модель грошового ринку** представлена на рис. 12.6. На вертикальній осі відкладена ставка проценту на облігації (i), на горизонтальній – реальні грошові залишки (M/P). Графік показує, що за даного рівня ділової активності рівновага досягається у точці перетину кривих попиту на гро-

ші та їх пропонування (E), за рівноважної ставки проценту i^* . Це означає, що кількість грошей, яку забезпечує банківська система, точно дорівнює тій їх кількості, яку хочуть мати господарюючі суб'єкти.

Рівняння часткової рівноваги на ринку грошей можна представити у вигляді:

$$M^S/P = M^D/P = L(Y, i, h). \quad (12.16)$$

За будь-якого іншого значення ставки проценту, відмінного від рівноважного, відбувається розбалансування попиту на гроші та їх пропонування. *Роль механізму відновлення рівноваги грошового ринку у короткостроковому періоді відіграє коливання ставки проценту на облігації та їх ціни.* Рис. 12.6 ілюструє процес відновлення рівноваги грошового ринку.

Якщо ставка проценту нижча за рівноважну (i_1), економічні агенти хотіли б володіти більшими реальними грошовими залишками, ніж дозволяє наявне пропонування грошей. Низький процент означає, що ціна облігацій висока. Керуючись спекулятивним мотивом, ринкові агенти продають свої облігації, щоб отримати додаткову ліквідність, і хочуть взяти дешеву позику. Через це обсяг попиту на гроші зростає до точки a , але комерційні банки не мають можливості збільшити сумарну величину своїх ресурсів, тому що центральний банк утримує кількість грошей постійною. Кожен банк намагається взяти позику в іншого. Конкуренція між банками за резерви піднімає ставку проценту, а надлишкове пропонування облігацій знижує їх ціну, поступово їх перестають продавати.

Ставка проценту наближається до попереднього рівноважного рівня (i^*), через що обсяг попиту на грошові залишки скорочується. Ринок очищається, рівновага відновлюється у точці E за рахунок скорочення обсягу попиту.

Подібні процеси, тільки в зворотному порядку, відбуваються, коли ставка проценту вища за рівноважну (i_2). За високої ставки проценту облігації стають дешевими. Тримати дома готівку стає невигідно. Очікуючи, що у майбутньому ціна на облігації може піднятися, ринкові агенти починають купувати за свою готівку дешеві облігації, позик під високий процент беруть мало, тому гроші притікають в банки, а обсяг попиту на них скорочується. У банках нагромаджуються надлишкові грошові ресурси, вони намагаються їх віддати в позику іншим банкам. Попит на облігації піднімає їх ціну, відповідно став-

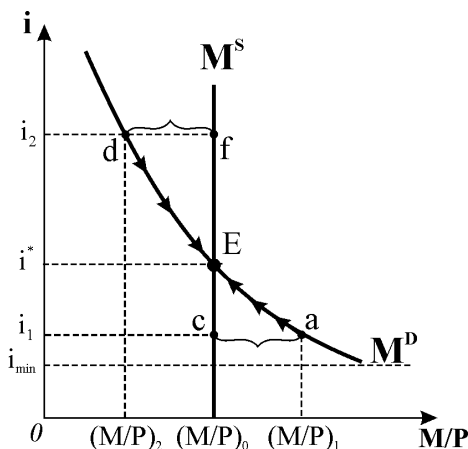


Рис. 12.6. Модель рівноваги грошового ринку

ка проценту знижується. Конкуренція між банками зрештою знижує ставку проценту до рівня (i^*), рівновага відновлюється у початковій точці E .

Отже, фінансові ринки винятково швидко реагують на відсутність рівноваги, тому що, тримаючи облігації, коли ціни на них падають, можна зазнати значних збитків, а продавши вчасно, можна отримати значні вигоди від приросту вартості активу. Взаємний рух облігацій і грошей утримують рівновагу на грошовому ринку.

Зміна рівноваги відбувається під впливом зовнішніх сил, які формуються поза ринком грошей. Найважливішими **екзогенними чинниками**, які впливають на попит на гроші або їх пропонування, є **політика центрального банку, циклічні коливання реального ВВП та зміна рівня цін**.

Наприклад, якщо центральний банк збільшить **кількість грошей в обігу** (рис. 12.7), крива пропонування грошей M_0^S зміститься праворуч до M_1^S . Внаслідок цього у комерційних банків зростуть грошові ресурси. На початковій стадії вливання грошей рівень цін і доходів залишається незмінним. Фірмам потрібен деякий час, щоб прийняти рішення про розширення виробництва, а домогосподарства також не почнуть негайно збільшувати свої видатки, щоб могло б підштовхнути ціни вгору. Тому крива попиту на гроші не змінює свого положення. Комерційні банки намагаються відновити рівновагу своїх балансів, виставляють надлишки коштів на ринках, прагнучи перетворити гроші в активи, що приносять проценти. Ці спроби будуть штовхати ставки проценту вниз. Відбудеться масове зниження різних процентних ставок, у тому числі і на ринку позик. Облігації стають дорогими і непривабливими для купівлі, а масове зниження процентних ставок спонукає людей тримати більше грошових залишків дома, тому обсяг попиту на гроші зростає, рухаючись вздовж кривої M^D вниз-праворуч. Поступово рівновага переміщується з точки E_0 у точку E_1 за нижчої процентної ставки.

Якщо центральний банк знімає деяку кількість грошей з обігу, то процес піде у зворотному напрямку. Банки виявляють дефіцит ресурсів для задоволення всіх вимог. Вони будуть намагатись позичити додаткові ресурси або продати цінні папери, обмежити видачу кредитів. Конкуренція серед позичальників піднімає ставки проценту вгору. Від-

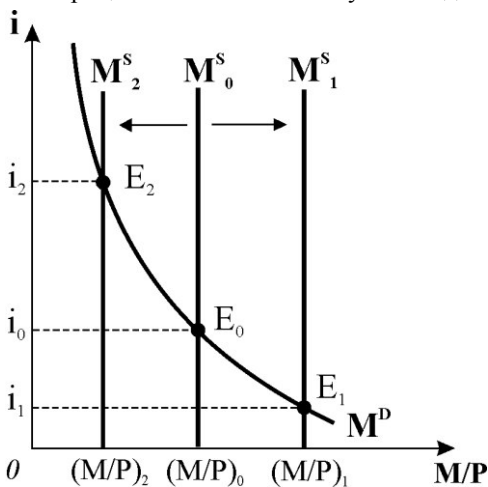


Рис. 12.7. Зміна рівноваги внаслідок зміни пропонування грошей

бувається загальне зростання всіх процентних ставок. Тоді господарські агенти свідомо обмежують кількість грошей у своїх портфелях. Обсяг попиту на гроші рухається вздовж кривої попиту вгору-ліворуч. Поступово рівновага встановлюється на перетині кривої попиту з кривою пропонування грошей M_2^S у точці E_2 , де обсяг пропонування грошей менший, а рівень ставки проценту значно вищий порівняно з початковою рівноважною.

Ринок грошей по-різному реагує на зміну попиту на гроші у залежності від тактичних цілей, які ставить центральний банк, здійснюючи монетарну політику. Ми розглянули наслідки зміни попиту, коли банк ставить мету підтримати статичну кількість грошей в обігу. Розглянемо зміну рівноваги за умови інших цілей (рис. 12.8).

Якщо центральний банк хоче підтримати фіксоване значення процентної ставки, то збільшення попиту початково також створює деякий надлишковий попит, який тисне на процентні ставки і змушує їх рухатись вгору. Однак центральний банк відразу реагує. Гроші випускаються в обіг, сумарна кількість резервів у банківській системі зростає, тиск на процентні ставки зменшується. Крива попиту на гроші переміщується вздовж горизонтальної кривої пропонування праворуч від M_0^D до M_1^D , нова рівновага досягається у точці E_1 . Рівноважна кількість грошей збільшується, а процентна ставка залишається незмінною. Цю ситуацію ілюструє рис. 12.8.а).

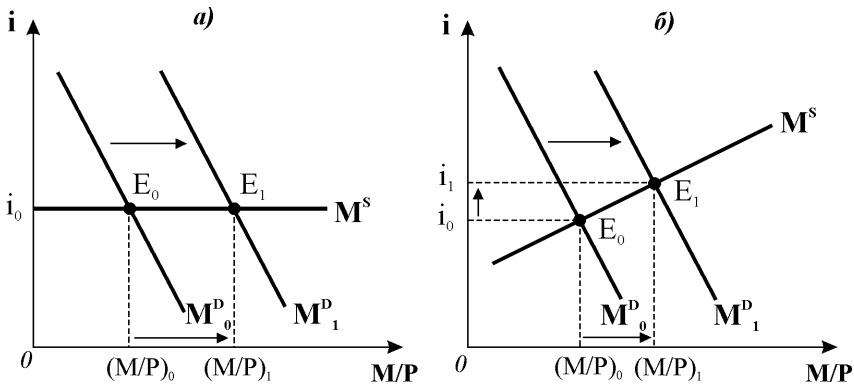


Рис. 12.8. Зміна рівноваги на ринку грошей за різних тактичних цілей центрального банку

У випадку комбінованої гнучкої грошової політики центральний банк також реагує на збільшення попиту на гроші операціями на відкритому ринку, але купує цінні папери в обмеженій кількості. Тому розширення обсягу пропонування не вистачає, щоб зрівноважити ринок грошей за фіксованої ставки проценту. В результаті нова рівновага (рис. 12.8.б) відновлюється у точці E_1

за деякого підвищення ставки проценту ($i_0 \rightarrow i_1$).

У будь-якому випадку рівність обсягу попиту на гроші обсягу їх пропонування встановлюється завдяки руху ставки проценту, котра відображає доходність облігацій, до рівноважного рівня.

12.4. Теоретичні основи та засоби монетарної політики

Монетарна (грошово-кредитна) політика – це сукупність форм і засобів державного впливу на пропонування грошей з метою забезпечення рівноваги на грошовому ринку, яка сприяла б стабілізації економіки на рівні повної зайнятості за відсутності інфляції.

Теоретичні основи монетарної політики були закладені класичною, кейнсіанською та монетаристською концепціями.

Згідно з **класичною і неокласичною концепціями** вплив зміни грошового пропонування на економіку описується кількісним рівнянням обміну: $MV = PY$ або кембриджським рівнянням: $M = k \cdot P \cdot Y$. Єдиним наслідком зміни грошового пропонування є пропорційна зміна рівня цін. Гроші нейтральні відносно реального сектора економіки, а монетарна політика може застосовуватись як антиінфляційний захід.

У **кейнсіанській концепції** гроші не є нейтральними, зміна їх кількості впливає на реальний сектор економіки через зміну процентної ставки. Концепція ґрунтується на рівнянні сукупних видатків: $AE = C + I + G + NE$, де основною змінною є інвестиційні видатки. Монетарні заходи, які змінюють кількість грошей в обігу, впливають на сукупні видатки опосередковано, через ставку проценту, на зміну якої інвестиційний попит, особливо під час депресії, реагує слабо. Серед антикризових заходів вони віддавали перевагу фіскальним, застосування ж монетарних вважали більш доцільним для стримування ділової активності.

Монетаристський підхід, в основу якого покладено рівняння обміну: $MV = PY$, у стабілізаційній політиці віддає перевагу грошово-кредитним засобам. Величина грошової маси безпосередньо впливає на всі складові сукупного попиту, і не через ставку проценту, а завдяки реакції економічних суб'єктів на збільшення або зменшення реальних касових залишків в результаті зміни грошового пропонування і зміни рівня цін. Стабільний розвиток економіки можна забезпечити лише за стабільного збільшення грошової маси.

Грошово-кредитна політика розробляється урядом країни в залежності від стратегічних цілей розвитку економіки, а її практичну реалізацію забезпечує центральний банк.

Центральний банк виконує багато **функцій**, серед яких:

- **емісія готівки та організація грошового обігу** – центральний банк розробляє дизайн грошових знаків, встановлює правила зберігання та вилучення з обігу готівки, порядок ведення касових операцій для комерційних банків, підприємств та організацій тощо;

- *функція „банку банків“*, в якій центральний банк виступає кредитором останньої інстанції для комерційних банків – у складних ситуаціях він надає комерційним банкам кредити з метою підтримки їх ліквідності;
- *функція обслуговування центральних органів влади*, згідно з якою центральний банк веде рахунки Державного казначейства, зберігає кошти державного бюджету, обслуговує державний борг шляхом розміщення державних цінних паперів, їх погашення та виплати процентів з боргу;
- *функція валютного регулювання* – центральний банк видає нормативні акти щодо ведення валютних операцій, організовує торгівлю валютними цінностями, здійснює контроль за діяльністю установ на валютному ринку;
- *функція забезпечення стабільності національної грошової одиниці та безперервної роботи платіжної системи*;
- *представницька функція* – центральний банк представляє інтереси держави у взаєминах з міжнародними фінансовими організаціями та центральними банками інших держав.

Узагальнено центральний банк призначений виконувати дві *основні функції* – *забезпечення стабільної роботи банківської і фінансової систем та проведення грошової політики держави шляхом контролю за пропонуванням грошей та його регулювання*.

Основою *прямого контролю* центрального банку за пропонуванням грошей є його монопольне право здійснювати *емісію готівки*.

Основний вид готівкових грошей – банкноти – випускаються в обіг шляхом банківського кредитування. Емісія банкнот здійснюється трьома каналами під певне забезпечення. Таким забезпеченням виступають боргові зобов'язання господарських агентів (комерційні векселі, банківські акцепти), боргові зобов'язання уряду та іноземна валюта.

Перший канал – банківське кредитування економіки, – встановлює відповідність грошового обігу з динамікою ВВП; другий канал – банківське кредитування уряду – реалізує фінансування дефіциту державного бюджету; третій канал – емісія банкнот під приріст офіційних золотовалютних резервів – застосовується, коли в країні активний платіжний баланс. Випущені банкноти забезпечуються активами центрального банку – валютними резервами, державними цінними паперами та позиками банківським установам. Збільшуючи обсяг кредитів, виданих комерційним банкам і уряду, центральний банк збільшує власні ресурси кредитування.

Важливим показником забезпеченості реалізації ВВП грошовою масою є коефіцієнт або *рівень монетизації* (K_{Mt}) – відношення величини грошового агрегату M_2 (високо ліквідних грошей) до ринкової грошової оцінки ВВП:
$$K_{Mt} = M_2 / ВВП_t.$$

У *короткостроковому періоді* центральний банк – з метою швидкого реагування на порушення рівноваги на грошовому ринку – може застосувати

пряме регулювання процентної ставки та *пряме лімітування кредитів*. Однак ці заходи спотворюють конкурентні відносини на ринку грошей і непридатні для довгострокового регулювання. Тому більш поширені непрямі методи впливу на пропонування грошей.

Для *непрямого регулювання* центральний банк використовує три *основні інструменти*:

- операції на відкритому ринку,
- облікову ставку (дисконт),
- резервні вимоги.

Операції на відкритому ринку – це фундаментальний захід, за допомогою якого центральний банк змінює монетарну базу, тобто кількість грошей високої ефективності. Суть операцій на відкритому ринку в тому, що центральний банк скуповує або продає цінні папери держави. Продаж облігацій називають *кредитною рестрикцією*, вона веде до зменшення грошової бази. Рестрикційна політика проводиться з метою зниження темпів інфляції та запобігання кризі. Продаючи комерційним банкам, фірмам або населенню цінні державні папери центральний банк вилучає гроші з обігу, тим самим зменшуються надлишкові ресурси комерційних банків та депозити фірм і населення.

Купівля цінних паперів називається *кредитною експансією*. Експансійна грошова політика застосовується з метою стимулювання ділової активності, збільшення зайнятості, пожвавлення виробництва шляхом збільшення пропонування грошей. Викуповуючи цінні папери центральний банк збільшує ресурси комерційних банків та депозити фірм і домогосподарств, що призводить до падіння ринкової норми проценту.

Операції на відкритому ринку є найчастіше застосовуваним і найдоцільнішим інструментом регулювання грошового ринку, тому що, провівши такі операції, центральний банк може досить точно передбачати їх вплив на грошову масу, що неможливо, коли застосовуються інші інструменти.

Облікова (дисконтна) ставка – процентна ставка, за якою центральний банк надає кредити комерційним банкам, коли в них не вистачає власних ресурсів для виконання своїх зобов'язань. Банки комерційні змушені брати в центрального банку позики, які називають дисконтними. Центральний банк визначає рівень процентної ставки, який може змінювати, і за допомогою позик підтримує рівень ліквідності комерційних банків у разі важкого фінансового стану. Цей метод називають *редисконтуванням*.

Через зміну дисконтної ставки і різні обмеження кредитування центральні банки здійснюють непрямий контроль за пропонуванням грошей. Зниження облікової ставки розширює кредити всієї банківської системи, а підвищення її навпаки, веде до згорання кредитів. Таким способом центральний банк впливає на кредитну активність комерційних банків відповідно до кон'юнктурних коливань економіки.

Обов'язкові банківські резерви – третій, найбільш жорсткий інструмент

грошово-кредитної політики. Зміна норми обов'язкових резервів – дуже сильний захід центрального банку, тому що він діє через процес мультиплікації. Невелике підвищення норми обов'язкових резервів може дуже швидко зменшити можливості надання позик і навіть штовхнути банки до відкликання позик, тобто до вимог негайного їх погашення. Зменшення норми обов'язкових резервів потягне за собою різке зростання пропонування грошей, внаслідок дії мультиплікатора. Різкі і часті коливання норми обов'язкових резервів можуть потягнути за собою дуже великі втрати, тому цей інструмент монетарної політики застосовується рідко, лише в критичних ситуаціях.

Центральний банк має можливість регулювати грошову масу також і у *відкритій економіці*, коли на грошовий ринок впливають валютні операції. Він впливає на обмінні курси валют за допомогою *інтервенцій* на валютному ринку, тобто шляхом купівлі – продажу іноземних валютних активів. В найпростішому випадку банк купує і продає іноземну валюту в обмін на вітчизняну. Крім того, купує і продає фінансові активи, поіменовані в іноземній валюті, найчастіше, векселі казначейства іноземної держави. Всі ці операції прямо впливають на кількість грошей високої ефективності.

Оскільки інтервенції впливають на кількість вітчизняних грошей в обігу, то щоб нейтралізувати цей вплив, центральний банк проводить *стерилізацію* – тобто операції на відкритому ринку. Якщо валютна інтервенція збільшує кількість грошей в обігу, то банк одночасно продає цінні папери, чим зменшує грошову масу в обігу, і навпаки. Через стерилізацію розв'язується конфлікт між контролем за грошовим ринком і за валютним курсом.

12.5. Види монетарної політики та механізм її впливу на економіку

Ключову змінну, яку вибирає центральний банк як орієнтир для регулювання, називають *ціллю монетарної політики*. Узагальнивши історичний досвід грошово-кредитного регулювання, вчені виділили кілька різних варіантів монетарного впливу на економіку в залежності від конкретних причин і ситуацій порушення рівноваги на грошовому ринку.

Центральний банк може здійснювати *жорстку, гнучку та змішану* (проміжну) монетарну політику, застосовувати *політику „дорогих“ і „дешевих“ грошей*. Як і фіскальна, монетарна політика може бути *дискреційною та недискреційною*.

Жорстка монетарна політика реалізується, коли центральний банк підтримує стабільною грошову масу в обігу. Цій політиці відповідає вертикальна крива пропонування, розташована на обсязі запланованого показника грошової маси (рис. 12.9.а). Графік показує, що будь-яка зміна попиту на гроші викликає зміщення кривої попиту $(M/P)^D$ праворуч вгору або ліворуч вниз і

зміну рівноважної ставки проценту. Таким чином, стабілізація грошової маси автоматично обумовлює коливання процентної ставки.

Гнучка монетарна політика реалізується, коли центральний банк підтримує певний рівень процентної ставки. Гнучкій політиці відповідає горизонтальна крива пропонування грошей на рівні запланованої величини процентної ставки. Рис. 12.9.б) показує, що будь-яка зміна сукупного попиту на гроші, котра зміщує криву попиту $(M/P)^D$, автоматично зумовлює зміну обсягу пропонування грошей з метою підтримки рівноваги на грошовому ринку.

Можливий **проміжний варіант** грошово-кредитної політики, коли центральний банк намагається контролювати одночасно два параметри – і обсяг грошей, і процентну ставку. В такому випадку банк по чергово змінює кількість грошей і ставку проценту. Цю ситуацію ілюструє рис. 12.9.в).

Вибір варіантів грошово-кредитної політики залежить від того, як причини зумовили зміну попиту на гроші. Якщо зростання попиту на гроші спричинене інфляційними процесами, то більш прийнятною є жорстка політика стабілізації грошової маси (рис. 12.9.а). Якщо ж зміни у попиті обумовлені змінами у швидкості руху грошей, то перевага віддається гнучкій монетарній політиці – політиці стабілізації процентної ставки (рис. 12.9.б).

Монетарна політика може застосовуватись як для стимулювання обсягів виробництва, так і для їх стримування, в залежності від фази економічного циклу.

Стимувальна (обмежувальна) мо-

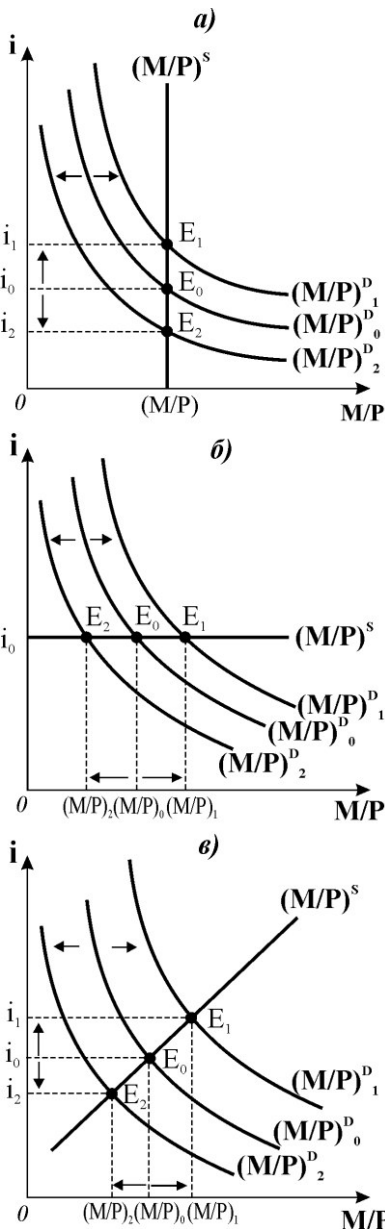


Рис. 12.9. Варіанти монетарної політики

нетарна політика або *політика „дорогих грошей“*, спрямована на переборення інфляції в період буму. Центральний банк переслідує мету обмежити пропонування грошей. Для цього можуть бути застосовані в комплексі всі основні інструменти, або деякі з них в наступному напрямку: банк продає цінні папери на відкритому ринку; збільшує облікову (дисконтну) ставку, підвищує норму обов'язкових резервів. Всі ці заходи зменшують кредитні ресурси в банківській системі, зменшується величина грошового мультиплікатора, відповідно зменшуються темпи зростання грошової маси в обігу і загальні обсяги пропонування грошей. Така політика гальмує зростання цін.

Стимулювальна монетарна політика або *політика „дешевих грошей“* спрямована на переборення безробіття. Для її здійснення центральний банк приймає такі заходи: викупує державні облигації на відкритому ринку; знижує облікову ставку; зменшує норму обов'язкових резервів. Внаслідок цього кількість грошей в обігу збільшується, ринкові процентні ставки спадають, оскільки в банках нагромаджуються кредитні ресурси, які вони намагаються віддати в позику.

Як політика „дорогих грошей“, так і політика „дешевих грошей“ впливають на стан економіки через ряд опосередковуючих ланок, зміна яких формує так званий *передавальний механізм грошово-кредитної політики*. Теоретики по різному пояснюють систему причинно-наслідкових зв'язків між грошовою масою і номінальним ВВП. Для схематичного представлення передавальних механізмів монетарної політики ведемо наступні позначення:

- $\hat{A} \uparrow$ – купівля ($B \downarrow$ – продаж) облигацій центральним банком;
- $rr \downarrow$ – зниження ($rr \uparrow$ – підвищення) норми обов'язкових резервів;
- $dr \downarrow$ – зниження ($dr \uparrow$ – підвищення) облікової ставки;
- $R \uparrow$ – збільшення ($R \downarrow$ – зменшення) ресурсів комерційних банків;
- $M \uparrow$ – збільшення ($M \downarrow$ – зменшення) грошової маси;
- $i \downarrow$ – зниження ($i \uparrow$ – підвищення) ринкової ставки проценту;
- $I \uparrow$ – зростання ($I \downarrow$ – скорочення) інвестиційного попиту;
- $AD \uparrow$ – зростання ($AD \downarrow$ – скорочення) сукупного попиту.
- $Y \uparrow$ – зростання ($Y \downarrow$ – зменшення) реального ВВП;
- $PY \uparrow$ – зростання ($PY \downarrow$ – зменшення) номінального ВВП.

Кейнсіанці, виходячи з того, що основне завдання монетарної політики – переборення рецесії і безробіття, вважали, що передавальний механізм є таким: інструменти кредитно-грошової політики впливають на банківські ресурси, змінюється грошова маса, яка тисне на банківську ставку процента, падіння ставки сприяє підвищенню попиту на інвестиції як складову сукупного попиту, а зростання інвестицій збільшує фізичний обсяг та номінальний ВВП

і зайнятість.

Кейнсіанський передавальний механізм монетарної політики можна зобразити наступним рядом:

- для політики „дешевих грошей“:

$$\boxed{\uparrow M, rr \downarrow, dr \downarrow} \Rightarrow R \uparrow \Rightarrow M \uparrow \Rightarrow i \downarrow \Rightarrow I \uparrow \Rightarrow Y \uparrow;$$

- для політики „дорогих грошей“:

$$\boxed{\downarrow M, rr \uparrow, dr \uparrow} \Rightarrow R \downarrow \Rightarrow M \downarrow \Rightarrow i \uparrow \Rightarrow I \downarrow \Rightarrow Y \downarrow.$$

Графічна модель впливу політики „дешевих грошей“ на реальну економіку за кейнсіанською версією представлена на рис. 12.10. Збільшення центральним банком пропонування грошей від $(M/P)_1^S$ до $(M/P)_2^S$ за допомогою будь-якого з інструментів монетарної політики призведе до зміни рівноваги на грошовому ринку (рис. 12.10.а). Припущення про незмінність рівня цін у короткостроковій кейнсіанській моделі відносно процентних ставок означає, що реальна процентна ставка знизиться на ту ж величину, що і номінальна. Зниження ж реальної процентної ставки ($r_1 \rightarrow r_2$), на яку орієнтуються інвестори, збільшить обсяги інвестиційного попиту ($I_1 \rightarrow I_2$), – цю зміну відображає рис. 12.10.б). В свою чергу приріст обсягу інвестицій у кейнсіанській моделі „видатки-випуск“ (рис. 12.10.в) зрушить вгору криву сукупних видатків ($AE_1 \rightarrow AE_2$) на ту ж величину і через мультиплікативний ефект призведе до зростання реального обсягу виробництва, доходу і зайнятості ($Y_1 \rightarrow Y_2$). Політика „дорогих грошей“ мала б протилежний результат.

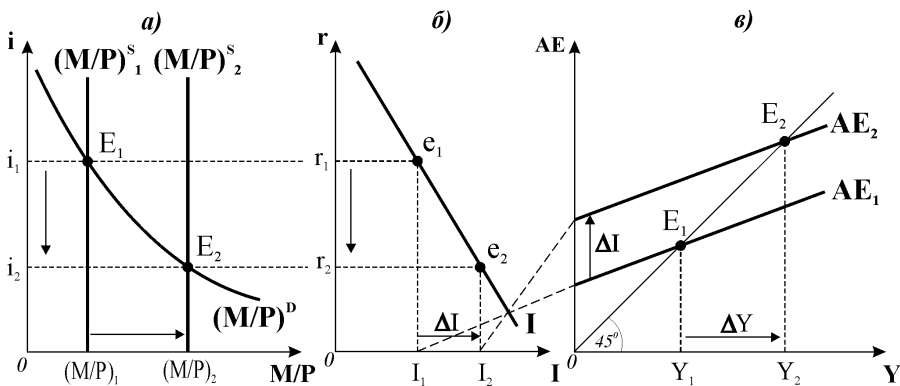


Рис. 12.10. Модель впливу стимулювальної монетарної політики на економіку: кейнсіанський передавальний механізм

Незважаючи на можливість збільшення обсягів виробництва і зайнятості засобами стимулювальної монетарної політики, кейнсіанці не вважали її дос-

татньо дієвою і надавали перевагу фінансальній політиці. Водночас вони не заперечували ефективності стримувальної антиінфляційної монетарної політики.

Монетаристський передавальний механізм може бути представлений наступним схематичним рядом:

- для політики „дешевих грошей“:

$$\left[\begin{array}{l} \uparrow \\ \downarrow \\ \downarrow \end{array} \right] \Rightarrow R \uparrow \Rightarrow M \uparrow \Rightarrow AD \uparrow \Rightarrow PY \uparrow;$$

- для політики „дорогих грошей“:

$$\left[\begin{array}{l} \downarrow \\ \uparrow \\ \uparrow \end{array} \right] \Rightarrow R \downarrow \Rightarrow M \downarrow \Rightarrow AD \downarrow \Rightarrow PY \downarrow.$$

Отже, у монетаристській концепції зміна грошової маси безпосередньо впливає на сукупний попит і номінальний ВВП. Вона не чинить впливу на ставку проценту, проте дозволяє впливати на темпи інфляції.

Розрізняють також *дискреційну та недискреційну* монетарну політику.

Дискреційна монетарна політика – це цілеспрямований вплив центрального банку на зміну грошового пропонування з метою регулювання реальних обсягів виробництва і зайнятості та контролю за розвитком інфляції. **Недискреційна монетарна політика** – це політика підтримки стабільності грошового пропонування. Цю політику іноді називають політикою *таргетування* грошової маси (від англ. *target* – ціль).

Основа недискреційної монетарної політики становить **монетарне правило**: для підтримки стійкого економічного зростання за повної зайнятості та стабільних цін довгостроковий темп приросту грошової маси повинен співпадати з довгостроковим темпом росту потенційного ВВП за мінусом темпу росту швидкості обігу грошей: $\widehat{M}^S = \widehat{Y} - \widehat{V}$, де за умови нульового темпу інфляції $\widehat{P} = 0$: \widehat{M}^S – темп приросту пропонування грошей; \widehat{Y} – темп приросту реального ВВП; \widehat{V} – темп приросту швидкості обігу грошей.

Іншою формою вираження правила може слугувати *рівняння довгострокової рівноваги грошового ринку М.Фрідмена*:

$$\widehat{M}^S = \widehat{Y} + \widehat{P}_e, \quad (12.17)$$

де \widehat{M}^S – довгостроковий (середньорічний) темп приросту пропонування грошей; \widehat{Y} – довгостроковий (середньорічний) темп приросту реального ВВП; \widehat{P}_e – очікуваний темп інфляції.

Рівняння Фрідмена відображає правило недискреційної монетарної політики для реальної сучасної економіки, в якій завдання підтримки стійкого економічного зростання сполучається із завданням забезпечення контрольованого темпу помірної інфляції.

Ефективність грошово-кредитної політики значною мірою визначається довірою до політики центрального банку та ступенем незалежності банку від

виконавчої та законодавчої влади. Центральний банк зазнає потужного тиску з боку багатьох політичних сил, які намагаються розширити дешевий кредит або сприяти фінансуванню бюджетного дефіциту. Щоб виконувати функцію регулювання, центральний банк повинен проводити самостійну політику, постійно збирати інформацію про стан грошового ринку і вживати відповідні заходи. Політика центрального банку в багатьох країнах піддається критиці, тому що вона не завжди дає очікувані результати. Монетаристи зауважують, що невиважена грошово-кредитна політика може не зменшити, а навпаки, посилити економічну нестабільність та інфляцію.

Стратегічні цілі монетарної політики – це сприяння стабільності цін (низькій інфляції) і повній зайнятості. Але ці цілі суперечливі, відтак центральний банк змушений постійно лавірувати між ризиком інфляції і небезпекою виникнення економічного спаду. Щоб сприяти економічній активності, центральний банк може дуже швидкими темпами збільшити кількість грошей в обігу, але це приведе до зростання інфляції. Спроби погасити інфляцію шляхом обмеження зростання грошової маси часто викликають спад економіки і зростання безробіття.

12.6. Інфляція та антиінфляційна політика

Розглядаючи реальну економіку, ми припускали, що рівень цін незмінний. Це дозволило на спрощених моделях дослідити фундаментальні процеси в змішаній економічній системі, такі як коливання макроекономічних показників, тенденції формування сукупного попиту і сукупного пропонування, в реальному вимірі.

Однак на практиці ринкова економіка функціонує в умовах постійного коливання цін, причому впродовж останнього півстоліття рівень цін змінюється в бік підвищення, така тенденція спостерігається практично в усіх країнах. Процес зростання ринкових цін отримав назву „інфляція“ (від лат. *inflatio* – здуття, набухання). Інфляція ускладнює всі економічні процеси і проведення стабілізаційної політики урядів. Тому вона вважається одним з основних елементів нестабільності ринкової економіки.

Інфляція – це стійке самовідтворюване зростання середнього рівня цін на всі товари і послуги.

Як грошовий феномен інфляція є знеціненням грошової одиниці в результаті перевищення грошовою масою в обігу реальної потреби у ній господарства. Однак явище інфляції може бути викликане багатьма суперечностями ринкової економіки, серед яких важливу роль відіграють циклічний характер розвитку і державне втручання в економіку.

Існує багато класифікацій прояву інфляції за різними критеріями:

- за інтенсивністю розвитку розрізняють **помірну (повзучу), галопуючу та гіперінфляцію**;

- за механізмом розвитку – *інфляцію попиту* та *інфляцію витрат*;
- за масштабами – *регіональну, національну, світову*;
- за впливом держави – *контрольовану, неконтрольовану, відкрити, пригнічену*;
- за мірою передбачення – *очікувану* (прогнозовану) та *неочікувану* (непрогнозовану).

Інтенсивність інфляції вимірює показник *темпу (рівня) інфляції*:

$$\widehat{P} = \frac{P_t - P_{t-1}}{P_{t-1}} \cdot 100\%, \quad (12.18)$$

де \widehat{P} – рівень інфляції; P_t – індекс цін у році t ; P_{t-1} – індекс цін попереднього року.

Якщо відомий середньомісячний темп інфляції ($\widehat{P}_{\text{міс.}}$), то її середньорічний темп або темп за будь-яку кількість місяців (n) можна обчислити за формулою: $\widehat{P}_{\text{річн.}} = \left[1 + \widehat{P}_{\text{міс.}}\right]^n - 1 \cdot 100\%$.

Форми інфляції за інтенсивністю мають таку кількісну характеристику:

- *помірна інфляція* має місце, коли рівень цін зростає не дуже швидкими темпами – до 10% на рік;
- *галоупуюча інфляція* виникає, коли зростання цін вимірюється двозначним числом від 10% до 200% за рік;
- *гіперінфляція* починається, коли темп зростання цін перевищує 200% за рік.

Помірна інфляція не завдає великої шкоди економіці, вона передбачувана, і уряд може коригувати свою політику, а населення встигає пристосуватись до зростання цін. *Галоупуюча інфляція* порушує стабільність розвитку – фірми постійно підвищують ціни, банки – процентні ставки за кредит, купівельна спроможність населення падає, важко координуються міжгалузеві зв'язки, грошова система переживає кризу. *Гіперінфляція* руйнує грошову систему, підприємства масово банкрутують, населення втрачає довіру до національної валюти, починається „втеча від грошей“.

Інфляцію попиту та *інфляцію витрат* вважають основними формами, що пояснюють механізм розвитку інфляції та її причини. Вони тісно переплітаються і мають тенденцію переходити одна в одну. *Інфляція попиту* спричиняється будь-якими чинниками, котрі стимулюють зростання сукупного попиту, найчастіше – заходами стимулювальної фіскальної або монетарної політики. *Інфляція витрат* має два основних джерела розвитку – підвищення цін на сировину і зростання зарплати. Коли ціни на ресурси зростають швидше, ніж їх продуктивність, середні витрати виробництва зростають, обсяги пропонування скорочуються, відтак рівень цін зростає. Поєднання інфляції попиту та інфляції витрат утворює *інфляційну спіраль*.

Ситуація, коли загальний рівень цін зростає одночасно зі скороченням рі-

вня виробництва, називається *стагфляцією*.

Уповільнення темпів інфляції називається *дезінфляцією*. Протилежний інфляції процес стійкого і тривалого зниження цін називається *дефляцією*.

Відкрита інфляція має місце за вільного ціноутворення і фіксується показником рівня інфляції. *Прихована інфляція* виникає, коли ціни утримуються стабільними, але існує диспропорція між сумою цін наявних товарів і послуг та кількістю грошей в обігу. Вона проявляється у дефіциті товарів і послуг.

Прогнозована інфляція – це інфляція, яка враховується в очікуваннях населення. Коригування всіх економічних рішень здійснюється з врахуванням *ефекту Фішера*, згідно з яким рух номінальної процентної ставки (i) повторює темп інфляції ($i = r + \hat{P}$). *Непрогнозована інфляція* стає несподіванкою для населення, призводить до зниження всіх видів фіксованих доходів, погіршує стан кредиторів, але сприяє боржникам.

Оскільки інфляція – складний і багатовимірний процес, то виникло багато теорій, які намагалися відшукати першопричини цього явища і пояснити механізми його розвитку. Умовно виділяють дві групи концепцій інфляції: *неекономічні* та *економічні*. В свою чергу *економічні теорії* поділяються на *немонетарні* та *монетарні*.

Неекономічні концепції причини інфляції вбачають у природних або політичних подіях. Прихильники цих концепцій надають великого значення різним стихійним лихам – тривалим неврожам сільськогосподарської продукції, техногенним аваріям, епідеміям. Якщо аграрний сектор займає значну частку в структурі економіки, то неврожай призведе до відчутного зростання цін спочатку на продовольчі товари, а в кінцевому результаті – до підвищення загального рівня цін. До неекономічних відносяться також версії, за якими в основі інфляції лежать політичні чинники, такі як мілітаризація економіки.

Економічні немонетарні концепції пов'язують першопричини інфляції з економічними процесами, які або не викликані зростанням грошової маси, або зростання грошової маси є лише умовою розгортання даних процесів (збурення у попиті, нерівномірність розвитку окремих галузей, монополізація виробництва, соціальна політика держави та ін.).

Монетарна концепція пов'язує інфляцію передусім з політикою центрального банку, який контролює пропонування грошей, а відтак, згідно з рівнянням обміну, повністю контролює і рівень інфляції: $\hat{P} = \hat{M} + \hat{V} - \hat{Y}$. Інфляція виникає, коли темп приросту грошей і швидкості їх обігу більший, ніж темп приросту реального доходу ($\hat{M} + \hat{V} > \hat{Y}$). Якщо $\hat{V} = 0$, то інфляція спостерігатиметься за умови, що $\hat{M} > \hat{Y}$. Якщо центральний банк зберігає пропонування грошей незмінним або збільшує його у відповідності з монетарним правилом, то рівень цін буде стабільним.

Часто інфляція стає наслідком тривалого і великого фіскального дефіциту,

який монетизується центральним банком країни. Кожен рівень дефіциту призводить до конкретного темпу інфляції.

У відкритій економіці за діючого паритету купівельної спроможності темп інфляції буде дорівнювати темпу знецінення валюти.

Інфляція знижує реальну вартість грошових залишків і обкладає населення інфляційним податком.

Інфляційний податок – це особливий вид податку, який сплачується автоматично, коли домогосподарства витрачають все більше грошей на придбання того самого набору товарів.

Загальні надходження від інфляційного податку визначаються за формулою: $IT = \hat{P} \cdot \frac{M_{t-1}}{P_{t-1}}$, де темп інфляції представляє ставку оподаткування, а

рівень реальних грошових залишків – базу оподаткування.

Способом збору інфляційного податку є друкування грошей. Воно дає уряду додатковий дохід, який називається *сеньйоражем*.

Вчені вказують на існування різних видів **втрат від інфляції**.

Більшість людей вважають, що **інфляція веде до зниження купівельної спроможності грошей, викликає зниження рівня життя**. Дійсно, покушці платять більше. Але оскільки доходи більшості людей отримуються за рахунок продажу ними різних послуг (наприклад, праці), зростання доходів йде паралельно зі зростанням цін. Таким чином, інфляція сама собі не знижує купівельну спроможність доходів населення. Хибне уявлення з'являється від того, що люди не усвідомлюють *принципу нейтральності грошей*. Якщо зростання доходів відбувається тими ж темпами, що і зростання цін, то **реальні доходи не змінюються**.

Ефект „стоптаних черевиків” – інфляція представляє собою *різновид податку на власників грошей*. Податки як такі не призводять до додаткових витрат суспільства, вони лише перерозподіляють доходи від домогосподарств до держави. Але люди часто хочуть уникнути податків. Так само із інфляцією: люди прагнуть мінімізувати свої втрати, через це тримають більше грошей на депозитах, які дають процент. Відповідно їм доводиться частіше знімати гроші із свого банківського рахунку. Регулярні відвідування до банку (поклали – зняли) сприяють швидкому зношуванню взуття, саме тому так називають витрати, пов'язані з втратою часу на відвідування банків та іншими незручностями.

Витрати „меню” – більшість фірм змінюють свої ціни не часто – приблизно 1 раз на рік, тому що це вимагає додаткових витрат, які називають витрати „меню” з ресторанної практики – треба друкувати преїскуранти, каталоги, розсилати їх дилерам і покупцям, і т.п. Інфляція змушує фірми йти на ці витрати „меню”, коли треба міняти ціни чи не щодня.

Зміна відносних цін і нераціональне розміщення ресурсів – розподіл обмежених ресурсів в ринковій економіці відбувається у відповідності із відносними цінами. Споживачі порівнюють ціни з якістю товарів. А споживчий вибір визначає розподіл ресурсів серед фірм і галузей. Якщо інфляція змінює відносні ціни, то інформація спотворюється, тоді їх рішення не сприяють найкращому розподілу ресурсів.

Спотворення, викликані інфляційним податком – інфляція спотворює деякі податки, наприклад, фактично посилює податки на доходи, які приносять заощадження. Подходний податок знімається з доходу, обчисленого по мінімальній ставці проценту, а ця ставка в значній мірі є компенсацією від втрат інфляції. Реальна ставка не змінюється, але номінальна зазнає впливу інфляції.

Першим дослідив цей зв'язок І.Фішер, тому залежність зміни номінальної ставки проценту від темпів інфляції називають **ефектом Фішера: зміна номінальної ставки в залежності від темпів інфляції відбувається у співвідношенні один до одного**. У відповідності з ефектом Фішера і зміною податку привабливість заощаджень для населення знижується. Але заощадження – основні інвестиційні ресурси, тому **інфляція обмежує швидкість довгострокового економічного зростання**.

Ще один наслідок інфляції – **зміна міри вартості грошей** – веде до невірної оцінки доходів фірм бухгалтерами. Інфляція не дає можливості інвесторам правильно оцінити найбільш прибуткові компанії, що утруднює роботу фінансових ринків – куди спрямувати інвестиції. Інфляція, таким чином, породжує помилки.

Особливий вид витрат несподіваної інфляції – **довільний перерозподіл багатства**. Несподівані стрибки цін можуть **перерозподілити багатство від кредитора до позичальника**, тому що позичальник повертає борг знеціненою валютою. Особливо це буває при гіперінфляції. Непередбачена інфляція шкодить кредиторам, групам з фіксованими доходами, власникам заощаджень.

Всі зміни від інфляції не завжди піддаються прямому виміру. Якщо темпи інфляції не більше 10%, то думки вчених про вплив інфляції розходяться. Більшість вважають, що вона **негативно впливає на стан виробництва і зайнятості**. Гіперінфляція може підірвати фінансову систему, руйнує виробництво.

Зв'язок між двома основними показниками стану економіки – темпами інфляції і рівнем безробіття характеризує **крива Філіпса** (рис. 12.11).

Від'ємний нахил кривої свід-

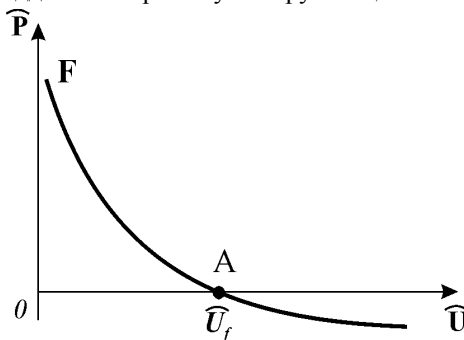


Рис. 12.11. Крива Філіпса

чить, що політики стоять перед *дилемою компромісного вибору між інфляцією і безробіттям*. Стимулюючи зростання сукупного попиту засобами фіскальної або монетарної політики, уряд може знизити рівень безробіття, але лише ціною прискорення інфляції, і навпаки – стримуючи обсяги сукупного попиту, можна пригнітити інфляцію, але ціною зниження обсягів виробництва, що супроводжується зростанням безробіття.

Пізніше М.Фрідмен та Е.Фелпс встановили, що за допомогою інструментів монетарної політики можна досягти комбінації рівнів інфляції і безробіття, які відповідали б кривій Філіпса, лише у короткостроковому періоді. У довгостроковому періоді збільшення пропонування грошей пропорційно змінює ціни і номінальні доходи, не змінюючи при цьому реальних обсягів виробництва, а отже, і безробіття. У довгостроковому періоді рівень безробіття прямує до свого природного рівня і не залежить від зростання грошової маси. З ідеї нейтральності грошей випливав висновок, що *у довгостроковому періоді безробіття не залежить від інфляції, а крива Філіпса є вертикальною*.

Вчені також зробили висновок, що коли за допомогою експансіоністської політики утримувати безробіття нижче природного рівня, то темпи інфляції будуть зростати. Цей висновок відомий як *принцип прискорення інфляції*.

Події кінця 1970-х – початку 1980-х рр. продемонстрували, що інфляція може провокуватись не тільки змінами у попиті, але й шокowymi змінами пропонування. Зростання витрат виробництва зумовило зростання загального рівня цін і скорочення обсягів випуску. В свою чергу скорочення обсягів виробництва змусило фірми зменшити чисельність працівників – рівень безробіття зріс.

Аналіз інфляції як макроекономічного явища показує, що вона породжується багатьма чинниками і має численні зв'язки з іншими економічними процесами, такими як безробіття, економічний цикл, зовнішньоекономічні впливи, фіскальна і монетарна політика. Досвід боротьби з інфляцією свідчить на користь проведення жорсткої монетарної та бюджетно-податкової політики, яка скорочує сукупний попит. Але вивчення зв'язку інфляції і безробіття показує, що ціною такої політики є зменшення обсягів виробництва, зростання рівня безробіття. Це означає, що суспільні втрати від самої інфляції доповнюються втратами суспільства від боротьби з нею. Тому оцінка антиінфляційної політики вченими і практиками неоднозначна.

Набули поширення погляди, згідно з якими помірна інфляція не така вже і шкідлива, потрібно лише пристосуватись до неї, навчитись жити в умовах інфляції. Оскільки добробут людей залежить не від грошової політики, а від продуктивності праці, а під час інфляції застосовується індексація доходів, то припинення інфляції не означає, що реальні доходи збільшаться.

Коли інфляція не перевищує 20-30% на рік, може проводитись *адаптивна антиінфляційна політика*, яка включає:

- поступове обмеження грошового пропонування,
- індексацію грошових доходів,
- стабілізацію інфляційних очікувань,

- регулювання цін і доходів,
- укладання довгострокових угод між підприємцями і профспілками про співвідношення темпів зростання цін і номінальної зарплати.

Проте існує й інша точка зору, яка вбачає в інфляції чисте зло для економіки, тому її прихильники вважають, що потрібно проводити активну боротьбу з інфляцією, жертвуючи навіть падінням обсягу виробництва.

Активна антиінфляційна політика передбачає:

- різке (шокове) скорочення пропонування грошей шляхом контролю за грошовою емісією,
- заборону емісійного фінансування державного бюджету,
- проведення грошової реформи конфіскаційного типу.

Крім того, в антиінфляційній політиці потрібно враховувати вид інфляції. У боротьбі з *інфляцією попиту* необхідно:

- зменшити державні видатки,
- підвищити податки,
- скоротити бюджетний дефіцит,
- стабілізувати валютний курс.

Для зниження *інфляції витрат* необхідно проводити заходи, спрямовані на:

- обмеження зростання факторних доходів і цін,
- захист конкуренції (антимонопольна політика),
- зниження податків на бізнес;
- відповідність грошової емісії приросту реального обсягу випуску.

Необхідною умовою успішної антиінфляційної політики є *довіра населення до уряду*. Часто успіх антиінфляційної політики забезпечує *грошова реформа* – введення нової грошової одиниці.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. *Визначте єдино правильну відповідь*

1. Надлишкові резерви комерційного банку – це:

- а) законодавчо встановлена мінімальна частка залучених депозитів, яку комерційні банки повинні відраховувати від кожного депозиту і зберігати в центральному банку;
- б) законодавчо встановлена мінімальна сума коштів, яку комерційні банки повинні тримати як касову готівку.
- в) касові залишки комерційних банків для підтримки надійного рівня ліквідності, величину яких вони визначають самостійно;
- г) частка залучених депозитів, зарезервована комерційними банками для купівлі державних цінних паперів.

2. Грошове пропонування в економіці зростає, якщо комерційні банки:

- а) збільшують обсяг своїх депозитів у центральному банку;
- б) зменшують свої зобов'язання за поточними рахунками;
- в) збільшують обсяг позик, наданих домогосподарствам і фірмам;
- г) правильні відповіді а) і в).

3. Стимулювальна монетарна політика „дешевих грошей” передбачає:

- а) підвищення резервної норми;
- б) зниження облікової ставки проценту;
- в) підвищення курсу національної валюти;
- г) продаж державних облігацій.

4. Інфляція витрат може виникнути внаслідок:

- а) зростання дефіциту державного бюджету;
- б) зростання дефіциту платіжного балансу країни;
- в) підвищення ставок заробітної плати;
- г) зростання чистого експорту.

5. Твердження „зниження рівня інфляції коштує людям робочих місць” свідчить про те, що його автор переконаний в існуванні зв'язку, який відображається кривою:

- а) Лаффера; б) Філіпса; в) переваг ліквідності; г) Лоренця.

ЗАДАЧІ**Задача 1.**

Номінальний ВВП деякої країни становить 3000 млн. дол. Кожна грошова одиниця, що спрямовується на придбання кінцевих товарів та послуг, здійснює 5 оборотів на рік. Залежність обсягів спекулятивного попиту від ставки проценту представлена даними таблиці.

Процентна ставка (%)	12	10	8	6
Спекулятивний попит на гроші (млн. дол.)	10	30	50	70

Визначте:

- 1) величину трансакційного попиту на гроші;
- 2) величину сукупного попиту на гроші;
- 3) як зміниться сукупний попит на гроші за кожного з рівнів процентної ставки, якщо за інших рівних умов номінальний ВВП зростає до 3600 млн. дол. ?
- 4) чи залежить трансакційний попит на гроші від процентної ставки?

Задача 2.

Нехай схильність населення до ліквідності становить 20%, а норма обов'язкових резервів комерційних банків – 10%. Визначте:

- 1) величину грошового мультиплікатора;
- 2) як зміниться величина грошової бази та грошової маси, якщо центральний банк продасть населенню державні облігації на суму 100 тис. грн., за які воно розрахується, вилучивши гроші з депозитних рахунків комерційних банків?
- 3) як зміниться величина грошової бази та грошової маси, якщо центральний банк підвищить норму обов'язкових резервів до 20% за інших рівних умов?

Задача 3.

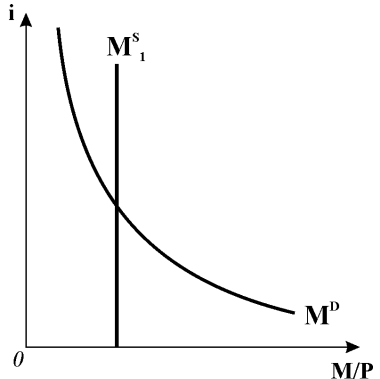
Припустимо, що у 2005 році номінальний ВВП деякої країни становив 6000 млрд. дол., а реальний – 5200 млрд. дол. У 2006 році номінальний ВВП зріс до 6600 млрд. дол., реальний – до 5300 млрд. дол.

Визначте рівень (темп) інфляції.

ГРАФОАНАЛІТИЧНІ ВПРАВИ**Графоаналітична вправа 1.**

Розгляньте графік і дайте відповіді на наступні запитання:

- 1) яка модель представлена на графіку?
- 2) зробіть побудову до графіка, яка проілюструвала б зміну рівноваги за умови збільшення центральним банком грошового пропонування, позначте параметри початкового і нового станів рівноваги;
- 3) яку політику тим самим реалізує центральний банк і в якій макроекономічній ситуації вона доцільна?
- 4) як центральному банку потрібно застосувати інструменти монетарної політики для досягнення своєї мети?
- 5) яким є передатний механізм і наслідки такої політики згідно з кейнсіанським підходом?
- 6) яким є передатний механізм і наслідки такої політики згідно з монетаристським підходом?



Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – в, 2 – в, 3 – б, 4 – в, 5 – б.

Задача 1.

1), 2) за $PY = 3000$:

Процентна ставка (%)	Обсяг попиту на гроші (млрд. дол.)		
	транзакційний $M_t^D = PY/V$	спекулятивний M_a^D	сукупний $M^D = M_t^D + M_a^D$
12	600	10	610
10	600	30	630
8	600	50	650
6	600	70	670

3) за $PY = 3600$:

Процентна ставка (%)	Обсяг попиту на гроші (млрд. дол.)		
	транзакційний $M_t^D = PY/V$	спекулятивний M_a^D	сукупний $M^D = M_t^D + M_a^D$
12	720	10	730
10	720	30	750
8	720	50	770
6	720	70	790

4) як показують розрахунки, транзакційний попит на гроші не залежить від рівня процентної ставки.

Задача 2.

$$1) \mu = \frac{cr+1}{cr+rr} = \frac{0,2+1}{0,2+0,1} = 4;$$

2) зміна грошової бази $\Delta M_0 = -100 \text{ тис грн}$; зміна грошової маси:

$$\Delta M_1^S = \Delta M_0 \cdot \mu = -100 \text{ тис грн} \cdot 4 = -400 \text{ тис грн}$$

3) при зміні норми резервування грошова база залишається незмінною, зміна грошової маси відбувається за рахунок зміни величини грошового мультиплікатора:

$$\begin{aligned} \Delta M_2^S &= M_0 \cdot \frac{cr+1}{cr+rr} = -100 \text{ тис грн} \cdot \frac{0,2+1}{0,2+0,2} = \\ &= -100 \text{ тис грн} \cdot 3 = -300 \text{ тис грн} \end{aligned}$$

Задача 3.

$$\text{Дефлятор ВВП-2005: } P_{\text{ВВП-2005}} = \frac{\text{ВВП}_{H-2005}}{\text{ВВП}_{P-2005}} \cdot 100\% = \frac{6000}{5200} \cdot 100\% = 115,4\%$$

$$\text{Дефлятор ВВП-2006: } P_{\text{ВВП-2006}} = \frac{\text{ВВП}_{H-2006}}{\text{ВВП}_{P-2006}} \cdot 100\% = \frac{6600}{5300} \cdot 100\% = 124,5\%$$

$$\text{Рівень (темп) інфляції: } \hat{p} = \frac{P_{\text{ВВП-2006}} - P_{\text{ВВП-2005}}}{P_{\text{ВВП-2005}}} \cdot 100\% = \frac{124,5 - 115,4}{115,4} \cdot 100\% = 7,9\%$$

Графоаналітична вправа 1.

- 1) модель грошового ринку (рис. 12.12);
- 2) збільшення грошового пропонування зрушує його криву праворуч ($M_1^S \rightarrow M_2^S$), точка рівноваги змінюється ($E_1 \rightarrow E_2$);

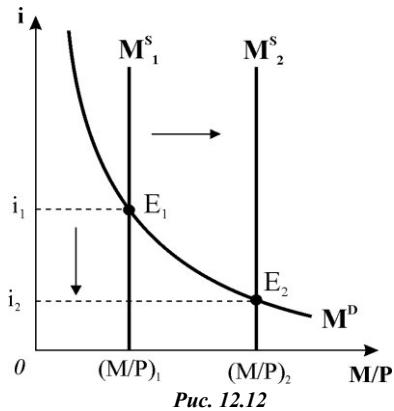


Рис. 12.12

- 3) центральний банк застосовує стимулювальну монетарну політику („дешевих грошей”) в умовах рецесії з метою підвищення ділової активності;
- 4) центральний банк повинен купувати державні цінні папери; знизити облікову ставку; знизити норму обов'язкових резервів;
- 5) згідно з кейнсіанським передатним механізмом: $\uparrow R \Rightarrow \uparrow M \Rightarrow \downarrow i \Rightarrow \uparrow I \Rightarrow \uparrow Y$;
- 6) згідно з монетаристським передатним механізмом: $\uparrow B \Rightarrow \uparrow R \Rightarrow \uparrow M \Rightarrow \uparrow AD \Rightarrow \uparrow PY$.

ТЕМА 13. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У ЗМІЩАНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

Ключові поняття: платіжний баланс, рахунок поточних операцій, рахунок капіталу і фінансових операцій, мала відкрита економіка, велика відкрита економіка, абсолютна перевага, порівняльна перевага, протекціонізм, фрит-редерство, валюта, валютний курс, номінальний обмінний курс, реальний обмінний курс, паритет купівельної спроможності, фіксований валютний курс, гнучкий валютний курс, девальвація, ревальвація.

13.1. Платіжний баланс як показник діяльності у відкритій економіці

Економіки сучасних країн є відкритими, це економіки з широкомасштабними зовнішньоекономічними зв'язками. Зв'язки відкритої економіки із зовнішнім світом характеризує *платіжний баланс* країни – систематизований звіт про всі економічні операції між даною країною та рештою країн світу.

Платіжний баланс включає два розділи:

- *рахунок поточних операцій (CA)* відображає міжнародний рух реальних потоків (товарів, послуг, доходів) у грошовому виразі;
- *рахунок капіталу і фінансових операцій (CFA)* показує джерела фінансування реальних потоків.

У теоретичному аналізі всі статті поточного рахунку тлумачать як чистий експорт:

$$CA = NE = E - Z.$$

Сальдо рахунку поточних операцій можна визначити чотирма різними способами: як зміну чистих зарубіжних активів: $CA = NA_{t+1} - NA_t$; як різницю між національними заощадженнями та інвестиціями: $CA = S - I$; як різницю між сукупним доходом і абсорбцією – внутрішніми видатками: $CA = Y - A$ або $CA = Y - (C + I + G)$; як суму торговельного балансу і чистих факторних доходів: $CA = E - Z + NF$ або $CA = NE + NF$.

$$\text{Функція поточного рахунку } CA = Y - C(W, Y_d) - I(\Delta Y, r^*, q) - G$$

(+)
(+)
(+)
(-)
(+)
(+)

показує, що для певного обсягу ВВП збільшення внутрішніх видатків з приватного багатства (W), підвищення значення q Тобіна і зростання урядових видатків (G) спричиняють *погіршення* стану CA , а вища процентна ставка r^* та податки *поліпшують* стан первинного поточного рахунку.

З врахуванням впливу екзогенних змінних – реального використовуваного доходу за кордоном (Y_d^f), реального валютного курсу (e), **узагальнена функція поточного рахунку – функція чистого експорту** – має вигляд:

$$CA = CA(W, Y_d, q, r^*, G, Y_d^f, e, NA). \quad (13.1)$$

(+)(+)(+)(-)(+)(+)(+)

Основним чинником, котрий визначає стан рахунку поточних операцій, є рівень **світової процентної ставки**. Водночас на нього впливають **інші не-процентні чинники**: *інвестиційні шоки, шоки пропонування та шоківі зміни умов торгівлі (реальний обмінний курс)*.

Активне сальдо рахунку поточних операцій ($CA > 0$) означає, що країна одержує доходу більше, ніж витрачає, є **чистим кредитором** щодо інших країн. За пасивного сальдо ($CA < 0$) видатки країни перевищують її доходи, вона стає **чистим боржником** закордону.

Збалансованість у міжнародній торгівлі згідно з **правилом Вальраса** досягається за умови, що вартість імпорту країни повинна дорівнювати сумі вартості експорту, чистих зарубіжних активів країни (NA) – різниці між вартістю проданих іноземцям і куплених у них активів та процентів на наявні зарубіжні активи (NR):

$$Z = E + NA + NR. \quad (13.2)$$

Величина **чистих зарубіжних активів країни** (NA) визначається наявним сальдо рахунку капіталу і фінансових операцій (CFA). Якщо імпорт капіталу перевищує його експорт, відбувається **чистий приплив капіталу** в країну, сальдо рахунку капіталу (CFA) стає активним, а чисті зарубіжні активи країни – від'ємними ($NA < 0$), і навпаки.

В цілому **фінансові операції з капіталом зрівноважують сальдо поточного рахунку**, а баланс поточних операцій дорівнює балансу капіталу з протилежним знаком: $CA = -CFA$.

В сучасному глобалізованому світі показники платіжного балансу набувають особливо важливого значення. Безпосередньо пов'язані з основними макроекономічними показниками внутрішньої економіки, економік зарубіжних країн, зміною валютних курсів та численними іншими змінними, вони здатні чинити суттєвий вплив на результати діяльності національної економіки та стабільність її розвитку. Ці показники визначають ступінь інтегрованості країни у світовий економічний простір, рівень конкурентоспроможності вітчизняних ринків товарів і факторів виробництва, ступінь її інвестиційної привабливості та ін.

13.2. Теоретичні основи і вигоди зовнішньої торгівлі. Зовнішньоторговельна політика

В залежності від того, якою є міра впливу окремих національних економік на стан світового ринку, всі країни поділяють на малі та великі економіки.

Мала відкрита економіка має незначну частку у світовій торгівлі, тому не впливає на світову економіку, а навпаки, відчуває вплив світових рівнів цін та процентних ставок, а також циклічних коливань на власній економіці.

Велика відкрита економіка має велику питому вагу у міжнародній торгівлі, її внутрішні процеси відіграють значну роль у формуванні обсягів виробництва та доходів у інших країнах. Більшість країн світу є малими відкритими економіками.

Вигідність міжнародної торгівлі обґрунтовується теоріями абсолютної і порівняльної (відносної) переваг.

Принцип *абсолютної переваги* обґрунтував **А.Сміт**. *Абсолютна перевага* виводиться із співставлення рівнів продуктивності виготовлення певного товару в різних країнах. Абсолютну перевагу має та країна, в якій для виробництва одиниці продукції використовується менший обсяг ресурсів.

Принцип *порівняльної переваги* обґрунтував **Д. Рікардо** у “Принципах політичної економії та оподаткування” (1817). На прикладі Португалії і Англії він показав, що, незважаючи на нижчу продуктивність виробництва і сукна, і вина в Португалії у порівнянні з Англією, торгівля буде взаємовигідною, якщо Португалія буде спеціалізуватись на виробництві вина, а Англія – на виробництві сукна, і країни будуть обмінюватись цими товарами.

Сучасні економісти розвивають теорію порівняльної переваги на основі поняття альтернативних витрат (витрат втрачених можливостей). Альтернативні витрати вимірюються кількістю продукції одного виду, яка буде втрачена, оскільки ресурси будуть перерозподілені для виробництва додаткової одиниці продукції іншого виду. Виробник, який має **найнижчі альтернативні витрати**, має *порівняльну перевагу* перед іншими виробниками.

Припустимо, що виробничі можливості країни *A* дозволяють їй виробляти і споживати 50 т зерна або 25 т вовни, фактичні обсяги виробництва і споживання в умовах закритої економіки становлять 20 т зерна та 15 т вовни. Країна *B*, використовуючи всі свої ресурси, може виробляти 67 т зерна або 100 т вовни, фактичні обсяги її виробництва і споживання в умовах закритої економіки становлять 16 т зерна та 76 т вовни. Графічно виробничі можливості країн (криві *PPC*) та точки виробництва і споживання за відсутності міжнародного обміну (E_0) представлені на рис. 13.1.

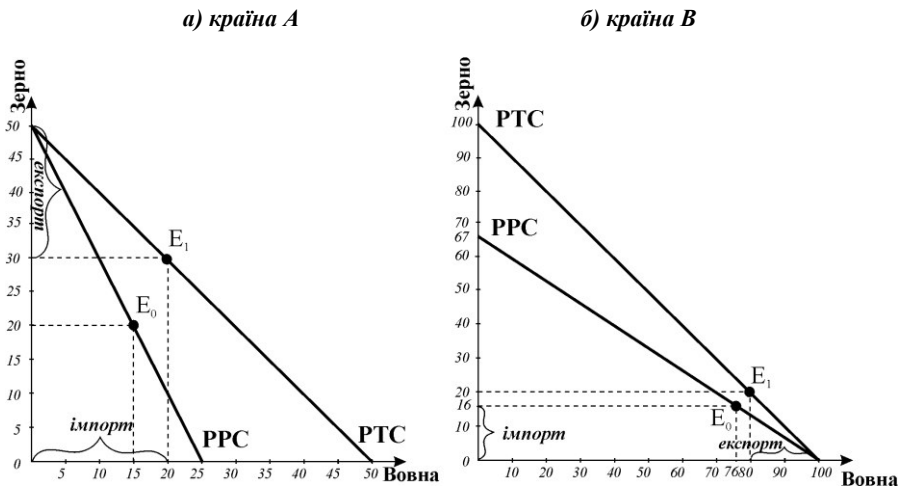


Рис. 13.1. Модель порівняльних переваг

Країна B має абсолютну перевагу у виробництві обох товарів. Країна A має порівняльну перевагу у виробництві зерна, оскільки виробництво додаткової його тонни вимагає відмови лише від 0,5 т вовни, тоді як в країні B альтернативні витрати одержання додаткової тонни зерна дорівнюють 1,5 тонни вовни. Водночас країна B має порівняльну перевагу у виробництві вовни: заради додаткової її тонни тут потрібно відмовитись лише від 0,67 тонни зерна, тоді як в країні A – від 2 тонн. Порівняльні переваги визначають спеціалізацію країни у міжнародному обміні, структуру її експорту та імпорту.

В умовах закритих економік обидві країни виробляли б деякі обсяги обох товарів (E_0). У відкритій же економіці країна A , спеціалізуючись на виробництві зерна і відмовившись від виробництва вовни, зможе виробляти 50 тонн зерна і експортувати частину його в країну B , імпортуючи звідти вовну. Обидві країни в результаті спеціалізації отримають більше і зерна, і вовни.

Припустимо, що у міжнародній торгівлі 1 т зерна обмінюється на 1 т вовни, а обсяги фактичного експорту та імпорту становлять 20 т зерна та 20 т вовни.

Внаслідок спеціалізації та торгівлі обидві країни мають можливість збільшити споживання за межі внутрішніх виробничих можливостей. Нові точки споживання (E_1) лежать на лінії торгівельних можливостей (PTC) (рис. 13.1). Дані таблиці 13.1. узагальнюють одержання виграшу від спеціалізації та торгівлі обома країнами.

Таблиця 13.1.

Країни	Товари	Виробничі можливості країн	Виробництво і споживання в автаркції	Виробництво в умовах спеціалізації	Експорт (+), імпорт (-)	Внутрішнє споживання після торгівлі	Виграш від спеціалізації та торгівлі
1	2	3	4	5	6	7	8
Країна А	зерно	50	20	50	- 20	30	+ 10
	вовна	25	15	0	+ 20	20	+ 5
Країна В	зерно	67	16	0	+ 20	20	+ 4
	вовна	100	76	100	- 20	80	+ 4
Світова економіка	зерно		36	50	20	50	+ 14
	вовна		91	100	20	100	+ 9

Міжнародна торгівля вигідна тому, що дозволяє кожній країні спеціалізуватися на виробництві того продукту, який вона виробляє найбільш ефективно. Виключно за рахунок спеціалізації та торгівлі країни й світова економіка в цілому отримують результат, який за умов автаркції міг би бути наслідком або збільшення кількості виробничих ресурсів, або вдосконалення технології виробництва. У даному випадку чинником економічного зростання (переміщення $E_0 \rightarrow E_1$) є міжнародна торгівля.

Практично вирішальним чинником, який визначає, буде країна експортером даної продукції чи її імпортером є **співвідношення світових і внутрішніх цін**. Співвідношення цін показує, чи є в даній країні порівняльна перевага у виробництві певної продукції. Невисокі внутрішні ціни свідчать, що країна має перевагу у виробництві даної продукції по відношенню до всього світу. Така країна стає експортером. І навпаки, коли внутрішні ціни певних товарів вищі за світові, то країні вигідніше імпортувати дешевшу продукцію іноземних виробників, тому що порівняльну перевагу мають інші країни.

Однак, спеціалізуючись на виробництві одних продуктів, країна втрачає можливість виробляти інші. Розглянемо, які вигоди і втрати супроводжують включення країни у світову торгівлю.

Країна-експортер, представлена на рис. 13.2, у закритій економіці перебувала у стані рівноваги в точці E_0 і мала рівноважну ціну певної продукції (P_d), нижчу за світову (P_w). Як тільки вона починає її експортувати, внутрішня ціна даної продукції підвищується до рівня світової. На внутрішньому ринку рівновага порушується. Обсяг внутрішнього попиту стає меншим, ніж обсяг внутрішнього пропонування. Але в цілому ринок знаходиться в рівновазі, тому що з'явився ще один суб'єкт попиту – закордон. Горизонтальна пряма D_f на рівні світової ціни P_w представляє собою абсолютно еластич-

ний попит на товар з боку іноземних споживачів. Точкою рівноваги стає E_1 . Обсяг експорту дорівнює різниці між обсягами внутрішнього попиту і пропонування.

Підвищення ціни вигідне національним виробникам, але національні споживачі несуть втрати. Величину вигод і втрат визначаємо за змінами надлишків споживачів і виробників. У закритій економіці надлишок споживачів вимірювався сумою площ $A + B$, надлишок виробників – площею C . Загальний надлишок становив $A + B + C$. З початком експортних операцій за рахунок підвищення ціни надлишок споживачів скорочується до A , надлишок виробників збільшується і досягає $B + C + F$. Вигода, отримана продавцями, збільшується на $B + F$, що перевищує втрати споживачів (B). В кінцевому результаті загальний надлишок країни, а отже і добробут населення, збільшується.

В країні-імпортері вигоди і втрати розподіляються по-іншому. До виходу на світовий ринок внутрішня рівноважна ціна є вищою за світову (рис. 13.3).

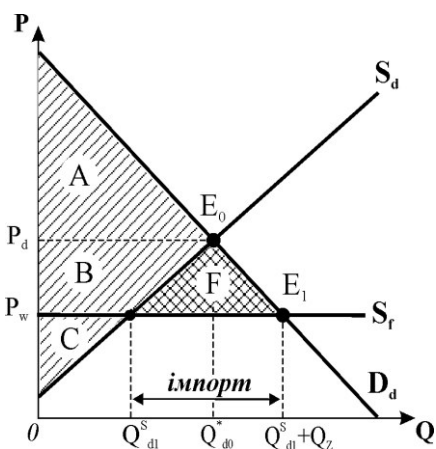


Рис. 13.3. Вплив вільної торгівлі на добробут країни-імпортера

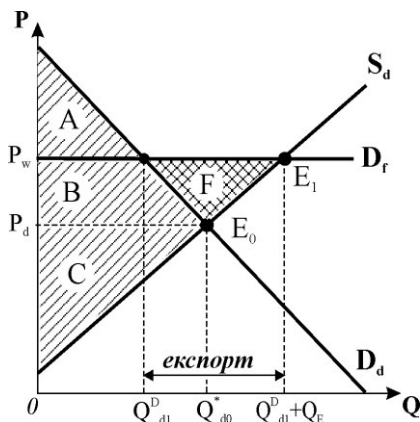


Рис. 13.2. Вплив вільної торгівлі на добробут країни-експортера

Відкриття кордонів для торгівлі знижує ціну до рівня світової. Горизонтальна лінія (S_f) на рівні світової ціни (P_w) представляє пропонування з боку інших країн. Пропонування абсолютно еластичне, оскільки країна-імпортер є малою економікою у порівнянні з усім світом. Проаналізуємо зміну надлишків споживачів і виробників. У закритій економіці споживчий надлишок дорівнював площі A , надлишок виробників – $B + C$, сумарний надлишок становив $A + B + C$. З початком імпортування споживчий надлишок за рахунок зниження ціни

збільшився до $A + B + F$, в той час як надлишок виробників зменшився на величину B і тепер складає лише площу C . Очевидно, що загальна вигода країни збільшується на площу F . Таким чином, виграш споживачів перевищує втрати виробників, добробут населення зростає.

В цілому аналіз підводить до висновку, що *вільна торгівля веде до підвищення загального добробуту незалежно від того, стає країна експортером чи імпортером продукції*.

Зазвичай реальні відносини між країнами значно складніші. Навіть якщо в цілому країна виграє від зовнішньої торгівлі, то для частини населення спеціалізація і міжнародний обмін обертаються втратами. Для галузей, які скорочуються внаслідок міжнародної спеціалізації та торгівлі, виникає не лише проблема втрати доходів через скорочення обсягів виробництва, але й інших втрат, зокрема, пов'язаних з безробіттям, необхідністю перекваліфікації робітників, їх переїзду в інші регіони країни, зміною всього способу життя. Зрозуміло, що власники ресурсів у таких галузях бажатимуть уникнути зниження власного добробуту. Вони звертатимуться до урядів з вимогами запровадження торговельних обмежень для захисту від іноземної конкуренції. Прагнення виробників експортних галузей одержати вигоду від спеціалізації і торгівлі, так само як і прагнення виробників, котрі витісняються імпортом, захистити свої економічні інтереси, впливають на зовнішньоторговельну політику країни.

Розрізняють два види *зовнішньоторговельної політики*: протекціонізм і фритредерство. **Протекціонізм** – це політика захисту вітчизняного виробника від іноземної конкуренції шляхом застосування тарифних (мита) і нетарифних (квоти) торговельних обмежень. Запровадження цих обмежень підвищує ринкову ціну товару, знижує добробут вітчизняних споживачів і підвищує добробут вітчизняних виробників. Тариф збільшує доходи уряду, квоти створюють надлишок для власників ліцензії. Відбувається неефективний перерозподіл ресурсів. У кінцевому результаті суспільство несе незворотні втрати, суспільний добробут знижується.

Фритредерство – це політика свободи торгівлі, яка передбачає усунення торговельних обмежень, сприяння взаємовигідному поділу праці між країнами, внаслідок чого стає можливою реалізація порівняльних переваг, ефективного використання ресурсів, зростання добробуту країн. Свобода торгівлі стимулює конкуренцію, котра змушує національних виробників застосовувати більш ефективні технології, знижувати витрати і ціни. Виграють не лише ефективні виробники, виграють і споживачі, які мають більші можливості споживчого вибору.

Обидва види зовнішньоторговельної політики мають своїх прихильників і противників. *Прихильники протекціонізму* відстоюють свої позиції рядом доказів на користь торговельних обмежень. Вільна торгівля, стверджують вони, має наслідком скорочення робочих місць, оскільки вітчизняне виробництво

продукції, у випадку її імпорту з інших країн за нижчими світовими цінами, зростається. *Прихильники вільної торгівлі* приводять інший аргумент – у вітчизняних галузях з порівняльними перевагами створюються нові робочі місця, тому проблема зайнятості має короткостроковий характер. Згодом вивільнені робітники перемістяться в інші галузі, зате рівень життя населення в цілому підвищиться.

Інший аргумент на захист протекціонізму – національна безпека країни. Це стосується продукції, яка має оборонне значення, наприклад, сталь використовується для виробництва зброї, а вільна торгівля може поставити країну в залежність від інших країн-постачальників сталі. В принципі, у випадку загрози, допустимо захищати стратегічні галузі, але часто виробники перебільшують свою роль в національній обороні з метою уникнути конкуренції іноземних компаній і поживитися за рахунок споживачів. Іноді за тимчасові обмеження виступають нові галузі, щоб мати можливість „стати на ноги“. Проте реально дуже складно визначити, які саме галузі потрібно підтримувати. Політики відстоюють інтереси тих галузей, які підтримують їх. Багато економістів вважають, що для успішного розвитку економіки країни протекціонізм необов'язковий. Адже різні галузі часом несуть збитки і в закритій економіці, проте сподіваються на отримання прибутків у майбутньому без захисту держави.

Вільну торгівлю ускладнює недобросовісна конкуренція. Взаємною вигода може бути тоді, коли всі грають за одними правилами. Але національні компанії часто користуються підтримкою урядів, тому мають нерівні умови для конкуренції. Наприклад, коли уряд субсидує вітчизняного виробника, то той може продавати свою продукцію на світовому ринку за демпінговими цінами, а це розцінюється як недобросовісна конкуренція, хоч споживачі країни-імпортера від цього виграють.

Часто політики під час переговорів намагаються добитись поступок від країн-партнерів, погрожуючи ввести обмеження на торгівлю. Але така позиція не завжди спрацьовує, тому що не завжди погрози сприймаються як реальні.

У сучасній світовій економіці широкою підтримкою користується ідея *вільної торгівлі*. Введення вільної торгівлі може бути одностороннім, коли високо розвинена країна в односторонньому порядку знімає всі обмеження, як це зробила Великобританія у XIX ст. чи Південна Корея в наш час, або багатостороннім, на основі домовленостей через переговори з іншими країнами. Прикладом багатостороннього підходу може бути ГАТТ (General Agreement on Tariffs and Trade) – підписана після Другої світової війни Генеральна угода з тарифів і торгівлі, завдяки якій середній розмір тарифів було знижено приблизно до 5% з 40%. У 1995 р. ГАТТ була перетворена у СОТ – Світову організацію торгівлі (WTO – World Trade Organization), головною метою якої є лібералізація міжнародної торгівлі, усунення дискримінаційних перешкод на шляху потоків товарів та послуг, сприяння вільному доступу до національних

ринків і джерел сировини.

Перспективи вступу до СОТ України вітчизняними економістами і політиками сприймалися неоднозначно. Прихильники наголошували, що країна матиме право на режим найбільшого сприяння на ринках країн-членів СОТ, тобто на зменшення тарифних ставок, усунення нетарифних обмежень щодо українського експорту, появу нових можливостей для збільшення його обсягів. Критики застерігали, що правила СОТ вимагають зниження рівня захисних національних бар'єрів щодо імпорту, а це матиме негативний вплив на розвиток ряду галузей економіки. Ці застереження не були прийняті до уваги з огляду на те, що правила СОТ передбачають засоби захисту внутрішнього ринку і національних інтересів на міжнародних ринках. У 2008 р. Україна стала членом СОТ.

На обсяги міжнародної торгівлі, а відтак на показники експорту, імпорту і чистого експорту (торговельного балансу) кожної з країн, впливає не лише зовнішньоторговельна політика держави, але й ряд інших чинників: традиційні уподобання споживачів по відношенню до вітчизняних і зарубіжних товарів і послуг; ціни вітчизняних і закордонних товарів; обмінний курс валют; витрати на транспортування товарів з різних країн та ін. Зміна умов розвитку під впливом будь-якого чинника здатна впливати на рівновагу економічної системи.

13.3. Валютний курс та його різновиди. Режими обмінних курсів

У відкритих економіках переміщення товарів і капіталів між країнами, котре супроводжується обміном валют, зумовлює особливості рівноваги на грошовому ринку та монетарної політики.

Валюта – це будь-який платіжний засіб, який може бути використаний у міжнародних розрахунках.

Якщо економічні суб'єкти країни можуть безперешкодно обмінювати національну валюту на іноземну за офіційними пропорціями обміну, то така валюта вважається **вільно конвертованою**. Якщо обмін **контролюється**, то валюта вважається **неконвертованою**.

Базове співвідношення цін двох валют представляє собою **валютний (обмінний) курс**. Розрізняють **номінальний** і **реальний обмінні курси**.

Номінальний обмінний курс – це ціна однієї валюти, виражена через певну кількість іншої, або відносна ціна валют двох країн. Пропорції обміну можуть встановлюватись на законодавчій основі або визначатись в процесі взаємного котирування валют.

Валютним котируванням називають спосіб визначення валютних курсів за задіяних ринкових механізмів. Існують три методи котирування валютного курсу: *пряме, обернене та крос-котирування*.

Пряме котирування визначає ціну одиниці іноземної валюти, виражену в

одинацях національної валюти (1 дол. = 5 грн. або 5 грн./дол.).

Обернене котирування означає оцінку одиниці національної валюти певною кількістю іноземної (1 грн. = 0,2 дол. або 0,2 дол./грн.).

Номінальний обмінний курс (\mathcal{E}) може бути визначений як курс національної валюти (обернене котирування) – відношення кількості іноземної валюти, запропонованої в обмін на національну (M_f) до кількості національної валюти, запропонованої в обмін на іноземну (M_d); $\mathcal{E}_d = M_f / M_d$, або як обмінний курс іноземної валюти (пряме котирування): $\mathcal{E}_f = M_d / M_f$.

Крос-котирування – це співвідношення між двома валютами, яке розраховується опосередковано, за допомогою валюти третьої країни.

Для макроекономічного моделювання, зокрема у графічних моделях валютного ринку, номінальний і реальний курс (e) звичайно приймаються як рівні ($\mathcal{E} = e$) і розглядаються як ціна іноземної валюти на національному валютному ринку, тобто у прямому котируванні.

В залежності від режиму функціонування розрізняють дві системи – *фіксованих і гнучких валютних курсів*. У другій третині ХХ ст. склалися і функціонують дві змішані системи обмінних курсів – *регульовані фіксовані та керовано плаваючі*.

Фіксований валютний курс – це офіційно встановлене співвідношення національних валют, котре ґрунтується на визначених у законодавчому порядку валютних паритетах. Це твердий курс національної валюти, за яким уряд офіційно зобов'язується вільно обмінювати національну валюту на іноземну і навпаки без будь-яких обмежень.

Фіксовані валютні курси існували за системи золотого стандарту та Бреттон-Вудської валютної системи. В умовах золотого стандарту врегулювання платіжного балансу було можливе за рахунок скорочення золотих резервів держави. Однак забезпечення стабільності умов міжнародної торгівлі досягалося ціною значних внутрішніх макроекономічних коливань.

Гнучкий (плаваючий) валютний курс – це обмінний курс, котрий вільно змінюється під впливом попиту на валюту та її пропонування, і на який за певних обставин держава може впливати шляхом валютних інтервенцій.

Вільні гнучкі (плаваючі) курси складаються на валютному ринку стихійно, в залежності від співвідношення попиту на валюту та її пропонування, і уряд та центральний банк країни не втручаються у цей процес, не несуть жодних зобов'язань з підтримки заданого курсу.

Регульовані гнучкі (плаваючі) курси складаються під впливом політики уряду. Вони встановлюються центральним банком країни з врахуванням зміни стану платіжного балансу, обсягів валютних резервів та інших макроекономічних показників і підтримуються або ж змінюються шляхом валютних

інтервенцій.

У більшості країн домінують механізми „спільного плавання“ в різних його варіантах. „Спільне плавання” – це режим гнучких обмінних курсів валют двох або декількох країн з узгодженими межами взаємних курсових коливань (прив’язаного плавання).

Якщо кількість національної валюти за одиницю іноземної збільшується (обмінний курс зростає), то в системі прив’язаного курсу цю зміну називають *девальвацією* внутрішньої валюти, а в режимі плаваючого курсу – *знеціненням* внутрішньої валюти. І навпаки, якщо одиницю іноземної валюти можна купити за меншу кількість національної (обмінний курс падає), то в умовах прив’язаного курсу відбувається *ревальвація* внутрішньої валюти, а в умовах плаваючого курсу – її *подорожчання*.

13.4. Валютний ринок в умовах гнучкого обмінного курсу

Валютний ринок, так само, як і товарний, характеризують основні змінні – попит, пропонування і ціна. *Роль ціни на валютному ринку виконує обмінний курс.* Він пов’язує економіку країни з рештою світу. Для спрощення аналізу припустимо, що іноземна валюта використовується тільки для угод з імпорту або експорту товарів і послуг, міжнародний рух капіталу відсутній, обсяг сукупного попиту іноземців на вітчизняні товари, а також рівні цін в країнах – торговельних партнерах залишаються незмінними.

Джерелом попиту на іноземну валюту є імпорт. Обсяг попиту на іноземну валюту відображає вітчизняні видатки на імпорт і є обернено залежним від обмінного курсу. Якщо іноземна валюта дорожчає, тобто купівля її одиниці вимагає більшої кількості національної валюти, то іноземні товари для вітчизняних імпортерів також дорожчають, обсяг попиту на них зменшиться, що спричинить скорочення обсягу попиту і на іноземну валюту, і навпаки.

Припустимо, що товарообмінні операції здійснюються між Україною і США, відповідно гривня є національною валютою, а долар – іноземною. На вертикальній осі (рис. 13.4) відкладаємо обмінний курс у прямому котируванні, тобто ціну одиниці іноземної валюти, виражену в одиницях національної валюти ($e_{\text{грн./дол.}}$). На горизонтальній осі відкладаємо видатки національних економічних суб’єктів на імпорт та їх доходи від експорту у доларах ($M_{\text{млн.дол.}}$).

Якщо українські імпортери мають намір закупити американське обладнання, ціна одиниці якого становить 4 тис. дол., то обсяг їх попиту на нього, так само як і обсяг їх попиту на долар, буде залежати від обмінного курсу. Зі зниженням ціни долара у гривнях американський товар для вітчизняних імпортерів дешевшає, відтак вони будуть купувати його більше, відповідно збільшиться обсяг їх попиту на долари, і навпаки, якщо долар подорожчає від-

носно гривні. Відтак крива попиту на іноземну валюту (Z), котра відображає вітчизняні видатки на імпорт, виявляє обернену залежність між обмінним курсом та обсягом попиту на іноземну валюту і є типовою спадною (рис. 13.4).

Джерелом пропонування іноземної валюти є експорт. Обсяг пропонування іноземної валюти відображає доходи експортерів і має пряму залежність від обмінного курсу. Якщо валюта країни-експортера дешевша, дешевшими і більш привабливими для іноземних покупців є її товари. Відтак обсяг попиту іноземців на вітчизняні товари зростає, зростають доходи експортерів, відповідно збільшується кількість заробленої ними іноземної валюти, обсяг її пропонування зростає, і навпаки.

Припустимо, що українські виробники мають намір продавати деяке устаткування у США. Обсяг американського попиту на вітчизняне устаткування, а відтак обсяг пропонування доларів в обмін на гривні і доходи українських експортерів залежать від обмінного курсу: зі зниженням ціни долара у гривнях (подорожчанням гривні) українське устаткування для американців дорожчає, відтак обсяги його закупівлі американцями зменшаться, відповідно зменшиться пропонування доларів, зароблених вітчизняними експортерами. І навпаки, якщо долар подорожчає відносно гривні (гривня знецінюється), то доходи експортерів і обсяг пропонування доларів зростуть.

Тому крива пропонування іноземної валюти (E) виявляє пряму залежність між обмінним курсом та обсягом пропонування іноземної валюти і є типовою висхідною (рис. 13.4).

Отже, обмінний курс є основним *ендогенним чинником* попиту на валюту та її пропонування. Зміна обмінного курсу спричиняє зміни в обсягах попиту і пропонування валюти, що графічно відповідає руху точки вздовж заданих кривих попиту і пропонування.

На валютному ринку пропонування іноземної валюти з боку експорту зустрічається з попитом на неї з боку імпорту. В результаті їх взаємодії встановлюється *рівноважний обмінний курс*, за яким продається і купується рівноважна кількість іноземної валюти в обмін на національну. Перетин кривих попиту на долари (Z) та їх пропонування (E) визначає точку рівноваги валютного ринку (A). У цій точці за

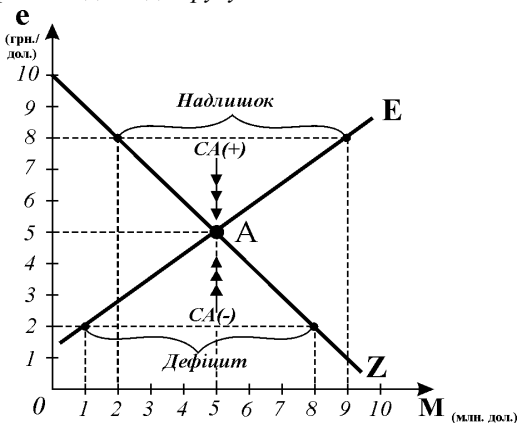


Рис. 13.4. Попит, пропонування та рівновага на ринку іноземної валюти

рівноважного обмінного курсу 5 грн. за 1 дол. обсяг попиту на долари точно відповідає обсягу їх пропонування (5 млн. дол.).

Будь-які відхилення обмінного курсу від рівноважного розбалансовують валютний ринок. Проте він, як і товарний ринок, має вбудований механізм саморегулювання, здатний відновлювати рівновагу.

Якщо долар подешевшає (відповідно гривня – подорожчає) і буде обмінюватись за курсом 2 грн. за 1 дол., то обсяг пропонування доларів зменшиться до 1 млн. дол., а обсяг попиту на них зросте до 8 млн. дол. Дефіцит іноземної валюти на ринку становитиме 7 млн. дол. У цьому випадку українські видатки на імпорт будуть перевищувати надходження від експорту, тому що подорожчання національної валюти веде до здешевлення зарубіжних товарів у порівнянні з вітчизняними. Перевищення імпортних видатків над експортними надходженнями викликає дефіцит поточного рахунку платіжного балансу країни ($CA-$) і є іншим проявом дефіциту іноземної валюти. Перевищення обсягів попиту на долар над обсягами його пропонування спричинить зміну відносних цін валют: курс долара почне підвищуватись, курс гривні – знижуватись до відновлення рівноваги у точці A . Зміна обмінного курсу автоматично ліквідує дефіцит платіжного балансу.

Якщо ж долар подорожчає (гривня подешевшає) і пропорція обміну встановиться на рівні 8 грн. за 1 дол., то обсяг пропонування доларів (9 млн. дол.) перевищуватиме обсяг попиту на них (2 млн. дол.). Відповідно доходи від українського експорту почнуть перевищувати видатки вітчизняних імпортерів, тобто чистий експорт, або сальдо поточного рахунку, буде додатним ($CA+$). Активне сальдо поточного рахунку у платіжному балансі України є іншим виразом перевищення пропонування іноземної валюти над попитом на неї. Внаслідок надлишкового пропонування долара його обмінний курс почне знижуватись (курс гривні – підвищуватись) до відновлення рівноважного (5 грн. за 1 дол.), що автоматично ліквідує активне сальдо поточного рахунку платіжного балансу.

Отже, за умов вільного плавання зміна валютного курсу є тим механізмом, котрий скеровує валютний ринок до досягнення рівноваги.

Тепер ускладнимо модель валютного ринку. Введемо в аналіз вплив будь-якого екзогенного чинника. Екзогенними (некурсними) чинниками попиту на валюту на її пропонування можуть виступати смаки та уподобання споживачів країн – торговельних партнерів, циклічні коливання економічної динаміки, зміни у ВВП і доходах споживачів експортної або імпортної продукції, спекулятивні операції та ін. Дія цих чинників спричиняє зміни у взаємному попиту на товари (або в їх пропонуванні), відповідні зміни відбуваються у попиту на іноземну валюту (чи у її пропонуванні). Вплив екзогенних чинників змінює всю множину співвідношень „обмінний курс – кількість валюти” і графічно відповідає зрушенню кривих попиту або пропонування іноземної

валюти.

Припустимо, що внаслідок зростання вітчизняного ВВП доходи домогосподарств зростають, відтак збільшується їх попит як на вітчизняні, так і на іноземні товари. Попит на імпорт і відповідно на долар за початкового рівноважного валютного курсу 5 грн. за 1 дол. зростає (рис. 13.5). Крива Z_1 зміщується праворуч до Z_2 .

Співвідношення між доходами від експорту та видатками на імпорт змінюється.

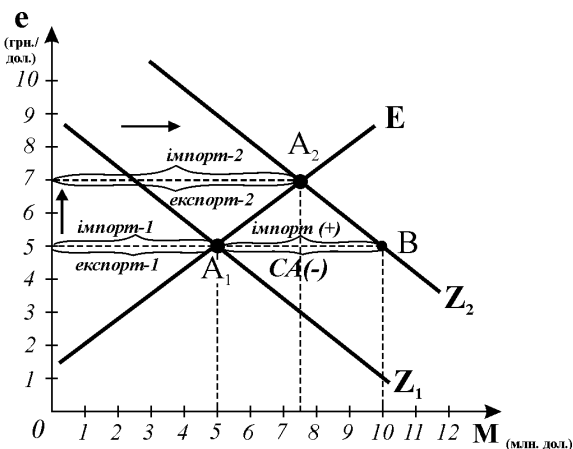


Рис. 13.5. Зміна рівноваги на валютному ринку під впливом екзогенних чинників

За початкового обмінного курсу вітчизняний попит на імпорт (і іноземну валюту) зростає до 10 млн. дол. (точка B), тоді як доходи від експорту все ще відповідають 5 млн. дол. Утворюється від'ємне сальдо рахунку поточних операцій ($CA-$), яке показує величину надлишкового попиту на іноземну валюту (10 млн. дол. – 5 млн. дол. = 5 млн. дол.).

Якщо центральний банк не втручається у ситуацію, то валютний курс змінюється таким чином, щоб відновити рівновагу. Нова рівновага досягається у точці A_2 за значно вищого обмінного курсу: 7 грн. за 1 дол., тобто за умови знецінення національної валюти. Зміна обмінного курсу відновлює рівновагу платіжного балансу двома шляхами: по-перше, скорочує видатки на імпорт, оскільки іноземні товари стають дорожчими, по-друге, піднімає конкурентоспроможність експорту за кордоном, отже, допомагає збільшувати експортні доходи. У точці нової рівноваги A_2 , так само, як і у точці початкової рівноваги A_1 , обсяг видатків на імпорт точно дорівнює обсягу доходів від експорту.

Таким чином, гнучкий валютний курс змінюється так, щоб ліквідувати будь-які дефіцити або активи поточного рахунку платіжного балансу, вирівнюючи попит на іноземну валюту з боку імпорту з її пропонуванням з боку експорту. Автоматичне, без будь-якого втручання держави, врегулювання платіжних балансів шляхом зміни обмінного курсу становить головну перевагу системи вільно плаваючих валютних курсів.

13.5. Валютний ринок в умовах фіксованого обмінного курсу

Крайнім випадком фіксованого обмінного курсу є *золотий стандарт*. За умов золотого стандарту валютний ринок характеризується трьома рисами:

- *держава фіксує ціну золота, отже, і вартість своєї грошової одиниці у золотому виразі*. Встановлена державою ціна золота у національній валюті називається паритетною вартістю золота;
- *держава підтримує конвертованість національної валюти у золото* – вона зобов'язана купувати і продавати вітчизняну валюту за золото на першу вимогу і за паритетною вартістю. Банк лише бере невеликі комісійні за послуги обміну;
- *держава дотримується політики золотого забезпечення*, тобто в неї повинні бути запаси золота, принаймні рівні кількості випущених в обіг грошей.

Коли держава купує золото у населення, вона створює нові гроші, а коли продає золото – знищує гроші. Основою золотого стандарту є ідея стопроцентного покриття золотом випущених паперових грошей. Центральний банк в такому випадку володіє тільки золотом, яке він купує, випускаючи гроші в обіг. Продаючи золото, центральний банк скорочує грошову масу 1:1. Такий механізм гарантував автоматичну збалансованість міжнародних платежів.

Якби валютний курс не відповідав ціні золота, то золото вивозили б з однієї країни, де воно дешевше, в іншу, де воно дорожче, і на різниці цін отримували доходи. Цей процес називається *арбітражем*, він вирівнює ціну золота. Валютний курс, обчислений на основі відносної ціни золота в двох країнах, називається *золотим паритетом*. Наприклад, ціна золота у США дорівнює 20 дол. за унцію, а у Великобританії – 4 фунти стерлінгів, валютний паритет $20/4 = 5$ дол. за 1 ф. ст.

Наприклад, якщо попит американців на англійські товари зростає, то збільшення витрат на імпорт зміщує криву попиту на фунти праворуч. Утворюється дефіцит поточного рахунку платіжного балансу США. Але валютний курс не змінюється. Щоб оплатити свій імпорт з Англії, резиденти США купують золото в американській ФРС за долари, відправляють його до Англії і продають англійському банку за фунти стерлінгів. Відтак дефіцит американського платіжного балансу фінансується за рахунок скорочення золотих резервів США.

В результаті у США зменшується кількість золота і відповідно зменшується грошова маса, а у Великобританії, навпаки, необхідність купити додаткове золото змушує центральний банк випустити в обіг більше фунтів, що призводить до зростання грошової маси всередині країни. Зміна грошової маси в свою чергу впливає на рівень як витрат на імпорт, так і сукупних витрат. У США скорочення грошової маси веде до підвищення процентних ста-

вок і скорочення видатків, а у Великобританії, навпаки, грошова експансія знижує ставку проценту і підвищує рівень видатків. Ці зміни впливають не лише на стан валютного ринку і платіжного балансу, але й на стан економіки в цілому.

Поступово у США видатки на імпорт з Англії скорочуються, тому крива попиту на фунти поступово зміщується ліворуч, у той же час у Великобританії стає більше грошей, отже, зростають видатки, у тому числі і на товари, які експортує США. Доходи американських експортерів починають зростати, крива пропонування фунтів зміщується праворуч. У результаті цих змін дефіцит поточного рахунку США поступово зменшується до відновлення балансу експорту та імпорту за незмінного валютного курсу 5 дол. за 1 ф. ст.

Врегулювання дефіцитів і активів платіжних балансів за рахунок зміни золотих резервів за одночасної стабільності валютних курсів становили *головну перевагу системи золотого стандарту*. Проте результатом переливів золота між країнами ставали неминучі пристосувальні внутрішні макроекономічні зрушення, які вважають основним недоліком золотого стандарту через неможливість точного передбачення їх наслідків. Крім того, національна грошово-кредитна політика значною мірою визначалася змінами у попиті на іноземну валюту та у її пропонуванні, отже, не могла бути незалежною.

Запровадження режиму *регульованих фіксованих обмінних курсів* пов'язане з переходом на принципи *Бреттон-Вудської валютної системи* (1944–1973 рр.). У цей час у практиці міжнародних відносин закріпився різновид системи фіксованих валютних курсів – *золотодоларовий стандарт*. Країни фіксували вартість своїх валют у доларах і конвертували свої валюти у долари, а не в золото. Центральні банки купували і продавали долари за офіційно встановленим курсом. Країни тепер зберігали резерви не лише у золоті, але й у доларах. Ці золотодоларові резерви стали називати *міжнародними резервами*. Долар став *ключовою валютою*, як раніше золото, а США – країною ключової валюти.

Проте в умовах золотодоларового стандарту був відсутній механізм автоматичного врегулювання сальдо поточного рахунку, оскільки центральні банки країн не дотримувались третього правила золотого стандарту – формувати грошову масу під впливом стану платіжного балансу. При золотому стандарті дефіцит платіжного балансу фінансувався шляхом продажу золота центральним банком для оплати імпорту, через що грошова маса збиралась в банку і таким чином пропонування грошей в обігу зменшувалось рівно на ту ж суму, на яку продавали золото. За доларового стандарту центральні банки почали проводити активну монетарну політику і змінювали грошову масу з метою впливу на такі негативні процеси всередині країни як безробіття та інфляція. Це робилось за допомогою *стерилізації* – операцій на відкритому ринку, котрі нейтралізували і зводили нанівець зусилля держави підтримати курс за допомогою операцій на валютному ринку.

Припустимо, що в країні зростає попит на імпортні товари. Щоб оплатити їх придбання, імпортери купують у центрального банку країни іноземну валюту, в результаті у банк притікає вітчизняна валюта, кількість грошей високої ефективності в обігу скорочується. Таким чином, зростання імпорту скорочує грошову масу в обігу, як і при золотому стандарті. Зменшення грошей в обігу підвищує ставки проценту всередині країни, що тягне за собою скорочення інвестиційного попиту, виробництво згортається, країна вповзає у фазу рецесії, збільшується вимушене безробіття.

З метою попередження кризи центральний банк починає проводити активну монетарну політику – він купує на відкритому ринку облігації у населення. Операції на відкритому ринку збільшують запаси облігацій у банку і збільшують грошову масу в обігу на ту ж суму, яка була знята з банківських рахунків. У результаті спільного впливу операцій на валютному ринку і операцій на відкритому ринку пропонування грошей не змінюється, лише зменшуються резерви іноземної валюти в центральному банку. Зниження резервів не зменшує кількості грошей в обігу, як це було за умов золотого стандарту. Лише перестають підвищуватись процентні ставки і припиняється скорочення видатків населення. Дефіцит же поточного рахунку платіжного балансу залишається. У кінцевому результаті валютні резерви центрального банку виснажуються, і він не зможе фінансувати цей дефіцит. Тоді рано чи пізно центральний банк буде змушений відмовитись від підтримки фіксованого обмінного курсу національної валюти і відпустити його.

В умовах Бреттон-Вудської системи були можливі декілька версій врегулювання: або валютний курс самостійно повернеться до фіксованого рівноважного через коливання попиту і пропонування, або країна зі стійким дефіцитом платіжного балансу отримає позику від МВФ на його покриття і підтримку валютного курсу, або курс валюти буде *офіційно девальвованим* до рівня, який дозволить досягти балансу поточного рахунку,

Девальвація викликає пропорційне підвищення цін. За незмінного обсягу пропонування грошей попит на них зростає. Населення намагається продати внутрішні та іноземні облігації, що веде до подорожчання національної валюти. Центральний банк, який намагається зафіксувати обмінний курс на новому девальвованому рівні, повинен проводити інтервенції на валютному ринку, щоб не допустити подорожчання національної валюти. Він продає національну валюту і купує іноземні активи у населення. В результаті центральний банк поповнює резерви іноземної валюти, у той час як продаж національної валюти пом'якшує нестачу грошей у населення. Це триває до того часу, доки надлишковий попит на національну валюту не задовольниться. У кінцевому результаті *ефект від девальвації* зводиться до того, що центральний банк збільшив резерви і за рахунок девальвації став багатшим, а приватний сектор збіднів.

Девальвація діє подібно до податку. Несподіване підвищення внутрішніх

цін різко скорочує реальні грошові залишки приватних осіб. Приватний сектор частково втрачає своє багатство і знижує ліквідність. Від втрати капіталу приватного сектора виграє держава. Девальвація може дати позитивний результат лише тоді, коли зростання попиту на вітчизняні товари не супроводжується підвищенням цін, інакше ефект девальвації втратиться. Тому, щоб уникнути підвищення цін, девальвація повинна підтримуватись жорсткою фіскальною і монетарною політикою, яка стримує внутрішній попит.

13.6. Реальний валютний курс і паритет купівельної спроможності

Після 1973 р. настала епоха *керованих плаваючих валютних курсів*. Для вчених важливим виявилось з'ясування чинників, котрі впливають на них. Аналіз валютного ринку показав, що *ендогенним чинником* виступає *обмінний курс як відносна ціна валют*. При цьому ми розглядали номінальний обмінний курс. Роль *ендогенного чинника* також виконують *відносні рівні цін в країнах, або реальний обмінний курс*.

Реальний обмінний курс – це *відносна ціна товарів*, вироблених у двох країнах. Це коефіцієнт (або процент), котрий показує співвідношення, в якому товари однієї країни можна обміняти на товари іншої, тому його також називають *умовами торгівлі*.

Співвідношення, в якому товари певної країни обмінюються на іноземні, залежить від цін товарів у національних валютах і від курсу, за яким обмінюються ці валюти. Припустимо, що ксерокс в Україні коштує 500 грн., а в США – 250 дол. Номінальний обмінний курс: 1 дол. = 5 грн. або 1 грн. = 0,2 дол. Для порівняння цін спочатку виражаємо ціни на аналогічні товари в одній валюті.

Американський ксерокс у гривнях буде коштувати: 5 грн. × 250 дол. = 1250 грн., а реальний обмінний курс становитиме: 500 грн. / 1250 грн. = 0,4. Тобто ціна українського ксерокса становить 0,4 ціни американського. За цих цін і обмінного курсу можна обміняти 1 український ксерокс на 0,4 американського або 1 американський на 2,5 українських. Можна порівняти ціни товарів, виражені у доларах. Тоді український ксерокс у доларах буде коштувати: 0,2 дол. × 500 грн. = 100 дол., реальний обмінний курс так само становитиме: 100 дол. / 250 дол. = 0,4 або 250 дол. / 100 дол. = 2,5.

Наші розрахунки можна представити у формалізованому вигляді, виразивши ціни товарів в іноземній валюті:

$$e = \text{номінальний обмінний курс}(f/d) \times \frac{\text{ціна товару в національній валюті}(d)}{\text{ціна товару в іноземній валюті}(f)} =$$

$$= \frac{0,2 \text{ дол./грн} \times 500 \text{ грн}}{250 \text{ дол}} = \frac{100 \text{ дол}}{250 \text{ дол}} = 0,4.$$

Або виразивши ціни товарів у національній валюті:

$$e = \text{номінальний обмінний курс}(d/f) \times \frac{\text{ціна товару в іноземній валюті}(f)}{\text{ціна товару в національній валюті}(d)} =$$

$$= \frac{5 \text{ грн} / \text{дол} \times 250 \text{ дол}}{500 \text{ грн}} = \frac{1250 \text{ грн}}{500 \text{ грн}} = 2,5.$$

Узагальнено формулу реального валютного курсу можна записати:

$$e = \varepsilon \cdot \frac{P_d}{P_f}, \quad (13.3)$$

де e – реальний обмінний курс; ε – номінальний обмінний курс;

P_d – рівень внутрішніх цін; P_f – рівень іноземних цін.

Таким чином, реальний обмінний курс між двома валютами обчислюють на підставі номінального обмінного курсу і співвідношення рівнів цін у двох країнах.

Відносні рівні цін, тобто фактично відмінність між темпами інфляції всередині країни і за кордоном – один з найголовніших чинників, який визначає динаміку обмінного курсу валют. Якщо рівень інфляції у будь-якій країні перевищує рівень інфляції у зарубіжних країнах, то за інших рівнянь умов внутрішня валюта країни буде мати тенденцію до здешевлення. Ця тенденція пояснюється на основі *теорії паритету купівельної спроможності*.

Паритет купівельної спроможності (ПКС) – це співвідношення купівельної спроможності валют відносно певного набору товарів і послуг у двох країнах. Економісти вважають його своєрідною „віссю” обмінного курсу. Наприклад, якщо один і той самий споживчий кошик у США коштує 1000 дол., а в Україні – 5000 грн., то згідно з купівельною спроможністю валют обмінний курс становитиме: 1 дол. = 5 грн.

В основі ідеї ПКС лежить *закон єдиної ціни*. Згідно з цим законом, однаковий товар не може продаватись одночасно у різних місцях за різними цінами, тому що перекупники негайно скористаються цим і почнуть отримувати прибуток, купуючи товар там, де він дешевший, і перепродуючи його там, де він дорожчий. Спритні спекулянти підвищать попит на товар там, де він дешевший і одночасно збільшать пропонування цього товару там, де він дорожчий. Іманентні закони ринку вирівнюють ціни на обох ринках. Процес купівлі-продажу, який забезпечує фактичну реалізацію закону єдиної ціни, називається *арбітражем*. Закон єдиної ціни, застосований до міжнародних ринків, і називають *паритетом купівельної спроможності*.

Стосовно валютних курсів теорія ПКС стверджує, що *валютний курс завжди змінюється рівно настільки, наскільки це необхідно, щоб компенсувати різницю в динаміці рівня цін у різних країнах*. Внутрішня валюта буде дорожчати або знецінюватись доти, доки певна сума грошей, конвертована за

ринковим обмінним курсом, не зможе обмінятися на однаковий за складом і обсягом ринковий кошик товарів і послуг в обох країнах. Тоді встановлюється паритет купівельної спроможності. У цій ситуації споживачу буде в принципі байдуже, в якій саме країні купувати цей кошик.

Якщо поміж країнами існують значні відмінності у рівнях цін, то країна, де рівень інфляції вищий, не змогла б експортувати свої товари, тому що її ціни значно вищі, ніж внутрішні ціни інших країн. Тоді її імпорт був би надзвичайно великим. У такій ситуації неминучою є зміна обмінного курсу у бік здешевлення внутрішньої валюти.

Ідея ПКС дуже приваблива для зовнішньоекономічних зв'язків, але вона надто спрощує реальність, і тому на практиці неможливо досягти її реалізації.

Концепція ПКС пов'язана з грошовою теорією. Зв'язок між обмінним курсом, грошовою масою та реальним ВВП відображає рівняння, виведене з кембриджського рівняння обміну ($M = kPY$):

$$\varepsilon_{d/f} = \frac{P_d}{P_f} = \left[\frac{M_d^S}{M_f^S} \right] \cdot \left[\frac{k_f}{k_d} \right] \cdot \left[\frac{Y_f}{Y_d} \right], \quad (13.4)$$

яке показує, що купівельна спроможність іноземної валюти буде підвищуватись, якщо в країні спостерігається сполучення менших приростів грошової маси з більшими приростами реального ВВП, і навпаки, валюта країни з високими темпами зростання грошової маси і депресивним реальним сектором буде втрачати у купівельній спроможності.

КОНТРОЛЬНІ ЗАВДАННЯ

ТЕСТИ. *Визначте єдино правильну відповідь*

1. Фіксований валютний курс – це:

- а) офіційно встановлене співвідношення валют, котре ґрунтується на визначених у законодавчому порядку валютних паритетах;
- б) твердий курс національної валюти, за яким уряд офіційно зобов'язується вільно обмінювати національну валюту на іноземну і навпаки;
- в) співвідношення валют, встановлене під впливом попиту і пропонування на валютному ринку, що регулюється шляхом валютних інтервенцій;
- г) правильні відповіді а) і б).

2. Регульований гнучкий валютний курс – це:

- а) співвідношення між валютами, що вільно змінюється під впливом попиту і пропонування на валютному ринку, і на яке держава може впливати шляхом валютних інтервенцій;
- б) офіційно встановлене співвідношення валют, котре ґрунтується на визначених у законодавчому порядку валютних паритетах;
- в) офіційно встановлене співвідношення між валютами, яке допускає можливість відхилення від нього на $+(-) 10\%$;
- г) співвідношення між валютами, що вільно змінюється під впливом попиту і пропонування на валютному ринку, і держава за жодних обставин не може впливати на нього.

3. Валютні інтервенції – це:

- а) операції центрального банку на відкритому ринку з купівлі-продажу цінних паперів з метою нейтралізації впливу валютних спекуляцій;
- б) спекуляція валютними цінностями у порушення правил валютних операцій;
- в) операції центрального банку з купівлі – продажу іноземної валюти з метою впливу на обмінний курс;
- г) витіснення однією валютою іншої на валютному ринку.

4. Девальвацією називають:

- а) офіційне зниження курсу валюти за режиму фіксованих валютних курсів;
- б) знецінення валюти за режиму плаваючих валютних курсів;
- в) збільшення в обміні кількості національної валюти на одиницю іноземної;
- г) всі відповіді правильні.

5. Попит на євро зростає, якщо порівняно з іншими країнами:

- реальні процентні ставки і рівень інфляції у країнах ЄС виявляться відносно вищими;
- реальні процентні ставки у країнах ЄС виявляться відносно вищими, а рівень інфляції – відносно нижчим;
- реальні процентні ставки у країнах ЄС виявляться відносно нижчими, а рівень інфляції – відносно вищим;
- реальні процентні ставки і рівень інфляції у країнах ЄС виявляться відносно нижчими.

ЗАДАЧІ

Задача 1.

Припустимо, що попит на долар США та його пропонування на валютному ринку України описуються рівняннями: $Q_D = 2,5 - 0,2P$; $Q_S = 0,5 + 0,1P$ (де P – ціна 1 долара у гривнях; Q – млн. дол.). Визначте:

- рівноважний обмінний курс долара;
- як зміниться рівноважний обмінний курс, якщо внаслідок посилення політичної та економічної нестабільності попит на долар збільшиться на 25%?
- як зміниться обмінний курс порівняно з початковим рівноважним, якщо приплив іноземних інвестицій спричинить збільшення пропонування доларів на 20%?

Задача 2.

Припустимо, що однакові за технічними характеристиками комп'ютери – російський та американський – на внутрішніх ринках країн коштують відповідно 40 тис. руб. і 2 тис. дол.; номінальний обмінний курс 25 руб. = 1 дол.

Визначте, як зміняться умови торгівлі (реальний обмінний курс), якщо за інших рівних умов російський комп'ютер подорожає на 50%.

Задача 3.

Припустимо, що уряд Великобританії фіксує курс фунта стерлінгів відносно долара таким: 1ф. ст. = 2,40 дол. При цьому на валютному ринку обсяг попиту на фунти становить 150 млн. ф. ст., а обсяг їх пропонування – 250 млн. ф. ст.

Поясніть, якими повинні бути дії центрального банку Великобританії, спрямовані на підтримку стабільності валютного курсу.

Задача 4.

Припустимо, що вартість певного набору товарів у США становить 8 тис. дол., а аналогічного набору у Німеччині – 12 тис. марок.

Визначте обмінний курс валют за паритетом купівельної спроможності.

Відповіді та розв'язки до контрольних завдань

Відповіді до тестів: 1 – г, 2 – г, 3 – в, 4 – г, 5 – б.

Задача 1.

1) у стані рівноваги: $Q_D = Q_S$; $2,5 - 0,2P = 0,5 + 0,1P$; $2 = 0,3P$;

$$P^* = 6,6 \text{ грн/дол} \text{ або } 1 \text{ дол.} = 6,6 \text{ грн.};$$

2) $1,25(2,5 - 0,2P) = 0,5 + 0,1P$; $3,125 - 0,25P = 0,5 + 0,1P$;

$$2,625 = 0,35P; \quad P^* = 7,5 \text{ грн/дол} \text{ або } 1 \text{ дол.} = 7,5 \text{ грн.};$$

3) $2,5 - 0,2P = 1,2(0,5 + 0,1P)$; $2,5 - 0,2P = 0,6 + 0,12P$;

$$1,9 = 0,32P; \quad P^* = 5,9 \text{ грн/дол} \text{ або } 1 \text{ дол.} = 5,9 \text{ грн.}$$

Задача 2.

$$\tau_1 = e = \varepsilon \cdot P^f / P = 25 \text{ руб./дол} \times \frac{2000 \text{ дол}}{40000 \text{ руб.}} = \frac{50000 \text{ руб.}}{40000 \text{ руб.}} = 1,25;$$

$$\tau_2 = e = \varepsilon \cdot P^f / P = 25 \text{ руб./дол} \times \frac{2000 \text{ дол}}{60000 \text{ руб.}} = \frac{50000}{60000} = 0,83.$$

Умови торгівлі: $\tau_1 = 1:1,25$: 1 американський комп'ютер = 1,25 російського.

$\tau_2 = 1:0,83$: 1 американський комп'ютер = 0,83 російського. Для американської сторони умови торгівлі погіршуються, для російської – покращуються.

Задача 3.

На валютному ринку обсяг попиту на фунти перевищує їх пропонування $Q_D = 150 < Q_S = 250$, що зумовлює подорожчання фунта відносно долара; для підтримки фіксованого валютного курсу (1 ф. ст. = 2,40 дол.) центральний банк Великобританії повинен скуповувати фунти в обмін на долари за рахунок валютних резервів.

Задача 4.

$$e_{\text{дол./м}} = \frac{P_{\text{США}}}{P_{\text{Німечч.}}} = \frac{8000 \text{ дол}}{12000 \text{ марок}} = \frac{1 \text{ дол}}{1,5 \text{ марки}} = 0,67 \text{ дол./марка}$$

$$e_{\text{м/дол.}} = \frac{P_{\text{Німечч.}}}{P_{\text{США}}} = \frac{12000 \text{ марок}}{8000 \text{ дол}} = \frac{1,5 \text{ марки}}{1 \text{ дол}} = 1,5 \text{ марки/дол}$$

ТЕСТИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

Визначте єдино правильну відповідь

1. Термін „економіка” вперше був введений у науковий оборот:

- а) Аристотелем; б) Платоном; в) Ксенофонтом; г) А. Монкретьєном.

2. Термін „політична економія” вперше був введений у науковий оборот:

- а) А. Смітом; б) К. Марксом; в) А. Монкретьєном; г) Аристотелем.

3. Термін „економікс” був введений в науковий оборот:

- а) Дж. Б. Кларком та Ф. Еджвортом; б) А. Маршаллом та А. Пігу;
в) А. Маршаллом та В. Джевонсом г) В. Парето та Л. Вальрасом.

4. Яка з економічних шкіл була історично першою:

- а) класична; б) монетаризм; в) меркантилізм; г) неолібералізм.

5. Класичну школу політичної економії відрізняє:

- а) функціональний, переважно кількісний аналіз та суб’єктивний підхід до вивчення економічних процесів;
б) причинно-наслідковий, якісний аналіз та об’єктивний підхід до вивчення економічних процесів;
в) переважання аналізу взаємозв’язків на мікроекономічному рівні;
г) переважання практичної функції.

6. Політична економія вивчає:

- а) поведінку індивідуальних господарських суб’єктів в різних ринкових структурах;
б) закономірності функціонування економіки в цілому;
в) закони еволюції виробничих відносин у взаємодії з розвитком продуктивних сил в усіх сферах суспільного відтворення;
г) закони еволюції виробничих відносин в умовах обмеженості ресурсів.

7. Стійкі, сутнісні, постійно повторювані причинно-наслідкові зв’язки в системі економічних відносин – це:

- а) економічні категорії; б) економічні закони;
в) економічна політика; г) економічні моделі.

8. Економічна категорія – це:

- а) слово іноземного походження, що характеризує той чи інший стан економіки;
- б) причинно-наслідкові зв'язки економічних процесів та явищ;
- в) поняття, що відображає сутнісну сторону економічного явища;
- г) літературний аналог фізичного явища.

9. Спільним для економічних законів і законів природи є те, що вони:

- а) діють вічно;
- б) виникають, розвиваються і функціонують не лише в процесі економічної діяльності людей;
- в) мають об'єктивний характер;
- г) мають історичний характер.

10. Економічні закони відрізняються від законів природи тим, що вони:

- а) мають об'єктивний характер;
- б) мають суб'єктивний характер;
- в) діють виключно у людському суспільстві;
- г) не можуть бути ліквідовані державою.

11. Найбільш повним визначенням речового фактора виробництва є:

- а) знаряддя праці;
- б) засоби виробництва;
- в) предмет праці;
- г) засоби праці.

12. Економічна система – це:

- а) спосіб організації господарського життя суспільства;
- б) сукупність галузей матеріального і нематеріального виробництва;
- в) спосіб поєднання факторів виробництва;
- г) система взаємопов'язаних ринків.

13. Суспільний спосіб виробництва - це:

- а) єдність продуктивних сил і техніко-економічних відносин;
- б) єдність продуктивних сил і виробничих відносин;
- в) єдність економічної та юридичної власності;
- г) єдність натурального та товарного виробництва.

14. Технологічний спосіб виробництва – це:

- а) єдність продуктивних сил і виробничих відносин;
- б) єдність продуктивних сил і господарського механізму;
- в) єдність продуктивних сил і техніко-економічних відносин;
- г) єдність натурального і товарного виробництва.

15. Економічне поняття “обмеженість ресурсів” означає:

- а) відсутність у країні певних природних ресурсів;
- б) неможливість задоволення всіх людських потреб;
- в) стан ресурсів у період економічного спаду;
- г) високі ціни на товари, які обмежують можливість їх придбання.

16. Сутність проблеми обмеженості ресурсів найкраще розкриває твердження:

- а) чим менше певного ресурсу, тим він більш обмежений;
- б) ресурсів завжди не вистачає для задоволення усіх людських потреб;
- в) бідні країни в більшій мірі відчувають обмеженість ресурсів;
- г) у будь-якій країні завжди чого-небудь не вистачає.

17. Альтернативна вартість вимірюється:

- а) індексом споживчих цін;
- б) ціною товару, що купується;
- в) кількістю одного блага, від якої потрібно відмовитись заради одержання додаткової одиниці іншого блага;
- г) кількістю ресурсів, необхідних для виробництва даного товару.

18. Товарне виробництво характеризується тим, що:

- а) продукти виробляються не для власного споживання, а з метою продажу;
- б) економічні зв'язки між виробництвом і споживанням опосередковані грошима;
- в) існують суспільний поділ праці та економічна відокремленість товаровиробників;
- г) всі відповіді правильні.

19. Необхідною передумовою існування товарного виробництва є:

- а) суспільний поділ праці;
- б) наявність розвиненої системи машин;
- в) концентрація виробників на великих підприємствах;
- г) розвинена грошова система.

20. Виробництво продуктів не для власного споживання, а для обміну є характерною ознакою:

- а) натурального виробництва;
- б) простої кооперації праці;
- в) товарного виробництва;
- г) змішаної економіки.

21. Товар – це:

- а) будь-яка корисна річ;
- б) продукт праці, призначений для обміну;
- в) запас матеріальних благ;
- г) продукт праці, призначений задоволення потреб виробника цього продукту.

22. Причинами виникнення та об'єктивною основою існування товарного виробництва є:

- а) соціально-економічна та національна неоднорідність працівників;
- б) суспільний поділ праці та повна економічна відокремленість виробників;
- в) територіальне розосередження виробників та природний поділ праці;
- г) розвиток та ускладнення технічних засобів праці.

23. Товар як економічна категорія – це:

- а) продукт праці, який має корисні властивості;
- б) продукт праці, створений виробником для задоволення власних виробничих чи особистих потреб;
- в) будь-яке благо, корисне для людини;
- г) продукт праці, створений виробником для продажу.

24. Згідно з теорією трудової вартості наявність у товару двох властивостей – вартості і споживної вартості – пояснюється:

- а) наявністю у виробника декількох суміжних професій;
- б) двоїтим характером праці, яка одночасно є конкретною і абстрактною;
- в) участю у створенні товару не лише праці виробника, а й речовини природи;
- г) поділом праці і спеціалізацією виробників.

25. Згідно з трудовою теорією вартості, абстрактна праця – це:

- а) продуктивна праця, що створює матеріальні блага;
- б) ручна або недостатньо технічно оснащена праця;
- в) праця людини у фізіологічному розумінні (витрати розумової, нервової, фізичної енергії), що створює вартість;
- г) розумова праця.

26. Властивість товару обмінюватися на інший товар у певних кількісних пропорціях – це:

- а) споживна вартість; б) мінова вартість; в) вартість; г) ціна.

27. Інтенсивність праці – це:

- а) якість праці;
- б) напруженість праці;
- в) продуктивність праці;
- г) складність праці.

28. Внаслідок підвищення інтенсивності праці вартість одиниці товару:

- а) не зміниться;
- б) знизиться;
- в) зросте;
- г) підвищення інтенсивності праці не пов'язане з вартістю товару.

29. До засобів праці належать:

- а) сировина, штучні матеріали, вторинна сировина;
- б) сировина, робоча сила, машини;
- в) машини, устаткування, виробничі будівлі, споруди, дороги;
- г) комплектуючі вироби, товарні запаси на складах.

30. Виробничі відносини – це система відносин, які виникають:

- а) між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання;
- б) між людьми і природою;
- в) між засобами виробництва і людьми;
- г) між людьми в процесі виробництва матеріальних благ.

31. Згідно з трудовою теорією вартості, гроші виникли:

- а) стихійно в процесі розвитку відносин обміну і поділу праці;
- б) як результат певної економічної угоди між людьми;
- в) природно, тому що золото і срібло за своєю природою є грошима;
- г) внаслідок домовленості між урядами різних країн.

32. При поверненні позики, сплаті податків, оплаті комунальних послуг гроші виконують функцію:

- а) міри вартості;
- б) засобу обігу;
- в) засобу нагромадження;
- г) засобу платежу.

33. Під час купівлі-продажу товарів у роздрібній торгівлі гроші виконують функцію:

- а) міри вартості;
- б) засобу обігу;
- в) засобу нагромадження;
- г) засобу платежу.

34. Згідно з законом грошового обігу, кількість грошей, необхідних для обігу:

- а) прямо пропорційна сумі цін реалізованих товарів і обернено пропорційна кількості оборотів однієї грошової одиниці;
- б) прямо пропорційна обсягу вироблених в економіці товарів і обернено пропорційна їх цінам;
- в) обернено пропорційна сумі цін реалізованих товарів і прямо пропорційна кількості оборотів однієї грошової одиниці;
- г) обернено пропорційна обсягу вироблених в економіці товарів і прямо пропорційна їх цінам.

35. Під час інфляції найшвидше знецінюється:

- а) пакет акцій;
- б) запас готівкових грошей;
- в) нерухомість;
- г) транспортний засіб.

36. Згідно з теорією К. Маркса, капітал – це:

- а) певне виробниче відношення, при якому знаряддя праці, гроші, товари слугують знаряддям привласнення частини чужої неоплаченої праці;
- б) товар тривалого використання;
- в) засіб інвестування і розширення виробництва;
- г) засіб зайняти корисною діяльністю працюючих людей.

37. Вартість робочої сили визначається:

- а) вартістю зароблених благ;
- б) вартістю засобів існування робітника та його сім'ї, які забезпечують відтворення робочої сили нормальної якості;
- в) вартістю предметів споживання;
- г) вартістю фізичного мінімуму засобів існування робітника.

38. Згідно з теорією додаткової вартості К.Маркса, необхідний робочий час – це частина робочого дня:

- а) протягом якої робітник відтворює вартість власної робочої сили;
- б) протягом якої робітник створює додатковий продукт;
- в) необхідна для виробництва заданого обсягу продукції;
- г) протягом якої робітник відтворює вартість авансованого капіталу.

39. В умовах капіталістичного товарного виробництва споживна вартість робочої сили полягає у здатності робітника:

- а) створювати блага;
- б) створювати додаткову вартість;
- в) створювати споживні вартості;
- г) створювати суспільну вартість.

40. Постійний капітал – це:

- а) частина капіталу, яка перетворюється на засоби виробництва;
- б) частина капіталу, яка витрачається на придбання робочої сили;
- в) витрати виробництва, які не змінюються зі зміною обсягу виробництва;
- г) частина капіталу, яка перетворюється на предмети праці.

41. Змінний капітал – це:

- а) частина капіталу, яка перетворюється на засоби виробництва;
- б) частина капіталу, яка витрачається на придбання робочої сили;
- в) витрати виробництва, які змінюються зі зміною обсягу виробництва;
- г) витрати на фіксовані ресурси, які не змінюються зі зміною обсягу випуску.

42. Вартість товару визначається за формулою:

- а) $W = c + v + p$; б) $W = c + v + \bar{p}$;
 в) $W = c + v + m$; г) $W = c + v + m'$.

43. Норма додаткової вартості визначається за формулою:

- а) $m' = \frac{m}{v} \times 100\%$; б) $m' = \frac{v}{m} \times 100\%$;
 в) $m' = \frac{m}{K} \times 100\%$; г) $m' = \frac{m}{c} \times 100\%$.

44. Додаткова вартість, згідно з теорією К.Маркса, є результатом:

- а) продуктивності капіталу;
 б) неоплаченої праці найманих робітників;
 в) продуктивності капіталу і праці;
 г) неоплаченого нормального прибутку капіталіста.

45. Сума грошей, яку отримує працівник за продаж власної робочої сили, – це:

- а) номінальна заробітна плата; б) реальна заробітна плата;
 в) відрядна заробітна плата; г) погодинна заробітна плата.

46. Кількість товарів та послуг, яку працівник може придбати на свій грошовий заробіток, – це:

- а) номінальна заробітна плата; б) реальна заробітна плата;
 в) погодинна заробітна плата; г) прожитковий мінімум.

47. Чинником підвищення реальної заробітної плати виступає:

- а) підвищення рівня інфляції;
 б) зниження цін на товари і послуги;
 в) запровадження платних форм навчання і медичного обслуговування;
 г) підвищення ставки подорожного податку.

48. Процес зростання окремих капіталів шляхом капіталізації частини додаткового продукту називається:

- а) концентрацією капіталу;
 б) концентрацією виробництва;
 в) централізацією капіталу;
 г) простим відтворенням.

49. Безперервне повторення процесу кругообороту капіталу називається:

- а) часом обігу капіталу;
- б) відтворенням капіталу;
- в) оборотом капіталу;
- г) концентрацією капіталу.

50. Амортизація основних виробничих фондів – це:

- а) поступове перенесення вартості засобів праці на продукцію, що виробляється;
- б) поновлення оборотних засобів підприємства;
- в) фізичне зношування основних та оборотних виробничих фондів;
- г) моральне зношування засобів праці.

51. Витрати підприємства на виробництво товару, виражені в грошовій формі, це:

- а) собівартість;
- б) ціна виробника;
- в) ринкова ціна;
- г) оптова ціна.

52. Акція – це цінний папір без встановленого строку обігу, який:

- а) свідчить про внесок у капітал акціонерного товариства, дає право на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду і на участь у розподілі майна у разі ліквідації товариства;
- б) дає право на участь в управлінні акціонерним товариством;
- в) дає право на частку майна у разі ліквідації акціонерного товариства і гарантує право голосу на зборах акціонерів;
- г) засвідчує передачу грошових засобів у борг на певний термін з правом отримання щорічного фіксованого доходу.

53. Курс акції є:

- а) обернено залежним від величини дивіденду і прямо залежним від позичкового проценту;
- б) прямо залежним від величини дивіденду і обернено залежним від позичкового проценту;
- в) обернено залежним від величини статутного капіталу акціонерного товариства і прямо залежним від позичкового проценту;
- г) прямо залежним від величини статутного капіталу акціонерного товариства і обернено залежним від позичкового проценту.

54. Закритими вважаються акціонерні товариства, акції яких:

- а) не надходять у вільний продаж;
- б) вільно продаються і купуються всіма економічними суб'єктами;
- в) котируються на фондовій біржі;
- г) виписуються на пред'явника.

55. Акціонерне товариство відкритого типу мобілізує капітал шляхом:

- а) випуску іменних акцій серед засновників;
- б) випуску акцій і облігацій через фондову біржу;
- в) випуску виключно звичайних акцій;
- г) випуску іменних та привілейованих акцій.

56. Норма позичкового проценту – це:

- а) встановлений державою граничний розмір плати за кредит;
- б) відношення суми позичкового проценту до суми позики, виражене у відсотках;
- в) різниця між сумою грошей, яка повертається, та позиченою сумою;
- г) всі відповіді правильні.

57. Ціна землі залежить:

- а) виключно від величини ренти, яку отримує власник землі;
- б) лише від загального рівня цін на сільськогосподарську продукцію;
- в) від величини ренти та норми позичкового проценту;
- г) лише від проценту на капітал, вкладений в землю.

58. Причиною утворення диференційної ренти I є:

- а) нижчий рівень кваліфікації сільськогосподарських працівників порівняно з промисловими;
- б) нижча органічна будова капіталу в сільському господарстві порівняно з промисловістю;
- в) різна природна родючість земель та їх віддаленість від ринків збуту продукції;
- г) різна економічна родючість земель, відмінність в ефективності додаткових вкладень капіталу в землю.

59. Причиною утворення диференційної ренти II є:

- а) нижчий рівень кваліфікації сільськогосподарських працівників порівняно з промисловими;
- б) монополія приватної власності на землю;
- в) різна природна родючість земель та їх віддаленість від ринків збуту продукції;
- г) різна економічна родючість земель, відмінність в ефективності додаткових вкладень капіталу в землю.

60. Приватизація – це:

- а) перехід об'єкта у власність місцевих органів влади;
- б) передача майна в оренду з наступним викупом;
- в) відчуження державної власності на користь приватних осіб;
- г) розподіл частини приватної власності серед юридичних осіб.

61. Збільшення обсягів суспільного виробництва за рахунок збільшення кількості виробничих ресурсів за незмінної техніки і технології називається:

- а) прогресивним економічним зростанням;
- б) екстенсивним економічним зростанням;
- в) інтенсивним економічним зростанням;
- г) збалансованим економічним зростанням.

62. Інтенсивний тип економічного зростання – це:

- а) збільшення обсягів виробництва високими темпами;
- б) розширення виробництва за рахунок підвищення ефективності використання ресурсів;
- в) розширення виробництва за рахунок залучення додаткових ресурсів;
- г) збільшення обсягів виробництва за рахунок освоєння нових видів продукції.

63. Мікроекономіка вивчає:

- а) поведінку економіки в цілому;
- б) поведінку індивідуальних господарських суб'єктів у різних ринкових структурах;
- в) поведінку споживачів на ринках товарів і послуг;
- г) поведінку фірм на ринках товарів і ресурсів.

64. Закон попиту описує:

- а) обернено-пропорційну залежність між ціною та обсягом попиту;
- б) пряму залежність між ціною та обсягом попиту;
- в) обернену залежність між ціною та обсягом попиту;
- г) пряму пропорційну залежність між ціною та обсягом попиту.

65. Закон пропонування твердить, що між ціною і обсягом пропонування:

- а) існує обернений зв'язок;
- б) існує прямий зв'язок;
- в) існує прямо пропорційна залежність;
- г) не існує зв'язку.

66. Товари-замінники – це пари товарів, для яких:

- а) підвищення ціни одного викликає зростання попиту на інший;
- б) підвищення ціни одного викликає скорочення попиту на інший;
- в) попит зростає зі зростанням доходів споживачів;
- г) підвищення ціни одного не викликає зміни попиту на інший.

67. Товари-доповнювачі – це пари товарів, для яких:

- а) підвищення ціни одного викликає зростання попиту на інший;
- б) підвищення ціни одного викликає скорочення попиту на інший;
- в) попит зростає зі зростанням доходів споживачів;
- г) підвищення ціни одного не викликає зміни попиту на інший.

68. На ринкове пропонування безпосередньо не впливають:

- а) ціни ресурсів;
- б) число фірм;
- в) доходи споживачів;
- г) зміни технології виробництва.

69. Ринок товару знаходиться у стані рівноваги, якщо:

- а) обсяг попиту дорівнює обсягу пропонування;
- б) ціна дорівнює сумі витрат і прибутку;
- в) здійснюється державне регулювання цін;
- г) попит дорівнює пропонуванню.

70. На ринку певного товару обсяг попиту перевищує обсяг пропонування. Це приклад:

- а) дії закону спадної віддачі;
- б) надлишку;
- в) дефіциту;
- г) дії закону зростання альтернативних витрат.

71. На ринку певного товару обсяг пропонування перевищує обсяг попиту. Це приклад:

- а) дії закону спадної віддачі;
- б) надлишку;
- в) дефіциту;
- г) дії закону зростання альтернативних витрат.

72. Продавець знизив ціну на свій товар на 5%, внаслідок чого обсяг продажу зріс на 4%. Можна стверджувати, що попит на цей товар:

- а) еластичний;
- б) нееластичний;
- в) абсолютно еластичний;
- г) абсолютно нееластичний.

73. Попит на товар нееластичний за ціною, якщо:

- а) покупці відносно чутливо реагують на зміну ціни;
- б) покупці мало чутливі до зміни ціни;
- в) покупці зовсім не реагують на зміну ціни;
- г) сукупний виторг продавця збільшується при зниженні ціни.

74. Якщо ціна товару зросла на 1%, що призвело до скорочення обсягу попиту на 1%, то попит на цей товар є:

- а) еластичним;
- б) нееластичним;
- в) одиничної еластичності;
- г) абсолютно нееластичним.

75. Якщо попит на товар є еластичним за ціною, то сукупний виторг продавця за умови зниження ціни товару:

- а) зменшиться;
- б) збільшиться;
- в) не зміниться;
- г) зміни виторгу не пов'язані з еластичністю попиту.

76. Якщо ціна товару знизиться, а виторг продавців зменшиться, то можна стверджувати, що попит на цей товар:

- а) є нееластичним;
- б) є еластичним;
- в) абсолютно еластичним;
- г) абсолютно нееластичним.

77. Основним чинником еластичності пропонування є:

- а) наявність товарів-замінників;
- б) часовий період, протягом якого продавці можуть пристосуватися до зміни ціни;
- в) питома вага товару у видатках споживачів;
- г) належність товару до предметів першої необхідності чи предметів розкоші.

78. Надходження від встановлення акцизного податку на товар зростають, якщо попит на цей товар:

- а) нееластичний;
- б) еластичний;
- в) абсолютно еластичний;
- г) має одиничну еластичність.

79. Теорія споживчого вибору виходить з того, що метою споживача є максимізація:

- а) граничної корисності;
- б) сукупної корисності;
- в) середньої корисності;
- г) різниці між сукупною і граничною корисністю.

80. Сукупна корисність – це:

- а) загальна сума задоволення від споживання певного набору благ;
- б) мінімальна сума задоволення від споживання певного набору благ;
- в) середня величина задоволення від споживання певного набору благ;
- г) додаткове задоволення від споживання додаткової одиниці блага.

81. Гранична корисність – це:

- а) загальна сума задоволення від споживання певного набору благ;
- б) мінімальна сума задоволення від споживання певного набору благ;
- в) середня величина задоволення від споживання певного набору благ;
- г) додаткова корисність від споживання додаткової одиниці блага.

82. П'яте морозиво, яке ви їсте, надає вам менше задоволення, ніж перше. Це приклад:

- а) дії закону попиту; б) дії закону спадної граничної корисності;
в) наявності надлишку товару; г) наявності дефіциту товару.

83. Споживач готовий купити третій кілограм цукерок тільки за умови, що продавець знизить ціну. Його поведінку найкраще пояснює:

- а) закон спадної граничної корисності; б) закон пропонування;
в) ефект доходу; г) ефект заміни.

84. Закон спадної граничної корисності твердить, що:

- а) відношення граничних корисностей благ до їхніх цін повинні бути рівні;
б) сукупна корисність зростає зі зростанням споживання благ;
в) величина задоволення від споживання кожної додаткової одиниці благ даного виду зменшується до нуля у точці повного насичення потреби;
г) зі зростанням доходів споживачів величина задоволення від споживання кожної додаткової одиниці благ даного виду зменшується.

85. Криві байдужості – це криві:

- а) однакової кількості двох благ;
б) однакового рівня корисності наборів двох благ;
в) однакового рівня доходу споживача;
г) однакових цін двох товарів.

86. Бюджетне обмеження споживача утворюють:

- а) тільки дохід споживача; б) тільки ціни товарів;
в) дохід споживача і ціни товарів; г) дохід, ціни товарів та їх корисності.

87. Стану рівноваги споживача на карті байдужості відповідає:

- а) будь-яка точка на найвищій з кривих байдужості;
б) точка перетину бюджетної лінії та найвищої з досяжних кривих байдужості;
в) будь-яка точка, що розташована у просторі, обмеженому бюджетною лінією;
г) точка дотику бюджетної лінії до найвищої з досяжних кривих байдужості.

88. Оптимальний споживчий вибір передбачає:

- а) суміщення мети та обмеження споживача;
б) суміщення моделі бажаного та моделі можливого;
в) вибір споживчого кошика, який відповідає точці дотику бюджетної лінії до кривої байдужості;
г) всі відповіді правильні.

89. Криві Енгеля характеризують:

- а) залежність обсягу споживання товару від доходу споживача;
- б) залежність обсягу споживання товару від його ціни;
- в) залежність корисності блага від обсягу його споживання;
- г) залежність витратків споживача від ціни товару.

90. Крива “ціна-споживання”:

- а) сполучає всі точки рівноваги споживача, пов’язані зі зміною ціни одного з товарів, на її основі будується крива індивідуального попиту;
- б) сполучає всі точки рівноваги споживача, пов’язані зі зміною доходу, на її основі будуються криві Енгеля;
- в) сполучає всі точки рівноваги споживача, пов’язані зі зміною цін обох товарів, на її основі будується крива індивідуального попиту;
- г) сполучає всі точки рівноваги споживача, пов’язані зі зміною доходу, на її основі будується крива ринкового попиту.

91. Ефект заміни – це зміна обсягу попиту на товар, спричинена:

- а) зміною загального рівня цін всіх товарів;
- б) зміною уподобань споживача;
- в) зміною реального доходу, зумовленою зміною ціни одного з товарів;
- г) зміною відносних цін товарів за незмінного реального доходу споживача.

92. Ефект доходу полягає у:

- а) зміні обсягу попиту внаслідок зміни відносних цін товарів за незмінного реального доходу споживача;
- б) зміні обсягу попиту внаслідок зміни реального доходу за незмінних відносних цін товарів;
- в) здатності одного товару задовольняти ті ж потреби, що й інший товар;
- г) можливості покупця замішувати споживання одного товару іншим, більш якісним.

93. Крива ринкового попиту:

- а) отримується шляхом додавання обсягів індивідуального попиту за кожної з можливих цін;
- б) отримується шляхом додавання цін за кожного з можливих обсягів індивідуального попиту;
- в) співпадає з кривою попиту споживача, чий попит є максимальним для даного ринку;
- г) утворюється як середнє арифметичне індивідуальних попиту.

94. Надлишок споживача:

- а) це різниця між максимальною сумою, яку споживач був готовий заплатити за кількість товару, на яку він пред'являє попит, і фактично заплаченою сумою;
- б) вимірює сукупну вигоду споживача від придбання товару на конкурентному ринку; є показником його добробуту;
- в) відповідає площі фігури, обмеженої кривою попиту, лінією ринкової ціни та віссю ординат;
- г) всі відповіді правильні.

95. Метою виробника є:

- а) максимізація задоволення суспільних потреб у товарах і послугах;
- б) максимізація економічного прибутку;
- в) максимізація мінімального прибутку;
- г) максимізація бухгалтерського прибутку

96. У короткостроковому періоді:

- а) всі ресурси фіксовані;
- б) обсяги принаймні одного з ресурсів неможливо змінити;
- в) всі ресурси є змінними;
- г) кількість жодного з ресурсів неможливо змінити.

97. У довгостроковому періоді:

- а) існує поділ витрат на постійні і змінні;
- б) всі ресурси і витрати є фіксованими;
- в) всі ресурси і витрати є змінними;
- г) обсяги принаймні одного з ресурсів неможливо змінити.

98. Економічні витрати:

- а) дорівнюють сукупному виторгу за мінусом неявних витрат;
- б) включають явні витрати, але не включають неявних;
- в) дорівнюють сукупному виторгу за мінусом явних і неявних витрат;
- г) дорівнюють сумі явних і неявних витрат.

99. Неявні витрати – це:

- а) витрати, альтернативна вартість яких дорівнює нулю;
- б) альтернативна вартість ресурсів, що належать власникам фірми;
- в) бухгалтерські витрати;
- г) витрати, які не приймаються до уваги при визначенні результатів діяльності фірми.

100. Економічний прибуток – це:

- а) мінімальний прибуток, необхідний для утримання фірми в межах даного виду діяльності;
- б) прибуток, який отримує типова фірма галузі;
- в) прибуток, який фірма отримує в нормальних умовах її функціонування;
- г) прибуток, який отримує фірма, якщо її сукупний виторг перевищує суму явних і неявних витрат.

101. Нормальний прибуток – це:

- а) прибуток, який отримує фірма, якщо її сукупний виторг перевищує суму явних і неявних витрат;
- б) прибуток, який отримує типова фірма галузі;
- в) прибуток, який фірма отримує в нормальних умовах її функціонування;
- г) мінімальний доход, необхідний для утримання фірми в межах даного виду діяльності.

102. Граничний продукт змінного фактора – це:

- а) відношення сукупного обсягу випуску продукції до затрат змінного фактора;
- б) додатковий продукт, одержаний від застосування додаткової одиниці змінного фактора;
- в) кількість продукції, виробленої на одиницю затрат змінного фактора;
- г) відношення продуктивності праці до обсягу випуску.

103. Дія закону спадної віддачі означає, що:

- а) використовується все більше і більше виробничих ресурсів;
- б) відбувається зменшення приросту обсягу виробництва при послідовному збільшенні одного фактора за незмінності інших факторів;
- в) використовується все менше і менше виробничих ресурсів;
- г) відбувається зменшення приросту обсягу виробництва при послідовному збільшенні всіх факторів виробництва.

104. Постійні витрати фірми – це:

- а) витрати на ресурси за цінами, що діяли на момент їх придбання;
- б) витрати, які мають місце навіть тоді, коли фірма нічого не виробляє;
- в) неявні витрати виробництва;
- г) витрати на придбання сировини за завчасно фіксованими цінами.

105. На збільшення постійних витрат фірми впливає підвищення:

- а) заробітної плати робітників;
- б) цін на сировину та паливо;
- в) залізничних тарифів;
- г) заробітної плати управлінського персоналу.

106. На збільшення змінних витрат фірми впливає:

- а) підвищення орендної плати;
- б) підвищення процентної ставки на банківські кредити;
- в) підвищення заробітної плати робітників;
- г) підвищення заробітної плати управлінського персоналу.

107. Граничні витрати – це:

- а) витрати, які не змінюються зі зміною обсягу випуску;
- б) приріст постійних витрат в результаті приросту обсягу випуску на одиницю;
- в) додаткові витрати, пов'язані з випуском додаткової одиниці продукту;
- г) витрати, які мають місце навіть тоді, коли фірма нічого не виробляє.

108. Відмінність між короткостроковим і довгостроковим періодами діяльності фірми полягає у тому, що:

- а) у короткостроковому періоді частина ресурсів і витрат постійні, у довгостроковому – всі ресурси і витрати змінні;
- б) у короткостроковому періоді всі ресурси і витрати змінні, у довгостроковому – можна змінити обсяги деяких ресурсів і витрат;
- в) і у короткостроковому, і у довгостроковому періоді можна змінити обсяги всіх ресурсів;
- г) часовий період не впливає на можливості фірми змінювати обсяги ресурсів і витрат.

109. Конкурентній фірмі у короткостроковому періоді слід виробляти продукцію, якщо:

- а) вона отримує економічний прибуток;
- б) вона отримує тільки нормальний прибуток;
- в) вона отримує збитки, які не перевищують величини постійних витрат;
- г) всі відповіді правильні.

110. Коли граничний виторг конкурентної фірми перевищує її граничні витрати, то фірма зможе збільшити економічний прибуток, якщо:

- а) підвищить ціну на свою продукцію;
- б) скоротить обсяг виробництва;
- в) збільшить обсяг виробництва;
- г) знизить ціну на свою продукцію.

111. Будь-яка фірма виробляє оптимальний обсяг продукції, якщо:

- а) її граничний виторг дорівнює ціні;
- б) її граничний виторг дорівнює середнім сукупним витратам;
- в) її граничний виторг дорівнює граничним витратам;
- г) її граничні витрати дорівнюють середнім сукупним витратам.

112. Конкурентна фірма максимізує прибуток у короткостроковому періоді, виробляючи оптимальний обсяг продукції, якщо:

- а) ціна дорівнює граничним витратам;
- б) ціна перевищує середні сукупні витрати;
- в) ціна перевищує середні змінні витрати;
- г) ціна дорівнює нормальному прибутку.

113. Конкурентна фірма може мінімізувати збитки у короткостроковому періоді:

- а) шляхом закриття, якщо ціна менша за середні змінні витрати;
- б) виробляючи оптимальний обсяг продукції, якщо ціна перевищує середні сукупні витрати;
- в) виробляючи оптимальний обсяг продукції, якщо ціна перевищує середні змінні витрати;
- г) правильні відповіді а) і в).

114. Ізокванта ілюструє:

- а) весь набір можливих рівнів виробництва за умови зміни кількості праці;
- б) весь набір можливих рівнів виробництва за умови зміни кількості капіталу;
- в) всі можливі комбінації праці та капіталу, які забезпечують виробництво одного й того самого обсягу продукції;
- г) всі можливі комбінації праці та капіталу, які мінімізують витрати.

115. Ізокоста – це лінія:

- а) незмінних витрат, яка показує всі можливі комбінації праці і капіталу, які фірма може придбати за даного рівня витрат;
- б) незмінних цін, яка включає всі можливі комбінації праці і капіталу за умови однакових цін факторів виробництва;
- в) однакового продукту, яка включає всі можливі комбінації праці і капіталу, що забезпечують один і той самий рівень випуску;
- г) всі відповіді неправильні.

116. Якщо виробник збільшив кількість всіх факторів виробництва на 30%, а обсяг виробництва при цьому зріс на 25%, це означає, що:

- а) фірма отримує додатковий економічний прибуток;
- б) діє закон спадної віддачі;
- в) спостерігається спадний ефект масштабу;
- г) спостерігається зростаючий ефект масштабу.

117. Траєкторія розвитку фірми:

- а) ілюструє комбінації праці і капіталу, які обирає фірма, мінімізуючи витрати кожного з можливих рівнів випуску у довгостроковому періоді;
- б) показує залежність обсягів виробництва від цін праці і капіталу у довгостроковому періоді;
- в) ілюструє наявність спадного ефекту масштабу;
- г) ілюструє наявність зростаючого ефекту масштабу.

118. Мінімальний ефективний розмір підприємства – це:

- а) найменший обсяг виробництва, за якого фірма може мінімізувати свої довгострокові середні витрати;
- б) найменший обсяг виробництва, за якого фірма може бути беззбитковою;
- в) найбільший з досяжних обсягів виробництва за постійного рівня витрат;
- г) найкращий розмір підприємства, який дозволяє максимізувати прибуток.

119. У довгостроковому періоді внаслідок одержання конкурентними фірмами економічного прибутку:

- а) фірми почнуть скорочувати обсяги виробництва;
- б) фірми залишатимуть галузь;
- в) число фірм в галузі не зміниться;
- г) нові фірми будуть входити в галузь.

120. Парадокс прибутку полягає у тому, що:

- а) можливість отримати економічний прибуток в конкурентній галузі є причиною його зникнення у довгостроковому періоді внаслідок входження в галузь нових фірм;
- б) можливість отримувати тільки нормальний прибуток у конкурентній галузі у довгостроковому періоді є причиною виходу фірм з галузі;
- в) тільки великі фірми можуть одержувати економічний прибуток і в короткостроковому, і в довгостроковому періоді;
- г) жодна з фірм не може одержувати економічного прибутку без розширення масштабів виробництва.

121. Головна перевага конкурентної ринкової системи полягає у тому, що ринок досконалої конкуренції забезпечує:

- а) рівномірний розподіл доходів;
- б) ефективний розподіл ресурсів;
- в) стабільність цін;
- г) максимальний економічний прибуток виробникам.

122. Ресурси економіки розподілені ефективно, якщо:

- а) можна збільшити виробництво усіх видів товарів та послуг;
- б) можна збільшити виробництво деяких товарів та послуг без зменшення виробництва всіх інших;
- в) збільшення виробництва будь-якого товару можливе лише за рахунок зменшення виробництва хоча б одного іншого;
- г) всі відповіді правильні.

123. До утворення монополій не призводить:

- а) дія ефекту масштабу;
- б) наявність у фірми патентів, ліцензій, авторських прав;
- в) виробництво та збут товару, який має багато близьких заміників;
- г) контроль над стратегічними ресурсами, необхідними для виробництва.

124. Монополія максимізуватиме прибуток або мінімізуватиме збитки, виробляючи обсяг продукції, для якого:

- а) ціна дорівнює мінімуму середніх сукупних витрат;
- б) граничний виторг дорівнює середнім сукупним витратам;
- в) граничний виторг дорівнює граничним витратам;
- г) граничний виторг дорівнює середнім змінним витратам.

125. У довгостроковому періоді монополіст, на відміну від конкурентної фірми:

- а) не може змінити розміри свого підприємства;
- б) не може вийти з галузі;
- в) не зацікавлений у зміні розмірів підприємства;
- г) захищений від конкуренції нових фірм, що прагнуть увійти в галузь.

126. Наслідком монополізації виробництва є:

- а) встановлення вищих цін і менших обсягів виробництва;
- б) зменшення тиску державного регулювання;
- в) загострення конкуренції;
- г) ефективний розподіл і використання ресурсів.

127. Моносонія – це ринкова структура, за якої:

- а) продукція однорідна, вхідні бар'єри на ринок відсутні, на ринку діють два продавця і багато покупців;
- б) на ринку багато покупців і продавців, вхідні бар'єри відсутні, продукція диференційована;
- в) на ринку багато продавців і лише один покупець;
- г) на ринку багато покупців і лише один продавець.

128. Природна монополія існує, коли товар виробляє фірма, яка:

- а) є власником всіх ресурсів, що застосовуються у виробництві даного продукту;
- б) має економію на масштабі на всіх обсягах випуску;
- в) має виробничу функцію з постійною віддачею від масштабу;
- г) обслуговує групу покупців з усталеними уподобаннями щодо продукції фірми.

129. Основною ознакою монополістичної конкуренції є:

- а) ускладнений вступ в галузь і вихід з неї;
- б) незначне число фірм на ринку;
- в) виробництво диференційованої продукції;
- г) відсутність контролю над цінами.

130. Довгострокова рівновага на ринку монополістичної конкуренції означає, що:

- а) ціна встановлюється на рівні мінімуму довгострокових середніх витрат;
- б) фірми не отримують економічного прибутку;
- в) ціна дорівнює граничним витратам;
- г) усі виробничі потужності задіяні.

131. Прикладом суспільного блага може слугувати:

- а) національна оборона;
- б) філармонія;
- в) вища освіта;
- г) курси англійської мови.

132. Виробництво суспільних благ забезпечується державою, оскільки:

- а) властивості суспільних благ унеможливають їх гарантоване виробництво приватними фірмами;
- б) вигоди від їх виробництва перевищують витрати виробництва;
- в) воно супроводжується значними негативними зовнішніми ефектами;
- г) на них існує високий споживчий попит, який не здатні задовольнити приватні фірми.

133. Макроекономіка вивчає:

- а) закономірності розвитку промислового виробництва;
- б) умови економічного зростання країни;
- в) закономірності функціонування національної економіки;
- г) економічну політику держави.

134. Макроекономіка досліджує економічні процеси на рівні:

- а) окремих ринків;
- б) галузі виробництва;
- в) сектора економіки;
- г) економічної системи.

135. Економічна система, в якій макроекономічні проблеми частково вирішуються ринковим механізмом, частково – за допомогою державного регулювання, називається:

- а) ринковою; б) традиційною; в) змішаною; г) командною.

136. Суб'єктами змішаної економіки є:

- а) домогосподарства, ринок, держава, фінансові установи;
б) закордон, міністерства, фірми, домогосподарства;
в) домогосподарства, фірми, держава, закордон;
г) ділові підприємства, фінансові установи, бюджетні установи, держава.

137. Стан економіки в цілому найкраще характеризує:

- а) індекс споживчих цін; б) рівень безробіття;
в) валовий внутрішній продукт; г) національний доход.

138. Валовий внутрішній продукт – це:

- а) сукупна оцінка доходу, одержаного резидентами країни за рік;
б) сукупна ринкова вартість поточного виробництва кінцевих товарів і послуг, вироблених в межах кордонів країни за рік;
в) сукупний доход, який отримують виробники країни за рік;
г) сукупна ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, створена факторами виробництва, які належать даній країні, незалежно від того, в якій країні закордону вона створена.

139. Сукупна ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, вироблених в межах кордонів країни за рік, – це:

- а) чистий внутрішній продукт;
б) валовий національний доход;
в) валовий національний продукт;
г) валовий внутрішній продукт.

140. Валовий національний продукт – це:

- а) доход держави за рік;
б) сукупна ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, вироблених в межах кордонів країни за рік;
в) сукупний доход, який отримують виробники країни за рік;
г) сукупна ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, створена факторами виробництва, які належать даній країні, незалежно від того, в якій країні закордону вона була створена.

141. Валовий внутрішній продукт відрізняється від валового національного продукту на величину:

- а) чистих факторних доходів;
- б) амортизації;
- в) чистого експорту;
- г) валових приватних інвестицій.

142. Реальний ВВП – це:

- а) ВВП, скоригований з врахуванням інфляції або дефляції;
- б) ВВП, виражений у поточних цінах року, в якому він був вироблений;
- в) ВВП, скоригований з врахуванням інфляції;
- г) ВВП, який враховує позаринкову діяльність та екологічні наслідки виробництва.

143. Реальний ВВП – це вартість поточного виробництва кінцевих товарів і послуг, виражена у:

- а) натуральних показників;
- б) поточних ринкових цінах;
- в) цінах виробника;
- г) постійних цінах базового року.

144. Дефлятор ВВП – це:

- а) індекс цін ВВП;
- б) показник рівня девальвації національної валюти;
- в) показник виключеного при підрахунку ВВП подвійного рахунку;
- г) показник рівня чистого економічного добробуту.

145. Основним чинником споживання є:

- а) поточний використовуваний доход;
- б) національний доход;
- в) вікова структура населення;
- г) темп приросту пропонування грошей.

146. Згідно з „основним психологічним законом“ Дж. М. Кейнса:

- а) люди схильні збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, але в меншій мірі, ніж зростає дохід;
- б) люди схильні зменшувати своє споживання зі зростанням доходу, але в меншій мірі, ніж зростає дохід;
- в) люди схильні збільшувати свої заощадження зі зростанням доходу, але в меншій мірі, ніж зростає дохід;
- г) люди не схильні змінювати споживання і заощадження зі зміною доходу.

147. Середня схильність до споживання – це:

- а) відношення споживання до заощадження;
- б) частка приросту використовуваного доходу, яка спрямовується на додаткове споживання;
- в) відношення зміни величини споживання до зміни використовуваного доходу;
- г) частка використовуваного доходу, яка спрямовується на купівлю споживчих товарів за кожного його рівня.

148. Гранична схильність до споживання показує:

- а) на скільки зміниться обсяг споживання при зміні використовуваного доходу на одиницю;
- б) на скільки зміниться обсяг заощаджень при зміні використовуваного доходу на одиницю;
- в) на скільки зміниться використовуваний дохід при зміні обсягу споживання на одиницю;
- г) на скільки зміниться використовуваний дохід при зміні обсягу заощаджень на одиницю.

149. Теорія перманентного доходу М.Фрідмена виходить з того, що щорічне споживання домогосподарств залежить від:

- а) середнього рівня доходу, очікуваного за довгі роки;
- б) доходів певних періодів;
- в) поточного використовуваного доходу;
- г) тимчасового несподіваного доходу.

150. Чинниками інвестиційного попиту є:

- а) реальна процентна ставка;
- б) оптимістичні або песимістичні очікування підприємців;
- в) рівні технологічних змін і завантаженості потужностей;
- г) всі відповіді правильні.

151. У Системі національних рахунків до інвестицій не відносять:

- а) придбання фірмами нового обладнання;
- б) купівлю акцій на фондовій біржі;
- в) придбання роудиною нового будинку;
- г) збільшення запасів фірм.

152. Автономні інвестиції – це інвестиції, які:

- а) не залежать від динаміки національного доходу;
- б) залежать від динаміки національного доходу і є його функцією;
- в) обумовлюють динаміку національного доходу;
- г) використовуються для збільшення наявного капіталу.

153. Відрахування на відновлення зношеного капіталу – це:

- а) чисті інвестиції;
- б) амортизація;
- в) валові інвестиції;
- г) чисті інвестиції державного сектора.

154. Найбільш мінливим компонентом сукупних видатків, динаміка якого чинить найбільший вплив на циклічні коливання, виступають:

- а) споживчі видатки домогосподарств;
- б) інвестиційні видатки фірм;
- в) державні видатки;
- г) чистий експорт.

155. Крива Лаффера показує взаємозв'язок між:

- а) податковими надходженнями до бюджету та урядовими видатками;
- б) податковими ставками та податковими надходженнями до бюджету;
- в) податковими ставками та рівнем виробництва й зайнятості;
- г) податковими надходженнями та рівнем виробництва й зайнятості.

156. Диференціація доходів населення означає:

- а) високу частку соціальних трансферів у структурі доходів населення;
- б) високу частку майнових доходів у структурі доходів населення;
- в) невідповідність між мінімальною зарплатою і прожитковим мінімумом;
- г) нерівномірний розподіл особистих доходів домогосподарств.

157. Чим більше крива Лоренця відхиляється від бісектриси:

- а) тим меншою стає соціальна нерівність;
- б) тим більшою стає диференціація доходів населення;
- в) тим вищими є доходи всіх верств населення;
- г) тим меншими є доходи всіх верств населення.

158. На відміну від класичних економістів, Дж. М. Кейнс стверджував, що:

- а) необмежена свобода підприємницької діяльності забезпечує рівновагу на рівні повної зайнятості;
- б) ціни і заробітна плата є гнучкими;
- в) ринковий механізм здатний до саморегулювання;
- г) ринковій економіці властива нестабільність.

159. Якщо обсяг національного виробництва перевищує заплановані видатки, то:

- а) запаси фірм зростають, а рівень доходу скорочується;
- б) запаси фірм і рівень доходу скорочуються;
- в) запаси фірм і рівень доходу зростають;
- г) запаси фірм і рівень доходу не змінюються.

160. Мультиплікатор інвестицій визначається як відношення:

- а) зміни рівноважного обсягу ВВП до зміни обсягу інвестицій;
- б) зміни інвестицій до зміни рівноважного обсягу ВВП;
- в) зміни споживання до зміни рівноважного обсягу ВВП;
- г) зміни заощаджень до зміни рівноважного обсягу ВВП.

161. Показником відставання фактичного реального ВВП від його потенційного обсягу є:

- а) дефлятор ВВП;
- б) ВВП-розрив;
- в) рецесійний розрив;
- г) інфляційний розрив.

162. Інфляційний розрив – це величина, на яку сукупні видатки повинні:

- а) зменшитись, щоб підвищити рівноважний ВВП до неінфляційного рівня повної зайнятості;
- б) збільшитись, щоб підвищити рівноважний ВВП до неінфляційного рівня повної зайнятості;
- в) зменшитись, щоб зменшити рівноважний ВВП до неінфляційного рівня повної зайнятості;
- г) збільшитись, щоб зменшити рівноважний ВВП до неінфляційного рівня повної зайнятості.

163. Рецесійний розрив в економіці виникає внаслідок:

- а) недостатності заощаджень;
- б) існування дефіциту товарів;
- в) недостатності сукупного попиту;
- г) підвищення рівня цін.

164. Урядова політика в області видатків і оподаткування називається:

- а) політикою розподілу доходів;
- б) політикою регулювання ділової активності;
- в) монетарною політикою;
- г) фіскальною політикою.

165. До інструментів фіскальної політики відносяться:

- а) підвищення норми резервних вимог та облікової ставки;
- б) купівля центральним банком державних облігацій на відкритому ринку;
- в) випуск міністерством фінансів короткострокових державних облігацій;
- г) зміна державних видатків та ставок оподаткування.

166. Стримувальна фіскальна політика передбачає:

- а) скорочення урядових видатків;
- б) зниження ставок оподаткування;
- в) зниження облікової ставки;
- г) збільшення урядових видатків.

167. Дискреційна фіскальна політика реалізується шляхом:

- а) прийняття державного бюджету;
- б) зміни ставок оподаткування та величини урядових видатків;
- в) формування доходної частини державного бюджету;
- г) внесення змін у видаткову частину бюджету.

168. Зміна урядових видатків і ставок оподаткування задля досягнення бажаного реального обсягу виробництва і зайнятості відноситься до:

- а) політики перерозподілу доходів;
- б) дискреційної фіскальної політики;
- в) автоматичної фіскальної політики;
- г) монетарної політики.

169. До заходів фіскальної політики не можна віднести:

- а) операції національного банку з облігаціями державної внутрішньої позики;
- б) регулювання податкових ставок;
- в) встановлення податкових пільг;
- г) регулювання витрат держбюджету пропорційно податковим надходженням.

170. Уряд, прагнучи подолати рецесійний розрив, повинен:

- а) збільшити державні видатки та податки;
- б) збільшити державні видатки та скоротити податки;
- в) зменшити державні видатки та збільшити податки;
- г) скоротити як податки, так і державні видатки.

171. У випадку, коли доходи державного бюджету перевищують видатки:

- а) утворюється дефіцит бюджету;
- б) утворюється профіцит бюджету;
- в) бюджет збалансований на циклічній основі;
- г) зростає державний борг.

172. Робоча сила, або економічно активне населення, складається:

- а) з двох груп населення – зайнятих та безробітних;
- б) з трьох груп – зайнятих, безробітних та незайнятих;
- в) тільки з зайнятих;
- г) з зайнятих за мінусом безробітних.

173. Рівень безробіття визначається як:

- а) відношення числа безробітних до чисельності працездатного населення;
- б) відношення числа безробітних до чисельності робочої сили;
- в) відношення числа безробітних до числа зайнятих;
- г) відношення числа зайнятих до чисельності робочої сили.

174. Якщо людина звільнилася з роботи за власним бажанням, то виникає безробіття:

- а) циклічне;
- б) природне;
- в) структурне;
- г) фрикційне.

175. Якщо людина втратила роботу в зв'язку зі зменшенням попиту на її професію, то виникає безробіття:

- а) структурне; б) фрикційне; в) природне; г) циклічне.

176. Інновації призвели до скорочення робітників, зайнятих ручною працею. Безробіття, яке виникло внаслідок цього, відноситься до:

- а) циклічного; б) фрикційного; в) фактичного; г) структурного.

177. Втрата людиною роботи через спад в економіці викликає безробіття:

- а) фрикційне; б) структурне; в) циклічне; г) природне.

178. Закон Оукена відображає взаємозв'язок між:

- а) фактичним і природним рівнем безробіття;
б) темпом інфляції і рівнем безробіття;
в) процентною зміною циклічного безробіття і процентним відхиленням фактичного ВВП від потенційного;
г) фактичним і потенційним обсягами реального ВВП.

179. Економічний цикл характеризується:

- а) регулярно повторюваними періодами скорочення сукупного обсягу виробництва та підвищення рівня цін;
б) періодично повторюваними підвищеннями і зниженнями загального рівня цін;
в) нерегулярно повторюваними періодами розширення загальної ділової активності та підвищення рівня цін;
г) нерегулярно повторюваними періодами розширення та згортання загальної ділової активності.

180. Яке з перерахованих понять не відноситься до фаз ділового циклу:

- а) інфляція; б) депресія; в) рецесія; г) поживлення.

181. Чисельне значення якого з показників падає у фазі поживлення і зростає у фазі спаду:

- а) обсяг виробництва; б) курси цінних паперів;
в) обсяг товарних запасів; г) прибутки від бізнесу.

182. У фазі поживлення спостерігається:

- а) скорочення прибутків; б) зростання податкових надходжень;
в) зниження курсу акцій; г) зниження ставки проценту.

183. Для фази пожвавлення не є властивим:

- а) зростання продуктивності праці; б) зростання доходів;
в) скорочення інвестицій; г) зниження рівня безробіття.

184. Зміни у потенційному рівні ВВП можуть бути спричинені:

- а) зміною рівня цін; б) зміною пропонування грошей;
в) змінами технологій; г) зростанням процентної ставки.

185. Потенційний обсяг реального ВВП може зростати за умови:

- а) збільшення державних видатків на виплату допомоги по безробіттю;
б) зниження рівня цін;
в) впровадження у виробництво нових, більш ефективних технологій;
г) збільшення грошового пропонування.

186. Згідно з „Золотим правилом нагромадження“, граничний продукт капіталу повинен дорівнювати:

- а) нормі амортизації; б) реальній процентній ставці;
в) рівню заощаджень; г) граничному продукту праці.

187. Який з перерахованих видів активів є найбільш ліквідним:

- а) акції інвестиційних компаній, що обертаються на грошовому ринку;
б) строковий депозит; в) чековий депозит; г) заощаджувальний рахунок.

188. Коли ринкова процентна ставка зростає, поточний курс облігацій:

- а) знижується; б) залишається незмінним; в) підвищується;
г) курс облігацій не пов'язаний з процентною ставкою.

189. Центральному банку складно уповільнити темпи зростання грошової маси, якщо:

- а) зростають обсяги особистих заощаджень;
б) центральний банк не може знизити норму резервування;
в) комерційні банки володіють значними надлишковими резервами;
г) домогосподарства і фірми прагнуть купити державні облігації на значну суму.

190. Який з інструментів монетарної політики найчастіше використовується центральними банками для регулювання грошового пропонування:

- а) зміна облікової ставки; б) операції на відкритому ринку;
в) зміна норми обов'язкових резервів; г) грошова емісія.

191. Для збільшення грошового пропонування центральний банк повинен:

- а) продавати державні облігації;
- б) підвищити резервну норму;
- в) знизити резервну норму;
- г) підвищити облікову ставку.

192. Стримувальна монетарна політика “дорогих грошей” передбачає:

- а) збільшення державних видатків;
- б) підвищення норми обов'язкових резервів;
- в) підвищення ставок податку;
- г) зниження облікової ставки.

193. Інфляція супроводжується:

- а) підвищенням загального рівня цін в економіці;
- б) падінням купівельної спроможності грошей;
- в) підвищенням грошової вартості життя;
- г) всі відповіді правильні.

194. За темпами розрізняють наступні види інфляції:

- а) інфляція попиту, інфляція витрат, відкрита інфляція;
- б) помірна, пригнічена, галопуюча;
- в) помірна, галопуюча, гіперінфляція;
- г) помірна, очікувана, неочікувана.

195. Найвищі темпи інфляції спостерігаються під час:

- а) помірної інфляції;
- б) галопуючої інфляції;
- в) гіперінфляції;
- г) інфляції витрат.

196. Послання інфляції попиту та інфляції витрат:

- а) утворює інфляційну спіраль;
- б) призводить до дефляції;
- в) призводить до гіперінфляції;
- г) відображається кривою Філіпса.

197. Яка з наведених характеристик не відноситься до гіперінфляції:

- а) ціни зростають на тисячі, сотні тисяч і навіть мільйони відсотків в рік;
- б) усі прагнуть застатися товарами і позбутися грошей;
- в) вартість життя зростає, тому наймані працівники вимагають вищої номінальної заробітної плати, що спричиняє нове підвищення цін;
- г) фірми вкладають гроші в інвестиційні товари, внаслідок чого обсяг національного виробництва різко збільшується і виходить за межі природного.

198. Інфляція витрат може бути спричинена зростанням:

- а) сукупних видатків всіх суб'єктів економіки;
- б) урядових видатків;
- в) цін енергоносіїв;
- г) споживчих видатків домогосподарств.

199. Стагфляція – це:

- а) зростання темпів інфляції;
- б) підвищення рівня безробіття на фоні загального спаду виробництва;
- в) уповільнення темпів інфляції;
- г) підвищення рівня інфляції на фоні загального спаду виробництва.

200. Підвищення рівня цін, що супроводжується скороченням реального обсягу виробництва, називається:

- а) девальвацією;
- б) депресією;
- в) рецесією;
- г) стагфляцією.

201. Від непередбаченої інфляції в меншій мірі постраждають:

- а) ті, хто отримують фіксований номінальний дохід;
- б) ті, хто мають грошові заощадження;
- в) ті, у кого номінальний дохід зростає, але повільніше, ніж підвищується рівень цін;
- г) ті, хто стали боржниками, коли ціни були нижчими.

202. Короткострокова крива Філіпса відображає:

- а) обернену залежність між реальною та номінальною заробітною платою;
- б) обернену залежність між рівнем безробіття та рівнем інфляції;
- в) пряму залежність між номінальною заробітною платою та темпом інфляції;
- г) пряму залежність між реальною заробітною платою та рівнем безробіття.

203. Мала відкрита економіка – це національна економіка:

- а) експорт та імпорт якої становлять значну частку відповідних світових показників;
- б) з незначною питомою вагою експорту та імпорту у ВВП;
- в) з незначною питомою вагою іноземних інвестицій;
- г) експорт та імпорт якої становлять незначну частку у загальному обсязі світової торгівлі.

204. Абсолютна перевага – це здатність країни виробляти певні товари:

- а) з меншими альтернативними витратами, ніж інші країни;
- б) виключно завдяки наявності особливих кліматичних умов;
- в) більш ефективно, з меншими витратами ресурсів порівняно з іншими;
- г) виключно завдяки наявності особливих природних ресурсів.

205. Згідно з теорією порівняльних переваг, країни спеціалізуються на виробництві та експорті тих товарів, які вони можуть виробляти:

- а) з меншими витратами ресурсів на одиницю продукції порівняно з іншими країнами;
- б) з меншими альтернативними витратами;
- в) завдяки наявності надлишкових факторів виробництва;
- г) завдяки наявності дефіцитних факторів виробництва.

206. Країна має порівняльну перевагу у виробництві товару, якщо:

- а) виробляє його з меншими витратами ресурсів, ніж інші країни;
- б) має кращі природно-кліматичні умови для виробництва цього товару;
- в) має давні історичні традиції виробництва цього товару;
- г) її витрати втрачених можливостей у виробництві цього товару є найнижчими.

207. Фритредерство – це:

- а) політика держави, спрямована на захист національного ринку від іноземної конкуренції;
- б) політика свободи торгівлі і знищення торговельних обмежень;
- в) політика держави, спрямована на підтримку експортерів;
- г) політика держави, яка передбачає застосування тарифних та нетарифних обмежень імпорту.

208. Протекціонізм – це:

- а) політика державного невтручання у зовнішню торгівлю;
- б) політика держави, спрямована на усунення перешкод на шляху свободи торгівлі;
- в) політика мінімального державного втручання у зовнішню торгівлю, яка складається під впливом попиту та пропонування товарів;
- г) державна політика захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції шляхом застосування тарифних і нетарифних обмежень.

209. Захисники політики протекціонізму, як правило, стверджують, що мита, квоти та інші торговельні бар'єри необхідні для:

- а) захисту молодих галузей від іноземної конкуренції;
- б) забезпечення національної безпеки та економічної незалежності;
- в) диверсифікації виробництва заради економічної стабільності;
- г) всі відповіді правильні.

210. В умовах вільної торгівлі Англія стає експортером, а Колумбія – імпортером. Торгівля підвищує добробут обох країн. Проте прихильниками політики вільної торгівлі будуть лише:

- а) виробники Англії та споживачі Колумбії;
- б) виробники Колумбії та споживачі Англії;
- в) споживачі обох країн та виробники Англії;
- г) споживачі обох країн та виробники Колумбії.

211. Парламент обговорює можливість запровадження ввізного мита на пшеницю. Депутати від аграрної партії стверджують, що таке мито буде рівнозначним встановленню:

- а) податку на споживання;
- б) податку на вітчизняних виробників пшениці;
- в) податку на споживання та субсидії вітчизняним виробникам пшениці;
- г) податку на споживання та податку на вітчизняних виробників пшениці.

212. Капітал буде припливати в країну за умови, що процентна ставка в цій країні:

- а) вища, ніж за кордоном;
- б) дорівнює процентній ставці за кордоном;
- в) менша за процентну ставку за кордоном;
- г) притік капіталу можливий за будь-яких умов.

213. Валюта – це:

- а) вільно конвертована грошова одиниця;
- б) грошова одиниця країни;
- в) будь-який платіжний засіб, що слугує для міжнародних розрахунків;
- г) грошова одиниця країни, вільно конвертована у золото.

214. Конвертованою вважається валюта:

- а) яка має фіксований обмінний курс;
- б) яка безперешкодно обмінюється на інші за офіційними пропорціями обміну для будь-яких міжнародних операцій;
- в) яка обслуговує розрахунки між розвиненими країнами;
- г) попит на яку на валютних ринках перевищує її пропонування.

215. Операції центрального банку з купівлі-продажу іноземної валюти з метою впливу на курс національної валюти називаються:

- а) валютною дипломатією;
- б) валютною монополією;
- в) валютною інтервенцією;
- г) валютною спекуляцією.

216. Вільний гнучкий (плаваючий) валютний курс – це:

- а) офіційно встановлене співвідношення між валютами, яке допускає можливість відхилення від нього на $+(-)$ 10%;
- б) співвідношення між валютами, що вільно змінюється під впливом попиту і пропонування на валютному ринку, і на яке держава може впливати шляхом валютних інтервенцій;
- в) співвідношення між валютами, що вільно змінюється під впливом попиту і пропонування на валютному ринку, і держава за жодних обставин не може впливати на нього;
- г) офіційно встановлене співвідношення валют, котре ґрунтується на визначених у законодавчому порядку валютних паритетах.

217. Девальвацією називають:

- а) офіційне зниження курсу валюти за режиму фіксованих валютних курсів;
- б) знецінення валюти за режиму плаваючих валютних курсів;
- в) збільшення в обміні кількості національної валюти на одиницю іноземної;
- г) всі відповіді правильні.

218. Девальвація валюти означає, що:

- а) країна скасувала золотий вміст національної грошової одиниці;
- б) купівельна спроможність валюти понизилась;
- в) купівельна спроможність валюти зросла;
- г) країна відмовилася від режиму фіксованих валютних курсів.

219. Сучасна міжнародна валютна система – це система:

- а) золотодоларового стандарту; б) регульованих гнучких валютних курсів;
- в) вільно плаваючих валютних курсів; г) фіксованих валютних курсів.

220. У системі золотого стандарту кожна країна:

- а) встановлювала золотий вміст своєї грошової одиниці;
- б) підтримувала жорстке співвідношення між своїм золотим запасом та кількістю грошей в обігу;
- в) зобов'язувалася вільно конвертувати валюту у золото;
- г) всі відповіді правильні.

221. До недоліків системи золотого стандарту відносять:

- а) неможливість зміни валютних курсів під впливом попиту на валюту;
- б) неможливість утворення стійкого активного сальдо платіжного балансу;
- в) неможливість здійснення незалежної національної монетарної політики;
- г) неминучість утворення стійкого пасивного сальдо платіжного балансу.

222. Переваги системи золотого стандарту полягали у тому, що вона:

- а) забезпечувала автоматичні зміни макроекономічної ситуації відповідно до переливів золота між країнами;
- б) гарантувала утворення стійкого активного сальдо платіжного балансу;
- в) обмежувала можливості здійснення незалежної монетарної політики;
- г) забезпечувала стабільність валютних курсів та автоматичне врегулювання дефіцитів і активів платіжних балансів.

223. Системами фіксованих валютних курсів були:

- а) система золотого стандарту та Бреттон-Вудська валютна система;
- б) система золотого стандарту та Ямайська валютна система;
- в) Бреттон-Вудська та Ямайська валютні системи;
- г) система золотого стандарту, Бреттон-Вудська та Ямайська системи.

224. Бреттон-Вудська валютна система ґрунтувалася на принципах:

- а) золотодоларового стандарту;
- б) підтримки фіксованого валютного курсу на основі використання валютних резервів та кредитів МВФ;
- в) міждержавного регулювання валютних відносин з боку МВФ;
- г) всі відповіді правильні.

225. Ямайська міжнародна валютна система передбачала:

- а) легалізацію „керованого плавання“ валют;
- б) відмову від фіксованих валютних паритетів;
- в) демонетизацію золота;
- г) всі відповіді правильні.

226. Реальний валютний курс – це:

- а) відносна ціна товарів, вироблених у двох країнах;
- б) співвідношення, в якому товари однієї країни можна обміняти на товари іншої;
- в) умови торгівлі;
- г) всі відповіді правильні.

227. Паритет купівельної спроможності – це:

- а) офіційно встановлене співвідношення між двома валютами;
- б) співвідношення двох валют, визначене за допомогою третьої валюти;
- в) співвідношення купівельної спроможності валют відносно певного набору товарів і послуг у двох країнах;
- г) співвідношення, в якому товари однієї країни обмінюються на товари іншої.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абсолютна додаткова вартість, 56
Абсолютна перевага, 305
Абсолютна рента, 76
Абстрактна праця, 46
Автоматичні стабілізатори, 233
Автономні (акордні) податки, 230
Автономні інвестиції, 202
Аграрно-промисловий комплекс (АПК), 77
Акселератор, 206
Акціонерне товариство, 71
Акція, 72
Альтернативна вартість, 29
Альтернативні витрати, 124
Амортизація, 64
Антиінфляційна політика, 297-298
Ациклічні змінні, 245
- Базовий рік, 176**
Балансовий прибуток, 66
Банки, 84
Безробіття, 34, 248
Бідність, 209
Біржі, 84
Благо, 28
Бухгалтерський прибуток, 125
Бюджетна лінія, 105
Бюджетне обмеження споживача, 105
- Валовий випуск (сукупний суспільний продукт), 174**
Валовий внутрішній продукт (ВВП), 174
Валовий національний продукт (ВНП), 177
Валові інвестиції, 201
Валюта, 311
Валютний курс, 311
Валютний ринок, 313-320
Валютні інтервенції, 287
Вартість, 46-47
ВВП-розрив, 34
Вибір, 29
Використовуваний дохід, 182
Вилучення, 180
Вимушене безробіття, 249
Виробництво, 23, 122
Виробнича ефективність, 145
Виробнича функція, 123-124
Виробничий надлишок, 135-136
Виробничі відносини, 25

- Витрати виробництва, 64-65
Витрати обігу, 68
Відносна додаткова вартість, 56
Відтворення, 56
Власність, 26
Внутрішні (неявні) витрати, 125
- Г**
Гіперінфляція, 293
Гнучкий (плаваючий) валютний курс, 312
Гранична корисність, 100
Гранична норма заміни благ, 102, 104
Гранична норма технологічної заміни, 137
Гранична схильність до заощадження, 194
Гранична схильність до споживання, 194
Граничний аналіз, 37
Граничний виторг, 131
Граничний фізичний продукт (гранична продуктивність змінного фактора), 126
Граничні витрати, 129
Гроші, 48
Грошова база, 276
Грошова маса, 277
Грошовий мультиплікатор, 279
Грошовий ринок, 268
Грошові агрегати, 50
- Д**
Девальвація, 313
Дезінфляція, 294
Депозити, 278
Депресія, 34, 244
Державний борг, 237
Державний бюджет, 210
Державні видатки, 212, 230
Дефіцит / надлишок товарів, 87, 89
Дефіцит бюджету, 212, 235
Дефлятор ВВП, 176-177
Дефляція, 34, 294
Джерела економічного зростання, 256
Дивіденд, 72
Директивне планування, 32
Дисконтування, 197
Дискреційна фіскальна політика, 229
Диференціальна рента, 75-76
Добровільне безробіття, 249
Довгостроковий період, 93, 123
Додана вартість, 175
Додаткова вартість, 55
Додатковий робочий час, 55
Додаткові витрати обігу, 68
Дуополя, 160

- Екзогенні змінні, 37
- Економікс, 19
- Економічна модель, 37
- Економічна система, 31
- Економічна теорія, 18, 36
- Економічне зростання, 33, 255
- Економічне моделювання, 37
- Економічний прибуток, 125
- Економічний цикл, 33, 243
- Економічні витрати, 124
- Економічні інтереси, 23
- Економічні потреби, 23
- Економічні ресурси, 29
- Економічно активне (неактивне) населення, 247
- Економічно ефективний спосіб виробництва, 124
- Екстенсивний тип економічного зростання, 255
- Еластичність попиту за доходом, 91
- Еластичність попиту за ціною, 90
- Еластичність пропонування, 92
- Еластичність, 89
- Ендогенні змінні, 37
- Ефект витіснення, 234
- Ефект доходу, 110
- Ефект заміни, 110
- Ефект масштабу, 139, 141-142
- Ефект обмінного курсу, 185
- Ефект процентної ставки, 184
- Ефект реальних касових залишків, 184
- Ефект Фішера, 296
- Ефективність розподілу ресурсів (Парето-ефективність), 145
- Ефективність, 30
- Загальне правило вибору оптимального обсягу виробництва, 132
- Загальне правило оптимізації вибору споживача, 107
- Закляте коло (пастка) бідності, 264
- Закон адекватності (відповідності), 25
- Закон вартості, 50
- Закон грошового обігу, 49
- Закон зростання потреб, 23
- Закон Оукена, 254
- Закон попиту, 84
- Закон пропонування, 86
- Закон спадної віддачі, 30, 127
- Закон спадної граничної корисності (перший закон Госсена), 100
- Засновницький прибуток, 72
- Засоби виробництва, 24
- Засоби праці, 24
- Змінний капітал, 55

- Змінні витрати, 128
Змішана економіка, 33
Знос основного капіталу, 63
Зовнішні (явні, бухгалтерські) витрати, 124-125
Золотий рівень нагромадження капіталу (рівень Золотого правила), 259
- І**
Ізокванта, 137
Ізокоста, 140
Ін'єкції, 180
Інвестиції у запаси, 201
Інвестиції, 201
Індекс глобалізації, 178
Індекс економічної свободи, 178
Індекс Лернера, 157
Індекс людського розвитку, 178
Індекс цін, 176
Індивідуальна фірма, 120
Індикативне (рекомендаційне) планування, 33
Індуковані інвестиції, 202
Інституціональне безробіття, 249
Інтенсивний тип економічного зростання, 255
Інтенсивність праці, 47
Інфляційна спіраль, 293
Інфляційний податок, 295
Інфляційний розрив, 228
Інфляція, 34, 292
- К**
Капітал, 56
Капітал обігу, 68
Кардиналістська версія поведінки споживача, 99
Картель, 132
Кінцеві товари і послуги, 175
Комерційні банки, 277
Конкретна праця, 46
Конкуренція, 31
Контрольний пакет акцій, 73
Концентрація капіталу, 57
Корисність, 99
Короткострокова крива пропонування конкурентної фірми, 134
Короткостроковий період, 93, 123
Корпорація, 121
Крива „доход – споживання”, 111
Крива „ціна – споживання”, 110
Крива байдужості, 103
Крива ізокорисності, 101-102
Крива Лаффера, 211
Крива Лоренца, 208-209
Крива Філліпса, 296-297
Криві Енгеля, 112

- Кругооборот капіталу, 61
Курс акції, 72
*Л*квідність, 268
*М*акроекономіка, 22
Мала (велика) відкрита економіка, 305
Мануфактура, 25
Масштаб цін, 49
Матеріальне виробництво, 24
Межа виробничих можливостей (крива трансформації), 38
Методи економічного аналізу, 36
Мікроекономіка, 22, 82
Мінімальний ефективний розмір підприємства, 142
Моделі економічного зростання, 256
Модель „видатки – випуск”, 188
Модель „заощадження – інвестиції” („вилучення – ін’єкції”), 224
Модель ADAS, 184
Модель MRMC, 134
Модель TRTC, 132
Модель виробничих можливостей, 38
Модель дуополі Курно, 160
Модель життєвого циклу споживання і заощадження, 200
Модель перманентного доходу, 199
Монетарна політика, 284
Монетарне правило, 291
Монополістична конкуренція, 163
Монополія, 152
Монопсонія, 152, 155, 156
Мультиплікативний ефект, 226
Мультиплікатор видатків (попиту), 226
*Н*агромадження капіталу, 57
Надлишкова додаткова вартість, 56
Надлишкові резерви, 277
Натуральне виробництво, 43
Національний дохід, 181
Національні заощадження, 202
Недискреційна фіскальна політика, 229
Незворотні суспільні втрати від монопольної влади, 156
Необхідний робочий час, 55
Непрямі податки, 210
Неринкова (адміністративно-командна) система, 32
Нецінова конкуренція, 165
Нижчі блага, 85
Номінальний ВВП, 176
Номінальні змінні, 35
Норма (ставка) проценту, 71
Норма амортизації, 201

- Норма додаткової вартості, 55
Норма обов'язкового резервування, 278
Нормальний прибуток, 125
Нормальні блага, 85
Нормативний аналіз, 39
- Облікова (дисконтна) ставка, 286**
Обмінний курс валюти, 35
Обов'язкові банківські резерви, 277, 287
Оборот капіталу, 62
Оборотний капітал, 63
Оборотні засоби підприємства, 34
Обсяг попиту, 84
Обсяг пропонування, 86
Олігополія, 158
Операції на відкритому ринку, 286
Оптимальний обсяг випуску, 131
Оптова ціна, 69
Органічна будова капіталу, 58
Ординалістська версія поведінки споживача, 102
Оренда землі, 75
Орендна плата, 75
Основний капітал, 63
Основний психологічний закон Кейнса, 194
Особистий дохід, 182
- Парадокс ощадливості, 227**
Парадокс прибутку, 144
Паритет купівельної спроможності, 321
Партнерство, 121,
Первісне нагромадження капіталу, 53
Перехресна еластичність попиту, 91
Підлога ціни (нижня межа ціни), 89
Підприємництво, 120
Підприємницький дохід, 71
Підприємство, 120
Платіжний баланс, 303
Податки, 210, 230
Податкові системи, 211-212
Позики, 278
Позитивний аналіз, 39
Позичковий капітал, 70
Політика „дешевих грошей“, 289
Політика „дорогих грошей“, 288
Політика соціального захисту, 210
Політична економія, 22
Попит на гроші, 269-276
Попит, 84
Порівняльна перевага, 305

-
- Постійний капітал, 55
 - Постійні витрати, 128
 - Потенційний (природний) рівень випуску, 174
 - Потреба, 99
 - Правило максимізації корисності, 107
 - Праця, 23
 - Предмети праці, 24
 - Прибуток, 65
 - Приватизація, 28
 - Приватна власність, 26-27
 - Принцип обмеженості ресурсів, 29
 - Принцип раціональності поведінки економічних суб'єктів, 30
 - Природна монополія, 143, 156
 - Природний рівень безробіття, 250
 - Приховане безробіття, 250
 - Продуктивні сили суспільства, 24
 - Продуктивність праці, 47
 - Пропонування грошей, 276
 - Пропонування, 86
 - Пропорційні податки, 231
 - Проста кооперація, 25
 - Просте відтворення, 56
 - Протекціонізм, 309
 - Протициклічні змінні, 245
 - Процент, 71
 - Проциклічні змінні, 244
 - Прямі податки, 210
 - Р**аціональні очікування, 21
 - Реальний валютний курс, 320
 - Реальний ВВП, 176
 - Реальний капітал, 73
 - Реальні змінні, 35
 - Ревальвація, 313
 - Рента, 75
 - Рентабельність, 66
 - Рецесійний розрив, 227
 - Рецесія, 34
 - Ринки недосконалої конкуренції, 83
 - Ринкова влада, 157
 - Ринкова інфраструктура, 83
 - Ринкова рівновага, 87
 - Ринкова система, 32
 - Ринковий попит, 112
 - Ринкові структури, 83
 - Ринок досконалої конкуренції, 83, 130
 - Ринок, 30, 82
 - Рівень (норма) безробіття, 248

- Рівень (темп) інфляції, 293
Рівень зайнятості, 248
Рівень монетизації, 285
Рівень цін, 34
Рівновага Неша, 160
Рівновага споживача (другий закон Госсена), 107-109
Рівняння Фішера (класична формула кількісної теорії грошей), 50
Робоча сила, 24, 53
Роздержавлення, 28
Роздрібна ціна, 69
Розширене відтворення, 57
- Самозанятість, 247
Сеньйораж, 295
Середні витрати, 129
Середній виторг, 131
Середній фізичний продукт (середня продуктивність змінного фактора), 126
Середня норма прибутку, 67
Середня схильність до заощадження, 194
Середня схильність до споживання, 194
Система національних рахунків, 174
Системні кризи, 247
Складність праці, 47
Собівартість, 65
Споживна вартість товару робоча сила, 53
Споживна вартість, 46
Споживчий надлишок, 113
Стагфляція, 294
Стационарний обсяг капіталу, 258
Стационарний стан економіки (збалансоване зростання), 259
Стеля ціни (верхня межа ціни), 89
Структурне безробіття, 249
Структурні кризи, 247
Сукупна корисність, 100
Сукупне пропонування, 186
Сукупний виторг, 131
Сукупний попит, 184
Сукупний фізичний продукт (сумарна продуктивність змінного фактора), 126
Сукупні видатки, 222
Суспільна власність, 26
Суспільний поділ праці, 44
Суспільний спосіб виробництва, 24
Суспільні блага, 208
Суспільно-необхідний робочий час, 47
- Темп (рівень) інфляції, 293
Теорії циклічних поливань, 245
Техніко-економічні відносини, 24
Технологічний спосіб виробництва, 24

- Технологічно ефективний спосіб виробництва, 123
Товар, 46
Товари-комплементи (взаємодоповнювачі), 86
Товари-субститути (взаємозамінники), 86
Товарне виробництво, 44
Торговельний баланс, 35
Торговий капітал, 68
Торговий прибуток, 69
Траєкторія розвитку фірми (лінія експансії), 141
Тренд, 243
- Ф**абрика, 25
Фіксований валютний курс, 312
Фіктивний капітал, 73
Фінансовий ринок, 180
Фірма, 120
Фіскальна (бюджетно-податкова) політика, 229
Формула вартості товару, 55
Фрикційне безробіття, 249
Фритредерство, 309
Функції грошей, 48-49
Функції економічної теорії, 39
Функціональний розподіл доходів, 208
Функція інвестицій, 206
Функція попиту, 84
Функція пропонування, 86
Функція споживання, 194, 201
- Ц**ентралізація капіталу, 57
Центральний банк, 284
Циклічне (вимушене) безробіття, 249-250
Ціна виробництва, 66-67
Ціна землі, 77
Ціна рівноваги, 87
Цінова війна, 159
Цінова дискримінація, 157
- Ч**асові періоди, 93, 123
Чистий економічний добробут, 178
Чистий національний продукт (ЧНП), 181
Чистий прибуток, 66
Чисті витрати обігу, 69
Чисті зарубіжні активи, 304
Чисті інвестиції, 201

Навчальне видання

*Галина Еразмівна Гронтковська
Алла Федорівна Косік
Ольга Ігорівна Ряба*

Економічна теорія

**Навчальний посібник
для самостійного вивчення дисципліни**

Керівник видавничих проектів –
Дизайн обкладинки –

Друкується за авторською версією
Комп'ютерний набір: *О. Беседюк*

Підписано до друку . Формат 60×84 1/16.
Гарнітура Times. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. **18.4** Наклад **300** прим.

Видавництво НУВГП
Вул. Соборна, 11
м. Рівне, 33000